

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Абдуллаева Ш.Х. *

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлен обзор литературы, в которых рассмотрены проблемы педагогической деятельности в отечественной психологии. Ещё с древних времен на проблемы, связанные с деятельностью педагогов и наставников обращали особое внимание мыслители Востока Абу Али ибн Сино, Фараби, Бериуни и др. Их идеи до сих пор остаются актуальными и продолжают работать в работах отечественных психологов. В статье отмечается, что спектр исследований по проблемам педагогической деятельности, проводимых в отечественной психологии весьма широк и рассмотрены они с точки зрения различных подходов.

Ключевые слова: исследование, педагогическая деятельность, педагог, профессионально важные качества, педагогическая направленность, личность педагога, эмоциональная устойчивость, саморегуляция, обучение, воспитание.

За годы независимости в нашей стране особое внимание уделяется решению проблем обучения и воспитания гармонично развитого поколения. Необходимо отметить, что на всех этапах реформирования и развития системы непрерывного образования учитываются требования, выдвинутые в Национальной программе по подготовке кадров, принятой на IX сессии Олий мажлиса республики Узбекистан 29 августа 1997, где особо подчеркивается роль педагога, как субъекта образовательного процесса, от которого зависит качество образования обучающегося подрастающего поколения.

Нужно отметить, что ещё с древних времен проблемы, связанные с деятельностью учителей и наставников находились под прицельным вниманием великих мыслителей как Востока, так и Запада. В частности ученые-энциклопедисты средневекового Ближнего и Среднего Востока высказывались по вопросам сущности человека, воспитания, роли труда и знания, которые имеют актуальное значение для современной психологической науки.

По мнению психолога Х.Х.Тлашева известном сочинении Авиценны «Указания и наставления» сущность человека связана с его пониманием, благодаря чему его называют человеком [1]. Великий мыслитель подчеркивал, что после обучения и запоминания правил языка, учитель должен обнаружить талант и стремление обучающегося к тем ремеслам, в результате изучения которых он может обеспечить себя материально и духовно. Воспитание человека Ибн Сина рассматривал, как единый процесс, включающий умственное, физическое, эстетическое, нравственное воспитание, а также обучение ремеслу. В современном понимании последнее есть трудовое воспитание. Как отмечает, Ибн Сина обучение должно осуществляться с учетом склонностей и способностей детей, упражнения должны быть посильными, и обучение необходимо сочетать с физическими упражнениями.

По мнению Фараби человек от природы наделен способностью, благодаря которой его действия, душевные проявления и все поведение могут быть не только такими, как положено, но и искаженными [1]. Человек, по мнению Фараби,

может стать совершенным, если деятельный разум наделяет его силой и началом. «Деятельный разум сообщает человеку нечто, что запечатлевается в его разумной силе... Благодаря этой вещи разумная душа умопостигает деятельный разум, благодаря этой вещи умопостигаемое потенциально становится умопостигаемым, актуальным и благодаря ей же потенциальный разум, которым человек обладал, становится актуальным и настолько совершенным, что приближается к ступени деятельного разума» [2].

Бериуни указывал, что без научного знания человек становится сомнительным в своей сущности; наука – это признак превосходства человека над живыми существами и принцип его существования на протяжении всей жизни. Во многих высказываниях Бериуни говорится об общественных критериях нравственности, так же о большой роли труда и знаний в жизни человека. По его мнению, главный критерий ценности человека – дело, труд. Он писал, что цена каждого человека в том, что он превосходно делает свое дело [3]. Как и Фараби, Бериуни считает человека по самой его природе существом общественным, способным существовать только, вместе с другими людьми: «Человек, вследствие множества его потребностей и малости воздержанности при лишенности средств защиты и обилии врагов, неизбежно был вынужден объединиться со своими сородичами в общество в целях взаимоподдержки и выполнения каждым работ, которые обеспечили бы и его, и других» [4].

В произведениях Алишера Навои (1441-1501) широко представлены вопросы воспитания и обучения. Большое внимание он уделял вопросам формирования и воспитания ребенка. Ребенку, говорил Навои, с малых лет необходимо дать правильное воспитание, сообразуясь с возрастом, а к изучению наук надо приступать как можно раньше [1].

Как известно совершенствование профессиональной подготовки учителя – одна из самых актуальных проблем в педагогической психологии. Установлено, что формирование личности учителя в определенной мере подчинено социальным характеристикам общества, в том числе региональным, национально-типическим явлениям. В философской науке доказано, что общее

* Абдуллаева Ш.Х. – старший научный сотрудник-исследователь НУУЗ.

часто пренебрегает особенными единичными (специфическими) условиями, где происходит становление личности учителя – профессионала, детерминированное особенностями этносоциальной среды. Поскольку всеобщее спускается «сверху» без учета особенного, специфически этно психологических особенностей личности, постольку учителя испытывают затруднения в адаптации к системе непрерывного образования. Поэтому в отечественной педагогической психологии ставится задача совершенствования подготовки учителей с учетом личностного своеобразия, обусловленного этнопсихологическими факторами.

В исследованиях М.Г.Давлетшина, Г.Б. Шоумарова, В.М.Каримовой, Э.Г.Газиева, Р.И.Суннатовой, З.Т.Нишановой и их учеников – последователей показана роль духовных представлений в нравственном формировании личности. В этих работах указывается, что духовные представления аккумулируют в себе всю гамму общественной жизни и от их характера, зависит дальнейшая духовная жизнь человека [4, 5, 6,7,8].

М.Г.Давлетшин утверждает, что в процессе формирования личности, когда взаимодействует его личный опыт и общественные требования, у человека складывается система убеждений и идеалов, которые в последующем становятся действующими мотивами его поведения. Основываясь на этом, возникает устойчивость личности, а именно способность человека в любых условиях сохранять верность своим принципам и соответствующее поведение. Из этого следует что, самостоятельно решая задачи, предъявляемые окружением, личность человека выступает не как исполнитель, а как активный деятель [5].

В работах Э.Г.Газиева выдвигается идея о том, что главной функцией высшей школы представлялось вооружение студентов знаниями, умениями, навыками и способами учебной деятельности. Вместе с тем, нельзя отодвигать на второй план имеющиеся психологические резервы, как умение разумно учиться, развивать творческое мышление, гибкость ума, находить оптимальные пути в решении проблемных задач, устанавливать связи и отношения между природными и общественными явлениями, делать умозаключения, участвовать в разработке новых научных положений, самообучаться, самообразовываться, самоуправляться и т.п. По мнению автора, в вузовских условиях усвоение знаний происходит в процессе активизации учебно-познавательной деятельности студентов в решении ими задач проблемного и творческого характера. Обобщение ими знаний и способов учебной деятельности перенос приобретенных умений в новые условия протекает с помощью волевых усилий и умственной напряженности. По его мнению, основной проблемой, стоящей перед психологией высшей школы является вопрос повышения качества подготовки высококвалифицированных специалистов широкого профиля. В связи с этой теоретической предпосылкой, исходной позицией выдвигается положение о том, что подготовка

специалистов – педагогов в вузах должна строиться с учетом социальных заказов общества, вместе с тем соответствовать современному уровню развития науки и техники. Далее Э.Г. Газиев в своей работе пишет, что главным критерием оценки высшей школы служит практика, профессиональная готовность и сформированность будущих учителей и адаптация их к новым условиям жизнедеятельности. Другим важным фактором в этом вопросе выступает специфические особенности, условия, содержание, характер профессионально-педагогической деятельности, которые раскрывают познавательные возможности для осуществления интеллектуальной способности будущего учителя. Следующим особым фактором, влияющим на успешность усвоения знаний в вузе и на подготовку будущих учителей, являются индивидуально-психологические особенности выпуска, т.е. характер его профессиональной и ценностной ориентаций, интересов, мотивации, склонности к педагогической деятельности, сформированности профессионально необходимых черт личности, направленности, характера, убеждения и важных психологических навыков поведения.

Э.Г.Газиев раскрывая психологическую систему деятельности, делает вывод, что потребности человека, его интересы, мировоззрение, убеждение и установки, жизненный опыт, особенности отдельных психических функций, нейродинамических качеств, свойств личности являются исходной базой для формирования психологической системы деятельности [9].

В исследовании Р.З.Гайнутдинова, изучается личность учителя узбекской национальной школы, так как именно личность педагога является активным субъектом ассимиляции, как системных воздействий организационной структуры непрерывного образования, так и социокультурных факторов общественной сферы. Если все соединяется в личности, то возникает проблема социальной адаптированности системы непрерывного образования к психологическим особенностям личности учителя. В качестве методологического конструкта в его исследовании психологии личности учителя в системе образования была принята «Я - концепция». Это позволяет осуществить целостный подход в анализе психологической структуры личности, а также сделать акцент на субъективной активности учителей. По нашему мнению, «Я - концепция» учителя, формирующаяся под влиянием различных социокультурных факторов, приобретает большое значение для его личностного и профессионального развития, выполнения им социальных функций. По мнению Р.З. Гайнутдинова, к числу психологических особенностей личности учителей узбекской национальной школы, определяющих их феноменологию можно отнести: некоторую интернальность; самокритичность; не выраженную позитивность интегрального «Я», самоуважения, аутосимпатию; ориентацию на позитивное отношение к себе окружающих и др. Факторный

анализ личностных свойств и уровня реализации компонентов педагогической деятельности учителями, позволил автору выделить шесть основных типов, обуславливающих психологию личности учителя узбекской национальной школы и эффективность их профессиональной деятельности.

Исследование Ж.Зайнобидинова посвящено изучению влияния идентификации на профессионально-педагогическую направленность будущего педагога. Идентификация является важным механизмом в процессах общения, взаимопонимания и взаимодействия людей. Под этим термином автор понимает отождествление себя с другим человеком на основе существующих с ним эмоциональных связей, умение встать на позицию другого человека, действуя так, как если он был тем лицом, на чью позицию встал. Установлено, что уровни идентификации связаны с уровнями профессионально-педагогической направленности студентов, что объясняется тем, что высокий уровень профессиональной идентификации включает в себя осознание студентом имеющихся у него профессиональных качеств учителя и на этой основе, отождествляющего себя с представителями педагогической деятельности. Выявлено также, что в свою очередь уровень профессионально-педагогической направленности влияет на уровень профессиональной идентификации. С повышением уровня профессионально-педагогической направленности повышается уровень профессиональной идентификации, и, наоборот, с понижением направленности понижается и уровень профессиональной идентификации. Результаты исследования Ж. Зайнобидинова экспериментально подтвердили гипотезу о взаимосвязи идентификации и профессионально-педагогической направленности студентов в процессе обучения в педвузе.

Заслуживает внимания работы Э.А.Хидирова, в которой отмечено, что уровень влияния факторов на подготовку и формирование профессионально необходимых качеств учителя русского языка и литературы в узбекской школе определяется целенаправленностью, систематичностью и эффективностью всех преподаваемых дисциплин с учетом требований к учителю данной специальности. Результаты исследования показывают, что успех формирования профессиональных качеств будущего учителя русского языка в узбекской школе тесно связан с такими факторами, как устойчивые мотивы выбора профессии, выработка индивидуально-психологических особенностей будущего учителя, целенаправленная организация учебного процесса в вузе. В ходе исследования выявлено, что процессе обучения в вузе у будущих учителей формируются и имеют тенденцию развития адекватные представления о профессионально важных качествах и особенностях деятельности. Выяснилась высокая значимость взаимосвязи между профессиональным отбором претендентов к профессии учителя и его эффективной подготовкой к будущей деятельности.

Целью исследования А.М.Машкурова, является выявление психологических особенностей

учителя математики и условий формирования будущего учителя математики в процессе обучения в педагогическом вузе. Полученные результаты позволяют автору определить, в какой мере следует усовершенствовать ту или иную структуру часть психолого-педагогического цикла в педвузе. По мнению исследователя, особое место в формировании профессионально важных качеств учителя математики занимает педагогическая практика, а для повышения роли ее необходимо: изменение отношения студентов к педагогической практике, выявление причин эмоциональной напряженности и тревожности у будущих учителей, проведение психологического консультирования и тренингов общения. Систематическая и целенаправленная организация и проведение внеаудиторных мероприятий на факультете и в масштабе вуза оказывает плодотворное влияние на подготовку и формирование профессиональных качеств будущего учителя математики. В исследовании доказано, что развитие профессионально значимых качеств осуществляется от простого к сложному, а их формирование происходит в три стадии: первая стадия (1-2 курсы) характеризуется освоением основ психолого-педагогических наук; вторая стадия (3-4 курсы) характеризуется усвоением знаний на основе спецкурсов и практикумов по специальности, третья стадия (5 курс) основывается на педагогической практике [10].

В диссертации А.А.Бекназарова, выделены три аспекта в отношениях между учителем русского языка и литературы и учащимися в узбекской школе: а) аффективные (эмоционально-целостные отношения, складывающиеся из целостного единства, согласия, соответствия между учителем и учащимися, уровня эмоционального принятия друг друга, симпатии – антипатии и т.д.); б) когнитивные (понимание другого, понимание того, как другой понимает тебя;самопонимание, рефлексивное самопонимание); в) поведенческие (организация и репрезентация отношений учителей и учащихся). Анализ эмоционально-ценностных взаимоотношений учителя и учащихся позволил автору выделить три уровня эмоционально-ценностного единства: высокий, средний и низкий.

В настоящее время особую актуальность приобретает проблема взаимоотношений в педагогических коллективах. И.И.Махмудов подчеркивает, что межличностные отношения в педагогическом коллективе, значительно предопределены особенностями местного этикета. По его мнению особенности узбекской этнической группы проявляются во всех сферах жизнедеятельности педагогического коллектива, они проявляются в ответах по изучению всех показателей психологического климата. Местный этикет узбеков, предполагающий более тесные и доброжелательные отношения в личном взаимодействии благоприятно воздействует на становление психологического климата в школах этого региона. В многонациональных педагогических коллективах важным фактором и

показателем психологического климата выступают существующие взаимоотношения между представителями различных национальностей. Что же касается узбекской этнической среды, то здесь одним из важных факторов в регуляции межличностных отношений выступает возрастной критерий общающихся.

Исследования Ш.Б.Сапарова посвящены личностно-профессиональным особенностям преподавателей специальных дисциплин средних специальных, профессиональных учебных заведений. В исследовании установлено, что личностно-профессиональные качества и свойства преподавателя специальных дисциплин ССПУЗов формируются и развиваются в их профессиональной деятельности. Так, совестливость, общая активность, общительность, расторможенность, эстетическая впечатлительность, сензитивность, сознательность получают благоприятные условия для формирования в связи с увеличением стажа работы и возраста преподавателей. Такие качества как невротизм, психотизм и в целом психическая неуравновешенность, являясь аддитивным по характеру, с увеличением стажа и возраста преподавателей имеют тенденцию к проявлению в нежелательных, высоких условиях. Однако они не носят ярко выраженного характера и в практической деятельности могут нейтрализоваться за счет фрустрационной толерантности преподавателей.

А.М.Жаббаров в своих исследованиях раскрывал психологические и этнические особенности учителей узбекской школы, также условия и факторы, влияющие на их формирование и проявление. Автор приходит к выводу, что история, культура, форма и образ узбекского народа, социокультурная среда являются основными критериями этнического сознания, самосознания, национального характера, его самобытности и стереотипов поведения. Результаты исследования доказали, что национальное самосознание, традиции, обряды, ритуалы, вкусы, нравы, привычки узбекского народа во многом зависят от образования и культуры. Выделенные черты этнического своеобразия узбекского народа и типичные проявления этнокультуры явились определяющими средствами национального самосознания и его самобытности. Национальный фактор применяется в образовании и отражается на социально-психологическом портрете учителя, порождает проблему соотношения этнотипического и социотипического в личности и деятельности учителя. Факторный анализ полученных

результатов автору позволил выделить 5 факторов, определяющих этнические особенности: так типичность и уважительное отношение к окружающим; самообладание и реалистичность; этническая идеенность; авторитетность и социотипическая идеентификация; социальная смелость учителя.

В научной работе М.М.Мавлонова, исследуются психологические особенности формирования диагностических умений у будущих учителей начальных классов в процессе обучения в педагогических учебных заведениях. В ходе исследования с помощью контент анализа автором выявлены категориальные признаки диагностических умений, а путем их сличения с практической деятельностью учителей, обладающих высоким уровнем мастерства. На основе данных, полученных путем моделирования и иных методов исследования, были выявлены «Нормативная модель», необходимая для успешной деятельности учителя начальных классов по диагностированию. На основе разработанной исследователем нормативной модели и критериев сформированности диагностических умений, были выявлены уровни их развития у будущих учителей (высокий, вышесредний, средний и низкий). Дидактическая система, созданная М.М. Мавлоновым, компонентами которой являлись учебные дисциплины (психология, педагогика, спецкурс и др.) благодаря анализу и включению в ее содержание диагностических материалов, способствовала формированию диагностических умений [11].

В исследовании А.И.Расулова (2001) определяются уровни взаимоотношений учителя с учащимися в узбекской школе, а также личностные и индивидуальные свойства учителя, влияющие на его взаимоотношения с учащимися с учетом этнопсихологических и культурологических факторов. В то же время Л.С.Бекназарова (2007) отмечает, что сотрудничество учителя с учащимися в процессе обучения имеет свои особенности, которые характеризуются возрастными особенностями.

Таким образом, созданные отечественными психологами, модели подготовки будущих учителей, направлены на развитие творческой, грамотно взаимодействующей в процессе обучения и общения их личности. Внедрение множественных моделей возможно при смене авторитарной парадигмы образования на методы личностно ориентированной педагогической психологии. Именно в таких (специальных) условиях возможно развитие профессиональной готовности (направленности, ориентированности) личности будущих учителей широкого профиля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тлалашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов ближнего и среднего востока эпохи средневековья. Ташкент: Фан, 1989. С.145
2. Аль-Фараби. Комментарии к «Альмагесту» Птолемея / Пер. с араб. А. Кубесова и Дж. Аль-Даббаха. Алма-Ата: Наука, 1975. С.526
3. Бируни, Абу Рейхан. Определение границ расстояний между населенными пунктами (Геодезия) / Исслед., пер. с араб.и примеч. П. Г. Булгакова // Избр. Произведения. Т. III. Ташкент: Фан, 1996. С.362
4. Газиев Э.Г. Управление эмоциональным состоянием человека. Т., 2005. С. 72

5. Давлетшин М.Г. Сборник избранных научных трудов. Ташкент, 2008. С. 21.
6. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. Т.: 1994. С.94
7. Суннатова Р.И. Влияние эмоционального детско-родительского отношения на уровень тревожности ребенка. Материалы конференции. «Здоровый образ жизни – основа воспитания подрастающего поколения – Согломавлуд учун».-Т.-1996г. С.55-58
8. Шоумаров Г.Б. Социально-психологические проблемы молодой семьи выпускников специальной школы для детей с задержкой психического развития. Дисс....доктор.психол.наук.- М.-1990. С.516
9. Давлетшин М.Г. Сборник избранных научных трудов. Ташкент, 2008. С. 21.
10. Газиев Э.Г. Психология высшей школы. Т., 2006. С.132
11. Машкуров А.М. Формирование профессиональных качеств учителя математики в процессе обучения в педвузах. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. -Т., 1994. – 18с.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ватанимиз психологлари томонидан педагогик фаолият муаммоларини ўрганишга бағишланган илмий адабиётлар шарҳи амалга оширилган. Қадим замонларданоқ устоз ва мураббийлар фаолияти билан боғлиқ муаммоларга Шарқнинг буюк мутафаккирлари Абу Али ибн Сино, Фаробий, Беруний ва бошқалар алоҳида эътибор қаратганлар. Уларнинг ғоялари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган ва ватанимиз психологлари томонидан давом эттирилмоқда. Мақолада таъкидланишича, педагогик фаолият муаммолари борасида олиб борилаётган тадқиқотлар доираси жуда кенг камровли бўлиб, улар турли ёндашувлар нуқтаи назаридан қараб чиқилган.

Калит сўзлар: тадқиқот, педагогик фаолият, педагог, касбий муҳим сифатлар, педагогик йўналганлик, педагог шахси, эмоционал барқарорлик, ўзини ўзи бошқариш, ўқитиш, тарбиялаш.

RESUME

Interpretation of scientific literature dedicated to learning pedagogical problems of our psychologists is written in the article from the ancient past, oriental academics such as IbnSina, Farobi, Beruni and the like paid a particular attention to the process of the teachers and tutors the actuality of their ideas hasn't been lost and still it is continued by psychologists today as stated in articles, the scope of learning in those articles it is so wide reaching that they are looked at from various perspectives.

Key words: research, pedagogical process, pedagogician, job-essential qualities, pedagogical approaches, pedagogical personality, emotional stability, education and upbringing of oneself and others.

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Абидова З.А. *

РЕЗЮМЕ

В данной статье сделана попытка систематизации процессуальных аспектов феномена толерантности. Автор проводя аналитико-структурированный анализ процесса проявления толерантности выделяет критерии по предмету, по форме проявления, по локализации направленности относительно субъекта и его причастности, локализации по слоям, по качеству на степень и глубину проявления, которые имеют свои виды. Критерии и виды процесса проявления толерантности наглядно представляется в таблице.

Ключевые слова: толерантность, внутреннее, внешнее, объект, субъект, реакция, отношение, действие, локализация, проявление.

Феномен толерантности в научной литературе изучается не однозначно. Исследователи выдвигают различные теории как о сущности самого понятия толерантности, так и о её роли и месте в социуме, о формах её проявления, методах её изучения и факторах её формирования. Неоднозначность подходов еще раз подтверждает актуальность изучения данного феномена с научной точки зрения.

Для более полного изучения самого феномена толерантности, прежде всего, необходимо разобраться в её процессуальном аспекте.

Толерантность в качестве социокультурного феномена весьма многообразна. В связи с чем, классифицировать её можно по разным основаниям. В данной работе мы различаем виды толерантности: в зависимости от предмета, формы, локализации качества проявления.

Предметом толерантности может быть объектили субъект, то есть те или иные природные явления. Толерантность может проявляться по отношению анатомических, психофизиологических, социальных особенностей субъекта или субъектов.

По мнению З.Р.Кадыровой и В.Р.Алиевой толерантность может реализоваться в разных системах: «я», «я – другой»; находиться в актуальном или потенциальном состоянии и проявляться в разных видах: как межличностная, межэтническая, гендерная и т.п., основываясь при этом на единой готовности и способности личности позитивно и продуктивно решать сложные задачи взаимодействия [9].

По форме проявления толерантности как процесс можно условно разделить на три под-процесса: 1. Ответная реакция, имеющее больше эмоциональный компонент. 2. Отношение, имеющее больше когнитивный компонент. 3. Действие, имеющее больше поведенческий компонент.

Проявление толерантности как ответная реакция, имеющее больше эмоциональный компонент протекает на фоне снижения чувствительности к повторному воздействию фрустраторов или стрессоров [13], за счет задействования механизмов терпения (выдержка, самообладание, самоконтроль) [12]. Некоторые авторы выдвигают гипотезу проявления толерантности в повышении порога эмоционального реагирования на угрожающую ситуацию, внешне – в выдержке, самообладании, способности длительно

выносить неблагоприятные воздействия без снижения адаптационных возможностей [14]. Проявление толерантности происходит за счет ответных реакций [8], отсутствия или ослабление реагирования личности на неблагоприятное воздействие другой личности в результате снижения чувствительности к её воздействию [3].

Проявление толерантности как отношение, имеющее больше когнитивный компонент протекает как в диалектике взаимоотношений «Я для себя», «Я для другого», «Другой для меня» и т.д. [4, 6]. Это осознание многомерности мира и общественной среды [17], моральная добродетель личности, характеризующая её отношение к Другому [6].

Проявление толерантности как действие, имеющее больше поведенческий компонент протекает в диалоге. На психологическом уровне толерантность рассматривается как настроенность на диалог с другим (Р.Р.Валитова, В.А.Лекторский, Г.С.Кожухарь), способность слышать и уважать мнение других (Д.Бродский), характеристика поведения индивида (С.К.Бондырева) [15], межличностный диалог как особый способ взаимодействия [5], искусство жить с непохожим, принятие иного, способ решения конфликтов, норма совместимости [1], индивидуальное свойство и способность к неагрессивному поведениюна основе открытости в относительной независимости от действий другого, готовность к взаимодействию [7]. По мнению Л.М.Дробизевой толерантность непосредственно проявляется в социальном действии, поскольку атрибутивно принадлежит системе потребностей, интересов, мотивов, установок, целей [8]. Как отмечает А.Г.Асмолов толерантность это активная жизненная позиция [1].

Таким образом процесс проявления толерантности по форме проявления может быть: ответная реакция, имеющая больше эмоциональный компонент; отношение субъекта к объекту/субъекту, имеющее больше когнитивный компонент; и действия, имеющие больше поведенческий компонент. Все перечисленные формы проявления могут иметь различную локализацию и качество, в зависимости от которых различаются те или иные виды толерантности.

В литературе существуют различные подходы разграничения тех или иных видов толерантности в зависимости от локализации по

* Абидова З.А. – старший научный сотрудник-соискатель НУУз.

направленности её проявления. В целом она может быть относительно субъекта внутренней или внешней.

Внутренняя толерантность (внутренняя устойчивость) характеризуется способностью к принятию решений и размышления над проблемой, даже если не известны все факты и возможные последствия, это способность сохранять равновесие к различным неожиданным ситуациям: к конфликтам, неопределенности, риску, стрессу, выдерживать напряжение кризисных, проблемных ситуаций (Н.Л.Оконешникова, Н.Г.Капустина). Во внутреннюю толерантность входят психофизиологическая и фрустрационная толерантности: психофизиологическая – отсутствие или ослабление реагирования на какой-либо неблагоприятный фактор в результате снижения чувствительности; фрустрационная – способность противостоять разного рода жизненным трудностям без утраты психологической адаптации; в основе лежит способность адекватно оценивать реальную ситуацию и возможность предвидеть выход из ситуации [11]. По мнению К.Роджерса и Дж.Бюдженталь внутренняя толерантность (ауто толерантность) это характеристика человека, который познает и признает свое Я, принимает себя таким, какой он есть, анализирует свои слова и поступки, делает выводы из своих ошибок (К.Роджерс, Дж.Бюдженталь). Ю.В.Кузнецова рассматривает её как способность выйти в рефлексивную позицию относительно собственных ценностей и установок [16].

Внешняя толерантность проявляется по отношению других, это убеждение в том, что другие могут иметь свою позицию, способность видеть вещи с иных точек зрения, с учетом разных факторов (Н.Л.Оконешникова), отношение между отдельными индивидами, принятие, уважение индивидуальности другой личности без утраты чувства сохранности собственного Я, готовность личности к осознанным действиям, направленным на достижение гуманистических отношений между людьми, неотъемлемая характеристика профессионализма в сфере деятельности «человек-человек» [16], характеризует культуру отношений в обществе [11].

По мнению В.А.Тишкова толерантность выражается на двух уровнях: политическом, как действие или осуществленная норма и психологическом, которая выражается в виде внутренней установки и отношения личности [17]. Предложенные В.А.Тишковым первый уровень выражения толерантности (политический) можно отнести к внешнему проявлению так как она осуществляется как действие, а второй уровень (психологический) можно отнести к внутренней толерантности, так как она выражается в виде внутренней установки.

По мнению узбекских философов (З.Р.Кадырова, Н.Х.Хакимов, А.Д.Шарипов, В.Р.Алиева) толерантность проявляется на трех уровнях – государственном, социальном и индивидуальном [10]. Первые два уровня

(государственном, социальном) также можно отнести к внешнему проявлению толерантности, а третий (индивидуальном) к внутренней толерантности.

В литературе так же есть подходы где в зависимости от частоты и качества контактов выделяют фактическую и мнимую толерантность.

Фактическая толерантность проявляется при условии взаимодействия субъекта толерантности с чуждым для него явлением. Данное взаимодействие может быть непосредственным, когда сам субъект толерантности контактирует с чуждым явлением; и опосредованным, когда контакт субъекта толерантности осуществляется через других людей (дети, родители, друзья и др.), которые вступают во взаимодействие с чуждым явлением.

Мнимая толерантность возникает при условии отсутствия контактов. Субъект толерантности имеет поверхностные знания о явлении, почерпнутые из средств массовой информации, слухов или другой случайной информации. При мнимой толерантности уровень знания субъекта о явлении очень невысок. Данные разновидности можно отнести к видам толерантности в зависимости от причастности субъекта на непосредственные и опосредованные.

Таким образом в зависимости от направленности проявления толерантности можно различать относительно субъекта на внутреннюю и внешнюю; и по причастности субъекта на непосредственную и опосредованную толерантность.

Анализируя выделенные уровни локализации проявления толерантности предложенные различными исследователями можно сгруппировать их по слоям в которых она выражается на микро, макро и мега слои. Например, такие виды толерантности как индивидуальная толерантность, ауто толерантность (К.Роджерс, Дж.Бюдженталь), персональная толерантность (по Отфрид Хеффе) являются внутренней толерантностью, которая проявляется на микро слоях, её можно условно назвать личностной. Межличностная, социальная толерантность (по Отфрид Хеффе) являются внешней толерантностью, которая проявляется на макро слоях, её можно назвать межличностной. Межгрупповая, межэтническая толерантность, политическая толерантность (Отфрид Хеффе, В.А.Тишкова) являются внешней толерантностью, которая проявляется на мега слоях, её можно назвать межсоциальной.

Таким образом локализуя толерантность по слоям можно различать микро слой (личностная), макро слой (межличностная) и мега слой (межсоциальная).

Систематизируя виды толерантности в зависимости от качества её проявления так же можно увидеть разнообразность мнений и подходов к её классификации.

По мнению Г.Л.Бардиер по степени проявления различаются низкий, средний и высокий виды толерантности [2]. Средний уровень в степенях различий по нашему мнению чревата

высоким риском систематических ошибок. Поэтому чтобы минимизировать возможные пограничные погрешности мы предлагаем две степени различий: низкий и высокий.

Обобщая предложенные варианты видов толерантности можно условно выделить две разновидности показывающие качества проявления толерантности: это степень проявления толерантности, которая может быть низким или высоким; и глубина проявления толерантности, которая может быть поверхностным или глубоким.

Таким образом по проявлению толерантность можно разделить: по предмету; по форме проявления; по локализации направленности относительно субъекта и его причастности; локализации по слоям; и по качеству на степень и глубину проявления. В свою очередь предмет толерантности может быть: объект/объекты и субъект/субъекты, их анатомические, психофизиологические, социальные особенности. Форма проявления толерантности

может быть: ответная реакция, имеющая больше эмоциональный компонент; отношение субъекта к объекту, имеющее больше когнитивный компонент; и действия, имеющие больше поведенческий компонент. Локализация по направленности проявления толерантности относительно субъекта может быть внутренней и внешней. Тогда как по причастности субъекта направленность проявления толерантности может быть непосредственной или опосредованной. Локализация по слоям может проявляться в микро, макро и мега слоях, или личностной, межличностной и межсоциальной. Качество проявления толерантности можно различать по степеням: низкая и высокая; или по глубине проявления толерантности: поверхностная и глубокая.

Данный аналитико-структурированный подход процесса проявления толерантности можно наглядно увидеть в нижеследующей таблице.

Таблица

Процесс проявления толерантности		
№	Критерия	Виды
1	По предмету толерантности	Объект/объекты
		Субъект/субъекты
		- Анатомические особенности
		- Психофизиологические особенности
2	По форме проявления	Социальные особенности
		Ответная реакция, имеющая больше эмоциональный компонент
		Отношение, имеющее большее когнитивный компонент
		Действие, имеющее больше поведенческий компонент
3	Локализация по направленности	Относительно субъекта
		- Внутренняя
		- Внешняя
		По причастности субъекта
4	Локализации по слоям	- Непосредственная
		- Опосредованная
		Микро слой (личностная)
		Макро слой (межличностная)
5	По качеству проявления	Мего слой (межсоциальная)
		Степень проявления
		- Низкая
		- Высокая
		Глубина проявления:
		- Поверхностная
		- Глубинная

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа // Толерантность в общественном сознании России. – М.: Смысл, 1998. – 246 с.
2. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – 45 с.
3. Батурина О.С., Корниенко А.Ф. Отражение понятия «толерантность» в сознании студенческой молодежи // Психология сознания: современное состояние и перспективы. Материалы I Всероссийской конференции 29 июня - 1 июля 2007 г. Самара, 2007. – С. 354-356.
4. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники: ежегодник. – М., 1986.
5. Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании// Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. Красноярск, 2003. – С. 104-117.

6. Валитова Р.Р. Толерантность: порок или добродетель? //Вестн.Моск.Университета.Сер.Философия. – 1996. - № 1. – С. 33-37.
7. Гриншпун И.Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) / Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.- метод. Ст. -М.: Изд. МПСИ; Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2002. – С.31-40.
8. Дробижеева Л.М. Социология межнациональной толерантности / Отв. ред. Л.М.Дробижеева. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 2003. – 222 с.
9. Кадырова З.Р., Алиева В.Р. Толерантность: диалог мировоззрений и идеологический иммунитет. – Т.: Национальный Университет Узбекистана, 2013. – 121 с.
10. Кадырова З.Р., Хакимов Н.Х., Шарипов А.Д., Алиева В.Р. Толерантность в контексте углубления реформационных процессов в Узбекистане – Ташкент: Национальный университет Узбекистана им. М.Улугбека, 2014. – 308 с.
11. Капустина Н.Г. Психологические особенности формирования толерантности в структуре мировоззрения на ранних этапах онтогенеза: Монография. Шадринск, 2008.
12. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: Учеб.пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования. — М.: Академ. проект, 2004. – 176 с.
13. Петровский А.В. Личность в психологии: парадигма субъективности / А.В.Петровский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 512 с.
14. Рюмина Л.Ю. Библиотека психологии и педагогики толерантности // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 130-131
15. Семенова Е.М. Психологическое содержание понятия толерантность // Толерантность в современном обществе: опыт междисциплинарных исследований: сборник научных статей / под научн. ред. М.В. Новикова, Н.В. Нижегородцевой. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011. – 357 с.
16. Степанов П. Толерантный человек: Как его воспитать? // Народное образование. 2001. №6.
17. Тишков В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах. Очерки теории и политики этничности в России. - М.: Русский мир, 1997. – С. 256-274.

РЕЗЮМЕ

Мақолада толерантлик феномени жараён жабхалари тизимлаштирилган. Муаллиф аналитик-тизимли таҳлил этиб, толерантлик намоён бўлиш жараёни предмети, намоён бўлиш шакли, субъектга нисбатан ва унинг иштирокига кўра йўналиш локализацияси, қатламга кўра локализацияси, сифатига кўра намоён бўлиш даражаси ва чуқурлиги каби мезонларни ва уларнинг турларини ажратган. Толерантлик намоён бўлиш жараёни мезонлари ва турлари жадвалда яққол кўрсатилган.

Калит сўзлар: толерантлик, ички, ташқи, объект, субъект, реакция, муносабат, ҳаракат, локализация, намоён бўлиш.

RESUME

This article is an attempt to systemize procedural aspects of the tolerance phenomenon. The author conducts analytically structured analysis tolerance process highlights tolerance against occurrence may be divided by subject, occurrence form, extent localization relatively subject and its implication, localization by strata, by quality on occurrence extent and intensity criterion, that have their types. Criteria and types procedural aspects of the tolerancevisually it was demonstrated in chart.

Key words: tolerance, inner, outer, object, subject, reaction, relation, action, localization, expression.

ИМОНЛИЛИК-БАРКАМОЛЛИКНИНГ АСОСИЙ ШАРТИ

Аминова Н. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада имон тушунчасининг фалсафий идроки, унинг баркамол авлодни тарбиялашдаги жиҳатлари, жамиятда юсак маънавиятни қарор топтиришдаги ўрни тўғрисида фикр юритилади.

Калим сўзлар: имон, баркамоллик, инсон, одам, инсон, мифология, илмий, биосоциал, социобиологик, ижтимоийлашув, индивидуал, ижтимоий онг, ижтимоий мавжудот, умуминсоний.

Ҳозирги ривожланиш даврида диний қадриятларга ҳам эътибор берилаётган экан, имон на фақат соф диний тушунча бўлибгина қолмай, у илмий-фалсафий тушунча ҳам эканлигини англаш ва шу нуктаи назардан муҳокама юритиш фавқулотда аҳамиятга моликдир, деб ҳисоблайман. Юртбошимиз таъкидлаганларидек, Ўзбекистонда маънавиятни мустаҳкамлаш учун “Бу дунёни деб у дунёни, охиратни деб бу дунёни унутманг” деган “икки асос, икки таянч нуқтанинг устида мустаҳкам туриш лозим. Борди-ю, ана шу асослардан бирортаси бўшагудек бўлса, яна ўзгаларга тобеъ ва қарам бўлишимиз ҳеч гап эмас.”[1]

Минг йил муқаддам Абу Али Ибн Сино ҳазратлари жамиятда одамлараро тушунчавий тафаккур ва дунёқарашни шакллантириш муҳимлигига эътиборни қаратган эдилар. Унга кўра, сўз ёки сўзлар бирикмасидан иборат тушунчалар турли талқин этилиши ва ҳар бир талқинда ўзгача, ҳатто зиддиятли мазмун ифода қилиниб, шунга мос тарзда одамлар ўртасидаги муносабатлар турли томонга оғиб кетиши мумкин экан. Хусусан «одам» ва «инсон» тушунчаларини олсак, улар ўртасида умумийлик ҳам, тафовут ҳам мавжуд. Кундалик ҳаётда, яъни одатий онгда бу тушунчалар бир мазмунда қўлланилади. Аммо назарий онг нуқтаи назарида улар орасида жиддий тафовут борлигини англаш муҳимдир.

Инсоният олами, унда ўзининг ўрнини англашда тушунчавий тафаккурни илмий-фалсафий асосда шакллантиришнинг ўрни ва роли ҳар доим алоҳида аҳамият касб этиб келган. Информацион босим тобора ошиб бораётган ҳозирги глобаллашув жараёнида эса тушунчаларда ўз ифодасини топадиган ҳақиқий мазмунни идрок этиш ва шундан келиб чиқиб муносабат билдириш зарурати тобора долзарб масала сифатида намоён бўлмоқда. Шундай экан ҳар қандай тушунчаларда мифологик, диний, бадий, илмий, ва илмий-фалсафий талқин этиш амалиёти тарихан мавжуд. Ҳар бир талқинда тушунчалар ўзгача мазмун касб этади. Айниқса дунёқараш аҳамиятига молик тушунчаларнинг илмий-фалсафий идроки инсон камолоти ва ижтимоий тараққиёт учун бағоят муҳим масалалар.

“Одам” ва “Инсон” тушунчаларини на фақат кундалик онг даражасидаги талқинларда, балки назарий онг даражасидаги мулоҳазаларда ҳам кўпинча айнан бир мазмунда ифода этилади ва шундан келиб чиқиб муносабат белгиланади. Бу эса илмий-фалсафий нуқтаи-назардан хато бўлиб, иккита тушунчани битта мазмунда ифодалаш индивидларни ҳақиқий аҳволдан эътиборини чалғитади ва амалий фаолиятни ноилмий изга

бурилиб кетишига сабаб бўлади. Маълумки, ҳайвонларда биологик эҳтиёжларини қондириш уларнинг генетик дастури (программа)сида мавжуд бўлиб, улар шу доирада ҳаракат қиладилар. Одамда ҳам генетик программа бор, аммо у онгли мавжудот бўлгани сабабли, унинг феъл-атвори ижтимоий муҳитда ўзидан-ўзи шаклланган дунёқараш, қадриятларга муносабати орқали намоён бўлади. Бинобарин, одам маълум бир шароитдаги эҳтиёжлари чегарасидан чиқиб, чегарасиз, поёнсиз эҳтиёжлар гирдобига ғарқ бўлиб кетишдан ҳам тоймайди. Бу ҳолатда у дахшатли ҳайвондан кўра ҳам хавфли мавжудот қиёфасига кириши мумкинлиги тарихдан маълум. Шу маънода ўғри, босқинчи, рэкэтчи, таъмагир, порахўр, фоҳиша ва бошқалар ҳам албатта одам, бироқ уларни инсон каторига қўшиб бўлмайди [2]. Инсон эса ўзи яшаётган давлат қонун-қоидалари, жамият ва маданият томонидан эътироф этилган одоб-ахлоқ маромлари, тартибларига ихтиёрий равишда риоя этувчи, мабодо ташқи таъсир остида ёки беихтиёр уларга ҳилоф хатти-ҳаракат қилиб қўйса, виждон азобиди қолиб, чуқур изтиробга тушувчи, ўзини-ўзи кечирмовчи олий бир зотдир. У маънавий гўзал, ахлоқий поклик тимсоли бўлгани сабабли, инсонда ижтимоий моҳият биринчи ўринда туради. Бинобарин, одам биосоциал, инсон социобиологик мавжудотдир”...[3]

Ҳозирги дунёда икки тоифа одамлар инсон сифатида ўзини намоён қилишга интилиб, ёнма-ён яшамокдалар: биринчилари диний дунёқараш ҳақлигига ишониб ва эътиқод (ихлос) қилиб ҳалол-пок имонлилик руҳи билан яшашга интилаётган бўлсалар, иккинчилари илмий-фалсафий дунёқараш ҳақлигига ишониб ва эътиқод (ихлос) қўйиб яшашга интиломқдалар, бироқ, илмий-фалсафий дунёқарашнинг инсон имон-эътиқодига айланишининг ижтимоий механизмлари динлардаги каби такомиллашмаган бўлса-да, у ўзининг ялпи умумий таснифга эгаллиги билан пурвиқордир. Зеро, диний имон эгаларининг ҳар бири бошқа динга эътиқод қилганлар тимсолида душман образи яратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўядилар ва тарихан диний заминда қирғинбарот урушлар келиб чиққанини эътибордан соқит қилмаслик керак.

Инсон тушунчасида ижтимоийлашган, ҳайвоний қусурлардан холи бўлишга интилувчи ва шунга эриша олувчи бир хилқат ётади. Минглаб йиллик яшаш учун кураш жараёнида инсон ўзи мансуб бўлган жамиятда тарихан қарор топган маънавий қадриятларга, анъаналарга айланган одоб-ахлоқ маромларига ҳамда ўзи яшаётган, умргузаронлик қиляётган давлатнинг қонун - қоидаларига

* Аминова Н. – ТДПУ катта ўқитувчиси.

каттиқ риоя қилиб яшашга интилади, мабодо бирор ташқи таъсир остида бу талаб ва қоидаларни (масалан, ўз соҳасидаги этикетни) билмасдан бузиб қўйса, ўзини қийинчи, ўзига танбеҳ беради, ҳатто ўзини сира кечира олмайдиган даражада виждон азобига йўлиқади. Бу эса имонлилик, туйғуси кучли ҳис-туйғу билан уйғун бўлиб кетганидан далолатдир.

Имон туфайли одамзот ўз ҳайвоний ҳирсларидан озод бўла борди ва у орқали чин маънодаги ижтимоий мавжудотга айланади. Бундан таъсирчан ва изчил мафкуранинг ўрни бекиёсдир. Таълим тизими эса ҳар доим таъсирчан мафкура воситаси ҳам бўлиб келган ва у орқали одам инсонга айланишга интилиб келганки, ҳозирги даврда буни фалсафий жиҳатдан далиллаш алоҳида аҳамиятга моликдир, албатта.

Минг йиллар давомида одамзотнинг индивидуал ва ижтимоий онги диний таълимотлар асосида шаклланиб, ривожланиб келган, албатта. Фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйиш демократик тартиботларни қарор топтириш омили экан, соф диний ёки эклектик қарашларнинг илгари сурилиши табиий ҳол. Зеро, диний ташкилотлар изчил, таъсирчан мафкура орқали одамнинг худо* томонидан яратилганлиги, у шундан келиб чиқиб муносабат билдириши кераклиги, шу жараёндагина у мусулмон, христиан, буддавий ва бошқа эътиқодлар орқали инсонга айланиш социал механизмларини шакллантирганлар.

Ҳозирги даврда бутун дунёда одамнинг инсонга айланишида имон тушунчасининг фалсафий идроки муҳим аҳамиятга эгадир.

Жаҳон ва миллий динларининг жамиси одамнинг инсонга айланишига имкон яратадиган ижтимоий муруватларга эгалар. Мафкуравий восита, услублар, шакллар, ғоявий таъсир кўрсатиш ижтимоий институтлари (оила, маҳалла, ўқув ва меҳнат жамоалари) орқали анъанага айланган маросимлар, урф-одатлар, байрамлар, удумлар, рўзалар, ва бошқа расм-русумлар орқали одамни мусулмон, христиан, буддавий ва бошқа инсонларга айлантиришда жуда катта тарихий тажриба тўплаганлар. Бунда ҳар бир дин ихлосмандлари Худои Таолла даъватларига имон келтириб, ўз конфессиялари доирасида одамнинг имонли инсонга айланиши учун имкон яратадилар.

Имон сўзи арабча “аман” сўзининг ўзбеклашган шакли бўлиб, у диний ва дунёқараш билан боғлиқликда, изчил ва таъсирчан мафкура воситаси орқали инсон руҳий оламида муқимлашади, одамнинг том маънода инсонга айланишига имкон яратади. Ҳозирда илмий-фалсафий нуктаи назардан долзарб муаммо шундан иборатки, барча динларда имон тушунчаси фақат диний тушунча, деб қаралади ва тор маънода талқин этилади. Ваҳоланки, имон нодир ҳодиса умуминсоний таснифга эга.[4] Имонли инсонлар кўп бўлган мамлакатдагина баркамол авлод етишиб чиқади, ва улар юксак маънавият ижодкорларига, жамиятни ҳаракатлантирувчи кучларига айланадилар.

Баркамолликка эришган ҳар бир инсон имон соҳилига йўл олади, яъни имонлилик -- баркамолликнинг асосий шarti. Муайян дунёқараш, бирон-бир ижтимоий таълимотга қаттиқ ишонч, эътиқод ва унга ҳар қандай шароитда содиқ қолиш учун ички онт-қасамёд қилиш натижасида одам инсонга айланади, унда имон руҳи қарор топади. Фақат имонли инсонгина виждон, инсоф-диёнат, ҳалол-поклик, оқибат қаби ахлокий омиллар қадрига етади. Аксинча, имонсиз одамга ушбу ахлокий сифатлар “хўжа кўрсинга” ва ўткинчи бўлиб, вазиятга қараб у принципси ва лоқайд одамдек ўнг ёки сўлга оғади.

Муайян дунёқараш таъсирида одамнинг ички кичик олами-«Мени» ва ташқи-- катта олами-- Ижтимоий муҳит замон ва маконда бирлашади. Шунда одам онги ва руҳий оламида нодир ҳодиса-- “Имон руҳи” пайдо бўлади. Шу тариқа одам инсонга айланади ва энди у давлат қонунлари, тартиб-қоидалари, жамиятда тарихан шаклланган ва қадрланадиган ахлоқ маромларига қаттиқ риоя қилиб яшаш кўникмасига эга бўлиб боради. Мабодо инсон ўзида шаклланган имонига хилоф иш қилса, ўзини ноқулай ҳис қилади ва, ҳатто, ўзини сира кечира олмайдиган покдомон--ҳаромдан ҳазар қиладиган инсонга айланади. Қайси мамлакатнинг дин ва илм аҳли имон бутунлиги, эътиқод собитлиги борасида ўзаро иттифоқ тузиш--замон зайли эканини тушуниб етса, қайси мамлакатда имонли инсонларни тарбиялаш миллий мафкуранинг бош ғоясига айланса, ўша юртда имонли инсонлар сафи кенгайгандан кенгайиб, жамиятда юксак маънавият қарор топади ва у ҳаёлот (утопия)дан амалиёт предмети айланади.

Ҳозир одамнинг инсонга айланишига имкон берувчи барча воситалардан фойдаланиш муҳим. Инсон ўзи танлаб олган дунёқарашга, ишонч-эътиқодга ёки социал таълимотга ҳар қандай шароитда содиқ қолиши учун қалбан ва руҳан ички онт ичади. Бу жуда нозик руҳий ўтиш айнан имон бўлиб, у ташқаридан мафкура орқали инсон онги, ҳис-туйғусига сингдирилади. Имонлилик инсон онгигагина хос нодир ҳодиса. Имонлиликнинг яна бир муҳим шarti сўз ва амал, тил ва дил уйғунлиги. Виждонлилик, руҳий поклик, лабзи ҳаллоллик, ростгўйлик, инсоф-диёнатлилик, саховатпешалик, мурувватлилик, ўзи туғилган юртига содиқ қолишлик қаби ахлокий фазилатлар имонли инсонлардагина шаклланади. Имонли инсон учун бу фазилатлар муқаддас қадриятга--ҳаёт маъносига, мақсад-муддаосига айланади. Имонли инсон оч-яланғоч қолса қоладики, ўзганинг мулкига ёки ҳақиқа хийнат қилмайди. Ҳар қандай вазиятда яқинлари, дўст-биродарлари, қариндошлари, халки, Ватанига содиқ қолади. Шундай вазиятлар ҳам бўладики, ушбу қадриятларни ҳатто ҳимоя қилишга тўғри келади. Бу ҳолатларда имонли инсон ўлимига рози бўлса бўладики, ўз имонига, эътиқодида хийнат қилмайди. Аммо имони омонат инсон вазиятга қараб ўзгараверади.

Қуръони Каримдаги Аллоҳ неъматии-имонлилик шarti ва қадриятларига доир жуда кўп

оят ва фикрлар бор. Уларда қуйидагича талқинлар бор.

29-оят: “(Эй инсон), Аллоҳнинг неъматини (яъни, имонни) қуфрга алмаштириб юборган ва қавмларни (яъни, ўзининг ортидан эргашганларнинг) ҳалокат чоҳига--ўзи кирадиган жаҳаннамга қулатган кимсаларни кўрмадингизми?”[5]

51-оят: “Аллоҳ ҳар бир инсонга қилган ишига яраша жазо бериш учун (мана шундай қайта тирилтирур). Албатта, Аллоҳ жуда тез ҳисоб-китоб қилувчидир”.

68-оят. Аллоҳ мунофиқ ва мунофиқаларга ҳамда кофирларга улар абадий қоладиган жаҳаннам оташини ваъда қилдики, ўша учун улар етарлидир. Аллоҳ уларни лаънатлади. Улар учун доимий азоб бордир.

Қуръони Каримнинг бошқа бир қатор сура ва оятларида инсон тўғрисида, ҳаллоллик, ўзгалар ҳақида хиёнат қилмаслик каби ахлокий мажбуриятларни бўйнига олиш ва бошқаларга ибрат бўлиши лозимлиги тўғрисида сўз боради.

Ислом динининг муқаддас китоби Қуръони Карим оятларига асосланган бундай мулоҳазалар одамларни инсофли, диёнатли бўлишга,

ғайриинсоний, ғайриисломий йўлдан қайтишга ундайди.

Назаримизда, уларнинг бу тарихий тажрибаларига ижодий ёндошган ҳолда, одамнинг инсон--жамиятлашган индивидга айланиш йўллари, усуллари, воситаларидан самарали фойдаланиш, айниқса одамнинг пайдо бўлиши, тарихий тақомили ҳақидаги илмий-фалсафий қарашларни миллий мафкуралар предметига айлантириш вазифаси инсоният қаршисида долзарб масала бўлиб турибди. Дарҳақиқат, илмий-фалсафий нуқтаи назардан олам бепоён, чексиз-чегарасиз бўлиб, унда нотирик ва тирик табиат шундай бир уйғунликда намоён бўладики, уни албатта мўъжизалар мўъжизаси дейиш мумкин. Илмий-техникавий ҳамда ахборот ва нано технологиялар ривожланиб бораётган ҳозирги даврда бундай “мўъжизалар” сир-асрорларини билишга интилиш орқалигина тараққиётга эришиш мумкинлиги, аммо бу жараёнда одам ўзлигини йўқотиб қўйишдан эҳтиёт бўлишини ҳам назардан соқит қилмаслик лозим, деб ҳисоблаймиз.

Шундай экан, янги жамиятнинг янада раванг топишида ҳар бир инсоният имон тушунчасининг фалсафий маъноларини ҳам тушуниб амалий фаолият белгиласа жамияти тараққиёти тезлашади, албатта.

АДАБИЁТЛАР

1. Ислом Каримов. Юксак маънавият--енгилмас куч., Тошкент., “Маънавият” нашр., 2008.-95 б.-
 2. Қаранг: Иброҳим Каримов. Маънавият фалсафа ва ҳаёт Фан нашриёти 2007 й .—41 б.
 3. Иброҳим Каримов. Маънавият ,фалсафа ва ҳаёт. Фан нашриёти .2007 й 41- б.
 4. Иброҳим Каримов.Келин макри (қисса) Т., 2015 й..48 -бет.
 5. Кўчирмалар 1992 йилда нашр этилган Қуръони карим китобидан олинган. (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алауддин Мансур).
- * «Худо» умумий тушунча бўлиб, ҳар бир диннинг ўз илоҳи ва азиз-авлиёлари борки, улар на фақат бир-биридан фарқ қилади, балки бир-бирини инкор қилади..

РЕЗЮМЕ

В этой статье вера нации философий ума, его совершенство потомки воспитываются черты общества высокого выдать указ о причине.

Ключевые слова: совершенный, человек, человека, индивидуальные, общественное сознание, социальные существа, все человеческие.

RESUME

In this article belief nation philocophy mind, its perfection descendants brought up features society high spitual issue an edict about reason.

Key words: brlief, perfect, person, human, legentary, scientitic, individual, social consciousness, social creatures, all human.

ПРОФЕССИОНАЛ ОМИЛКОРЛИК ВА ПЕДАГОГНИНГ МАҲОРАТИ: ПСИХОЛОГИК ЁНДАШУВ

Аминова Ф.Х. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳар соҳада ўз касбининг етук усталари бўлмиш профессионал кадрлар фаолиятини янада такомиллаштириши, таълим муассасаларини юқори малакали педагог ва мураббийлар билан таъминлаш ҳамда профессионал омилкорликка эришиш йўллари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: профессионализм, профессионал омилкорлик, махсус, ижтимоий, шахсий, индивидуал, функционал, супер профессионализм, профессионализмдан сўнг.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, мактабгача таълим муассасалари тизимини кенгайтириш, уларни замонавий жиҳозлаш, юқори малакали педагог ва мураббийлар билан таъминлаш, бошланғич таълимнинг ёш авлод ҳаётидаги роли ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда бундай номақбул ҳолатларга барҳам берилди ва бу вазифани бугунги кунда олий маълумотли, юксак профессионал маҳоратга эга педагог кадрлар бажарадиган бўлди. Бошқача айтганда, мактаблардаги таълим-тарбия жараёнлари юқори босқичга кўтарилди, мактабларимиздаги ўқиш-ўқитиш ишлари замонавийлик касб этмоқда.

Энг муҳими, ҳар соҳада ўз касбининг етук усталари бўлмиш профессионал кадрлар фаолият олиб бормоқда.

Профессионализм деганда, инсонларнинг, жумладан педагогнинг самарали, тизимли ва ишончли иш юритуви фаолияти тушунилади. Профессионал фаолиятнинг психологик асоси жамиятда мавжуд стандартлар ва талаблар нуктаи назаридан ҳам белгиланади. Бу мақомга эришиш учунқобилият, истак, характер ва доимий ўқишга ва ўз устида ишлаш маҳоратини ошириб боришга тайёрлик лозим бўлади. Профессионализмга олий маълумот билангина эга бўлинмайди. Алоҳида дунёқараш, тафаккур кенглиги унинг асосий омилларини ташкил этади.

Педагог маҳоратининг муҳим бўғини бу профессионал омилкорликдир. Профессионал омилкорлик масаласи нафақат маҳаллий балки хорижий мутахассислар эътиборидаги мавзулардан саналади. Шу боис унга ёндашувлар ҳам бири-биридан фарқ қилади. Бугунги кунда хорижий манбаларда (Г.Брителл, Р.Юегер, Б.Блан) бу ибора “чуқурлаштирилган билим”, “Фаолиятни мукамал ва тизимли олиб бориш лаёқати” дея таърифланади.

Профессионал омилкорлик 4 турга бўлинади:

1. Махсус
2. Ижтимоий
3. Шахсий
4. Индивидуал [1]

Махсус профессионал омилкорлик педагогнинг нафақат махсус билимларга эга бўлиш балки уларни амалётда қўллай олиш маҳоратини намоён қилади.

Ижтимоий проффессионал омилкорлик эса профессионал фаолият билан бир қаторди ҳамкорликни, ҳамкасблар, ота-оналар ва бошқа шахслар билан ўзаро муносабатни назарда тутди.

Шахсий проффессионал омилкорлик педагогнинг ўзини намоён қила олиш, ўз-ўзини ривожлантира олиш кўникмаларини ўз ичига олади.

Индивидуал проффессионал омилкорлик — бу профессионал ривожланишга тайёрлик, профессионал “қаришга” мойил эмаслик, мустаҳкам мотивация сохиби эканлигини билдиради.

Педагогнинг профессионал омилкорлигининг таркибий қисмлари мотивацион-мақсадли, функционал, коммуникатив ва рефлексли таянч асосларга курилади. Мотивацион мақсадли асос педагогнинг ўз олдига қўйган мақсади, эҳтиёжлари, ижодий салоҳиятларини кўрсата олиш ва профессионал фаолиятга қизиқишнинг нақадар кучлигини ифода этади.

Функционал асос эса ўқитувчининг у ёки бу педагогик технологияларни амалга ошириш жараёнида зарур бўлган билим ва малака кўринишида намоён бўлади. Коммуникатив (лотинча коммунико “боғлайман”, “муомала қиламан”) асос ўз ичига фикрни аниқ ифода қилиш, ишонттира олиш, далиллаш, таҳлил қилиш, баҳслашиш рационал ва эмоционал маълумотларни етказиш, турли вазиятларда мулоқотнинг энг оптимал усулини қўллаш, диалогга кириша олиш ва уни давом эттириш хусусиятларини ўз ичига олади.

Рефлексив асос ўз фаолияти натижаларини назорат қилиш, ижодкорлик, ташаббускорлик, ҳамкорлик каби хусусиятларни ўзида шакллантира олиш маҳоратини белгилайди.

Профессионал омилкорлик мутахассиснинг профессионал тайёргарлиги жараёнида шаклланади. Профессионализм тушунчаси профессионал омилкорликдан кенгрок тушунча ҳисобланади. Профессионал бўлиш нафақат билиш, балки ўша билимларни амалга оширириш, зарур натижаларга эришиш ҳамдир.

Проффессионализм педагогнинг шахсий хусусияти сифатида узоқ муддатли назарий таҳсил ва амалий фаолиятга мослашиш ва зарур тажрибага эга бўлиш жараёнларини бошдан ўтказди. Психологик манбаларда педагог шахси ва хусусиятига турлича қарашлар мавжуд. Масалан, Э.Ф.Зейер бу борада 3 та хусусиятларни тилга олади.

1. Профессионал муҳим психофизиологик хусусиятлар (нейротизм, реактивлик ва бошқалар)
2. Профессионал омилкорлик
3. Профессионал йўналганлик

* Аминова Ф.Х. – НавДПИ “Умумий педагогика ва психология” кафедраси катта ўқитувчиси, п.ф.н.

Шунингдек, бу борадаги тадқиқотларни илмий акс эттирувчи бошқа ёндашувлар ҳам мавжуд. Хусусан, Е.А.Клемовнинг фикрларига тўлиқ қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, профессионализм нафақат юқори билим даражасига эга бўлиш, балки унга тўғри тизимли руҳий ёндашув демакдир.

Зотан педагогнинг шахсий сифатлари унинг дунёқарашидан, интеллектуал қобилятидан ўсиб чиқади.

Чин маънодаги профессионаликка эришув муайян шароит, муҳит ва муддатни талаб қилади. Шунга кўра профессионализмни ривожланишини қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. Профессионаликка қадар бўлган босқич.

Бу вақтда мутахассис амалий иш фаолиятини олиб борса-да, ҳақиқий маҳорат сифатларига эга бўлмайди. Шунга кўра унинг натижалари, омилқорлиги ҳам юқори бўлмайди.

2. **Профессионалик босқичи.** Бунда мутахассис чинакам маҳорат соҳибига айланади. Доимий ўсувчи натижаларни кўрсатади. Муайян ички ва ташқи мезонларга жавоб беради.

3. **Супер профессионалик.** “Акма” яъни профессионал чўққига етишга яқинлашиш даври ҳисобланади.

4. **Профессионалидандан сўнг.** Бунда “собик профессионал” сифатида бошқа мутахассислар учун маслаҳатчи, мураббий бўлиб қолиши мумкин.

Профессионалик мезонлари, яъни профессионалик даражаси ҳақида хабар берувчи кўрсаткичлар 2 турга бўлинади.

(Дмитриева, Дружиловга кўра) биринчи гуруҳ ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сони ва сифатига қараб баҳо бериллади.

Иккинчиси эса муҳим профессионал билим ва малака, ўз-ўзига профессионал баҳо бера олиш каби мезонларга қараб белгиланади.

Ю.П.Поваренков эса 3 мезонни кўрсатади. Улар профессионал маҳсулдорлик, профессионал тенглик ва профессионал етилганлик.

Хусусан профессионал етилганлик мезонини Реан, Кудашев каби олимларнинг қарашларида ҳам учратиш мумкин.

Баъзи тадқиқотлар (Дружилов) профессионализмнинг тузилиши ҳам ўзгаришларга учрашини кўрсатади. Бу ўзгаришлар фазаларга бўлинган ҳолда тадқиқ етилган [2].

1. Профессионализмнинг экстенсив ривожланиш фазаси.

Бу вақтда инсон янги билимларни тўплайди. Маҳоратини ошишига олиб келувчи қўшимча элементларни шакллантиради. Шу боис маҳсулдорлик ҳам барқарор бўлмайди.

2. Профессионал энтинсив ривожланиш фазаси.

Бунга қадар шакллантирилган малака ва хусусиятларига кўра ўзига хос саралаш юзага

келади. Зарур бўлмаган, “эскирган” билим ва малакалар “чиқитга чиқарилади”. Аксинча фаолият учун муҳим бўлганлари эса такомиллаштирилади.

3. Профессионализмнинг стагнация даври.

Бу фаза учун деструктив элементлар, яъни шахсий ёки ўзгалар тажрибасида содир бўлган салбий ҳолатлардан чиқарилган ҳулосалар умумлаштирилади.

4. Профессионализмнинг деградация даври.

Профессионал деградациянинг асосий фарқ қилувчи хусусияти шундаки, мутахассисдаги элементлар сони қисқаради ёки улар ўртасидаги алоқа узилади. Таъкидлаб ўтиш лозимки, бунда шахснинг ички ҳолати биринчи ўринга чиқиб, профессионал муҳит иккиламчи даражада бўлади.

Профессионализм ва иш фаолиятида индивидуал ресурсларни қўллаш шакллари

Профессионализмни шакллантириш масаласи руҳий ривожланиш ресурслари билан бевосита чамбарчас боғлиқ. Б.Г. Ананьевнинг ёзишича, “бу масалани ижтимоий прогнозлаш учун инсоният ривожланишининг ўзи ҳақидаги илмий билимлар зарурдир”. Бу қараш бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Ҳар бир профессионал педагог инновацион фаолиятси ўз услубини тасаввур қилиши қийин. Узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш оқибатида педагог узоқ вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради. Қуйидагиларни инновацион фаолиятнинг асосий белгилари деб ҳисоблаш мумкин:

- ижодий фаолият фалсафасини эгаллашга интилиш;
- педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;
- муаллифлик концепцияларини яратиш қобиляти;
- тажриба-синов ишларини режалаштириш ва амалга ошира олиш;
- ўзидан бошқа тадқиқотчи-педагоглар тажрибаларини қўллаш олиш;
- ҳамкасблар билан ҳамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- янгиликларни излаб топиш ва уларни ўз шароитига мослаштириб бориш.

Профессионал фаолиятни муваффақиятли олиб бориши учун педагог ўз ички ресурслари ва захирасига мурожаат қилишга мажбур.

Бу ресурслар ижодий натижага эришиш учун ҳам, атрофдан келувчи нохуш таъсирлардан сақланиш учун ҳам керак бўлади. Инсоннинг индивидуал ресурси қуввати, психофизиологик сифатлари, билими, иродаси ва бошқалар инсоннинг ривожланиш потенциалидан ташкил топади.

АДАБИЁТЛАР

1. Маркова, А.К. Психология профессионализма. –М: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996,-312 с.

2. Дружилов Ф.А. Профессионализм человека как объект психологического изучения//Вестник балчесской педагогической академии. Вып.52.-СПб.:изд-во БПА, 2003.-С.40-46.
3. Тўйчиева Г.У. Ёшлар ва конфликтлар: конфликтлар ечимига ўрганиш. Т., 2008. 128 б.
4. Нижегородцева Н.В. Педагогическая конфликтология как область конфликтологических исследований. / Конфликтология: хрестоматия / сост. Н.И. Леонов. 4-е изд., испр. и доп. М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2011. 568 с.
5. Темина С.Ю. Конфликты школы или школа конфликтов. МПСИ, МОДЭК, 2002, 144 с.
6. Степанов Е.И. Современная конфликтология: Общие подходы к моделированию, монито-рингу и менеджменту социальных конфликтов: Учебное пособие. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 176 с.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы пути совершенства деятельности профессиональных кадров, являющихся мастерами своего дела, способы обеспечения образовательные учреждения высококвалифицированными педагогами и тренерами, а также методы достижения профессиональной практичности.

Ключевые слова: профессионализм, профессиональная практичность, специальный, социальный, личный, индивидуальный, функциональный, суперпрофессионализм, постпрофессионализм.

RESUME

In this article, it is analyzed the way of perfection of activity of professionals who are masters of their craft, ways of providing educational institutions qualified teachers and trainers, as well as methods for achieving professional practicality.

Key words: professionalism, professional practicality, special, social, personal, individual, functional, super-professionalism, post-professionalism.

“ЭТНОМАДАНИЯТ” ТУШУНЧАСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Атамуратова Ф.С. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада “этномаданият” тушунчаси фалсафий таҳлил этилган бўлиб, унда урф-одат, анъана, қадрият, удум ва маросимларнинг ўзбек менталитетида намоён бўлиши, “фазилат” ва “қадрият” тушунчаларининг ўхшашлик ва фарқли томонлари, ўзига хос жиҳатлари очиб берилган. Бундан ташқари, ўзбек миллатига хос бўлган, камтарлик, вазминлик, андишалилик, хушмуомалалик, меҳрибонлик, оила муқаддаслиги каби туйғуларнинг устиворлиги, шарм-ҳаё, ўзаро ёрдам, каттага ҳурмат, кичикка иззат, оққўнгиллилик, жамоавийлик ва бағрикенглик каби фазилятларҳақида тўхталиб ўтилган.

Калим сўзлар: этнос, халқ, миллат, этномаданият, ўзбек этник маданияти, урф-одат, анъана, удум, маросим, қадриятлар, фазилятлар, жамоавийлик, толерантлик.

“Этномаданият” тушунчаси ўзбек илмий адабиётида деярли ўрганилмаган соҳа бўлиб, рус тилида мавжуд бўлган фалсафа луғати ва илмий адабиётларда ҳам бу тушунчага таърифни учратиш қийин. Аммо, бу тушунча ўзбек этнограф олимлари томонидан кўп қўлланилиб келинмоқда. Жумладан, юртимизда таниқли олим, профессор И.М.Жабборов биринчилардан бўлиб этномаданиятнинг этнографик ва фалсафий жиҳатдан ўрганилганлар. Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти томонидан 2004 йилда ЎзРФА академиги Карим Шониёзов тавалуддининг 80 йиллигига бағишлаб, “Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий методологик ёндашувлар” мавзусида ўтказилган анжуман материалларида ўзбек халқининг генезиси, этномаданияти ҳақидаги қизиқарли мақолалар чоп этилган.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг миллий-маънавий тикланиши масаласи давлат сиёсати даражасида амалга оширила бошланди. Бу борада кўпгина амалий ишлар билан бир қаторда илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилмоқда. Жумладан, бир қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди, этнограф, социолог ва файласуф олимларимиз миллий тикланишимизнинг назарий масалаларини ишлаб чиқишга бағишланган монографик асарлар, илмий мақолалар эълон қилдилар. Хусусан, “этномаданият” хусусиятларни ўрганишга бағишланган илмий тадқиқотлар қаторида фалсафа фанлари доктори, проф. У.Х. Қорабоевнинг рус тилида эълон қилинган, “Этнокультура” монографиясини алоҳида таъкидлаш лозим. Унда республикамызда биринчи марта рус тилида бўлса-да, “этномаданият” тушунчасиназарий, методик жиҳатдан таҳлил қилиниб, илмий истеъмолга киритилди.

Мазкур мақоламиз “этномаданият” тушунчасининг моҳияти, мазмуни ва уни ташкил қилувчи таркибий қисмларини таҳлил қилишга қаратилган. Энг аввало, “миллат” ва “халқ” тушунчаларига берилган таърифлар ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир. Миллат тарихий тараққиёт жараёнида уруғ, қабила, элатларнинг маълум бир ҳудудида яшаб келадиган ягона иқтисодий ҳаёт, давлат, тил, урф-одат, анъана, қадриятларнинг умумийлиги асосида шаклланган кишиларнинг бирлиги ҳисобланади. Халқ эса, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ягоналиги асосида турли

миллатларнинг бирлашувидан иборат бўлган кишилар бирлиги ҳисобланади. Бир мамлакат доирасида, турли тиллар ва миллат даражасида шаклланмаган этнослар яшаши мумкин. Улар ўзларининг урф-одат, анъана, қадриятлари, менталитетлари билан бир-биридан фарқ қиладилар. Аммо бир ҳудудда яшаганлари, ягона иқтисодий бирлик, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг умумийлиги билан бир хил халқни ташкил қиладилар.

“Этномаданият” тушунчаси маълум миллатга тегишли бўлиб, унинг тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган урф-одат, анъана, қадриятлари, удум, маросимлари, кийимлари, моддий ва маънавий мероси, тафаккури, онги, ғоявий ҳамда ахлоқий жиҳатдан ўзига хослигини ифодаловчи маънавий бойликдир. “Этномаданият” ни турли соҳа мутахассислари ўрганиши мумкин. Чунки бу тушунча турли маълум халқнинг турли қирраларини очиб беришга имконият яратади. Жумладан, этнографлар унинг моддий маданият билан боғлиқ қирраларини очиб беришга ҳаракат қиладилар.

“Этномаданият” байрамлар, урф-одат маданияти, анъанавий ўйинлар маданияти, халқнинг хордиқ чиқариш маданияти, анъанавий халқ ижодиёти, халқ экологияси маданияти кабилар билан бир қаторда ҳар бир миллатга хос бўлган “фазилат” ва “қадриятлар”ни ҳам ўз ичига олади. Жумладан, ўзбек этномаданияти тизимига уларга хос бўлган камтарлик, вазминлик, андишалилик, хушмуомалалик, меҳрибонлик, оила муқаддаслиги каби туйғуларнинг устиворлиги, шарм-ҳаё, ўзаро ёрдам, каттага ҳурмат, кичикка иззат, оққўнгиллилик, бағрикенглик ва бошқа фазилятлар ҳам қиради. Улар қайсидир даражада ва кўринишда бошқа миллат ва элатларда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Лекин улар ҳеч қачон айнан ўзбекларга хос бўлган кўриниш ва даражада такрорланмайди. Худди шунингдек, ўзбекларда ҳам айнан бошқаларда бўлган фазилят ва қадриятлар такрорланмайди. Шунинг учун ҳам миллатларни бир-биридан фарқлайдиган омилларнинг марказида ана шу фазилятлар, қадриятлар, урф-одат, анъана, кийимлар ва бошқалар туради. Яъни миллатнинг кенг маънодаги “маънавий ахлоқий руҳий бойликлари ва уларни ўзида ифода эттирадиган моддий бойликлари “этномаданият”ни – ташкил қилади. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек: “... ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини, унинг тарихи, ўзига хос урф-одатлари ва анъана-

*Атамуратова Ф.С. – ТТА “Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

лари, ҳаётий кадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди”[1].

Аслини олганда “фазилат” ва “кадрият” миллатга хос бўлган маънавий бойлик ҳисобланади, ҳамда умумий “этномаданий” салоҳиятни ташкил этади. Айни пайтда фикримизча, “фазилат” ва “кадрият” тушунчалари ўртасида фарқлар ҳам бор. “Фазилат” “кадрият”га нисбатан тор, у инсон, шахс, миллат ва халққа нисбатан қўлланиладиган тушунча бўлиб, у “кадрият”нинг бир тармоғини ташкил қилади. Ж.Т.Тўленовнинг фикрича “...кадрият деганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим”[2]. Ўз навбатида академик Э.Юсуповнинг фикрича “...Ўз ахлоқий кадриятларини англаш ва улуғлаш –миллий фазилат”[3]. Демак, “фазилат” билан “кадрият” ўртасида узвий боғлиқлик ҳам мавжуд. “Фазилат” миллий, тарихий ва ижтимоий тараққиёт давомида ривожланиб бориши натижасида “кадрият” даражасига кўтарилиши мумкин ва айни пайтда ҳамма фазилатлар ҳам кадрият даражасига кўтарилмаслиги ҳам мумкин. Чунки, шундай фазилатлар бўлиши мумкинки, улардан холи бўлиш миллий тараққиёт учун зарур бўлади. Аммо, кадриятлар даражасига кўтарилган ижобий фазилатларни ривожлантириш орқали уларни кадриятлар даражасига кўтарганда миллий-маънавиятни бойитиб бориш мумкин бўлади. Уларнинг “менталитет”даги ўрни алоҳида аҳамиятга эгадир. “Фазилат” ва “кадрият” миллий менталитет тузилмасида муҳим ўрин эгаллайди.

У ёки бу миллатга хос бўлган “этномаданият” тизимидаги ўрни уларнинг моддийлиги билан алоҳида ажралиб туради. Улар узоқ тарихий тараққиёт жараёнида шакллантирилган ва турмушининг ажралмас қисмига айланган. Улар моддий бўлганлиги учун ҳам кўз билан кўриш мумкин, кўпчилигини қўл билан ушлаб бошқа миллат ва элатларнинг фарқли томонларини кўрсатиб бериш мумкин. Масалан, миллий байрамларда қўлланиладиган удумлар, ўйинлар, халқ ижодиёти натижасида вужудга келган халқ амалий санъати намуналари асбоблар, кийимлар амалиётда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам уларни фарқлашда алоҳида мутахассис бўлиш ҳам шарт эмас.

Этномаданият миллатнинг ақл-заковати, эстетик диди ва қўл меҳнати биланбунёд қилинган. Уларда “мавҳумлик” йўқ, аксинча миллийлик аниқ намоён бўлиб туради. “Фазилатлар” қанчалик “миллий” бўлмасин, уларда “мавҳумлик” нисбатан ўз ифодасини топган. Жумладан, миллий, маънавий-ахлоқий ва руҳий фазилатларни фақат ҳатти-ҳаракатлар ёки ўзаро муносабатларда солиштириш орқали фарқлаш мумкин. Аммо, улар ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Уларни алоҳида тасаввур қилиб бўлмайди. Миллатнинг моддий маданияти, унинг ақл заковати, меҳнати натижасида вужудга келади. Шунинг учун ҳам унда миллий руҳият, миллий “менлик” ўз ифодасини топади.

Агар ўзбекларга хос бўлган фазилатларнинг қайси бирини олиб кўрилса, улардаги ўзига

хосликни “моддий маданиятда” инъикос тарзда кўриш мумкин. Жумладан, ўзбекларга хос бўлган вазминлик ва ахлоқий виқор каби миллий удумларимизни меъморий обидалардаги сокинлик ва салобатда намоён бўлса, хашар, тўй, марака ўтказиш, меҳрибонликни эса кексалар, болаларга ота-она, ака-укалар, опа-сингиллар, ўртасидаги ўзаро муносабатларда яққол намоён бўлишини кўриш мумкин. Улар узоқ тарихий тараққиёт жараёнида кадриятлар даражасига кўтарилган бебаҳо фазилатлар ҳисобланади. Бундан ташқари, бугун дунёда содир бўлаётган алғов-далғов беғуноҳ инсонлар бошига катта фожеалар келтираётган талофатлар, бахиллик, ёвузлик, зўравонликлар авж олаётган шароитда Ўзбекистондаги барқарорликнинг илдишлари ҳақида фикр юритадиган бўлсак, биринчи навбатда ўзбек миллатига хос бўлган, андишалилик, камтарлик, жамоавийлик ва бағрикенглик каби фазилатларнинг бардавомлиги муқим эканлиги кўзга ташланади. Мавжуд муаммоларни ҳовлиқмасдан, босиқлик билан, аллақачонлар кадриятга айланган “етти марта ўйлаб, бир марта кес”, “каттага ҳурмат”, “кичикка иззат” нақлларига биноан ҳаёт кечириш, ёнма-ён яшаётган турли миллат, элат ва турли динларга эътиқод қилувчиларнинг ҳурматини жойига қўйиш каби фазилатлар ўзбеклар миллий менталитетидаги алоҳида ажралиб турадиган фазилатлар ҳисобланади.

М.Бекмуродовнинг таъкидлашича, ўзбеклардаги жамоавийликнинг илдишлари узоқ тарихий тараққиёт ва турмуш кечириш шарт-шароитлари билан боғлиқ. У шундай ёзади: “Ўзбек халқи асрлар мобайнида жамоа бўлиб истиқомат қилиб келган ва оиласи, ўз уруғи, эл-элати, ватани, касби-корига содиқлик асосий тамал тоши вазифасини ўтаган”[4].

И.М.Жабборов халқимизнинг жамоага уюшишининг сабабларини кўрсатиб, шундай ёзади: “...Хоразм воҳаси, Зарафшон ва Фарғона водийларида яшовчи элатларнинг хўжалиги сунъий суғоришга, ўтроқ дехқончиликка асосланган бўлса, уларни ўраб олган чексиз дашту биёбонда чорвачилик ҳам тобора тараққий қила бошлайди. Иқтисодий жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган воҳа (водий) ва дашт ўртасида ижтимоий меҳнатнинг бўлиниши содир бўлди. Бу ҳолат ишлаб чиқарувчи кучларнинг янги поғонага кўтарилиши натижасида ҳунармандчиликда ҳам меҳнат тақсимотини вужудга келтирди. Дехқончиликнинг ривожини, долзарблиги шаҳар-қалъаларининг пайдо бўлиши ижтимоий тузумнинг ўзгаришига олиб келди”[5].

Табиий равишда аждодларимизнинг турли касби-кор, меҳнат шакллари билан шуғулланишлари уларни ўзаро ҳамкорлик қилишга, жамоа бўлиб яшашларига олиб келган ва бу ўз навбатида жамоавийлик руҳиятининг шаклланиши, ривожланишига ҳамда фазилат, кадрият даражасига кўтарилишига ўз таъсирини ўтказган.

Ўзбекларга хос бўлган “бағрикенглик” фазила-тининг шаклланиши ҳамана шу жамоавийлик руҳиятининг кадриятлар тизимида мустаҳкам ўрин олиши билан белгиланади. Айни пайтда у ўзбек давлатчилигининг шаклланишида ҳам ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин. Бу ҳақида “Темур

тузуқлари”да Амир Темур бобомиз:“...Турку-тожик, Арабу-ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва менинг паноҳимга кирган кишиларнинг уруғларига ҳурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим”,- деган эди[6].

Умуман толерантлик ҳақида гап кетганда, унга турли таърифлар берилганлигини кўриш мумкин. Таъриф: “Толерантлик (бағрикенглик) лотинча (tolerantia–сабрлик, тоқатлик) – ўзга ҳаёт тарзи, нуктаи назар, ғоялар ва эътиқодларга тоқатлик, бағрикенглик кўпмиллатлар ва диний турибдики, бағрикенглик кўпмиллатлар ва диний конфессиялар мавжуд бўлган мамлакатлар учун ҳаётий эҳтиёж ҳисобланади. Чунки, бағрикенглик манфаатлар тўқнашувининг олдини олишнинг муҳим омилдир. Ўзбекистонда бугунги кунда 137 дан зиёд миллат ва элат вакиллари ва 17та диний конфессияларнинг ҳамжиҳатликда яшаётгани ҳамда ўзаро ҳурмат тамойилларининг амал қилаётганлиги-

нинг асосий омили – бу ўзбеклар бағрикенглигининг мустаҳкамлигидандир.

Э.Каримованинг таъкидлашича, “Ўзбек халқи толерантлик хусусиятини таъминловчи омиллар қаторига сабр-тоқат, меҳрибонлик, бошқалар урф-одатлари, дини ва маслағига тоқат, иймон-эътиқот, адолатлик, ҳамкорлик, фаросат, андиша, инсоф, ўз манфаатини устун қўймаслик, ҳурмат, елкадошлик, камтарлик, инсонни иззатлаш, эъзозлаш каби фазилатларни киритиш мумкин”[7].

Ўзбек халқига хос бўлган ана шу фазилатлар заминидан бағрикенглик (толерантлик) шаклланган ва ўзбек миллий маънавиятининг энг ёрқин қирралари сифатида намоён бўлиб келиши ўзбек этномаданият тизимида ўз ўрнига эгадир. Ўзбекларнинг ана шу фазилатларини ривожлантириш орқали этномаданиятни яна ҳам бойитиб бориш мумкин бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.–Б.29-30.
2. Тўленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.– Б.12.
3. Юсупов Э. Маънавий қадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2003.– Б.11.
4. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети: жамоавийлик ва индивидуаллик нисбати. “Хуррият” газетаси, 2002 йил, 17 апрель.
5. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент:Ўқитувчи, 1994.–Б. 65.
6. Темур тузуқлари. Форсчадан Али Хон Соғуний ва Ҳабибулло Караматов таржимаси проф. Б.Ахмедов таҳрири остида. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт – матбаа бирлашмаси, 1991–. Б.56.
7. Каримова Э. Ўзбек толерантлиги. – Тошкент: 2005. –Б.6.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена философскому анализу понятия “этнокультура”. В ней были раскрыты проявления в узбекском менталитете обычаев, традиций, ценностей, привычек и обрядов, сходные и различительные стороны понятий “достоинств” и “ценностей”, их своеобразие. Кроме этого, был сделан упор на положительные качества узбекского народа, как скромность, уравновешенность, учтивость, вежливость, доброта, святость семьи, стыдливость, взаимопомощь, уважение к старшим, почтливость к младшим, чистосердечность, коллективизм и толерантность.

Ключевые слова: этнос, народ, нация, этнокультура, этническая культура узбеков, обычаи, привычки, обряды, традиции, положительные качества, ценности, коллективизм, толерантность.

RESUME

This article deals with the philosophical analysis of the concept "ethnic culture". It was revealed in the manifestations of the mentality of Uzbek customs, traditions, values, customs and rites, similar and distinctive aspects of concepts "virtues" and "values" and their identity. In addition, emphasis was placed on the positive qualities of the Uzbek people as modesty, steadiness, courtesy, politeness, kindness, family holiness, modesty, mutual support, and respect for elders, youngsters, candor, collectivity and tolerance.

Key words: ethnicity, people, nation, ethnic culture, ethnic culture of Uzbeks, customs, habits, rituals, traditions, positive qualities, values, collectivity, tolerance.

ПРОФЕССИОНАЛ ФАОЛИЯТНИНГ КОНЦЕПТУАЛ МОДЕЛИ

Ахатова Д.А., Ахатова Х.А. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада профессионал фаолиятнинг концептуал модели профессионал муҳит, иш тури, мақсад ва режалар, фаолиятнинг усул ва услублари ҳақидаги маълумотларга асосланган инсоннинг ўзига хос ички олами ёритиб берилган. Концептуал модель мутахассиснинг профессионал вазифалар, тўғри ва нотўғри қарорлар оқибатини англаш, қўйилмаган вазиятларга тайёр бўлиш борасидаги тасаввурларини ўз ичига олади.

Калим сўзлар: профессионал фаолият, концептуал модел, оператив, педагогик инсон, тарбияловчи инсон, педагогик шахс, тарбиячи.

Педагогнинг профессионал сифатида етилишининг энг муҳим психологик асоси профессионал фаолиятнинг ички (психологик) концептуал модели шаклланиш жараёни ҳисобланади [1]. Бу ўринда профессионал ибораси замирида мураккаб продуктив (сермахсул) иш фаолияти тушунилмоқда. Бу фаолият эса узоқ муддатли билим олиш, зарурий малака ва кўникмаларга эга бўлиш, шахсий инсоний сифатларни тарбиялаш билан узвий боғлиқ.

Профессионал фаолиятнинг концептуал модели (ПФКМ) — бу профессионал муҳит, иш тури, мақсад ва режалар, фаолиятнинг усул ва услублари ҳақидаги маълумотларга асосланган инсоннинг ўзига хос ички олами саналади. Концептуал модель мутахассиснинг профессионал вазифалар, тўғри ва нотўғри қарорлар оқибатини англаш, қўйилмаган вазиятларга тайёр бўлиш борасидаги тасаввурларини ўз ичига олади. ПФКМ педагог фаолиятидаги ички воситалар сифатида майдонга чиқади. Модель *образли, назарий* ва *амалий* қисмлардан иборат.

Юзга яқин педагог иштирок этган эмпирик тадқиқотлар натижасида икки тоифа педагоглар учун концептуал моделнинг юқорида зикр қилинган уч таркибий қисми ўрганилди. Мазкур тоифаларнинг биринчиси, шартли равишда номлаганда “омадли” (юқори даражадаги профессионал сифатлар соҳиби) педагоглар ҳамда иккинчиси, “омадсиз” (махорати юқори бўлмаган) педагоглар.

Бу ўринда профессионаллик даражасини ўрганиш методикаси [2] ёрдамида аниқланди. Натижаларга батафсил тўхталсак.

1. ПФКМнинг *образли* қисми фаолиятнинг мақсади, объекти, шартлари хусусидаги тасаввурларнинг оператив ва оператив бўлмаган образли вазиятларини синтез қилиш оқибатида олинган хулосаларни назарда тутати.

Аниқланишича, “омадли” педагоглар ПФКМнинг оператив бўлмаган қисми педагогик фаолиятнинг турли мақсадлари, мақсадга эришишнинг турфа йўллари, ўқув жараёнини ташкил этиш учун зарур бўлган дидактик ва методик кўргазмаларни тизимлаштириш ва сақлашнинг оптимал усуллари ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олади.

Профессионал даражаси турлича бўлган педагоглар ПФКМсининг “оператив” таркибини ўрганиш эса қуйидаги хулосаларни келтириб

чиқарди. “Омадли” ўқитувчи ўз ишига ташқаридан баҳо бера олади, дарс ўтказиш мобайнида йўл қўйган хатолари ва уларнинг сабабларини таҳлил қилади, уларни бартараф қилиш йўлларини қидиради, педагогик вазият ва унинг ўзгариш тенденциясини башорат қила олади. Бу турдаги педагогларнинг акси бўлган мутахассислар эса педагогик вазиятга эга эмас, улар ўқувчиларнинг таълим олиш жараёнини йўналтира олмайди, бошқаролмайди. Бундай ўқитувчилар ўз-ўзини ҳолис тафтиш қилиш кўникмасига эга эмас ва педагогик фаолиятнинг мақсадини “кўрсатмаларга қатъий амал қилиш”да деб ҳисоблайди.

2. ПФКМнинг назарий асоси “омадли” ўқитувчиларда қуйидагиларда ўз аксини топади:

- назарий билимларга, маълумотларга бойлик, бохабарлик;

- таълим ва тарбия, ўқув дастури ва ахиллик, зарурат ва иштиёқ ўртасидаги боғлиқликни, чегарани нозик ҳис қилиш;

- дарснинг муҳим жиҳатларига урғу бериш ва шунга таянган ҳолда машғулотнинг мақсад ва вазифаларини вербал таърифлаш;

Омадли педагог илғор ўқитиш усуллари ва педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўз қарашлари, дарс олиб бориш услуби ва ижодий ёндашувларига мослаштиради. Омадсиз педагогларда ПФКМнинг назарий асослари яхши ривожланмагани оқибатида дарснинг таълимий мақсадларини вербал тушунтира олмайди, ҳамкасбларининг ютуқ ва натижаларини у ёки тан олмайди, ёки сохта обрў деб ҳисоблайди.

3. ПФКМнинг амалий асоси омадли ўқитувчиларда баъзи фаолият турларида яққол намоён бўлади. Масалан, у ўқувчиларга шундай вазифа, топшириқлар берадики, уларни бажаришда ўқувчилар дарсда ўрганган билим ва кўникмаларини, шунингдек, ўзлари мустақил эгаллаган билимларни қўллашига тўғри келади. Бу ўринда педагог топшириқларни бажаришнинг мавжуд йўлларини билади. Профессионал даражаси юқори бўлмаган педагогда эса ПФКМнинг амалий асослари яхши ривожланмаган бўлади. Натижада у ўқувчиларда билим олиш ва вазифаларни бажаришнинг “шаблон”, “қолип” усулларида фойдаланиш кўникмасини шакллантиради.

Амалийлик — бу амалий фикрлаш, импровизация қилиш салоҳияти, назарий маълумотларнинг

* Ахатова Д.А. — НавДПИ доценти, п.ф.н.

Ахатова Х.А. — НавДПИ ўқитувчиси.

амалий асосларини кўра билиш, амалий таҳлил қилиш кўникмаси. Амалийлик тарбиявий аҳамиятга эга ижтимоий муҳитни яратишга йўналган педагогик фикрлаш лаёқатида намоён бўлади. Бунда ўқувчиларнинг психик ривожланишига хизмат қиладиган шарт-шароитларни бунёд этиш, ўқувчилар мустақил изланишлари орқали янги билимларни эгаллаши мумкин бўлган таълим услубларини йўлга қўйиш етакчилик қилади. Ўқувчиларнинг вақтини тўғри ташкиллаштириш натижасида профессионал сифатларга эга педагог болаларга “буйрук” бериш орқали машғулотларга жалб этишни эмас, қизиқтириш билан улар ўзлари ўша қарорларни қабул қилишига ҳаракат қилади. Таълим беришдаги амалийлик шарофати билан билимларни амалий қўллашга тайёргарлик юзага келади.

ПФКМга хос жиҳатлардан бири унинг ўзгаришларга тайёргарлиги. Шу хусусият сабаб мутахассис ўз ички моделини аниқлаштириши, мукаммаллаштириши, муносабатларнинг янги тизимларини киритиши мумкин. Объект билан юзага келадиган келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида концептуал моделни тўғирлаш инсоннинг профессионал камолотидаги муҳим босқичлардан бири саналади. Бу жараёнда В.Штерннинг интеллектга хос бўлган машҳур фикрларини ҳам инобатга олиш ўринли. Яъни интеллект — янги ҳаётий шароитларга мослашишга умумий қобилиятлилик тарзда қараши ва — мослашув акти — ҳаётий масалаларни интеллект ёрдамида ҳал этиш, фикрлашда онгнинг онгсизлик устидан устунлик қилиши баробарида амалга оширилади.

Шу маънода модель ва объектнинг бири-бирига мувофиқлаштирилишига шахс профессионалигини ривожлантирувчи манба сифатида қараш мумкин. Бундай ҳодисанинг йўқлиги эса модель ва объект ўртасидаги муносабатларга бошқача нуқтаи назардан баҳо беради. Ёхуд инсон объект ҳамда профессионал муҳитдаги ўзгаришлар ҳақидаги долзарб маълумотларни қабул қилиш лаёқатидан мосуво бўлади. Натижада онгидаги стереотиплар, қобик фикрларга таяниб иш кўради. Бу ҳолатда иш фаолияти ва шахсий ривожланишда деформация юзага келади [3].

Профессионал кадр-қимматнинг янглиш тушунилиши натижасида мутахассис фаолиятида профессионал-деструктив характер устунлик қилиши мумкин [4]. Педагог ишига асосланган ҳолда мазкур феноменга батафсилроқ тўхталамиз.

Баъзи манбаларда инсон қуйидаги тоифаларга бўлинади:

- Иш фаолиятидаги инсон (*homo faber*);
- Ўйинга мойил инсон (*homo ludens*);
- Маънавий камолотдаги инсон (*homo humanitatis*).

Бу тадқиқотлар натижасидаги хулосаларни шахсни “тарбияловчи” ва “педагогик фаолиятдаги” дея шартли номланган яна икки умумий тасниф, яъни ўз-ўзини ва бошқаларни шакллантираётган

шахсларга ажратишга тўртки бўлди [5]. Ўзга бир инсонни тарбия қиладиган шахс (энага, хизматкор ва ҳок.) бир вақтнинг ўзида ўзини ва ўзгаларни шакллантираётган “педагогик инсон”дан кўра аввалроқ намоён бўлади. “Педагогик инсон” ўзида маданий феонменни акс эттиради, қайсики, ҳаётий тажрибагина эмас, илму фан берган бойлик ва шахсий қарашлар, тасаввурлар олами билан йўғрилган. “Педагогик инсон”, бизнингча, педагог-мутахассиснинг профессионал ўзини англашидир.

“Тарбияловчи инсон” образи “педагогик шахс”да унинг қирраларидан бири бўлиб сақланади. Чунки унда тарбиявий йўналиш ҳам бор. “Тарбиячи” қиёфаси маданият сўқмоқларида эволюцияга учраб, ўзига хос хусусиятлар касб этиб борди. Бизнинг давримизда “Тарбиячи” ўзи танлаган тарбия усулининг тўғрилигига мутлоқ ишонадиган, бошқа шахс (ўқувчи, бола, катта ёшли инсон)га таъсир ўтказишга тайёр бўлган инсон. Инсонга берилган бу тавсифнома қачонлардир тарбия бобида қабул қилинган эди. Аммо у шахсни шакллантириш концепциясига танқидий бўлмаган руҳда экани билан номукамалдир. У ёки бу қарашларга догматик, кўр-кўрона амал қилиш натижасида бундай мутахассис замон билан ҳамкадам бриш имконидан айрилган.

Тарбия беришга қаралган тор, прагматик, назарий қарашлар ана шундай қарашларни келтириб чиқаради. Бундай янглиш фикрларга тўла ишонган ва қаттиқ амал қиладиган “Тарбиячи” ҳақида гап бор бормоқда, албатта. Тарбиянинг бундай бир томонлама усули илдизлари узокқа бориб тақалади ва шу боис бугунги кун билан қарама-қаршиликларга учрайди.

Ижтимоий педагогикада, ижтимоий педагогикада ҳам “тарбияловчи инсон” унсурларини тез-тез учратиб турамыз. Унинг тарбиявий таъсирининг асосий воситаси — монолог. Стандартлар, таъқиқлар бирёкламалик унинг фаолиятида етакчилик қилади. Шундай экан, бу муносабатларда ўқувчи субъект деб юритилса-да, аслида ундай бўлмайди.

Шу ва бошқа омилларни ҳисобга олиб, ПФКМни тузишда ҳар бир педагог юқори, олий сифат ва кўрсаткичларни бош мезон қилиб олиши керак. Зотан, концептуал модель таълим сифатини таъминлаш, ўқувчиларнинг илмий ва касбий тайёргарлик даражасини оширишга бевосита боғлиқ. Қолаверса, модернизациялаш босқичини бошдан ўтказайтган олий таълим тизими ҳам, ўқув-тарбиявий ишларда кенг қўлланилаётган инновацион ёндашув ҳам буни талаб этади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш мумкинки, ПФКМни ташкил этиш — бугунги кунда соҳа олдида турган муҳим вазифалардан саналиб, унда педагог шахсининг камолотга етиши, шунингдек, ўқув жараёнининг прогрессив кечиши, кадрлар салоҳияти ҳамда инновацияларни ўзлаштириш кўникмалари ва, албатта, ўқувчиларнинг билимларни эгаллашга бўлган фаоллигини ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Дружилов С.А., Хашина Д.В. Концептуальная модель как психологическая детерминанта профессионализма учителя // Ананьевские чтения: Материалы Междунар. науч. -практ. конф. «Ананьевские чтения 2004».- СПб: Изд-во СПбГУ, 2004. – С.463-465.
2. Степанов В.Р. Методика определения профессионального уровня преподавателя: Методическая разработка. – Чебоксары: Клио, 1994. – 12 с.
3. Дружилов С.А. Профессиональные деформации и деструкции как следствие искажения психологических моделей профессии и деятельности // Журнал прикладной психологии. – М.: ЭКО, 2004. – №2. – С.56-62.
4. Дружилов С.А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития.– Новокузнецк: Изд-во Института повышения квалификации, 2002. – 242 с. – (Гуманитарные исследования в образовании).
5. Батракова С.Н. Динамика профессиональных функций педагога как представителя культуры // Ярославский психологический вестник. – Вып.2. – М.; Ярославль: Российское психологическое общество, 2004. – С.71-77.

РЕЗЮМЕ

Статья профессиональная работа Концептуальная модель профессиональной среды, и тип задания, цели и планы, на основе информации о деятельности и методов, чтобы отразить свой внутренний мир человека. Концептуальная модель специалиста профессиональные задачи, и понять последствия неправильных решений, будьте готовы к неожиданным ситуациям на их ожидания на будущее.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, концептуальная модель, операционная, учебная, учебно, обучение личного тренера.

RESUME

State professionalnaya rabota Kontseptualnaya model professionalnoy consistently, I kind of zadaniya tselim plan or Osnova information o activities, methods, contents otrazit svoy vnutrenniy repair persons. Kontseptualnaya model Spetsialist professionalnye zadar, pony posledstviya nepravilnyx resheniy budte touch situatsiyam nor ix ojidaniya or gats.

Key worfs: professionalnaya activities, kontseptualnaya model, operatsionnaya uchebnaya uchebno obuchenie lichnogo trainers.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ**Ахмедов Б.А. *****РЕЗЮМЕ**

Ушбу мақолада давлат ва жамоат ташиқлотларига АКТнинг кенг қўлланилиши шароитида Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими ривожланишининг ташиқлий-ҳуқуқий жиҳатлари тадқиқ этилган. Хусусан, мазкур тизимнинг шаклланиш босқичлари кўриб чиқилган. Шунингдек, ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг институционал механизмларининг яратилиши ва фаолият юритилишининг асосларига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: ахборот, ахборотлаштириш, ахборот-коммуникация технологиялари, миллий телекоммуникация тармоқлари, миллий хавфсизлик, миллий манфаатлари, ахборот соҳаси, оммавий коммуникация, ахборот хавфсизлиги, ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимини яратишга бўлган объектив эҳтиёж миллий хавфсизлик муаммолари ичида ахборот хавфсизлигини таъминлашни давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида белгилаб берди. Бунда Ўзбекистоннинг геосиёсий жиҳатдан Марказий Осиёнинг марказида жойлашганлиги, унда юз берадиган воқеаларнинг қўшни давлатлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятга таъсири унинг етакчи давлатларининг манфаатлари тўқнашадиган маконга айланишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимини миллий ва халқаро тажриба уйғунлиги асосида шакллантириш заруриятини белгиламоқда.

Маълумки, миллий қонунчилигимизда ахборот хавфсизлиги тушунчасига ахборот соҳасида шахс, жамият ва давлат манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати деб изоҳ берилган [1].

Шундан келиб чиққан ҳолда шахснинг ахборот соҳасидаги манфаатлари фуқаронинг ахборотга эга бўлиши, қонунан тақиқланмаган фаолиятни амалга оширишда, жисмоний, маънавий ва интеллектуал ривожланишда ахборотдан фойдаланиш борасидаги конституциявий ҳуқуқларини амалга оширишдан, шунингдек, шахсий хавфсизликни таъминлаш тартибида ахборотни ҳимоя қилишдан иборатдир.

Жамиятнинг ахборот соҳасидаги манфаатлари шахснинг мазкур соҳадаги манфаатларини таъминлашдан, демократияни мустақамлаш, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, Ўзбекистонда кечаётган янгиланиш жараёнларида ҳамжиҳатликка эришиш ва уни қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

Давлатнинг ахборот соҳасидаги манфаатлари Ўзбекистонда ахборот инфратузилмасининг уйғун ривожланиши, фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузumi, мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигининг дахлсизлигини таъминлаш мақсадида ахборот олиш ва ундан фойдаланиш борасидаги конституциявий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиш, қонунийликни, ҳуқуқий тартибни таъминлаш, тенг ҳуқуқли халқаро ҳамкорликни ривожлантиришдан иборатдир.

Ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими – мазкур соҳани тартибга солувчи органлар, усуллар, куч ва воситалар мажмуидир. Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш

tizimi ушбу соҳада давлат сиёсатини амалга оширишга мўлжалланган ва мамлакат миллий хавфсизлигини таъминлаш тизимининг ажралмас қисми ҳисобланади [2].

Ўзбекистон Республикасининг ахборот хавфсизлигини таъминлаш борасидаги давлат сиёсати қуйидаги тамойиллар асосига қурилган:

– ахборот хавфсизлигини таъминлаш борасидаги фаолиятни амалга оширишда Конституция, қонун ҳужжатлари ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойил ва нормаларига амал қилиш;

– давлат ҳокимияти органлари ва жамоат уюмларининг функцияларини амалга оширишда ошқораликни таъминлаш;

– ахборот соҳасидаги ўзаро ҳамкорлик жараёнлари барча иштирокчиларининг, қандай сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий мақомга эга бўлишдан қатъий назар, фуқароларнинг ахборотни қонуний тарзда эркин қидириш, олиш, бериш, ишлаб чиқариш ва тарқатиш борасидаги конституцион ҳуқуқига асосланган ҳуқуқий тенглигини таъминлаш;

– республикада замонавий ахборот ва телекоммуникация технологияларини жадал ривожлантириш, миллий телекоммуникация тармоқларини такомиллаштириш ва уларни дунё микёсидаги ахборот тизимларига улаш имконини берадиган техник ва дастурий воситаларни ишлаб чиқариш [3].

Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимини шакллантириш мустақилликнинг илк кунларидан бошланган бўлиб, қуйидаги босқичларда амалга оширилмоқда.

Биринчи босқич 1991-2001 йилларни ўз ичига олади. Бу йиллар давомида соҳага оид бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Жумладан:

– 1992 йил 13 январдаги Ўзбекистон Республикасининг “Алоқа тўғрисида”ги Қонуни;

– 1993 йил 7 майдаги Ўзбекистон Республикасининг “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”ги Қонуни;

– 1994 йил 6 майдаги Ўзбекистон Республикасининг “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”ги Қонуни;

* **Ахмедов Б.А.** – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви Академияси тадқиқотчиси.

– 1996 йил 30 августдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни;

– 1997 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги ва “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни;

– 1997 йил 26 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуни;

– 1998 йил 25 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг «Радиочастота спектри тўғрисида»ги ва “Реклама тўғрисида”ги Қонуни;

– 1999 йил 20 августдаги Ўзбекистон Республикасининг “Телекоммуникациялар тўғрисида”ги Қонуни.

– 1999 йил 15 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Архивлар тўғрисида”ги Қонуни [4].

Ушбу қонунларга ахборот хавфсизлигини таъминлашга қаратилган бир қатор моддалар киритилди. Хусусан, «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги Қонуннинг 10-моддасида “Давлат сирларини сақлаш - бундай сирларга эга бўлган барча давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг мансабдор шахслари ва фуқароларининг бурчи” деб белгилаб қўйилди. Шунингдек, ошкор этилиши республика ҳарбий-иқтисодий салоҳиятининг сифат ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ёки Ўзбекистоннинг мудофаа қобиляти, давлат хавфсизлиги, иқтисодий ва сиёсий манфаатлари учун бошқа оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган маълумотлар давлат сирини ташкил этиши ҳам келтириб ўтилди.

Ушбу босқичда муҳим тузилмавий ислохотлардан бири 1992 йил 5 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек ахборот агентлигини Ўзбекистон Миллий ахборот агентлигига ўзгартириш тўғрисида”ги Қарори эълон қилинди. Мазкур агентлик фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири республика ички ва ташқи сиёсатида оид ахборотларни тўплаш ва тарқатишни такомиллаштириш ҳисобланиб, бу вазифалар Вазирлар Маҳкамасининг “Миллий ахборот агентлиги фаолиятини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарори билан мустаҳкамлаб қўйилди.

Иккинчи босқич 2002-2012 йилларни қамраб олиб, бу даврда ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимининг ҳуқуқий-институционал асослари шакллантирилди. Ахборот хавфсизлигига оид тушунчалар бир қатор қонун ҳужжатларида ўз изохини топди. Жумладан, 2002 йилда қабул қилинган «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Қонунга (12.12.2002й.) ахборот хавфсизлигининг асосий тамойилларини белгилайдиган 5 модда киритилди. Қонунга мувофиқ, ахборот хавфсизлиги деганда, ахборот соҳасида шахс, жамият ва давлат манфаатларининг ҳимояланиши тушунилади. Ахборот хавфсизлиги

масаласи ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилиниши лозим бўлган субъектларга ҳам, бундай ҳимояни таъминлайдиган бошқа субъектларга ҳам бирдай тааллуқлидир.

Орадан бир йил ўтиб, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (11.12.2003й.) қабул қилинди. Ушбу қонунда ахборот хавфсизлиги масаласининг техник ташкил этувчилари ёритилган 4 модда киритилди. Қонунга мувофиқ, ахборот хавфсизлиги - ахборот тизимлари ва ресурсларига бўладиган ноқонуний ҳаракатлар, уларни ўзгартириш, ўчириш, нусхалашдан ҳимояланганлик ҳолатидир. Шу билан бирга, ахборот хавфсизлигини ҳуқуқий таъминлаш бўйича миллий ҳуқуқий-меъёрий асосни шакллантириш ва такомиллаштириш бўйича фармон, қарор ҳамда қонунлар қабул қилинган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг ахборот хавфсизлигини таъминлаш мақсадлари, вазифалари, тамойиллари ва асосий йўналишларини ўзида мужассам этган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 майдаги ПФ-3080-сонли «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармони асосида ишлаб чиқилган “Ўзбекистон Республикасида ахборотлаштиришни ривожлантириш концепцияси”га асосан қуйидаги ахборот хавфсизлигини таъминлаш вазифалари аниқланган:

– ахборот хавфсизлиги соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштириш;

– ахборот ва компьютер технологиялари соҳасидаги ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимини яратиш ва маълумотлар узатиш тармоғига киритилган ҳимоялаш воситаларининг самарадорлигини баҳолаш, лойиҳаларни ахборот хавфсизлиги талабларига жавоб беришини текшириш мақсадида экспертизадан ўтказиш ҳамда ахборотларни ҳимоялаш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;

– ахборотларни криптографик ҳимоя қилишнинг воситаларини ишлаб чиқиш ва маълумотлар узатиш тармоғида ҳамда Интернет тармоғига киришда ахборотларни ҳимоялаш воситалари тизимини қўллаш;

– киберхавфсизлик маданиятини жорий қилиш ва қўллаш;

– шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ва ҳимоясини таъминлаш [5].

Бу вазифаларни бажариш ахборот ресурсларини бутунлигини таъминлашга, ноқонуний йўқ қилиш, шаклини ўзгартириш, бузиш, нусха олиш, ахборотни тўсиб қўйиш ҳамда бошқа ахборот тизим ва тармоқларига ноқонуний аралашининг олдини олишга омил бўлади.

Мазкур босқичда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 ноябрдаги 555-сонли “Оммавий коммуникациялар соҳасида бошқарув тузилмасини такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарорига асосан “Оммавий коммуникациялар соҳасидаги

мониторинг маркази” ташкил этилди. Марказ фаолияти доирасида миллий ахборот маконида конституциявий тузумни зўравонлик билан ўзгартиришга, Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий яхлитлиги, суверенитетини бузишга, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний нифоқни авж олдиришга, давлат тузумига қарши қаратилган бошқа тажовузлар содир этилишига оммавий даъват этувчи материаллар мавжудлигини, шунингдек уруш, зўравонлик, порнография ва ёвузликни, терроризм ва диний экстремизм ғояларини тарғиб этишга қаратилган ахборотларни аниқлайди ва уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар тақдим этади.

Бундан ташқари, алоқа ва ахборотлаштириш соҳасини такомиллаштириш ҳамда ахборот хавфсизлиги масаласи бўйича тузилмавий ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, миллий ахборот-коммуникация тизимлари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида 2005 йили *Компьютер инцидентларига жавоб бериш хизмати* (UZCERT) ташкил этилди. UZ-CERT миллий ахборот тизими ва Интернет сегментида компьютер инцидентлари (можаролари) бўйича ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилишни таъминловчи, фойдаланувчига ахборот хавфсизлигини бартараф қилишда маслаҳат бериш ва техник кўмаклашиш бўйича ягона марказ сифатида фаолият бошлади.

Учинчи босқич 2012 йилдан кейинги даврни ўз ичига олиб, бугунги кунда амалга оширилаётган ислохотларни ҳам ўз ичига олади. Бу даврда ахборот хавфсизлиги тизимини шакллантиришига қаратилган бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, 2012 йил 21 мартдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада ривожлантириш ва жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида давлат органларида ахборот хавфсизлигини таъминлаш бўйича идораларо ягона талабларни ишлаб чиқиш ҳамда Ўзбекистон ахборот маконидаги кибертаҳдидларни бартараф этиш ва уларга қарши курашиш бўйича ҳукукий асосни мустаҳкамлаш вазифалари белгиланди. Ушбу қарор 2011-2012 йилларда бир қатор давлат органлари сайтларига киберхужумлар уюштирилиши оқибатида юзага келган миллий хавфсизликка таҳдидларнинг олдини олиш чораларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилди.

2013 йил 27 июндаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Миллий ахборот-коммуникация тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори асосида Ахборотлаштириш ва телекоммуникация технологияларини ривожлантириш вазирлиги ҳузурида давлат муассасалари шаклидаги “Электрон ҳукумат” тизимини ривожлантириш ҳамда “Ахборот хавфсизлигини таъминлаш” марказлари ташкил этилди. “Электрон ҳукумат” тизими ахборот тизимлари комплекслари, ресурслари ва маълумотлар базаларининг ҳимоялаш “Ахборот хавфсизлигини таъминлаш” марказининг асосий

вазифалари этиб белгиланди. Ушбу марказ 2005 йилда ташкил этилган UZCERT маркази ўрнида шакллантирилди ва республика телекоммуникация тармоқларида ахборот хавфсизлигини таъминлаш вазифалари кенгайтирилди.

2015 йил 4 февралдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори билан “Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги” ташкил этилди. Вазирлик фаолиятининг муҳим вазифалари қаторида ахборот хавфсизлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, коммуникация тармоқларини ҳимоялаш, дастурий маҳсулотларни, ахборот тизимлари ва ресурсларини ривожлантириш учун замонавий технологияларни жорий этиш, илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, кадрларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш киритилди. Умуман олганда, вазирлик фаолиятининг асосий йўналишини электрон ҳукумат тизимини ривожлантириш ва унинг ташкил этувчилари ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳисобланади [6].

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизими шаклланишининг ҳар бир босқичида қуйидаги муаммолар кўзга ташланди:

- ахборот хавфсизлиги соҳасида малакали кадрларнинг етишмаслиги (мутахассисларнинг хорижга чиқиб кетиши);

- қўпгина давлат ташкилотларида ахборот хавфсизлиги бўйича махсус бўлимнинг йўқлиги, ахборот хавфсизлиги таъминлаш вазифаси махсус билимга эга бўлмаган мутахассисларга юклатилган;

- давлат органларида ахборот хавфсизлиги лойиҳа ва тадбирларини тизимли молиялаштиришнинг йўлга қўйилмаганлиги;

- давлат органларида ёппасига лицензияланмаган ва ўғирланган операцион тизим ва офис дастурий маҳсулотларидан фойдаланиш (молиялаштиришнинг йўқлигидан);

- давлат хизматчиларида ахборот хавфсизлиги ва маълумотларни ҳимоялаш бўйича керакли кўникмаларнинг етишмаслиги;

- давлат ташкилотларида ахборот хавфсизлиги таъминлаш, фақатгина, компьютер хавфсизлиги (антивирус, firewall) масаласи билан чекланган.

Ушбу муаммоларнинг ҳал этилишига қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилишига қарамасдан ахборот хавфсизлигини таъминлаш тизимининг шаклланиши бироз секинроқ кечмоқда.

Шу мақсадда, *биринчидан*, соҳага оид ҳукукий, методик, илмий ва ташкилий чораларни ишлаб чиқилса, бу борадаги давлат сиёсатини шаклланишига асос бўладиган ягона давлат ахборот хавфсизлиги концепцияси яратилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Иккинчидан, давлат ахборот хавфсизлиги тизимига ягона институционал механизмни қўллаш мураккаб ҳисобланади. Бунга сабаб ҳар бир ҳудуд, алоҳида вазирлик, давлат органи ёки ташкилоти

ахборот хавфсизлигига оид чора-тадбирларни мустақил амалга оширмоқда. Мазкур йўналишда ўзаро ҳамкорлик қоидаларини биргаликда ишлаб чиқиш ҳамда босқичма-босқич давлат органлари ва ташкилотлари ахборот инфратузилмасига жорий қилиш талаб этилади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси ахборот хавфсизлиги тизими

ташкилий ва ҳуқуқий жиҳатдан шаклланиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Соҳага оид муҳим ҳуқуқий-концептуал ҳужжатларни ишлаб чиқиш, институционал механизмларни мувофиқлаштириш истиқболдаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги 2002 йил 12 декабрь 439-II-сон қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2003. – №1. – 2-м.
2. Ахборот хавфсизлиги асослари. Маърузалар курси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. - Б. 5-24.
3. Муҳаммадиев Ж. Ахборот хавфсизлиги, уни таъминлашнинг усуллари ва тамойиллари. –Т.: ТДЮИ, 2014. // <http://huquqburch.uz/uz/view/1200>.
4. История организации и принципы функционирования глобальной компьютерной сети Интернет. Роль и значение современных информационных технологий в государственном управлении. Uzinforcom. -Т., 2008. - С. 14.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги 2002 йил 30 май ПФ-3080-сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, – 2002 й., 4-5-сон.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги 2015 йил 4 февраль №ПҚ-4702 қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, – 2015 й., 5-сон.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье исследуются организационно-правовые аспекты развития система обеспечения информационной безопасности Республики Узбекистан в условиях широкого применения ИКТ в государственных и общественных организациях. В частности, рассматриваются основные этапы формирования данной системы. Особое внимание уделено основам создания и функционирования институциональных механизмов обеспечения информационной безопасности.

Ключевые слова: информация, информатизация, информационно-коммуникационные технологии, национальные телекоммуникационные сети, национальная безопасность, национальные интересы, информационная сфера, массовая коммуникация, информационная безопасность, система обеспечения информационной безопасности.

RESUME

In this article organizational-legal aspects of development system of maintenance of information security of Republic Uzbekistan in the conditions of wide application ICT in state and public organisations are investigated. In particular, the basic stages of formation of the given system are considered. The special attention is given bases of creation and functioning of institutional mechanisms of maintenance of information security.

Keywords: information, informatization, information-communication technologies, national telecommunication networks, national safety, national interests, information sphere, mass communication, information security, system of maintenance of information security.

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА НУТҚИЙ МУЛОҚОТ ОДОБИГА ДОИР
БИЛИМЛАРНИ ЎРГАТИШ

Ахмедова Г. *

РЕЗЮМЕ

Бу мақолада янги авлод ўзбек тили дарсликлари асосида ўзбекча мулоқот одобини ўргатишда қолип-гапларни ўзбек тилидан рус тилига тартибида қиёсий таҳлили амалга оширилди ва бу ўзига хосликларга таяниб, уларни ўргатишнинг самарали методлари тавсия этилди.

Калим сўзлар: жонлантириш – фаоллаштириш, мулоқот одоби – нутқдаги манералар, шарқона нутқий мулоқот – ментал нутқий мулоқот.

Таълим олувчиларнинг нутқий мулоқот маданиятини ривожлантиришга доир жами маълумотлар сирасида нутқий мулоқот одобига оид билимлар алоҳида ўрин тутди. Билимларнинг мазкур тури мулоқотни жонлантирибгина қолмай, ушбу жараёнда суҳбатдошларнинг диалог шаклида сўзлашув чоғида ўзини тутиши, бир-бирига тавозе кўрсатиши, одоб-ахлоқ доирасида бир-бирига қиладиган мурожаат шакллари ўз ичига қамраб олиб, реал ҳаётдаги мулоқотга яқинлашади. Уни эгаллаган таълим олувчиларнинг шарқона нутқий мулоқот маданияти ривож топади, ёшлар турмушда ўзбек тилидаги диалогик шаклдаги сўзлашувда юзага келадиган нутқий вазиятларга етарли тайёргарлик кўрган бўладилар. Зеро, жамиятда суҳбатдошлар бир-бирларининг ижтимоий мавқеларини, бир-бирларига бўлган муносабатларини намойиш қилиб мурожаат этишлари, буларни нутқий ва нутқий бўлмаган мулоқот унсурлари орқали ифода қилишлари даркор. Шахснинг жамиятда тутган ўрни, мавқеининг сўзлашувга таъсирини устоз адиб А.Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидан яққол кўриш мумкин.

Барно Раҳматиллаева «Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке» номли диссертациясида [1] қолип-гаплардаги мурожаат шакллари рус тилидан ўзбек тилида тартибида қиёслаган, лекин узлуксиз таълим тизимида ўтказиладиган дарслар ўзига хос мақсадларни кўзлагани учун уларнинг мундарижасида ўзбек тилидан рус тилига тартибида қилинган маълумотлар кўпроқ самара беради. Шу боис, мазкур мақолада ўзбек тилидаги қолип-гапларни рус тилига тартибида қиёслаб, бу материаллар натижаларини таҳлил қилдик.

«Ўзбек тили» дарсликлари таҳлиладан маълумки, нутқий мулоқот одобига оид билимлар 7-синфда ўқув матнида ўз аксини топган. [3] Ушбу матнларнинг бири **сен** ва **сиз** сўзларининг ишлатилиши ҳақида. Бизнингча, нутқий мулоқот билимларидан бўлмиш **сен** ва **сиз** сўзларининг ишлатилиши ўқувчиларнинг ёши ва турмуш тажрибасига кўра жуда кеч ўрганилади. Тасаввур қилинган, қуйи синф ўқувчиси ўзбек болаларининг ўзидан катталарга (акалари, опалари, ота-онасига) «сизлаб» мурожаат қилишларини ҳар куни кўради ва эшитади ва бу ҳолдан ажабланади. Унинг кўнглида туғиладиган саволларга ўзбек тили ўқитувчиси 1-3 синфларданок жавоб бериши керак. Бошқача айтганда, тақвимий режаларда буни ҳам

назарда тутиш лозим. Шунга кўра ҳам ўқитувчи ўзбек тили таълими мазмунига айрим ислохотлар киритган ҳолда ўқитиш метод ва усулларини прагматика сари йўналтирмоғи даркор. Бунда амалиётда таълим олувчиларга нутқий мулоқот одобини ўргатиш, уларнинг диалогик шаклдаги нутқини ўстириш соҳасида йўл кўйилаётган айрим камчиликларни бартараф этиш чоралари ҳам белгиланмоғи зарур. Булар режалаштиришда ҳам ўз аксини топмоғи лозим

Тажрибалар шунини кўрсатадики, нутқий ва нутқий бўлмаган мулоқот одобини русийзабон болаларга тушунтириб, уларнинг хулқ-атворида сингдириш юзасидан олиб бориладиган ишлар баъзан осон кечадиган, баъзан эса бирмунча мураккаб жараёнларни ифода этади. Масалан, 2 синф ўқувчилари **сен** ва **сиз** ҳақидаги тушунтиришларни осон қабул қиладилар.

Ўқитувчи ҳар сафар нутқий мулоқот одобига доир бирор янги билим беришга киришар экан, ишни пухта лойиҳалаштириб олишдан бошлаши керак.

Дастлабки дарсда таништириш-кўрсатиш методидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу методни ёлғиз эмас, қиёслаш усули билан бақамти қўллаш керак. Шу мақсадда ўқитувчи «Ўзбек тили» дарсликларида кенг ишлатиладиган намуна вариантыга мурожаат этади [4]. Чунончи:

- *Ада, сиз бугун ишга борасизми?*
- *Албатта, бораман.*
- *Валя, сен коптокни топдингми?*
- *Ҳа, топдим.*

Намуна ўқувчиларга дабдурустан ўқитилмайдиган. (Биз шу ўринда дарсликлардаги бу каби машқларни бажариш ишларини ташкил этишни фарқлантирдик.) Ўқитувчи ўқувчиларга: «Уйдагилар билан қандай сўзлашган бўлардингиз? Масалан, адангиз ишга бориш-бормаслиги, укангиз ёки синглингиз коптокни топган - топмагандигини нима деб сўрайсиз?» – деб рус тилида нутқий вазиятни маълум қилиб, шу суҳбатни юзага келтиришни топширади. Болалар:

- *Папа, ты пойдешь сегодня на работу?*
- *Да, пойду.*
- *Валя, ты нашла мяч?*
- *Да, нашла.*

Ана шундан кейин ўзбек тилидаги намуна ўқитилади ва улардан рус тилидагидан **сен** ва **сиз** сўзларининг ишлатилиши нимаси билан фарқ қиляётгани сўралади. Бундай саволлар ўқувчиларни фикрлашга, икки тил ходисасини таққослаш ва

* Ахмедова Г. – Тошкент Педиатрия тиббиёт институти катта ўқитувчиси.

тадқиқ этишга ундайди.

Шундай билимлар борки, улар тезда уқиб олинади. *Сен* ва *сиз* ҳақидаги билим шулар жумласидандир. Лекин нуткий мулоқот одобига доир айрим билимларни бу тарзда ўргатиш етарли эмас: уларни вақти-вақти билан мустаҳкамлаш ва такрорлаб бориш зарур бўлади.

Қийинроқ ўзлашадиган билимларни мустаҳкамлашда лексик ва грамматик машқлар, масалан, нукталар ўрнига керакли сўз ёки иборани қўйиб ўқиш ҳамда кўчириш, намуна асосида диалогик матн тузиш каби машқ турлари ўқувчиларни реал ҳаётий мулоқотга етарлича тайёрлай олмайди. Чунки турмушда луқмалар шунчаки буйруқ-истак, сўроқ ва дарак гаплар оҳангида эмас, балки алоҳида оҳанг жилолари билан айтилади, тавозе ҳаракатлари билан қўшиб адо этилади. Юқоридаги машқ турларида ана шу жиҳатлар эътибордан четда қолади. Бу ўринда ролларни ижро этиш билан боғлиқ машқларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаган бўлардик.

«Ўзбек тили» дарсликларида ролларга бўлиб ўқиш учун тавсия этилган диалог намуналари ҳар бир ижроқидан икки, нари борса уч луқма айтиш учунгина имкон беради. Бундай кичик ҳажмли матнлар билан дастлабки нуткий мулоқот кўникмаларини ҳосил қилиш қийин. Бизнингча, намуналарни, луқмалар микдорини кўпайтириш орқали тўйинтириш мақсадга мувофиқдир.

Бу соҳада айрим методист олимлар (Р.Йўлдошев) [2] олиб борган кузатишлар шуни кўрсатганки, ўқувчилар кўпинча суҳбатдошини унутиб, унга қарамасдан муаллақ тарзда диалог луқмаларини шунчаки айтадилар. Лекин саҳналаштириш асосидаги ижролар пайтида бундай ҳолатлар камдан-кам рўй беради. Бунга дарсга олиб кириладиган дидактик ашёлар (масалан; тарози, муляжлар ва х.к.) омиллик кўрсатади.

Нуткий мулоқот маданияти икки ёки бир неча киши сўзлашаётган пайтда бошқа бир кишининг келиб гапга қўшилишида кучли даражада намоён бўлади. Одатда, икки киши гаплашиб турганда учинчи киши сўзлаётган кишининг гапини бўлиб суҳбатга аралашishi маданиятсизлик (одобсизлик) белгиси саналади. Афсуски, бундай ҳолатлар нуфузли йиғилишларда ҳам кузатилиши мумкин.

Суҳбатга қўшилиш (гапириш)га рухсат (ижозат) сўраш мурожаат луқмаларидан фойдаланиш орқали ҳам амалга оширилади. Икки киши орасида бўлиб ўтаётган суҳбатга учинчи кишининг одоб билан аралашishi учун унга тегишли луқмалардан фойдаланиш кераклигини, бунда қуйида-гиларга риоя этиш лозимлигини маълум қилиш зарур:

1) суҳбатдошлардан бирининг гапдан тўхташини кутиш;

2) қуйидаги луқмалар билан суҳбатлашаётганларга мурожаат қилиш:

– *Кечирасизлар, бир нарса сўрасам бўладими?*

– *Мен ҳам гапирсам бўладими?*

– *Мен ҳам ўз фикрларимни билдирсам бўладими?*

Суҳбатга қўшилгандан кейин уч киши навбат билан гапиришни ўрганиши керак.

Нуткий мулоқот маданияти исмларни тўғри аташ билан ҳам боғланади. Ўқувчилар реал ҳаётдаги мулоқотга тайёрланар эканлар, ўзбек халқига хос исмларни тўлиқ, баъзан қисқартириб, баъзида эса қисқа шаклда аташни ҳам фарқлай билишлари керак. Бунинг учун эса исмни қисқартириш ёки қисқа шаклини қўллашга доир қоидалардан ҳам бохабар бўлишлари лозим.

Исмни қисқартириш бошқа, исмининг қисқа варианты мавжуд бўлиши бошқа ҳодиса. Масалан, рус тилида аксарият исмларнинг қисқа варианты бўлади: Галя – Галина, Боря – Борис. Лекин ўзбек тилида исмларнинг қисқа вариантлари кўп эмас. Ўзбек тилида оғзаки нутқда исмларни қисқартириш ҳодисаси бор. Масалан: Дилором – Диля, Нигора – Нигор. Демак, рус тилидаги қисқа исм билан ўзбек тилидаги исмларни қисқартириш бошқа – бошқа ҳодисалардир.

Исмларнинг қисқа шакли ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам эркалаш, кичрайтириш, самимийлик ва илиқлик муносабатини англатади.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос мулоқот одоби, кишиларнинг ижтимоий шартланган хулқ-атвор қоидалари мавжуд бўлиб, бу қоидалар шу кишиларнинг эгаллаб турган лавозими, меҳнат фаолияти билан шартланган нуткий мулоқот маданиятида ўз ифодасини топади. Ушбу мулоқот маданияти муайян коммуникатив нуткий вазиятларда намунавий, бошқача айтганда, бир типдаги стандарт сўзлашув одатларини ҳам ўз ичига олади.

Рус тилида исмларни тўлиқ ва қисқа айтиш кенг тарқалган. Ўзбек тилида исмларни қисқартириб айтиш кўпроқ ёшлар орасида оғзаки нутқда учрайди. Масалан: Гули, Бахти, Диля. Лекин аксарият исмлар бундай қисқартирилмайди. Масалан: *Турғун, Ботир, Назира*. Баъзи ҳолларда ёшлар катталарга амаки, хола, тоға сўзларини қўшиб айтганда оғзаки нутқдаги қисқартиришлар бу ҳолатда ҳам қўлланилади: Диля хола, Митя амаки ва бошқалар.

Исм қўшма от шаклида бўлса, баъзан биринчи компонент айтилади: *Али, Султон, Бобо, Тўхта*.

Рус тилида тўлиқ исмларга қараганда қисқа шакли кўпроқ қўлланади. Масалан: *Иван, Ваня, Жора, Георгий – Гриша, Валя – Валентина, Катя – Екатерина*.

Рус тилида рафикаси эрига қисқа исм билан мурожаат қилиш ҳолатлари мавжуд. Масалан: *Вася – Василий*. Рус тилидан фарқли ўлароқ ўзбек тилида хотин киши эрини бошқа исмлар билан, масалан, вафот этган тўнғич фарзандининг исми билан чақириш ҳолатлари йўқ эмас.

Рус тилида исмларнинг хилма-хил суффикслар олиб келиш ҳолатлари ҳам кенг ёйилган. Масалан: *Машенька, Натуля, Васенька*. Ўзбек тилида аксарият ҳолатларда тўлиқ исмларга -*хон, -жон, -бек, -бой, -бегим, -бону* суффикс ва суффиксоидлар қўшиш расм бўлган. Лекин рус тилидаги суффиксал шакллар асосан эркалаш маъносида ишлатилса, ўзбек тилида субъектив баҳо

ифодаловчи қўшимчаларнинг ижтимоий вазифаси жуда кенг.

Ўзбек тилида ўзидан катталарга, айниқса, бирор лавозимни эгаллаб турган шахсларга нисбатан исмига «ака» ёки «она» сўзини қўшиб айтиш одатий ҳол ҳисобланади. Масалан, *Карим ака*, *Раҳима она*. Лекин бундай одамларга нисбатан **амаки**, **хола**, **тоға**, **амма** сўзларини ишлатиш ножоиз. Аксарият идораларда ходимнинг, айниқса, раҳбарнинг исми – шарифини айтиб мурожаат қилиш ҳам расм бўлмоқда.

Таълим рус тилида олиб бориладиган муассасаларида исм - шарифини айтиб мурожаат этиш илгаридан расм бўлган. Кейинги пайтларда ўзбек тилида олиб бориладиган таълим муассасаларида ўқитувчиларга нисбатан «устоз», «домла» сўзлари билан мурожаат этиш расм бўлди. Рус тилидаги мактабларда эса ўқитувчи ва тарбиячиларга асосан исми ва отасининг исмини айтиб мурожаат этилади.

Ташкилот ва таълим муассасаларида ўзидан кичикларга ўзбек тилида фамилиясини айтиб чақириш ҳолатлари кўп учрайди. Рус тилида ҳам шундай. Лекин ўзбек тилида фамилиясини айтиб чақириш салбий маъно бўёғига эга. Рус тилида эса у ижобий муомала бўёғини беради. Ўзбек тилида оила аъзоларининг бир-бирига фамилиясини айтиб чақириш кўпроқ камдан-кам ҳолат бўлиб, кўпроқ киноя маъносида ишлатилади. Рус тилида ҳам оила аъзоларига бир-бирининг фамилиясини айтиб мурожаат этиш киноядан ташқари кишини

камситиш мақсадини ҳам кўзда тутди. Иккала тилда фамилиясини айтиб мурожаат қилиш бир-бирини писанд қилмасликдан ташқари баъзан эркалаш маъносини ҳам англатиши мумкин. Рус тилида фамилиянинг ёлғиз ишлатилиши умум томонидан қабул қилинган ҳолатни ҳам ифода этади.

Ўзбек тилида тенгдошлар танишув жараёнида ёки бирор вазиятдаги мулоқот чоғида бир-бирига «**ўртоқ**», «**огайни**», «**дўстим**», «**дугонажон**» каби сўзлар билан мурожаат қиладилар. Рус тилида асосан «**товарищ**», «**друг**», «**дружнице**», «**приятель**» сўзлари ишлатилади.

Ўзбек тилида ота-онага «**отажон**», «**онажон**», «**онагинам**», «**отагинам**» каби мурожаат қилиш шакллари кўп қўлланади: биринчиси кўпроқ, иккинчиси камроқ. Рус тилида эса суффиксал ҳолат кенг тарқалган. Масалан, «**мамуля**», «**мамочка**», «**дедуля**», «**бабуля**» каби.

Ўзбек тилида нотаниш, бегона кишиларга нисбатан «**йигитча**», «**яхши қиз**», «**хоним**», «**жиян**», «**огайни**», «**кеннойи**», «**опоқи**», «**овсин**», «**хола**», «**ака**», «**амаки**», «**сингил**» каби шакллар қўлланади.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган муассасаларнинг ўзбек тили дарсларида таълим олувчиларнинг мулоқот ҳулқини шакллантириш, шу жараёнда уларга нутқий мулоқот одобини ўргатиш юқоридаги каби босқичма-босқич ва синфдан-синфга изчил ўрганиладиган билимларни ўзлаштириш асосида амалга оширилиши даркор.

АДАБИЁТЛАР

1. Раҳматиллаева Б.Х. Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке. Дисс. на соиск. уч. степ. кандидата фил.наук. 1992, Т.: С. 14 – 28.
2. Yo'ldoshev R.A. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi, T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti. 2015, T.: «Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxo-nasi», B. 64 – 83.
3. Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M. "O'zbek tili" Ta'lim rus tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. 2009, T.: "O'zbekiston", NMIU, B. 34–80 b.
4. R.Tolipova, H.Yo'ldosheva, M.Shomirzayeva. «O'zbek tili». Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik. 4-nashri, 2009, T.: «O'qituvchi» NMIU, B. 25–45.

РЕЗЮМЕ

В этой статье произведен сравнительный анализ в узбекском и русском язык их речевых штампов при изучении узбекской речевой морали в учебниках нового поколения по узбекскому языку и также на основе этих особенностей в ней рекомендуются эффективные методы их обучения.

Ключевые слова: оживление – активизирование, речевое поведение – манеры при разговоре, восточное речевое общение – ментальное речевое общение.

RESUME

In this article, it is revealed the comparative analysis in Uzbek and Russian have mideohen of communicative ethnics in studying communicative morale in the Uzbek books for the new generation and besides on the bans of these specialties. There are contain recommendations that contains effective methods.

Key words: recovery – activation communication behavior style communication, last communicative speech national communication.

БИЛИШ ЖАРАЁНИДА “ТУШУНИШ” ВА УНИНГ ТАЛҚИНИ

Бакиров О. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада тушунишнинг шахс маънавий-руҳий фаолият шакли эканлиги илмий-назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этилган. Тушуниш ва шахс ўзлигини англашнинг маънавий-руҳий хусусиятларига оид маҳаллий ва хорижий олимлар қарашлари қиёсий ўрганилган ҳамда XVIII-XIX асрларда немис олимлари томонидан фан сифатида майдонга ташланган фалсафий герменевтика бошқа кўринишда азалдан Шарқда мавжуд бўлганлиги ҳақидаги фикрлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: тушуниш, шахс, маънавий-руҳий, ўзлик, герменевтика, хорижий, Шарқ, фалсафий олимлар.

Ҳозирги даврда герменевтикада тушуниш, тушунтириш, тадқиқ этиш, талқин, таҳлил, шарҳ, коментаторлик бор экан, бу методни мутлақо янги санамаслик лозим. Бироқ, у илм-фан методи сифатида маънавиятимиз, тафаккуримиз учун янғидир. Тарих давомида ўрган-илган барча билимларнинг асосий мақсади инсон ва унинг моҳиятини билишга қаратилган бўлиб, табиат ва рух ҳақидаги фанлар шу изланишлар маҳсули саналади. Кўлга киритилган ютуқ, кашф этилган янгиликларга қарамай, XXI асрда энг мураккаб, кийин масала инсоннинг фикрлаш, тушуниш жараёнларини ўрганиш долзарб бўлиб қолмоқда. Ўтган аср фалсафий герменевтикаси ҳам айнан шу тушунишнинг қандай кечиши, унинг яна қандай омилларга боғлиқлиги каби масалаларни ўрганишни илгари сурди. Интерпретация – матн мазмунини яхлит ҳолда қабул қилишдан аввалги ҳолатда кечади. Тушуниш бутуннинг бўлакларини англашдан бошланади. Матн талқин этишдан аввал реципиент уни тушуниши ҳам тил, ҳам муайян маъно йўналиши тўғрисида тасаввурга эга бўлиши шарт. Бу тушунишдан аввалги ҳолат бўлиб, у тушуниш жараёнининг амалга ошишини таъминлайди.

Тушуниш, талқинчининг маданий тайёр-гарлиги ва руҳий оламида акс этган маданий анъ-ананинг объектив қатламини кўрсатади[1]. Тушу-ниш талқин воситасида англашилади. Айрим олимлар эса тушуниш ва талқин этишни бир нарса деб қарай-дилар. Аслида барча немис олимлари герменев-тикани сфераларга бўлганларидек интер-претацияжараёнининг ўз бутун ва қисм шаклида ўрганиш категориялари мавжуд. Герменевтикани, позитивизмни яхши билмайдиган олимлар «герменевтика–тушунувчи, позитивизм–тушунтирув-чи йўналишдир» деб қарашади.

Хар қандай нарса ва ҳодиса ҳақида фикр юритар эканмиз, дастлаб унинг моҳиятини мумкин қадар чуқурроқ тушунган бўлишимиз мақсадга мувофиқдир. Инсон ўзи эшитган, кўрган, ўқиган нарса ва ҳодисаларининг ҳаммасини, улар ҳақида атрофлича фикр юритмай туриб, қандай бўлса, шундайлигича қабул қилаверишини лоқайдликнинг бир кўриниши десак, мутлақо муболаға қилмаймиз. Зеро, эшитганларимиз нотўғри, кўрганларимиз сохта, ўқиганларимиз эса, ҳақиқатдан анча йироқ бўлиши ҳам мумкин. Инсон ўз тафаккурида нима бўлаётганини, унда йиғилган барча ахборот билан қачон ишлашини билмайди. Бу эса инсон онги психик тузилишининг асосий жиҳатларидан бирини ташкил қилади. У инсонга шу онда берилган

ахборотнинг соф кўринишида ифодаланади, берилган ахборот эса субъектив реаллик ҳодисалари кўриниши билан бир хилдир. Индивид учун бундай ахборотни олиш ва бошдан кечириш унинг ташувчисининг субстрат тузилишидан ажратил-маган ҳолда намоён бўлади. Бу нутққа ҳам тегишли. Биз «ёмғир ёғмоқда» деганимизда, бу «мазмун» нутқ кодида қайд этилади, тегишли товуш тарзида, фонетик ҳолда амалга ошади. Лекин шахс сифатида бизнинг сўзларимизни ким қабул қилаётганлиги ва тушунаётганлигига қараб ҳам юқорида кўрсатилган мазмун муайян фикр, образ сифатидаги кўринишда намоён бўлади. Муайян соҳада тадқиқот олиб бориш учун унинг тарихини ва тушунчалар тизимини билиш олдинга қўйилган мақсадга эришишнинг биринчи қафолати ҳисобланади.

Инсоният тафаккуридаги фикр, ғоя, таълимотларнинг барчаси замонлар чархпалагидан ўтгани сари сайқаллашиб, мукаммаллашиб боради. Шу катори, герменевтик билимлар ривожини ҳам ижтимоий жараёнларга мутаносиб тарзда шаклланди. Бу жараён герменевтика таълимотининг тушунчалар тизимини яратди. Инсонни яшашга ундайдиган куч фақат ундаги аклий тафаккурнинг борлиги эмас, балки унинг имон-этикодининг борлигида ҳамдир. Чунки фақат тафаккур орқали аниқ ҳисоб-китоблар билан яшаш инсонни тушкунликка олиб боради. Зеро, тафаккур бошланиши бўлган жараённинг охири ҳам борлигини доим таъкидлаб туради. Имон-этикод эса, тафаккур таъкидини қалб билан ҳис қилиш имконини беради. Шунинг учун ҳам давлатимиз келажаги учун кучли жамиятнинг асоси бўлган кучли шахсларни тарбиялашда уларнинг ҳам интеллектуал салоҳиятини, ҳам маънавиятини такомиллаштириб бориш зарур. Бу вазифани амалга оширишда ижтимоий жараёнларни герменевтик таҳлил этиш ўз самарасини беради, деб ҳисоблаймиз.

Интерпретация муаммоси Афлотунда ҳам, Арасту да ҳам, Форобийда ҳам бор. “Тушунишдан аввал англаш келади” – дейди Абу Наср Фаробий. Худди шу жумла замонавий герменевтлар назариясида тушуниш, тушунишдан аввал англаш, англашдан аввал интуиция, ундан ҳам аввал матн тўғрисида хабардорлик каби сфераларга бўлинган. Матнни тушунишда тарихга сингиш ва антро-пологик ёндашиш бизнингча ҳақиқатга эришишнинг энг осон ва тез ҳал бўладиган методидир. “Хайдеггер қарашлари ва неопозитивизм фалсафасида тарихий билиш, метафизика, теология билан алоқадор

* Бакиров О. – Жиззах ВХТХҚТМОИ ўқитувчиси.

холда танқидий акс бўлиб кўринади”[2]. Лекин, тарихий билиш ўз мантикига ҳам эга бўлади, Олимлар бунинг имкониятини ҳамхисобга олганлар. Жумладан, “руҳий ҳолат билан дунёни феноменологик антропологик тушуниш мумкин дейди Корет худди Гуссерль сингари”[3].

Интерпретация жараёнида Боров қўллаган ифодавий тугалланмаганлик («недосказанность») [4]– бадиий образ талкинида филологлар кўпроқ дуч келадиган ҳолат бўлса ҳам герменевтикадаги алдоқчи процессдир. Чунки, муқаддас матнлар, буюк кишилар ёзган матнлар, образлар ҳар бир даврда янги маъно англата боради. Матн мутассил янги маъно бериб, янгича талқин этилар экан, бу унинг ифодавий тугалланмаганлигидан далолатдир. Бундай жараёнга жуда кўп герменевтлар дуч келган. Матнни тушуниш ҳеч қачон охирига етмайди, деган Гадамер ҳам шу ҳолатни бошидан ўтказган бўлса ажабмас[5]. Унинг бу сўзи герменевтикада ўлмас афоризмга айланса арзийди.

Тушуниш ҳаммага маълум ва тушунарли бўлса-да, герменевтикада у алоҳида аҳамият касб этади. “Тушуниш” айни пайтда “билиш”га синоним бўлаолади. Инсон “Мен буни тушундимми?”, деганда нимани назарда тутати? Бу саволгабиз қуйидагича жавоб берамиз: “Биз бу янги ахборотни эшитганимизда (ўқиганимизда, кўрганимизда) бу янгилликнинг бизнинг билимлар тизимимиздаги мавжуд кўникмаларимизнинг муайян жиҳати билан боғлиқ эканлигини англадик ва уни қабул қилдик”. Гувоҳи бўлиб турганингиздек, тушуниш-бу фақат–билимга эга бўлиш эмас, балки уни ўтмиш ва келажакка боғлиқ ҳолда қабул қилишдир.

Маънавий жиҳатдан олиб қараганда тушуниш бу инсонпарварлик кўринишларидан бири бўлиб, у шахснинг бошқаларга муносабати, уларнинг фикр ва туйғуларини тушуниш ва қўллаб-қувватлашни англатувчи тушунчадеб баҳоланади. Шунингдек тушуниш– юксак инсоний фазилат, юксак маънавият, инсонпарварлик, олижаноблик белгисидир. Тушуниш ва яхши сўз кишига умид ва илҳом бахш этади. Тушуниш инсонлар ўртасидаги самимийлик, табассум ва беғубор муносабатларда, ўз яқинлари ва бошқаларнинг дардига малҳам бўлиш, эътибор, бошқаларни ўйлаб яшаш, меҳмондўстлик, мулоқот, ширин сўзлик, яхшилик қилиш, муносабатлар маданиятида намоён бўлади. Тушуниш мамлакатлараро ва инсонлараро кўринишларда ҳамда маънавий-руҳий ва амалий шаклда бўлади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак. Шунинг учун ҳам ўзлигини, инсоний кадр-қимматини англаб етган ҳар қандай одам бу ҳақда ўйламасдан яшашини тасаввур қилиши қийин. Жаҳон халқлар тажрибаси, уларнинг босиб ўтган мураккаб ривожланиш йўллари, бу борадаги сабоқ ва ҳулосалар шундан далолат берадики, қаерда давлат ва жамият тараққий топса, халқнинг тинч-осойишта ҳаёт кечириши, ўз олдига эзгу ва буюк мақсадлар қўйиб яшашини учун етарли шарт-шароитлар яратилган бўлса, ўша ерда эркин

фикрлаш муҳити ва шу асосда маънавий юксалиш учун янги имкониятлар туғилади.

Бизга маълумки, яқин йилларга қадар бизда ёки Россияда, ҳатто постсовет давридан кейин нашр этилган фалсафий қомусларда ҳам “тушуниш” тушунчасининг аниқроқ таърифи йўқ эди. Масалан, 2001 йил Россияда нашр этилган “Янги фалсафа қомусида”[6] “Тушуниш – бу субъект томонидан ўзини, яъни ўз жисмини, англофактларини, ўз “Мен”ини (ташқи кўриниши, шахсий ўзига хослиги, қадриятлари тизими, нималарни афзал кўриши ва нималарга интилишини) билиши; баъзан тушуниш ўзини баҳолашни ҳам қамраб олади”, деган таъриф берилган. Аммо 2003 йил нашр этилган “Энг янги фалсафий луғат”да бу тушунчанинг, бизнингча, аниқроқ таърифи келтирилди. Унда “тушуниш” тушунчасининг мазмуни ундан кенгроқ “тушуниш” билан бирга берилган.

Мазкур таърифга кўра, “Тушуниш – ўзини-ўзи-англоф – бу ташқи олами (объектни) англашига қарама-қарши ҳолат бўлиб, унда киши ўзининг ташқи олам билан бирлигини ҳамдатафаккурга, ҳис-туйғуларга, истакларга эга бўлган, фаолият бажаришга қодир автоном (айрим) моҳият сифатидаги ўз “Мен”ининг хусусиятларини туяди. У тушунишни, ўзининг айнан нима эканини, ўзининг қандай эканини билиш жараёнини қамраб олади. Ташқаридан бундай билиш ўзидан ташқарида шаклландиган боғланиш ва муносабатлар муайян модели асосида назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам ўз ўрнини аниқлаш имконини берадиган ўзини ва бошқаларни (ошкор ва ноошкор) баҳолаш тизими сифатида намоён бўлади, бунинг натижасида шахснинг ўз мақеини аниқлаши ва ташқи дунёдан ҳимояланиши учун керак бўладиган индивидуал сифатларини белгилайдиган механизм ишлаб чиқилиши мумкин бўлади. Ўзини ва ўз онгини ўзидан ташқарига олиб чиқишдан иборат бу ҳолат индивидда ўзининг ўзига ўгирилиб қараши, ўз онгини ўзига, яъни “ичкарига” йўналтириши билан тўлдирилади ва шунга асосланади.

Тушуниш мени, менинг билимларимни, менинг дунё билан бўладиган муносабатларимни ва мени мен эканимни белгилаган қадрият-белгиланишлар асосларини англашим демакдир. Тушунишда “Мен” ўзини, ўз онгини билади, ўз билимларини баҳолайди, яъни ўзини гўё ташқаридан кузатиб, ўзидан ташқарига чиқиб ва айни замонда ўзлигида қолган ҳолда (бу кейингиси фақат Ғарб анъанасига оид) ўзлигини белгилаган шарт-шароитларни баҳолайди. Моҳиятга оид жиҳатларни тафаккур ёрдамида воқеликдан ажратиб (Шарқ анъанасида – кишини ташқи олам билан боғлайдиган субъектив ва бошқа таъсирларни “олиб ташлаш”, уларни “Мен”дан четлатиб) олиб оларкан, “Мен” рефлексияни амалга оширади, яъни ўзининг предметларга, бошқаларга ва ўзига нисбатан муносабатларини қайта қуради, ўз борлигининг маъно ва мақсадларини қайта аниқлайди ва қайта ташкил этади. Ҳар икки (Шарқ ва Ғарб) ҳолда ҳам билишва тушуниш жараёнида онгининг ўзини ўзи тозалаши (онгининг “соф” ўзини ажратиб олиш) ҳақида гап кетади. Аммо йўналишлар мутлақо

карама-қарши: Шарқ тафаккурни бартараф этиш, объектсиз (объектга жалб этмасдан) онглаш зарурлигини уқтиради... Ғарб эса онглаш жараёнининг тафаккур воситчилигида амалга ошириши, у ҳақида бирон “нимага” йўналган бўлиши кераклигини таъкидлаб келади... Бунинг натижаси ўлароқ, ўзликни шакллантиришнинг бир-биридан катта фарқ қиладиган техникаси вужудга келди – (Шарқда) медитация (зикр) ва (Ғарбда) тафаккурда кечадиган ва тафаккур воситасида амалга ошириладиган рефлексия...”[7].

Хулоса қилиб айтганда, “тушуниш” жараёнининг мураккаблиги ва унинг ички механизмини бир қадар тасаввур этиш имконини беради. Лекин, бу масала ҳали кўп изланишларни ва тегишли тушунтиришларни тақозо этади. Одатда тушуниш масаласи икки аспектдан иборат деб қаралади. Биринчиси ахлоқий психологик аспект бўлиб, уинсонларга хос кайфият, мотив ва мотивациялар, таъсирланишлар, эътибор қаратиладиган кўрсатмалар ва дастурлар, йўл-йўриқлар, тақлидлар, шаклланган қолиплар, урф-одатлар қабилаи қамраб оладиган психик жараёнларни қамраб олади. Иккинчиси интеллектуал аспект, у миллатнинг ўз “Мен”и ҳақидаги назарий тасаввурларни ўз ичига олади. Бу икки аспект биргаликда халқнинг миллий характерининг ўзига хослигини ташкил этади.

Биринчидан, маънавият ҳақидаги тасаввурларнинг юқоридагидан теранроқ ва юқоридагидан даражаси диний, фалсафий ва илмий[8] дунёқарашларнинг тегишли махсус назарий изланишлари жараёнида шаклланган бўлиб, уни маънавиятни тушунишга мантиқий-назарий ёки рационал ёндашув деб аташ мумкин. Маънавият ҳақида бир-биридан оз ёки кўп, ҳатто кескин

фарқланувчи турли-туман ёндашувлар, концепциялар шакллангани кўринади. Бу даражада нафақат маънавиятга нисбатан, балки дунёқараш мазмунида иштирок этадиган барча категориялар ва муаммоларга нисбатан ҳамжуда турли-туман, антагонистик ва ноантогонистик зиддиятларга тўла ёндашув ва концепциялар юзага чиқади ва узлуксиз келишмовчиликлар ҳукм суради.

Иккинчидан, инсон олами, жамиятни улар ҳақидаги тушунча, тасаввурларидан келиб чиққан ҳолда қабул қиладиган ва шу олинган натижа (билим)га кўра жавоб муносабатини билдиради. Яъни у ўзида бор билимларга таяниб воқеа-ҳодисаларни тушуна бошлайди. Ва, бу тушуниш жараёни инсонлар барча ички руҳий-интеллектуал хусусиятларига боғлиқ тарзда кечади.

Учинчидан, инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат; Яратгanning буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала. Маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак. Шунинг учун ҳам ўзлигини, инсоний кадр-қимматини англаб етган ҳар қандай одам бу ҳақда ўйламасдан яшашини тасаввур қилиши кийин. Жаҳон халқлари тажрибаси, уларнинг босиб ўтган мураккаб ривожланиш йўллари, бу борадаги сабоқ ва хулосалар шундан далолат берадики, қаерда давлат ва жамият тараққий топса, халқнинг тинч-осойишта ҳаёт кечириши, ўз олдида эзгу ва буюк мақсадлар қўйиб яшаши учун етарли шарт-шароитлар яратилган бўлса, ўша ерда эркин фикрлаш муҳити ва шу асосда маънавий юксалиш учун янги имкониятлар туғилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Боров Ю.Б. Искусство интерпретации и оценки: Опыт прочтения «Медного всадника». М.: Советский писатель, 1981. – Б. 420-425.
2. Кимелев Ю.А. Философия религии. М. - С.183.
3. Ўша манба.
4. Боров Ю.Б. Искусство интерпретации и оценки: Опыт прочтения «Медного всадника». М.: Советский писатель, 1981, С.140-142.
5. Х.Г. Гадамер Истина и метод. Основы философской герменевтики. М., 1989. С.53.
6. Новая философская энциклопедия: В 4 т. М., 2000-2001. стр.155.
7. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. Мн.: Книжный Дом. 2003. стр. 1280.
8. Биз фалсафий ва илмий дунёқарашларни муайян маънода бир-биридан фарқлаш керак деб ҳисоблаймиз. Бу ҳақида мазкур ишнинг навбатдаги параграфларида алоҳида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлена форма личности в культурно-духовной деятельности в научно-теоретической практике. Понятие и личностное в усвоение культурно-духовной деятельности и их особенностей были сопоставительно изучены местными и зарубежными учёными.

Ключевые слова: понятие, личность, культурно-духовный, герменевтика, иностранный, Восток, собственность, философ.

RESUME

In this article, it is revealed the person's behavioral-moral action and its theoretical and practical forms. Behavior, person's behavior had been learned of our and foreign ancestors and about philosophical hermeneutics which has informed in XVIII-XIX by German scientists it was analyzed.

Key words: meaning, person, behavioral-moral, hermeneutical, foreign, East, philosophical grounds.

ТАБИАТ ҲОДИСАЛАРИНИ БИЛИШДА СИММЕТРИЯ ПРИНЦИПЛАРИНИНГ ЎРНИ

Бекпўлатов У.Р. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада симметрия принципларининг физик билишдаги ўрни методологик жиҳатдан таҳлил қилиниб, уларнинг сақланиш қонунлари билан генетик ўзаро алоқадорлиги очиб берилган. Шунингдек, билиш жараёнида олам ва ундаги ҳодисаларни англаш, тушунириш, олдиндан аниқ баишорат қилиш ва изоҳлаш амалиётлари орасида симметриклик муносабатлари ўрнатилгандагина аниқ талқинга эга бўлган табиат қонунларини очиш мумкинлиги сақланиш қонунлари мисолида асосланган.

Калим сўзлар: симметрия, симметрия принципи, сақланиш, инвариантлик, фазо, вақт, ҳаракат, бир жинслилик, изотропик, саноқ системаси.

Маълумки, оламдаги барча нарсалар доимий бўлмай, узлуксиз ҳаракатда ва ўзгаришдадир. Лекин оламдаги ўзгаришлар ҳақида гапирганда, албатта, бирор ўзгармас нарсага нисбатангина қараймиз. Инсоният ҳар доим оламда ўзгараётган хосса ва хусусиятларнинг ташки кўриниши “остида” ўзгармас хусусиятларни, яъни симметрияни аниқлашга ҳаракат қилиб келган. Физиканинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳам – ўзгармас хусусиятларнинг асоси бўлиши катор сақланиш қонунларининг кашф этилиши билан боғлиқ бўлиб, бунда сақланиш қонунлари фазо ва вақтнинг бир жинслигига тегишли бўлган симметриянинг миқдорий ифодасини характерлайди.

Ҳозирда барча фанлар сингари физика фанининг ҳам методологик асосларини системалаштириш, синтезлаш ҳамда нозиклиги ёндашув асосида янгича методологик тамойилларни ишлаб чиқиш долзарб масалалардан биридир. Симметрия принциплари физик билишда тафаккурнинг асосий фалсафий усули ҳисобланиб, у бошқа фанлар тарихини фалсафий – методологик жиҳатдан англашда, илмий назариялар шаклланиши ва ривожланишида, илмий билимлар синтезида ҳам биринчи даражали аҳамиятга эга[1]. Умумий ҳолда илмий билишдаги симметрия принципларининг методологик аҳамияти антик даврларда аниқланган бўлиб, бу давр фалсафасида воқеликни рационал билишда симметрия онтологик-космологик, мантикий билиш принципи сифатида руёбга чиққан[2]. Янги давр фанларида эса билимларнинг янги илмий методологиясини ишлаб чиқишда симметрия, жумладан, математик симметрия муҳим ўрин эгаллай бошлади. Кейинчалик, математик симметрия (гуруҳлар назарияси) моддий борлиқни ўрганиш усули сифатида унинг мавжудлиги ва умумий зарурий намоён бўлиш шакллари назарий ифодалаш йўли эканлиги маълум бўлди. Тадқиқотлар натижасида янги симметрия турларининг очилиши эса илмий билишда симметрия принципларининг муҳим принцип мақомини олишига сабаб бўлди.

Физик билишда симметрия принципларининг ўрнини чуқур мантикий, методологик таҳлили орқали симметрия тушунчасининг бошланғич мазмунини ҳам бойитиш мумкин. Бунинг учун симметрия принципларининг шаклланиш жараёнлари ва тараққиётининг асосий томонларини қуйидаги беш босқичга бўлиб ўрганганда, уларни тарихий жиҳатдан таҳлил қилиш муҳим ҳисобланиб, унда олам манзараси ҳақидаги билимларнинг ривожланишига бу

принципларнинг қандай таъсир ўтказганлигини кўришимиз мумкин.

Биринчи босқич: антик давр учун симметрия – ўлчамлилик, пропорционаллик, гармониклик шаклида ифодаланиб, индивидуал характер касб этган. Бундай усулда симметрияни аниқлаш, биринчидан, оламни симметриклаштириш сифатида, иккинчидан, оламни ва моддаларни симметрия принципи асосида тараққий эттириш, учинчидан, оламни ва уни ташкил этган моддаларни симметрия принциплари асосида бошқариш шаклида юзага чиқади.

Иккинчи босқич: ўрта аср даври учун бир қатор табиатшунослик фанларининг юзага келиши ва ривожланишида симметрия янада мазмундорлик касб этиб, тенглик, жуфтлик, ўнглик ва сўллик (чаплик) каби шаклларда ифодаланади.

Учинчи босқич: классик механика юзага келиш даврида симметрия – инерция принципи, Галилейнинг нисбийлик принциплари орқали аниқлана бошланди. Кейинчалик эса симметрия – масса, энергия ва импульснинг сақланиш қонунлари асосида ифодаланди. Яъни ҳаракат ва бошқа физик катталикларнинг, ҳолатларнинг сақланиши орқали симметрия тушунириладиган бўлди.

Тўртинчи босқич: бу босқичда симметрия ўзига элемент, операция тушунчаларини олиб, симметрик нукта, симметрия текислиги ва ўқи, айлантириш, акс эттириш, кўчириш ва бошқа комбинациялар орқали аниқланиб, кристал-логграфиянинг назарий асосига айланди.

Бешинчи босқич: бу даврда назарий гуруҳлаш методи билан симметрия принциплари физик билиш жараёнида фундаменталь методологик принцип мақомини олди. Симметрия принциплари, ҳозирги замонда бутун табиатнинг тузилишини фундаментал квант-майдон назарияси асосида материя тузилишининг ягона қонунини яратилишида концептуал асос ҳисобланади. Умуман олганда, физик воқеликни билишда симметрия принциплари, асосан, сақланиш қонунлари (энергиянинг, массанинг, импульснинг, импульс моментининг, спиннинг, изотопик спиннинг, жуфтликнинг, ғалатиликнинг, электрон лептон зарядининг ва ҳ.к) орқали ифодаланади.

Сақланиш қонунларининг универсаллиги ва аниқлиги уларнинг чуқур физик асосга эга эканлигидан дарак беради. Ҳозирда ҳар бир сақланиш қонуни бизни ўраб турган объектив дунёнинг бирор симметрияси билан боғлиқ эканлиги аниқланган. Ҳар қандай симметриянинг унга тегишли сақланиш

* Бекпўлатов У.Р. – НавДПИ ўқитувчиси.

конуни билан алоқаси квант назариясида бевосита келиб чиқади[2].

Биз бир инерциал санок системасидан бошқасига ўтишнинг турли усулларида фойдаланиб, симметриянинг турли хилларига мос равишда тегишли сақланиш қонунларининг мувофиқ келиш-лигини кўриб чиқамиз. Буни қуйидаги қайта ташкиллаш орқали амалга оширамиз:

1. *Координата бошини силжитиш орқали*:бу фазонинг барча нуқталари бир жинслилиги билан физик эквивалентликка боғлиқ бўлади. Бундай ҳолатда фазовий силжишларга нисбатан симметрия мавжуд бўлади;

2. *Учала координата ўқларини айлантира-миз*:бу эса барча йўналишларда фазонинг хусусиятлари бир хил эканлигига асосланиб, айланишларга нисбатан фазонинг симметриклигини, шунингдек, изотроплигини ифодалайди;

3. *Санок бошини вақтга боғлиқ ҳолда силжитамиз*: натижада вақт бўйича силжишларга нисбатан симметрияга эришамиз. Бу эса симметриянинг кўриниши санок бошига нисбатан вақтнинг барча инерциал системаларда бир хил ўтишини ва вақтнинг бир жинслилигини кўрсатади. Шунингдек, барча физик ҳодисалар бир хил ша-роитларда вақтнинг бошланишига боғлиқ бўлмаган ҳолда рўй беришини ифодалайди.

4. *Санок бошидан бирор тезлик билан текис ва тўғри чизиqli текис ҳаракат қилаётган санок системасига ўтиш*.

Юқорида кўрсатилган симметриянинг турли хиллари универсал характер касб этиб, табиатнинг барча қонунлари катта аниқлик даражасига нисбатан инвариантлигини, уларга таалукли қонунлар эса фундаментал эканлигини ифодалайди. Бу қонунларга мос равишда сабаб-оқибат муносабатлари:

1. Импульснинг сақланиш қонуни–фазонинг бир жинслилигининг оқибати;

2. Импульс моментининг сақланиш қонуни–фазо изотроплигининг оқибати;

3. Энергиянинг сақланиш қонуни–вақтнинг бир жинслилиги оқибати;

4. Массалар маркази тезлигининг сақланиш қонуни–фазо-вақт изотроплигининг оқибати ҳисобланади.

Юқорида айtilган симметрия турлари геометрик симметрияга тегишли бўлиб, физикада, бундан ташқари, динамик симметриядан кенг фойдаланилади ва унга мос равишда ўзига хос сақланиш қонунлари мавжуд бўлади. Бунга мисол қилиб, электр зарядининг сақланиш қонуни (элементар зарралар айлантирилганда зарраларнинг зарядлари йиғиндиси ўзгармай қолади), лептон зарядининг сақланиш қонуни (элементар зарралар айлантирилганда лептон ва антилептон сонидagi фарқ алмашилмайди ва ҳ.к.) ни айтишимиз мумкин.

Шунингдек, физик билиш жараёнида симметрия принциплари синтезловчи ва тартибга солувчи, системалаштирувчи принцип сифатида номоён бўлиб, кўпчилик ҳодисаларнинг ягона боғланишини, илмий изланишларда янги қирраларни очилишини, фанлар динамикасини ва методологик принципларни умумийлаштиришга олиб келади. Бу эса айнан симметрия принциплари физик билишнинг методологик асоси эканлигидан далолат беради.

Симметрия – борлиқнинг асосий хосса-ларидан бири бўлганлиги учун, унинг принцип-ларидан, нафақат, физикада, балки математика, кимё, биология, география, минералогия, инфор-матика, педагогика, сиёсатшунослик, иқтисод фан-ларида,шунингдек, адабиёт, санъат, архитектура ва бошқа кўплаб соҳаларда кенг фойдаланилиши на-тижасида ўтган асрнинг ўрталарида у умумилмий категория сифатида тан олинди. Кейинги тад-қиқотларда бу умумилмий категориядан ижтимоий ҳаётдаги долзарб муаммоларни ечишда кенг фойда-ланилмоқда, бу эса келгусида унинг фалсафий кате-гория даражасига кўтарилишига олиб келиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулкадыров Ю.Н. Роль принципа симметрии в научном познание. Автореферат. Доктор философских наук. – М.,1997. – С. 112. // <http://www.dissercat.com/content/#ixzz3n7tUhrXI>
2. Шерматов Э.Н., Бекпўлатов У.Р. Табиат симметриясининг методологик таҳлили//Конденсатланган муҳитлар физикаси ва физика ўқитишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий семинари материаллари.– Наманган:“Наманган”, 2015. – Б. 164.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется место принципов симметрии в физическом познании с методологической точки зрения, раскрывается ее генетическая взаимосвязь с законами сохранения. Обоснована возможность открытия законов природы только при установлении взаимоотношений симметрии между осознанием, объяснением, интерпретацией и практикой предсказаний на основе законов сохранения.

Ключевые слова: симметрия, принцип симметрии, сохранение, инвариантность, пространство, время, движение, однородность, изотропность, система отсчета.

RESUME

In article it is analysed place principle to symmetries in physical cognition with methodological standpoint, opens its genetic intercoupling with law of the conservation. The motivated possibility of the opening of the laws of the nature only at determination of the relations to symmetries between realization, explanation, interpretation and practice of the predictions on base of the laws of the conservation.

Keywords: symmetry, principle to symmetries, conservation, invariance, space, time, motion, homogeneity, isotope, reference system.

ЎҚИТУВЧИ ВА ДАРС: БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ БИЛАН ИШЛАШНИНГ САМАРАЛИ УСУЛЛАРИ**Болтаева Ш.Т., Ибрагимова Д.Х. *****РЕЗЮМЕ**

Мақолада бошланғич синф ўқувчилари билан ишлашнинг самарали усуллари, қандай қилиб бошланғич синф ўқувчилари диққатини ушлаб туриш мумкин, шунингдек, танбеҳ беришнинг ҳам қондаси борми, ҳамда ўқитувчи ўз овозини тўғри йўналтириши орқали синфда тинчлик ва аҳилликни сақлай оладими деган тушунчалар ёритиб берилган.

Калим сўзлар: ўқитувчи ва ўқувчи, бошланғич синф, педагог, новербал коррекция, гуруҳли ижобий коррекция, индивидуал аноним коррекция, индивидуал коррекция, оммавий тезкор коррекция, жазолаш.

Мутахассисларга маълумки, педагог учун аудитория эътиборини тортиш маҳорати аслида кичик элементларга бориб тақалади. Қандай қилиб бошланғич синф ўқувчилари диққатини ушлаб туриш мумкин? Танбеҳ беришнинг ҳам қондаси борми? Ўқитувчи ўз овозини тўғри йўналтириши орқали синфда тинчлик ва аҳилликни сақлай оладими? Бу саволларга жавобни педагоглар йиллар давомида ортирган тажрибаси, йўл қўйган хато ва камчиликлар орқали топадилар. Бироқ эндиликда ўқитувчилар учун ўнлаб қўлланмалар, методик ишланмалар, тавсиялар ишлаб чиқилганки, улардан бохабар бўлганлар ўз ишини қийинчиликларсиз олиб боришлари мумкин.

Аввало, ўқувчи психологиясига яқин боришга уриниб кўрсак. Биринчидан, оддий бола ва бошланғич синф ўқувчиси ўртасидаги фаркни англаш лозим. Уйдаги бола ва синфхонада ўтирган ўқувчи орасида маълум тафовутлар бор. Рухшуносларнинг кузатувларига кўра, кўплаб болалар уйда зийрак — дарсда лоқайд, уйда фаол — дарсда пассив, ва ниҳоят уйда эркин — дарсда инжиқ бўлишади [1].

Бу тафовутлар болани уйда ва мактабда ўраб турган муҳит оқибатида юзага келади. Мактабнинг ўз низоми, қонун-қоидалари мавжуд. Бу қоидалар фақат муайян вазиятгагина хос ва зарур бўлган хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади. Мактабга кириб келган бола ўша муҳитга бирдан мослашмайди. У учун мактаб — мутлақо ўзга дунё. Диққатни катта куч ва тезлик билан бир ерга жам қилиш орқали бола янги муҳитни қабул қилади, унга мослашади. Айни дамда уни янги ҳислар қамраб олади ва уларни таҳлил қилиш учун ўқувчига маълум вақт сарфлашга тўғри келади. Бошланғич синф ўқувчиларида бу даврда мулоқотнинг янги мотивлари юзага келади. Бу шахсий ва ишбилармонлик мотиви. Шахсий мулоқот мотивлари болани ташвишга солаётган ички муаммолар билан боғлиқ бўлса, ишбилармонлик мотиви у ёки бу хатти-ҳаракатни бажариш билан боғлиқ бўлади. Буларга аста-секинлик билан билим, кўникма, малакаларни эгаллашга доир бўлган ўқиш мотивлари қўшилади. Шу боис ўқитувчи ўқувчидаги ана шундай жараёнларни тушунган ҳолда дарсга ёндашмоғи лозим бўлади. Мутахассислар фикрича, бунда ўқитувчининг самимийлиги ва овози бирламчи аҳамият касб этади.

Ўқитувчи фаолиятида овознинг ўрни

Кучли, айна дамда майин ва меҳрибон овоз

ўқитувчига ўз маҳоратини кўрсатиш ва дарсни ўз жиловига олишга ёрдам беради. Маҳоратли ўқитувчи учун унинг овози мавзуга ўқувчиларни олиб кириш, уни тинглашни истамаётганларни ҳам кулоқ тутишга ундашга кўмак берадиган қурол. Овозни тўғри йўналтириш ва ундан устамонлик билан фойдаланишда ўқитувчи қуйидагиларга эътибор бериши керак [2]:

1. Фикрни қисқа-лўнда баён этиш.

Сўзлардан ўз ўрнида фойдаланиш уларнинг таъсир доирасини оширади. Сергаплик ўқувчиларнинг вақтини ўғирлаш билан бирга педагогнинг катъиятсизлиги ва ўзига бўлган ишончнинг сустлигидан далолат беради. Ҳар бир сўзни ўз жойида, чертиб талаффуз этиш эса машғулотга яхши тайёргарлик кўрилганлигининг белгиси бўла олади. Ўқитувчи мавзунини тушунтиришда содда сўзлар, қисқа гаплардан фойдаланиши у айтмоқчи бўлган фикр ва маълумотларнинг ўқувчиларга тезроқ етиб боришига асос бўлади.

2. Ўқувчилар билан бир пайтда гапирмаслик.

Мавзунини бошлашдан аввал синфхонага разм солинг. Бир-бири билан сўзлашиб турган ўқувчиларнинг диққатини жалб қилмас экансиз, сизни барча тинглашига эришолмайсиз. Шунинг учун хонада жимлик сақлангандан сўнг гапиринг. Тажрибали ўқитувчиларнинг дарс ўтиш усулларига эътибор қаратсак, улар шовқин бошланган заҳоти сўзлашдан тўхтайдилар ва ҳамманинг диққати уларда бўлгачгина давом этадилар.

3. Бошқалар билан диалогга киришманг.

Дарс ўтаётган пайтда, айниқса, бирор кимга дакки бераётган маҳалда бошқалар билан диалогга киришманг. Масалан, у ёки бу хатоси учун ўқувчига танбеҳ бераётган пайтингиз у ўзини оқлашга, сабаб-баҳоналарини тушунтиришга ҳаракат қилади. Сиз унинг гапларига эргашиб, у билан суҳбатга киришиб кетиш ўрнига ундан талаб қилаётган ишингизни бажаришини катъий сўрашингиз керак.

4. Юзма-юз туринг.

Мавзу нима ҳақда бўлмасин, сиз сўзлардан ташқари новербал мулоқот усулларида ҳам фойдаланасиз. Айтадиган маълумотларингиз муҳимлигини таъкидлаш учун ўқувчиларга юзма-юз туришга ҳаракат қилинг. Уларнинг кўзига тик бокиб, мавзунини тушунтиринг. Журнал ёки кундалик тўлдириш билан овора бўлиб гапирар экан, сўзларингиз аҳамиятсиз бўлиб бораверади.

* Болтаева Ш.Т. – НавДПИ “Умумий педагогика ва психология” кафедраси катта ўқитувчиси.
Ибрагимова Д.Х. – НавДПИ талабаси.

5. Тинчлик сақлашга урининг.

Тажриба ва маҳорати етарли бўлмаган ўқитувчилар дарсда ҳаяжонланади, асабийлашади. Ўқувчилар уни қабул қилмаслиги ёки қулоқ солмаслигидан қўрқади. Буларни яшириш учун эса баландроқ ва тезроқ гапиришга уринади. Аммо баланд ва тез айтилган нутқ қўрқув ва хавотирдан дарак беради. Буни эса ўқувчилар албатта сезади ва бундан усталик билан фойдаланиб қолади. Дикқатни ушлаб туришни истасангиз: ўрта овозда шошмасдан гапиринг.

Ўқитувчини дарсда юз фоиз ўқувчи тинглаши керак. Бунга эришиб бўлмайдиган ҳолат деб қараш ноўрин. Маълумки, юртимизда маҳоратли ўқувчиларнинг дарс ўтиш услублари кенг тарғиб қилинади. Мана шундай илғор усуллардан баъзиларини санаб ўтсак.

Ўқувчи ҳатти-ҳаракатини коррекциялаш

Эътибор қилган бўлсангиз, биргина ўқувчига дакки бериш орқали ўқитувчи бутун синфни чалғитади. Шунинг учун вақтни минимал даражада беҳудага сарфлашга ва аҳилликни бир маромда тутиб туришга ҳаракат қилиш керак. Бундай вазиятларда қуйидагиларга амал қилиб, яхши натижаларга эришишингиз мумкин.

- **Новербал коррекция.** Тартиб-интизомни бузган ўқувчига кўз қарашлари, нигоҳ, имо-ишора орқали дакки беринг.

- **Гуруҳли ижобий коррекция.** Ўқувчиларга нима қилишни таъқиқланганини қайта-қайта такрорлагандан кўра дарсда нималар қилиш лозимлигини бутун синфга эслатиб турунг. Бу усулни тингловчилар эътиборини суғлашатиётганини сезган пайтларингиз қўллаш ўринли.

- **Индивидуал аноним коррекция.** Айб иш қилган ўқувчи кимлигини айтмасдан бутун синфга мурожаат қилиш ҳам баъзи ўринларда қўл келади.

- **Индивидуал коррекция.** Агар бирор ўқувчининг шахсан ўзига танбех беришингизга тўғри келса, буни атрофдагиларга сездирмаган ҳолда бажарган маъқул. “Тўполончи” ўқувчининг партасига яқинлашиб, паст овозда ўзига насиҳат қилиш бошқалар эътиборининг тортишдан ва вақт сарфланишидан халос қилади.

- **Оммавий тезкор коррекция.** Юкоридаги бандда айтилгани сингари бошқаларга сездирмай дакки бериш баъзан имконсиз бўлади. Бунда “безори” ўқувчига қаратилиши мумкин бўлган эътибор оқими камаяди. Ўқувчи бир вақтнинг ўзида бир неча ўқувчига танбех бериши мумкин бўлади.

- **Жазолаш.** Муайян вазиятларни осонликча, тезкорлик билан ҳал қилишнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам ўқитувчи дарсни тўхтатиб қўйиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда жазолаш энг мақбул усул бўла олади.

Президентимиз Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида шундай фикр билдиради: “Боланинг характери, табиати ва дунёқарабини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олийжаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир” [3]. Шундай экан, юкорида

санаб ўтилган кўрсатмалар оила муҳитида ҳам қўллаб-қувватланса, кўзланган натижага эришиш мумкин.

Ўқувчилар психологиясига яқин бориш улар билан ишлашни осонлаштиради. Аниқланишича, ҳар бир ўқувчининг мактабда ўз позицияси бўлади. Айрим болалар мактабда ўзини ялқов, дангаса, қулоқсиз қилиб кўрсатадилар. Боиси бундай позициялар синфда бўш бўлиб, уларни тезроқ эгаллаб олишга уринадилар. Ақлли, тарбияли деб ном қозонган ўқувчилар эса ўз позицияларини йўқотмаслик учун билим олишга эътиборлироқ бўладилар. Аммо ҳар қандай позициядаги ўқувчиларда ҳам мактаб даврининг муайян босқичларида ўзига хос “қўрқув” мавжуд бўлади. Мактаб психологиясини тадқиқ этиш шуни кўрсатдики, баъзи ўқитувчиларнинг салобати, уларнинг қанчалар қаттиққўл экани ҳақидаги миш-мишлар ҳам ўқувчиларда қўрқув ҳиссини шакллантиради. Ёхуд имтиҳонлар палласида намоён бўладиган қўрқувлар ҳам шулар жумласидан.

Хусусан, имтиҳон ҳақидаги гап-сўзлар натижасида мактабнинг ўзига хос анъанаси вуҷудга келади. Бу ўринда бундай “хикоялар” фақат қўрқув эмас, балки мақтанчоқлик ва бошқалардан каттароқ, устунроқ кўриниш истагидан қуртак ёзишини инобатга олиш керак. Буларнинг барчаси ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида кўринмас девор ҳосил қилади. Бунинг олидини олиш, бу каби ҳолатларга йўл қўймаслик учун ўқитувчи қуйидаги кўрсатмаларга амал қилиши мақсадга мувофиқ.

1. **Сезгир бўлинг.** Ўқувчингиздаги ўзгаришларни дарҳол пайқанг. Дарсдаги иштироки, уй вазифаларини қай даражада бажарётгани, педагог ва синфдошлар билан муомаласи ўқувчининг ички оламидан дарак беради.

2. **Миннатдор бўлинг.** Ўқитувчи илтимос қилган бирор юмушни бажарганлиги учун ўқувчига миннатдорлик изҳор қилиш уни рағбатлантиради. Қолаверса, “безори” синфдошининг мақталгани бошқаларга ҳам илҳом беради. Бола доим баҳо, айниқса, мақтов олишга ҳаракат қилади. Булар ўқувчининг муваффақиятга бўлган ҳаракатларини ривожлантиради, билим олишга бўлган қизиқишини кучайтиради.

3. **Мақсад эмас, восита.** Эътибор — бу мақсад эмас, восита. Ўқувчилар ўқитувчини тинглашидан мақсад улар билимларни яхши ўзлаштириши учун.

4. **Универсал талаблар.** Бошланғич синф ўқувчилари учун универсал талаблар мавжудлиги табиий. Масалан, партада тўғри ўтириш, ручкани тўғри ушлаш ва ҳоказо.

Баъзи манбаларда муваффақиятли таълим олишга таъсир этувчи индивидуал-психологик хусусиятлардан қуйидагилар ажратиб кўрсатилади: юкори мотивация, ижобий ўстановқалар, виждон-лилик, амалиётчилик, касбий бурч ҳисси, зийраклик, сабрлилик, ўз обрўсини ўйлаш, иродавий бошқарув ва бошқалар. Шунга мувофиқ муваффақиятсиз таълим олаётганларда қуйидаги жиҳатлар кузатилган: дикқат, тасаввур, перцептив тафаккурнинг тарқоқлиги, тезкорлик ўстановқаси, одамовилик,

шубҳаланувчанлик, тушкунлик, флегматизм, кучсиз иродавий сифатлар ва бошқалар [4].

Бошланғич синф ўқитувчиси учун ўқувчилар ўртасида тартиб-интизомни сақлаш энг муҳим ва мураккаб вазифалардан бири саналади. Бу албатта ўқувчиларнинг ёшига хос бўлган руҳияти билан боғлиқ. Шундай экан, педагог ҳар бир дарсга, ҳар

бир ўқувчига шу унсурни ҳисобга олган ҳолда ёндашиши талаб қилинади. Ўқувчиларга янги маълумотларни тақдим қилиш, улар томонидан қабул қилинишга эришиш катта маҳоратни сўрайди. Ёш ўғил-қизларга ҳам меҳр кўрсатиш, ҳам қаттиққўллик қилишда меъёрни унутмаслик ҳам керак бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: Учеб. пособие для вузов. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
3. Каримов И. Юксак маънавият — енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2010 й.
4. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психол. журн. – Москва, 2000. – №1. С. 15-26

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются эффективные способы работы с учащимися начальной школы, и как вы можете держать внимание учеников начальной, а также правилами и наказать направление голос учителя в классе, чтобы отразить концепции, которые ограждены от мира и гармонии.

Ключевые слова: учителя начальной школы и студенты, преподаватели, коррекция устной, группа положительная коррекция, коррекция анонимного лица, индивидуальная коррекция, массовой быстрой коррекции наказания.

RESUME

This article discusses effective ways to work with the students of elementary school, and how you can keep the attention of elementary students, as well as the rules and punish the direction of the voice of the teacher in the classroom to reflect the concepts that are protected by peace and harmony.

Keywords: elementary school teachers and students, teachers, verbal correction, the group positive correction, an anonymous person, an individual correction, mass rapid correction of punishment.

ХИТОЙ-АМЕРИКА МУНОСАБАТЛАРИДА МИНТАҚАВИЙ РАҚОБАТ

(Шарқий Осиё мисолида)

Дўстов У. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Америка ва Хитойнинг Шарқий Осиё минтақасида етакчилик қилишга интилиши, АҚШ ва ХХР ўртасидаги рақобатнинг ижобий ривожланишидан ушбу ҳудуд давлатларининг манфаатдор эканлиги, минтақадаги жараёнларда икки йирик давлатнинг бир-бирларини ўзаро “тийиб туришлари” ҳамда иккитомонлама муносабатларининг ривожланиши истиқболлари масалалари тўғрисида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Хитой-Америка муносабатлари, Шарқий Осиё, минтақавий рақобат, стратегик ҳамкорлик.

XXI аср бошида Хитой жаҳонда иқтисодий салоҳият бўйича Америкадан кейин иккинчи ўринга кўтарилиб, АҚШ учун муносиб рақобатчи бўлишини тасдиқлади. Жаҳон банки маълумотларига кўра, Шарқий Осиё минтақаси иқтисодий жиҳатдан 2013 йилда 7,2 фоиз ўсишга эришди. Минтақада экспортга йўналтирилган (“export oriented”) Япония (аҳоли сони – 127,6 млн., ЯИМ – 5,961 триллион АҚШ доллари), Корея Республикаси (аҳоли сони – 50 млн., ЯИМ – 1,130 триллион АҚШ доллари) ҳамда Хитой Халқ Республикаси (аҳоли сони – 1,351 млрд., ЯИМ – 8,227 триллион АҚШ доллари) сингари йирик иқтисодиётга эга давлатлар мавжуд бўлсада, Жаҳон банки Шарқий Осиёни Тинч океани билан биргаликда “ривожланаётган” (“developing only”) ҳудудлар гуруҳига киритади.

Хитой Халқаро ишлар институти Тадқиқот департаментининг (“Department of Research, Chinese People’s Institute of Foreign Affairs”) директори Шен

Киянгнинг (Shen Qiang) фикрига кўра, Шарқий Осиёдаги халқаро тартибот ва геосиёсий вазият сўнгги йигирма йил давомида салмоқли ўзгаришларни бошдан кечирди. Бу ўзгаришлар, аввало, 1990-йилларнинг бошларида Хитой Халқ Республикасининг Шарқий Осиёга нисбатан сиёсатининг жадаллашувида намоён бўлмоқда.

АҚШ ва ХХР давлатларининг манфаатлари нисбатан кўпроқ тўкнашадиган нукталар ва уларнинг рақобат майдони назаримизда айнан Шарқий Осиё минтақасига тўғри келади. Буни 2000 йилдан 2013 йилгача муддатда ушбу минтақада эркин савдо тўғрисидаги шартномаларнинг сони 3 тадан 76 тага ошганлиги тасдиқлайди.

Жумладан куйидаги жадвалда АҚШ ва ХХРнинг Шарқий Осиё мамлакатлари билан савдо-иқтисодий алоқалари ҳажмидан кўриниб турибдики, Хитой АҚШ га нисбатан 286.1 млрд (81.5%) доллар ортиқ савдо-сотикни амалга оширишга муваффақ бўлди.

Мамлакатлар	Савдо-сотик ҳажми (млрд.АҚШ доллари ҳисобида, 2013 йил маълумотлари)					
	АҚШ*			ХХР		
	Экспорт	Импорт	Умумий	Экспорт	Импорт	Умумий
Монголия	0,279	0,02	0,299	-	-	8,8
Корея Республ.	41,714	62,386	104,1	-	-	215,1
КХДР	0,007	0	0,007	-	-	6,45
Япония	65,205	138,573	203,778	-	-	329,0
Жами	107,205	200,979	308,184	-	-	559,35

* U.S. Department of Commerce, People's Daily Online, Yonhap News Agency, Japan Times маълумотлари

АҚШ ташқи сиёсати Шарқий Осиё минтақасида Хитойнинг таъсири кучайиб бораётганлиги оқибатида ушбу ҳудуддаги имкониятларни сақлаб қолиш йўлида ўзига хос трансформацияни бошдан кечирмоқда. Хусусан Американинг минтақавий жараёнлардаги иштироки шакли ва воситалари ўзгариб бормоқда. АҚШнинг ушбу ҳудуддаги узоқ йиллар мобайида Япония ва Корея Республикаси билан ҳарбий-сиёсий иттифоқчиликка асосланган ташқи сиёсати бугунги кунда нафақат ушбу давлатлар билан ҳамкорликни

кенгайтириш ва чуқурлаштириш, балки минтақанинг бошқа давлатлари, хусусан Муғул-истон билан ҳам алоқаларни ривожлантиришга қаратилмоқда. Шарқий Осиё минтақасида доимо кучли таъсирга эга бўлиб келган Америка Қўшма Штатларининг Ироқ ва Афғонистондаги ҳарбий ҳаракатлар ҳамда бутун дунё бўйлаб “терроризмга қарши уруш” (“War on Terror”) билан банд бўлган даврда Хитой Шарқий Осиёда ўз таъсир доирасини кенгайтириш ҳамда минтақа мамлактлари билан муносабатларини мустаҳкамлаш йўлида изчил сиёсат олиб борди.

* Дўстов У. – ЖИДУ катта илмий ходим-изланувчиси.

Пекин ўзаро манфаатли иқтисодий ҳамкорликни амалга ошириш орқали сиёсий алоқаларни яхшилаш йўлида муайян муваффақиятларга эришди. Хусусан, 1992 йили Корея Республикаси билан муносабатларнинг тикланишидан сўнг ўтган давр мобайнида, ўзаро савдо-сотиқ ҳажми 1992 йилдаги 6,3 миллиард АҚШ долларидан 2012 йилда 215,1 миллиардга ошди. Ўтган йигирма йил мобайнида ХХР АҚШни ортда қолдириб, Жанубий Кореянинг энг йирик савдо шеригига айланди, бугунги кунда Корея Республикаси умумий экспортнинг 24 фоизи ва импортнинг 16 фоизи Хитой ҳиссасига тўғри келади.

ХХР тарихий совуқлик ва қарама-қаршиликларга қарамай, Япония билан ҳам алоқаларни самарали тарзда яхшилашга эришди. Сўнгги йилларда Хитой Япония учун энг катта маҳсулотлар бозори бўлса, Япония, ўз навбатида, ХХР учун энг йирик тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар манбаига айланди. Япония Хитойнинг йирик савдо шериклари ўртасида тўртинчи ўринни эгаллайди. ХХР эса 2007 йилдан буён Япониянинг энг йирик савдо ҳамкори бўлиб, икки томонлама савдо-сотиқ ҳажми 345 миллиард АҚШ долларига етди.

Америка ташқи сиёсатининг Шарқий Осиёга йўналтирилган “Осиё томон юзланиш” (Президент Б.Обама томонидан 2011 йилда қабул қилинган) дастури доирасидаги хатти-ҳаракатлари Хитой билан минтакавий рақобатнинг кучайишига сабаб бўлмоқда. Икки қудратли давлатнинг минтақадаги қарама-қаршилиги мураккаб ва узоқ муддатли характер касб этмоқда. Бунда Вашингтон ҳам, Пекин ҳам Шарқий Осиёнинг иложи борица кўпроқ давлатларини ўз таъсир доирасига олишга ва минтақада етакчилик мавқеига эга бўлишга интилмоқда.

Яқингача ушбу рақобат ижобий ривожланиб, минтақа давлатларига наф келтирди ва ҳар икки мамлакат билан ҳамкорлик қилиш орқали улар иқтисодий ва ҳарбий-сиёсий дивидентлар олишди. Бундан ташқари, ҳар икки мамлакат рақобати уларнинг Шарқий Осиё сиёсий майдонида бир-бирларини “тийиб туришлари” натижасида битта давлатнинг яққаҳокимлигига йўл қўйилмади. АҚШ ва Хитойнинг Шарқий Осиё мамлакатлари билан иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, уларга турли хил савдо-иқтисодий имтиёз ва преференциялар бериш, эркин савдо тўғрисидаги шартномаларни имзолаш сингари усуллар орқали бу давлатларни ўз таъсир доираларида “сақлаш”га қаратилган сиёсати эса минтақа давлатларига муайян иқтисодий манфаат келтирди.

Бироқ, сўнгги йилларда АҚШ-ХХР муносабатлар кескин тус олмақда. Дунёнинг бу икки етакчи давлатлари минтақадаги ҳарбий-стратегик имкониятларини кучайтирмоқда. Ҳарбий харажатларни ошириб бораётган Хитой ўз ҳарбий-технологик имкониятларини кенгайтиришга интилмоқда. Бу эса минтақада “қуролланиш пойгаси”нинг юзага келиши ва Япония, Корея Республикаси сингари давлатларни ҳам “қуролланиш”га мажбур қилмоқда. Мазкур давлатлар томонидан ҳарбий харажат-

ларининг муттасил ошириб борилаётгани фикримизнинг яққол далилидир.

Афсуски Вашингтон ва Пекининг Шарқий Осиё минтақасига нисбатан муносабатлари бир давлат таъсир доирасининг кенгайиши бошқа бир давлат ролининг заифлашуви ёки қисқаришини назарда тутадиган “ноль микдорли ўйин” нуктаи назаридан қабул қилиниши нафақат улар ўртасидаги кескинликни кучайтиради, балки минтақадаги геосиёсий вазиятни ҳам мураккаблаштиради. Дунёнинг энг қудратли давлати сифатида АҚШ ва жадал суръатлар билан ривожланаётган ХХР ўртасидаги икки томонлама муносабатларга хос бўлган низоли ҳолатлар эҳтимоли Шарқий Осиёда акс этмоқда.

Американинг Шарқий Осиёдаги ташқи сиёсати ҳамда бу ердаги АҚШ-ХХР муносабатларини таҳлил қилганда ички сиёсий омилни ҳам назардан четда қолдирмаслик лозим. Яъни Америкада ёки Хитойда ҳокимиятга қайси шахс келишидан ва у қандай ташқи сиёсий стратегияни танлашидан келиб чиққан ҳолда, Шарқий Осиёдаги Вашингтон сиёсати ва унинг Пекин билан алоқаларида қисман ўзгаришлар кутилиши мумкин. Жумладан, 1990-йилларда Б.Клинтон бошчилигидаги АҚШ раҳбарияти Хитойни энг аввало жаҳон иқтисодиётига “жалб қилиш” бўйича изчил стратегияни амалга ошириб келди. Хитойнинг Бутунжаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши ва 2000 йилда Америка Конгресси томонидан Хитойга доимий равишда мумкин қадар қулайлик яратиб бериладиган давлат (“most favored nation”) мақоми берилиши (бунгача ушбу мақом ҳар йили Конгресс томонидан чўзилар эди) муҳим ўрин тутди.

2000 йили кичик Ж.Бушнинг ҳокимият тепасига келиши натижасида Хитой билан муносабатлар истикболи ўзгарди. Ўзаро савдо-иқтисодий ҳамкорлик ва сиёсий рақобат муштараклигида стратегик рақобат устувор аҳамият касб этди. Хусусан, давлат котиби Кондолиза Райс 2000 йил “Foreign Affairs” журналида эълон қилинган мақоласида “Хитой Осиё-Тинч океани минтақасидаги барқарорлик учун таҳдид бўлиб қолмоқда. Хитой АҚШнинг Осиё-Тинч океани минтақасидаги ролидан норози бўлиб, бу ердаги кучлар мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш истагида. Шунинг ўзиёқ Хитойни бир пайтлар Клинтон маъмурияти атагандек “стратегик шерик” эмас, балки “стратегик рақиб” сифатида намоён қилади”, деб ёзади. 2009 йил январдан Б.Обаманинг президент сифатида иш бошлаши билан Американинг Шарқий Осиё минтақасига қаратилган сиёсати янада фаоллашди ва Хитой билан ўзаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлашга қаратилди. 2009 йилда Хитой билан бевосита “Стратегик ва иқтисодий мулоқот”ни йўлга (“Strategic and Economic Dialogue”) қўйиш орқали Вашингтон Пекин билан ҳамкорликни кучайтиришга интилди.

Гарвард университетининг Олий стратегик тадқиқотлар институти профессори М.Фрэйвел ва таҳлилчи И.Медейрос Хитойнинг Шарқий Осиёдаги роли ва АҚШнинг бу борадаги тегишли сиёсатини ишлаб чиқиш зарурияти юзасидан ўз фикрларини

билдириб, яқин йигирма йилда Хитойнинг асосий савий-ҳаракатлари қўлаб ички ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга қаратилади, деб ҳисоблайдилар. Шу билан бирга, улар Пекиннинг халқаро муносабатларда ва халқаро ташкилотлар доирасида янгича дипломатияни қўллашга ҳаракат қилишини ҳам тахмин қиладилар.

Бундан келиб чиққан ҳолда Вашингтон, деб ёзади америкалик мутахассислар, Хитойнинг ривожланиб бораётган минтақавий ролини ҳисобга олган ҳолда Шарқий Осиёдаги ўз сиёсати ва ХХР билан муносабатларни режалаштириши лозим. Хитой жаҳон иқтисодиётининг муҳим таркибий қисмига айланганлиги унинг жаҳон ва минтақавий сиёсатга таъсирини ҳам кучайтиради. Гарчи Пекин яқин келажакда Вашингтонга глобал майдонда бевосита таҳдид қила олмасда, Шарқий Осиёда воқеаларнинг бундай кўринишда ривожланишига туртки бўлиши мумкин.

Хитой билан тўғридан-тўғри конфронтация, деб ёзади Медейрос ва Фрэйвел, Америка ресурсларининг беҳудага сарфланиши ҳамда Шарқий Осиёда аста секинлик билан юзага келаётган кучлар мувозанатининг бузилишига олиб келади. Демак АҚШнинг Шарқий Осиёдаги сиёсати ХХР билан конфронтация қилиш эмас, балки у билан ҳамкорлик қилиши, унга стратегик ҳамкор сифатида қараши минтақада хавфсизлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Агар АҚШ ва ХХР нисбатан қарама-қаршилик, блоклар ташкил қилиш йўлини танлар экан у ҳолда нафақат минтақа давлатлари ундан узоклашади, балки Россия Федерацияси ҳам АҚШга нисбатан “Совуқ уруш”ни давом эттиради.

Генри Киссенжер ўзининг 2012 йилда рустилига таржима бўлган “Хитой ҳақида” китобида ҳам АҚШ ва Хитой ўртасидаги ҳамкорлик “глобал шароитда дунёнинг барқарорлиги ва тинчлиги учун энг муҳим омилдир”-деб ҳисоблайди. Икки йирик давлат ўртасидаги илиқлик Тинч Океанининг ҳар икки қирғоғида жойлашган халқларга катта фойда келтиради. Бу икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик “ядро қуролини тарқатмаслик, атроф муҳит экологияси, энергетика хавфсизлиги, иқлим ўзгаришлари соҳасида унумли кечади” деб таъкидлайди Г.Киссенжер.

Шарқий Осиёдаги вазиятнинг келажаги хусусида гап борганда Хитойга алоҳида эътибор қаратиб, қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим:

биринчидан, ХХР жадал иқтисодий тараққиёт кўрсаткичларини сақлаб қола оладими? Жаҳон банкининг башоратларига кўра, 2030 йилларгача Хитой йилига 7 фоизли иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаши мумкин, аммо “Goldman Sachs” банки мамлакат иқтисодиётининг ўсиш суръатлари 2015 йилда энг юқори чўққига чиқиб, шундан сўнг аста-секинлик билан пасайиб боришини башорат қилмоқда. Ҳатто, иқтисодий ўсиш суръатлари сақланиб қолган тақдирда ҳам, Хитой иқтисодий тараққиётининг салбий томонлари, хусусан, аҳоли даромадлари ўртасидаги кескин тафовутлар, иқтисодиёт тузилмасидаги диспропорциялар, унинг ҳаддан ортиқ товарлар экспорти ва хом-ашё

импортига боғлиқ эканлиги мамлакат олдида жиддий муаммоларни яратади.

Иккинчидан, Хитойда мавжуд бошқарув тартибини такомиллаштириш бўйича ислохотлар амалга ошириладими? Агар амалга оширилмайдиган бўлса, мамлакат ички сиёсий барқарорликни сақлаб қола оладими? Зеро, мутахассисларнинг фикрича, Хитой ва Шарқий Осиёнинг бошқа давлатлари, шунингдек, Пекин ва Вашингтон ўртасидаги қарама-қаршиликлар нафақат геосиёсий характер касб этади, балки улар мазкур давлатларнинг кадриятлар тизими (“value system”) ва ривожланиш модели ўртасидаги жиддий тафовутлардан ҳам келиб чиқади. Хитойда бошқарув тартибига ўзгартириш киритиш ёхуд уни Ғарб моделига яқинлаштириш ўз-ўзидан ушбу қарама-қаршиликларнинг юмшашига хизмат қилади.

Учинчидан, Тайвань, Жанубий ва Шарқий Хитой денгизларидаги ҳудудий можаролар бўйича Пекин вазминликни сақлаб қола оладими ёки ушбу муаммолар томонлар ўртасида ҳарбий ҳаракатлар орқали ҳал этиладими? Бундай ҳолда Шарқий Осиё улкан ҳарбий тўқнашув майдонига айланиб, минтақанинг сўнгги йилларда эришган ижтимоий-иқтисодий ютуқлари йўққа чиқади, давлатларнинг асосий маблағлари эса ҳарбий харажатларга йўналтирилади.

Фикримизча, яқин келажакда Шарқий Осиёда АҚШ ва ХХР дипломатияси қуйидаги вазифалар доирасида фаолият юритади:

биринчидан, мавжуд ҳарбий-сиёсий иттифокларни мустаҳкамлаш ва янгиларини тузиш орқали минтақада ўз таъсир доирасини кучайтириш;
иккинчидан, минтақадаги ҳарбий-сиёсий имкониятларни кенгайтириш;

учинчидан, товарлар учун минтақа бозорларининг очиқлигини таъминлаш;

тўртинчидан, минтақа мамлакатларини кенгроқ халқаро интеграцион тузилмаларга жалб қилиш ва улар билан қўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш.

Бундан келиб чиққан ҳолда, минтақадаги Америка-Хитой муносабатлари қуйидаги моделлар бўйича ривожланиши мумкин:

1-сценарий – Америка минтақада ўз яккаҳоқимлиги ва ҳукмронлигини ўрнатиш ва уни мустаҳкамлаш йўлида сиёсат олиб боради. Бу, ўз навбатида, нафақат янада кучайиб бораётган Хитойни, балки Вашингтоннинг яқин иттифокчилари бўлган Корея Республикаси ва Японияни ҳам хавотирга солиб, уларни “кучлар баланси”ни таъминлаш мақсадида Пекин билан яқинлашишга ундаши мумкин.

2-сценарий – АҚШ Корея Республикаси ва Япония билан ҳарбий-сиёсий иттифокни чуқурлаштириш орқали минтақадаги хавфсизлик тизимини мустаҳкамлашни давом эттиради, хусусан Монғолия билан ҳарбий-сиёсий алоқаларни кенгайтиради. Хитойнинг ушбу жараёнлардан четда қолиши унинг АҚШ билан муносабатларидаги зиддиятли ҳолатларини ҳамда ўз ҳарбий-технологик қудратини юксалтириш йўлидаги савий-ҳаракатларини кучайтиришига сабаб бўлади.

Шунингдек, Пекин Шимолий Корея билан ҳарбий-сиёсий алоқаларни янада чуқурлаштириш ҳамда Корея ярим оролидаги вазиятни кескинлаштириш орқали АҚШнинг минтақадаги ҳатти-ҳаракатларини чеклашга интилади. Шу билан бирга, ХХР ҳарбий харажатларининг ошиб бориши ва унинг минтақадаги ҳарбий-сиёсий таъсирини мустаҳкамлашга интилиши бу ердаги давлатлар томонидан “жавоб реакцияси”ни юзага келтириб, уларни Қўшма Штатлар билан ҳарбий иттифоқларини янада мустаҳкамлаш ва чуқурлаштиришга олиб келиши мумкин.

3-сценарий – АҚШ минтақадаги барча муаммоларни яқка ўзи ҳал қила олмаслигини англагани ҳолда, бу борада ХХР билан ҳамкорлик қилади. Икки давлат Шимолий Корея муаммосини ҳал қилиш ва Шарқий Осиёда эркин савдо ҳудудини яратиш орқали минтақанинг иқтисодий тараққиётини таъминлаш юзасидан ўзаро шериклик қилишлари мумкин. Аммо, шу билан бирга, икки томонлама муносабатлардаги баҳсли масалалар сақланиб қолади, томонлар муайян вазият ва муаммодан келиб чиққан ҳолда, ўзаро ҳамкорлик қиладилар.

4-сценарий – Геосиёсий қарама-қаршиликларга қарамадан Шарқий Осиёда иқтисодий ва молиявий интеграция ривожланади. Интеграция ХХР-Япония-Корея Республикаси ёки АҚШ-Япония-Корея Республикаси форматида ривожланиши мумкин. Шу билан бирга, Шарқий Осиёда Европа Иттифоқидаги сингари иқтисодий иттифоқнинг юзага келишини кутиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки минтақа мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт моделлари ва ривожланиш даражаси ўртасидаги кескин фарқлар, улар орасидаги сиёсий қарама-қаршиликлар бунга тўсқинлик қилади. ХХР-Япония-Корея Республикаси форматида интеграция ривожланса ушбу жараёнларга Муғулистоннинг ҳам қўшилиши мумкин. Бундан ташқари, агар АҚШнинг ТПП бўйича шартномани имзолаш режаси муваффақият қозонса, минтақа мамлакатлари Шарқий Осиёда эмас, балки кенгроқ Осиё-Тинч океани минтақаси доирасида молиявий ва иқтисодий интеграцияга эришишлари мумкин.

Юқоридагилардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

Биринчидан, замонавий Америка-Хитой муносабатлари кўп қиррали хусусият касб этиб, сўнгги йилларда барча соҳаларда жадал ўсиш кўрсаткичларини намоён этмоқда. Аммо, ушбу муносабатларда нафақат ўзаро иқтисодий ҳамкорлик ва сиёсий муштараклик (халқаро ва минтақавий сиёсатнинг баъзи масалалари бўйича) билан бир қаторда ўзаро қарама-қаршиликлар ва келишмовчиликлар ҳам мавжуд.

Иккинчидан, бугунги кунда АҚШ-ХХР муносабатларида стратегик рақобат омиллари намоён бўлаётган минтақалардан бири Шарқий

Осиё минтақасидир. Сўнгги йилларда дунёнинг бошқа нуқталаридаги ҳарбий ҳаракатлар билан банд бўлган АҚШ Шарқий Осиёда Хитойнинг ўз ўрнини мустаҳкамлаши учун қулай шароит яратди. Натижада, АҚШнинг минтақадаги ҳавфсизликни таъминлашдаги етакчи ўрни сақланиб қолгани ҳолда ХХР минтақа мамлакатларининг муҳим савдо-иқтисодий шеригига айланди.

Учинчидан, Қўшма Штатлар ХХI асрнинг биринчи ўн йиллиги якунида, “Осиё томон юзланиш” сиёсатини ҳаётга тадбиқ эта бошлади, у Америка ташқи сиёсатида Осиё минтақаси, жумладан, Шарқий Осиёнинг ўрни ва аҳамиятини янада ортишни назарда тутди. Бу эса минтақада ўз ўрнига эга бўлган Хитойнинг “жавоб реакцияси” қилишига туртки бўлмоқда.

Тўртинчидан, Шарқий Осиёни Америка-Хитой рақобатини акс эттирувчи ҳудудлардан бирidir. АҚШ ва Хитойнинг ички ва ташқи сиёсат тамойиллари, ривожланиш моделлари ўртасидаги тафовутлар уларнинг Шарқий Осиёдаги сиёсати ва бу ердаги ўзаро муносабатларига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Шарқий Осиёдаги АҚШ-ХХР стратегик рақобатининг асосий омиллари Жанубий ва Шарқий Хитой денгизидаги ҳудудий можаролар, Корея ярим оролидаги вазиятни барқарорлаштириш ҳамда интеграцион ташкилотлар фаолиятида кўринади.

Бизнинг назаримизда АҚШ ва ХХР Шарқий Осиёда ўз миллий манфаатларига эга. Америка бу ҳудудда Хитой таъсир доирасининг кучайишидан хавотирда. Шу сабабли АҚШ Шарқий Осиёда сақлаб қолиш учун Осиё Тинч Океани регионини сиёсий, иқтисодий, ҳарбий жараёнларида фаол иштирок этмоқда. Ҳатто АҚШ сўнгги дамларда Тинч Океанининг жанубий қисмида кучли ҳарбий комплексни яратиш устида иш олиб бормоқда.

Вашингтон бу минтақада ўзини “бетараф” қилиб кўрсатса-да, бироқ Хитой ва унинг қўшнилари ўртасидаги ҳудудий тортишувларда Хитой қўшнилариининг позициясини қўллаб-қувватлайди. АҚШдан фарқли ўлароқ Пекин бир кутубли дунё эмас, кўп кутубли дунё позициясини илгари суради. Ўз навбатида АҚШ билан бўлган мураккаб вазиятларда Пекин мулоҳазакорлик ҳамда “етти ўлчаб бир кесиш” принципига амал қилади.

Айтиш жоизки, Шарқий Осиёда, қолаверса Осиё Тинч Океани ҳавзасида икки етакчи давлатлар АҚШ билан ХХР бир бирларини тийиб туришлари ҳамда глобал масалаларда, хусусан ядро қуролини тарқатмаслик, экологик муаммоларни бартараф этиш каби масалаларда бир-бири билан ҳамкорлик қилиши мазкур минтақанинг ҳавфсизлик тизимини мустаҳкамлайди.

Шундай қилиб Америка қўшма штатлари ҳам Хитой халқ республикаси ҳам Ўзбекистон Республикасининг стратегик ҳамкорлари ҳисобланадилар. Табиийки Ўзбекистон дунёнинг бу икки етакчи давлатлари ўртасидаги глобал ҳамкорликдан манфаатдор.

АДАБИЁТЛАР

1. East Asia and Pacific Overview // <http://www.worldbank.org/en/region/eap/overview#1>.
2. Shen Qiang, How to Assess Obama Administration's New Geostrategy toward Asia, International Strategic Studies, 3, 2011, pp 29-38.
3. Masahiro Kawai, Ganeshan Wignaraja. Addressing the Challenges of Asian FTAs// East Asia Forum, 10.06.2013- <http://www.eastasiaforum.org/2013/06/10/addressing-policy-challenges-of-asian-ftas/>.
4. Лексютина Я. В. США и Китай: линии соперничества и противоречий. — СПб.: СПбГУ, 2011. — 230 с.
5. Ely Ratner, Rebalancing to Asia with an Insecure China, The Washington Quarterly, Spring 2013, pp. 21-38.
6. Семин А.В. Треугольник США-Китай-Япония и АТР // Азия и Африка сегодня № 9, 2012.
7. Condoleezza Rice. Campaign 2000: Promoting the National Interest, Foreign Affairs, January/February, 2000 // <http://www.foreignaffairs.com/articles/55630/condoleezza-rice/campaign-2000-promoting-the-national-interest>.
8. Evan S. Medeiros and M. Taylor Fravel. China's New Diplomacy, Foreign Affairs. November/December, 2003.
9. Генри Киссенджер. "О Китае" Азия и Африка сегодня, М., 2013, №3. С 45.
10. China 2030 - World Bank // <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/China-2030-complete.pdf>.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы взаимоотношения Америки и Китая в Восточной Азии и их стремления к лидерству в регионе, о полезности стран этого региона развитие положительного соперничества между США и КНР, о взаимной «сдерживании» двух держав в региональных процессах, а также о перспективах развития двухсторонних отношений.

Ключевые слова: Китайско-американские отношения, Восточная Азия, региональное соперничество, стратегическое партнерство.

RESUME

This article argues issues of American-Chinese relations in East Asia and their strength to leadership in the region, usefulness of positive competition between the US and China for the countries of the region, the mutual "containment" of the two powers in the regional processes, as well as, the prospects of the development of bilateral relations.

Key words: China-American relationship, East Asia, regional competition, strategic partnership.

КИЧИК МАКТАБ ЁШ ДАВРИДАГИ БОЛАЛАР ТАФАККУРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Джолымбетова М.М. *

РЕЗЮМЕ

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда илмий тушунчаларни тўғри таркиб топтириш учун ўқитувчи бола тафаккурининг ривожланиш хусусиятларини, унинг қонуниятларини пухта англаб олиши керак. Фикр юритиш операцияларининг психологик асослари ва механизмларини билмасдан туриб, илмий тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдира олиш мумкин эмас. Мазкур мақолада кичик мактаб ёш давридаги болалар тафаккурининг хусусиятларини ривожлантириш масаласи очиб берилган.

Калим сўзлар: кичик мактаб ёши даври, тафаккур хусусиятлари, тафаккурнинг ривожланиши, инсон ақлий фаолияти, механизм.

Ўзининг мустақил тараққиёти йўлидан бораётган Ўзбекистон Республикасида ҳар бир фуқаронинг маънавияти, шахсий ривожи ва камолоти шахс ва жамият манфаатларининг уйғунлиги ҳар қачонгидан ҳам муҳим қадрият сифатида қаралмоқда. Баркамол авлод тарбияси ва унинг мукаммал таълим олиш масалалари давлат сиёсати мақоми даражасида ҳал қилинаётганлиги – бу фикрнинг ёрқин исботидир.

“Қадрлар тайёрлаш Миллий дастур”ида белгиланганидек, ҳар томонлама етук баркамол авлодни тарбиялашда мактабларда берилаётган таълим ва тарбиянинг роли бекиёсдир. Шу билан бирга келажагимиз бўлмиш ёш авлод тарбияси ва таълимида психологларнинг фаол иштироки тан олинаётгани таълим тизимидаги буюк ютуқларимиздан биридир.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини жаҳон миқёсида йил сайин барқарорлаштириб борар экан, унинг истиқболи бугунги авлоднинг билимдон маънавий жиҳатдан баркамол инсонлар бўлиб етишишига боғлиқдир. Бу ўринда инсон руҳияти қонунларини ўрганувчи психология фани алоҳида аҳамият касб этади. Инсонни жамиятимиз учун тўлақонли фаол баркамол шахс сифатида шакллантириш самарадорлигини янада оширишда психология илми ва унинг амалиётда тўғри йўналишга эга бўлиши жуда муҳимдир[1,36].

Бола дунё юзини кўриши биланок воқеликдаги айрим нарса ва ҳодисаларни сезиши ёки ҳис қилиши мумкин. Атроф-муҳит билан мулоқатга киришиши инсон билан алоқа боғлаши ва улардан маълум даражада таассуротга эга бўлиши боланинг эмоционал дунёсида ўз аксини топади. Бироқ, бу пайтда унда нарса ва ҳодисалар, инсоният ҳақида мулоҳаза юритиш қобилияти, ўқуви ҳали етарли даражада таркиб топмаган бўлади. Инсон боласининг ҳам жисмоний, ҳам психологик жиҳатдан ривожланиб бориши, турмуш тажрибасининг бойиши, нутқ бойлигининг ортиши туфайли кишилар билан мулоқатга кириши натижасида аста - секин унинг тафаккури ўса боради. Тафаккур болада унинг умумий тараққиёти билан билиш фаолиятининг, шунингдек ижтимоий муҳитнинг бевосита таъсири остидагина вужудга келади. Реал борлиқнинг сезги органларида, идрок ва тасаввурда акс этиши, хотирада мустаҳкамланиши, билишга нисбатан эҳтиёжнинг туғилиши тафаккурни вужудга келтиради.

Тафаккур инсон ақлий фаолиятининг юксак шаклидир. Тафаккур орқали биз сезги аъзоларимиз билан бевосита акс эттириб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларни онгимизда акс эттирамиз. Умуман олганда, ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида кўз билан кўриб, кулоқ билан эшитиб бўлмайдиган ички муносабатлар ҳамда қонуниятлар мавжуд. Ана шу ички боғланиш ҳамда қонуниятларни биз тафаккур орқали билиб оламиз. Демак, тафаккур деб нарса ва ҳодисалар ўртасидаги энг муҳим боғланишлар ва муносабатларнинг онгимизда акс эттирилишига айтилади.

Айнан тафаккур орқали биз моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш имконига эга бўламиз. Шу боис дунёни билишда бевосита сезиш, идрок, тасаввур ва бевосита тафаккур муҳим рол ўйнайди.

Тафаккур тушунчасининг мазмун моҳияти психология дарсликларида олимлар томонидан турлича талқин қилинади. Жумладан, умумий психология дарсликларида тафаккурга берилган таърифлар турлича бўлиб унинг иккита ёки учта муҳим хусусияти таъкидлаб ўтилади, холос. Жумладан, П.И.Ивановнинг дарслигида "тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият воқеликни энг аниқ, тўлиқ, чуқур ва умумлаштириб акс эттиришга (билишга), инсонни тақин ҳам оқилона амалий фаолият билан шуғулланишига имкон беради" деб таърифланади. Ушбу таърифда тафаккурнинг тўла, аниқ ва умумлаштирилган ҳолда акс эттириши таъкидлаб ўтилади, холос, лекин унинг характерли хусусиятлари бевосита сўз ёрдами билан ифодаланиши муаллифнинг диққат марказидан четда қолган.[2,89]

Кичик мактаб ёши даври 6-7 ёшдан бошланиб, то 9-10 ёшгача давом этади. Бу даврда бола у мактаб ўқувчиларига қўйиладиган ҳар хил талаблар билан танишади, фан асосларини ўрганиш учун физиологик ва психологик жиҳатдан тайёрланади. Унинг психикаси билим олишга етадиган даражада ривожланади. Шу ёшдаги бола идрокнинг ўткирлиги, равшанлиги, софлиги, аниқлиги, ўзининг қизиқувчанлиги, ишонувчанлиги, ҳаёлининг ёрқинлиги, хотирасининг кучлилиги, тафаккурнинг яққоллиги билан бошқа ёшдаги болалардан ажралиб туради.

* Джолымбетова М.М. – Нукус давлат педагогика институти ўқитувчиси.

Тафаккурнинг ривожланишини бошланғич мактаб ёшидаги бола психикасининг соғломлигида унинг билиш фаоллигида кўриш мумкин. Боланинг кизикувчанлиги асосан атроф-оламни билиш, ўрганишига қаратилган бўлади. Бола ўйнаб туриб, олам сир-синаотлари, сабаб-ҳодисалари ва боғлиқларидан хабардор бўлишга интилади. Масалан, бола ўзи мустақил равишда қандай предметлар сувда чўкиши, қайсилари эса сузишини тадқиқ қила олади. Бола ақлий муносабатларда фаол бўлса, у шунчалик кўп савол беради ва бу саволлар асосан хилма-хил бўлади. Болани қор, ёмғир қандай ёғиши, қуёш кечаси қаерда бўлиши, машина қандай қилиб юриши, ердан осмонгача неча километр эканлигини билиш жуда қизиқтиради. Бу уларнинг жуда кўп асосан «Нима учун?», «Қандай қилиб?», «Нима орқали?» саволларига жавоб олишга қаратилган бўлади. Бу ёшдаги болалар асосан ўзлари кўриб турган нарса ҳақида чуқурроқ фикр юрита оладилар.

Демак, бошланғич мактаб ёшидаги болалар тафаккурининг асосий тури образли тафаккурдир.

9-10 ёшли бола албатта мантикий ҳам фикрлай олади, лекин бу ёш асосан кўрганларига таяниб таълим олишга сензитив бўлган давр ҳисобланади. Сўзсиз бугунги жамиятимизда болаларнинг ақлий ривожланиши янги билимларни тузилиш типига ҳам боғлиқ бўлиб, улар маълум даражада шаклланган катталар томонидан тузилади. Чунки интеллектуал ривожланиш ижтимоий омиллар билан белгиланади-индивид ижтимоий муносабатлар билан ўзгаради.

Боланинг мактабда мунтазам равишда ўқишга ўтиши унинг атроф-ҳаётдаги нарса-ҳодисаларга нисбатан фикрини ва муносабатларини ўзгаришига олиб келади. Бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг тафаккури мантикий фикрлаш, мулоҳаза юритиш, ҳукм ва хулоса чиқариш, таккослаш таҳлил қилишнинг турли усулларини қўллашдек ўзига хос хусусиятлари билан мактабгача ёшдаги болалардан ва ўсмирлардан фарқ қилади. Таълим жараёнида тафаккур операцияларига, мустақил фикрлашга ўргатиш бошланғич мактаб ёшидаги ўқувчиларни камол топтиришнинг гаровидир.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар тафаккурининг ривожланишини йирик рус психологи Л.С. Виготский тушунчаларнинг шаклланиши ҳамда нутқнинг ўсиши билан боғлиқ ҳолда ўрганган. Шунинг учун у хориж психологларининг (биринчи навбатда Ж.Пиаженинг) эгоцентрик нутқ концепциясини қаттиқ танқид қилиб, тафаккурни генетик метод орқали ўрганишни тавсия қилади. Л.С. Виготский психология фанига инсон камолотининг “энг яқин тараққиёт зонаси” ва “актуал фаолият зонаси” деб номланган тушунчаларни олиб кирди. Унинг биринчиси ўқитувчининг бевосита раҳбарлиги остида амалга оширилса, иккинчиси ўқувчининг мустақил фаолиятида намоён бўлади [4,173].

Бола мактабга келган кундан бошлаб, таълим жараёнида унда илмий тушунчалар ва тасаввурлар миқдори соат сайин орта боради, у аста - секин ўзлаштираётган тушунча ва тасаввурларнинг асл маъноси, моҳиятига тушуна бошлайди. Умуман

боланинг фикр юритиш доираси, кўлами ва мазмуни кенгай боради.

Таълим жараёнида ўқувчилар билимлар системасини, ўқув кўникмаларини ва малакаларини эгаллаш орқали ўзларининг билим фондларини кўпайтирадилар, шунинг билан бирга илмий тушунчаларнинг туб маъноси улар онгига синга боради. Бу ишларнинг ҳаммасини изчиллик билан кетма-кет, бир текис амалга ошириш учун ўқувчилар маълум даражада билимлар ва кўникмаларни эгаллаган, қолаверса тафаккур шакллари ва мантикий фикр юритиш қоидаларини ўзлаштириб олган бўлишлари керак. Аммо мактаб остонасига эндиgina қадам қўйган боланинг бу нарсалардан талабга жавоб берадиган даражада хабари бўлмайди. Улар бу нарсаларнинг барчасига ўқиш жараёнида бевосита ўқитувчи раҳбарлиги остида эриша бошлайдилар. Жумладан, ўқитувчи изоҳли ўқиш дарсларида ўқувчиларга уй ҳайвонлари ёки ёввойи ҳайвонлар, жониворлар, йиртқичлар, зараркунандалар, ҳашоратлар, фойдали қушлар, йил фасллари ўқув қуроллари, уй жиҳозлари, мебеллар, спорт анжомлари ҳақида сўзлаб берар экан, уларнинг муҳим хусусиятлари, аломатлари, белгилари, хоссалари ва ўзаро боғланишлари анализ қилиб беради. Бундан ташқари, уларнинг ўхшашлик, умумийлик белгиларини ва тафовутларини ўқувчиларга аниқлаб кўрсатади. Бу сурункали олиб бориладиган жараён натижасида, тафаккур маҳсули сифатида ўқувчиларда уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар, ўқув қуроллари, мебель ва бошқа тушунчалар таркиб топтирилади. Улар булардан ташқари йил фасллари, ҳашоратлар, ўсимлик, баргли дарахтлар каби қатор тушунчаларни ўзлаштирадилар, уларнинг моҳиятига тўлароқ тушуниб етадилар. Ўқувчилардан борган сари янгидан-янги масалалар, топшириқлар ва вазифалар юклатилиб, уларнинг барчасини мантиқан ҳал қилиш, фикр юритиш воситалари ёрдамида оқилона ечиш талаб қилинади. Болалар она тили дарсларида грамматик категорияларга амал қилиб, от сўз туркумининг турлаши, уларни гуруҳларга ажратиши, классификация қилиши лозим. Юқоридаги фикрлар сифат, сон, феъл сингари грамматик категорияларга ҳам тааллуқлидир. Ўқувчилар математика дарсларида: бўлинувчи, бўлувчи, бўлинма, кўпаяувчи, кўпайтирувчи, айирма, йиғинди, тенглик, тенглама, катта ва кичиклик белгилари тўғрисида тушунчалар билан танишадилар. Уларнинг бу тушунчаларни бир - биридан фарқ қилишлари эса навбатдаги вазифа ҳисобланади.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда илмий тушунчаларни тўғри таркиб топтириш учун ўқитувчи бола тафаккурининг ривожланиш хусусиятларини, унинг қонуниятларини пухта англаб олган бўлиши керак. Фикр юритиш операцияларининг психология асослари ва механизмларини билмасдан туриб, у буларни ўқувчилар онгига сингдира олиши мумкин эмас.

Тушунчаларни шакллантиришнинг асосий манбаларидан бири уларни умумлаштиришдир. Умумлаштириш операциясининг муҳим шарти

нарс ва ходисалар ўртасидаги умумийлик, ўхшашлик, характерли хусусият, боғланиш ва ўзаро муносабатларнинг муҳим белгиларини топишдир. Борлиқдаги нарс ва ходисаларни муҳим белгилари бўйича умумлаштиришдан олдин, ўша воқеликни кўзга яққол ташланиб турган ташки белгилари бўйича умумлаштиришни билиш керак. Буни ҳиссий билиш орқали конкрет умумлаштириш дейилади. Бу даврга келиб нарс ва ходисаларнинг ташки белгиси, асосан, умумлаштириш ўқувчи билими қобиғига сиғмай қолади. Эндиги навбат ўқитиш жараёнида уларнинг билимларига, савияларига мос келадиган умумлаштиришни юқорироқ даражасига кўчиришни тақоза этади.

Ўқувчиларнинг умумлаштириш фаолияти ўқитишнинг турли босқичларида бир хилда бўлмайди: ўқитишнинг дастлабки босқичларида у содда (элементар ҳолда) бўлиб, фақат ўхшашлик белгиси асосига қурилган бўлади. Кейинроқ нарс ва ходисаларнинг ташки сифати ҳамда хусусиятига тааллуқли белгиларни гуруҳларга ажратишга, классификация қилишга суянади. Бошланғич синфнинг охирида, ўқувчилар ички мураккаб боғланишлари ва муносабатларининг муҳим белгисига асосланиб умумлаштиришга кўчадилар.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари буюмларнинг ўзига беихтиёр тортувчи ташки белгиларига таяниб, фикр юриштиришни амалга оширадилар: ўқувчи қуёш, ой, осмон, булутлар, қушлар ва бошқа нарсалар тўғрисида фикр юриштириш давомида “қуёш ёритади, иситади...”, “оймома тунларни ёритади”, “булутлар йиғилиб ёмғир ёғади” дея мулоҳаза юритади.

Биринчи ва иккинчи синф ўқувчилари жисм ва предметларнинг муҳим ички белгиларини бевосита аниқлаш кезида қийинчиликларга дуч келадилар. Чунки улар муҳим ва муҳим бўлмаган, умумий, хусусий, ягона сингари атама ҳамда тушунчаларни англаб этмайдилар. Билиш жараёни кўпинча ташки белгиларга, конкрет аломатларга

қаратилган бўлади. Ана шунинг учун кичик мактаб ўқувчилари олдида мураккаб вазият юзага келиб туради. Ундай ҳолатдан чиқиш учун уларнинг ақлий имкониятлари тажрибалари етишмайди.

Кичик мактаб ўқувчилари тез-тез ва қатъий равишда «Нима учун?», деган деган савол қўйишади ва уларда тафаккур фаолиятининг фаол мустакилроқ эканлиги кўзга ташланади. Уларнинг эшитган кўрганлари билан солиштириш яъни анализ қилиши билан уларга ўргатилатётган нарсаларга қарама қарши бўлса, уларда нима учун деган саволлар туғила бошлайди. Лекин кичик мактаб ёшидаги ўқувчининг ақлий қизиқишлари кенглиги сабабли ҳам ўшанақа саволлар ўз-ўзидан туғилиши эҳтимолдан ҳоли [4,68].

Хулоса қилиб айтганда кичик мактаб ёши ўқувчиларининг билиш жараёнларини психологик томондан ўрганиш катта аҳамият касб этади. Чунки, бола тарбияси оиладан бошланганидек, боланинг таълим олиши болалар боғчаларидан, асосийси бошланғич синфларда бошланади. Бола кичик мактаб ёшида қандай билим олган бўлса, у тошга ўйилгандай муҳрланиб қолади.

Шунинг учун ҳам ҳозирги вақтда бошланғич синфларга болаларни қабул қилишдан олдин уларнинг билиш жараёнларини психологик томондан ўрганиш, қолаверса физиологик томондан, шу билан бир қаторда уларнинг шахсий психологик хусусиятларини аниқлаш ҳам жуда катта аҳамиятга ега. Айниқса болаларнинг билиш жараёнлари ҳар томонлама ўрганилиб бошланғич синфларда ўқишга тайёр ёки тайёр эмаслигини олдиндан мактаб психологлари томонидан яхшилаб ўрганилиб қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бундай олиб борилаётган ишларни янада этиборга олиб болаларнинг билиш жараёнларини кўплаб методикалардан фойдаланиб ўрганилса, таълим тизимида олиб борилаётган ишларнинг самарадорлигини янада оширишга, яхши кўрсаткичларга эришишга олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк Давлат. – Т., Ўзбекистон,
2. М.Г.Давлатшин Умумий психология Т.: ТДПУ. 2002 й
3. З.Т.Нишоновна Мустақил ижодий фикрлаш Т.: «Фан» 2003 й
4. Э.Ғ.Ғозиев Тафаккур психологияси Т.: «Ўқитувчи» 1996.

РЕЗЮМЕ

Для правильного формирования в сознании школьников младших классов научных понятий учитель должен осознать особенности и закономерности развития сознания учащегося. Невозможно донести до ума учеников определенные научные понятия не зная механизмов и психологических операций мышления. В данной статье раскрыта проблема развития сознания младших школьников.

Ключевые слова: период младшего школьного возраста, особенности мышления, развитие мышления, умственная деятельность человека, механизм.

RESUME

For the correct formation in the minds of schoolchildren scientific concepts the teacher must understand the features and patterns of development of student consciousness. It cannot be brought to mind of pupils certain scientific concepts without knowing the mechanisms of thinking and psychological operations. In this article, it is considered the problem of development of consciousness of younger schoolchildren.

Keywords: period of primary school age, features of thinking, development of thinking, mental activity of a man, mechanism.

ГЛОБАЛЛАШУВНИНГ МАЪНАВИЯТГА САЛБИЙ ТАЪСИРИ

Жабборова С.Р. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада глобаллашув атамасининг мазмуни, унинг қачон қўлланила бошланганлиги ва бугунги кунда маънавиятга кўрсатаётган таъсири ҳақида гапирилди. Шу билан бирга унинг инсон маънавиятига кўрсатаётган салбий таъсири ҳамда ушбу салбий таъсирлардан ҳимояланиш лозимлиги ҳақида айтиб ўтилди.

Калит сўзлар: глобаллашув, маънавият, “оммавий маданият”, маънавий таҳдид, маънавий бегоналашув, терроризм, мафкуравий иммунитет, мафкуравий таъсир, интеграциялашув, ватанпарварлик.

Глобаллашув аслида бир неча асрлик тарихга эга бўлиб, XV-XVII асрларда амалга оширилган географик кашфиётлар сабабли, кўпгина мамлакат ҳамда минтакаларда савдо муносабатларнинг кенг кўламда амалга оширилиши натижасида халқаро савдо алоқалари кенгайди. Бу эса саноат ва ишлаб чиқариш соҳасидаги инқилоб бўлиб, умумий алоқаларнинг янада авж олишига иқтисодий қулайликлар яратиб берди. Ушбу жараён XX асрнинг бошларига келиб ўзига хос кўринишга эга бўлди ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ўз қамровига олди. Юзага келган жараён глобаллашув тушунчаси орқали ифодалана бошлади.

“Глобаллашув” атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнес-ревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йирик транс-миллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини Глобаллашув деб атаган). 1985 йилда эса таниқли америкалик олим Р. Робертсон «Globalization» иборасини илмий муомалага киритиб, бу тушунчани “одамлар онгида сайёрамизнинг торайиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши”ни акс эттириб, “дунёнинг бирлашуви ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайишини” ифода этадиган жараён сифатида талкин этади. Глобаллашув(лот, globus – “шар”, “Ер сайёраси”; ингл, globalization – “оммалашув”), ушбуатамасининг мазмун-моҳияти борасида ҳозиргача баҳс-мунозара давом этаётган бўлса ҳам, лекин бу ҳусусда ягона бошқача қараш шаклланмаган, умумий тарздаги яхлит концепция яратилмаган бўлса ҳам, гуманитар фанларнинг турли соҳаларида, асосан, ижтимоий фанларда тизимида мазкур жараённинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг намоён бўлиш шакллари ҳозиргача кизиқиб ўрганилмоқда. Бугунги кунга келиб, баъзи файласуфларимиз XXI асрда дунёда ягона ахлоқ, умумий маънавият, глобал маданият қарор топишини башорат қилмоқдалар. Шу билан биргаликда, глобаллашув жараёнининг турли давлатлар ва халқларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва маънавий тараққиётига салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда, бир томондан, глобаллашув жараёнининг афзал-ликларидан (жумладан, иқтисодиётнинг барча соҳаларини замонавий техника ва технологиялар асосида жиҳозлаш, инвестицияларни кенг жалб этиш, жаҳон бозорига интеграциялашув ва ҳ.к.) оқилона фойдаланиш, иккинчи томондан, унинг салбий таъсирини (дунёнинг етакчи давлатлари ва

трансмиллий корпорацияларнинг табиий захираларга эгалик қилишга интилиши, демократияни силжитиш стратегиясининг амалга оширилиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, терроризм ва экстремизмнинг глобал тус олиши ва ҳ.к.) бартараф этиш борасида пишиқ-пухта ўйланган изчил сиёсат олиб борилмоқда. И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўтқир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий қучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши муқаррар» [1]. Шу боис глобаллашув жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда унинг ғоявий-мафкуравий таъсиридан огоҳ бўлиш, айниқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш ғояси муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув жараёни XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб турли даража ва кўринишларда мавжуд бўлиб келмоқда. Аввал бу жараён стихияли тарзда кечган бўлса, орадан бир оз вақт ўтганидан кейин иқтисодиётни тараққий эттирувчи омилга айланди. Ўз навбатида глобаллашув яратган им-кониятлардан деярли қўпчилик манфаатдор бўлган, бу жараённинг авж олиши эса XXI асрнинг кириб келишига тўғри келди. Глобаллашув жараёни бугунги кунда иқтисодиётга қанчалик ижобий томондан таъсир кўрсатмасин, у халқлар ва мил-латларни таназулга юз тутишига олиб келмоқда. Бунда айниқса, келажак таянчи бўлган ёшларнинг ахлоқий жиҳатдан қашшоқлашувига ўтказаетган таъсири ўта ҳатарли тусга эга бўлади.

Бугунги кунда содир бўлаётган жараёнлар тезлик билан ўзгариб бормоқдаки, ҳозирда инсоният ўтган даврлардан кескин фарқ қиладиган шиддатли ҳамда мураккаб бир замонда яшамоқда. Бу давр кўп-чилик давлат арбоблар ҳамда олимлар томонидан ҳар хил таърифланиб, турлича номланмоқда. Дарҳақиқат, бу жараёни кимдир юксак технология-лар замони деса, кимдир тафаккур асри, яна бошқа-лар эса ахборотлашув даври сифатида изоҳламоқда. “Глобаллашув жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабаби ҳусусида гапирганда шуни объектив тан олиш керакки – бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ кўшнилари, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас.

* Жабборова С.Р. – Ўзбекистон давлат консерваторияси ўқитувчиси.

Шу маънода, глобаллашув – бу аввала ҳаёт суръатларининг бекиёс даражада тезлашуви демакдир” [2]. Ҳақиқатдан ҳам ҳозирги кунда глобаллашув жараёни ҳаётда ҳар бир соҳага шундай тезлик билан араллашиб бормоқдаки, бу жараёндан четда туриб қолишнинг ҳеч ҳам иложи қолмапти.

Ҳар қандай ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони мавжудки, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Глобаллашув туфайли давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқалари кучайиб бормоқда. Хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар яратилмоқда. Замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм – фан ютуқларининг тез суръатларда тарқалиши, турли халқлар қадриятларини умуминсоний негизда уйғунлашуви экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши ва содир бўлаётган воқеа ҳодисаларнинг кўпчилиги бугунги кунда глобаллашув билан бевосита боғлиқдир. Бизга маълумки, ҳар қандай ҳаракат фаолиятнинг асосида икки хил мақсад ётади. Шундай экан, тараққиёт маҳсули бўлган глобаллашув жараёни ҳам икки хил ҳолатни юксалиш ёки парчаланишни юзага келтириб, бундан эзгулик ёки ёвузлик мақсадида фойдаланиш мумкин.

Глобаллашув жараёни жамиятнинг барча соҳасига ўзининг таъсирини ўтказмоқда, бу таъсирлардан маънавий соҳа ҳам четда қолаётгани йўқ албатта. Глобаллашув жараёнининг маданий-маънавий соҳадаги салбий таъсири шахс маънавий бегоналашуви ҳолатини юзага келиши ва ривожланишига туртки бўлади.

Маънавият миллатни тараққиётга етакловчи омиллардан бири, қайсиким давлатнинг маънавий қудрати юксак даражада бўлса, ўша жойда, ўша мамлакатда жоҳиллик, ҳасадгўйлик, бепарволик, худбинлик, ялқовлик, манманлик, текинхўрлик, ғийбат қилишлик, кўролмаслик, ёвузлик, тухмат қилиш каби салбий иллатлар, маънавиятсизлик кўринишларига ўрин қолмайди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов ўзининг **“Миллий истиқлол мафкураси –халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир”** асарида бу ҳақда **“Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобъе қилишни истаган кучлар, аввало, уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади. Зарарли таъсирлар давом этаверса, миллат ўзлигини йўқотиши, минг йиллик анъаналарини бой бериб, оломонга айланиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас”** [3], дейди шу сабабдан, ёт кучлар тарихимизни сохталаштиришга, инкор қилишга уринадилар.

Ахлоқсизликни ёйиб, халқни маънавий жихатдан бузишга қаратилган интилишлар, шу билан бирга, ёт кучлар мафкуравий таъсир ўтказишда адабиёт, санъатнинг турли усуллари ҳам фойдаланмоқда. Айрим мамлакатларда фаолият олиб бораётган баъзи бир ғоявий-мафкуравий марказлар ҳар хил мафкуравий воситалар орқали минтақавий ва давлатлараро мажоролар келтириб чиқаришни ўзларининг асл мақсади қилиб қўйганлар, шу йўлда эса курашлар олиб бормоқдалар. Улар муайян мамлакат ҳудудидан бошқа мамлакатлар ҳудудига гиёҳванд моддаларни, таъқиқланган адабиётлар, турли курол-яроғ каби нарсаларни ноқонуний тарзда олиб ҳаракат қилмоқдалар. **“Бундай ўтакетган хунрезлик, муттаҳамликни ўзига касб қилиб олган бизнинг умумий душманларимизга муқаддас заминимизда асло ўрин бўлмаслиги керак”**[4]лигини таъкидлаб, шу билан бирга: **“Олдимизга қўйган олийжаноб мақсад-муддаоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишга йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг ҳуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда”** [5], - дейди.

Барча таҳдидлар, энг аввало, инсон қалби ва онгини забт этиш, уларни ўз миллий қадриятларидан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум этиш, пировард натижада эса уларда маънавий бегоналашуви келтириб чиқаришни мақсад қилиб олади. Шу билан бирга шахс маънавиятини издан чиқаришга қаратилган яна кўплаб сабаблар сирасига биз терроризм, зўравонлик, наркобизнес ва курол-яроғ савдосини ҳам киритишимиз мумкин. Чунки бу ҳаракатлардан кўзланган мақсад моддий бойлик тўплаш ва ҳукмронлик қилишдан иборат. Бу ҳаракатлар натижасида инсоният нафақат моддий, шу билан бирга ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган маънавий зарар кўриши табиий ҳол.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, маданияти ҳамда маънавиятидан жудо бўлган шахс ёки халқ охир оқибат ўзлигидан жудо бўлиб, маънавий бегоналашиб боради, ҳамда ўзлигини йўқотади. Бунинг олдини олиш учун эса, маънавиятни издан чиқаришга қаратилган барча салбий жихатларга қарши курашиш, бунда асосан, ёш авлодни қалби ва онгида Ватанпарварлик, инсонпарварлик ва адолат тамойилларини қарор топтириш, мафкуравий иммунитетни кучайтириш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008.- Б.23.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент. “Маънавият”, 2008 –Б. 11-15.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси –халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.Т.”Ўзбекистон” 2003. –Б. 10.

4. Каримов И.А. Халқимиз жипслиги - тинчлик ва тараққиёт гарови. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн иккинчи сессиясидаги маъруза, 1998 йил 28 август.
5. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" рисоласидаги сўз боши.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается содержание термина глобализация, начало использования и влияние оказываемое на духовность. Вместе с тем подчеркивается ее негативное влияние на духовность человека и упоминается важность защиты от этих угроз.

Ключевая слова: глобализация, духовность, “массовая культура”, духовная угроза, духовное отчуждение, терроризм, идеологический иммунитет, идеологическое влияние, интеграция, патриотизм.

RESUME

This article discusses the content of the term globalization, the beginning of the use and influence exerted on spirituality. At the same time, it highlights the negative impact on human spirituality and mentioned the importance of protection against these threats.

Key words: globalization, spirituality, "mass culture", a spiritual threat, spiritual alienation, terrorism, ideological immunity, ideological influence, integration, patriotism.

ҚАДРИЯТЛАР ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШНИНГ САМАРАЛИ ВОСИТАСИ

Жониев Ф.Қ. *

РЕЗЮМЕ

Замонавий таълимни ривожлантириш учун аксиологик (қадрият) талабларни бажариш, шунингдек, миллий ва умуминсоний анъаналар асосида илмий тадқиқот муаммоларини ҳал қилишда маънавий шахс муаммосини ҳал қилиш зарур. Халқ анъаналари келажак авлод билан ўтмишни боғловчи асосдир. Таълимий анъаналар жамиятдаги ўзгаришларни шакллантирган ҳолда таълим ва технологиянинг мақсадини таъкил этади. Бугунги кунда маънавий ва замонавий шахсни шакллантириш ва ривожлантириш, шу вақтнинг ўзида умуминсоний қадриятлар асосида ёшларни тарбиялашда алоҳида ўрин тутади. Хулоса сифатида айтиш жоизки, таълим тизимида юқори малакали кадрларни тайёрлашда ёшларни миллий анъаналар руҳида тарбиялаш муҳим аҳамият касб этиши хусусида сўз юритилади.

Калим сўзлар: Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, аксиологик, "қадрият йўналишлари", стратегия, "Йўналтириш" (ориентация), "мониторингнинг аксиологик индикатори", фантазия, критериялар, Фалсафага оид энциклопедия лугати, таълим.

Мустақиллик йилларида жамиятда таълимни, айниқса, ёш авлоднинг унга муносабатини ўзгартиришни объектив равишда шарт қилиб қўйган янги ижтимоий-сиёсий иқлим шаклланди.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, уни амалга ошириш чора-тадбирлари комил инсонни шакллантиришга, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта таъсир кўрсатувчи замонавий таълимнинг олий қадриятлари тушунчасини яратди. Миллий дастур ғояси ва Низоми одатдаги педагогик талкин доирасидан анча фарқланади ҳамда таълимнинг чуқур, ижтимоий, шахсга йўналтирилган таълим қадриятларини очиб беради.

Улар амалий таълим жараёнида, уни таъкил этишда, айниқса, таълим мазмунида, давлат таълим стандартида, ўқув режаси ва дастурида, дарсликлар ва ўқув-методик адабиётларда мужассамлаштириш, шунингдек, узлуксиз таълимнинг ҳар бир босқичида Миллий дастурда белгиланган натижаларни таъминлаш лозим. Таълимнинг қадриятли-мақсадли устуворликларини излаш ва асослаш кенг исботни талаб қилмайди. Педагог-амалиётчиларнинг кундалик фаолиятидаги муҳимлиги билан бирга таълимни ривожлантириш сиёсати ва стратегияси айнан иерархик олий қадрият ва мақсадларга таяниши лозим. Уни конкретлаштириш педагог-амалиётчиларга ўз меҳнатининг ижтимоий аҳамиятини, олий мазмунини кўриш имконини беради[1].

Шу сабабли, юқорида қайд этилганидек, фалсафий-таълим билимларнинг янги тармоғи –таълим аксиологиясини тиклаш ва ривожлантириш биринчи даражали муҳим вазифа саналади.

Агар таълим сифатини ошириш омили сифатида талабаларнинг қадрият йўналишлари ривожланиш даражаси куйидаги кўрсаткичлар мажмуи билан белгиланса, таълим жараёни яхлит, тугал бўлади:

- сабаб кўрсаткичлари талабанинг бўлажак касбга қизиқиши, профессионал сифатида ўзини намоён қилиш истагининг мавжудлиги билан белгиланади; когнитив кўрсаткич талабанинг асосий ва мутахассислик фанлари ва уларни ўзлаштириш бўйича билимлари билан белгиланади; шахс, мустақил таълим олиш, мустақил назорат қилиш ва индивидуалликни англаш тўғрисида; бўлажак мутахассиснинг шахсий тавсифи сифатида, ижоди

тўғрисида; фаолият кўрсаткичи таълим жараёнининг фаолият йўналиши ва таълим фаолияти асоси ҳамда ҳатти-ҳаракатини рефлексиялаш маҳоратини амалга ошириш билан тавсифланади; шахснинг мустақил ўқиш, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзини англаш дастурини тузиш[2].

Мутахассисларни тайёрлашга нисбатан қадрият ёндашувини амалга ошириш таълим фаолияти сифатини мониторинг қилиш воситаларини асослашга кўмаклашади. Таълим мазмуни танлаш кадрларни тайёрлаш сифатини оширишга нисбатан назарий-амалий ёндашувларни такомиллаштириш имкониятини яратади. Талабаларнинг қадрият йўналишлари динамикаси ривожланиши эркин танлаш асосида шахсифатида ўз йўлини ўзи белгилаш босқичларини аниқлаш имконини беради.

Аслида шахсда қадрият йўналишларининг шаклланиши фалсафий-педагогик муаммо сифатида эътироф этилган.

Шахс нисбатан таълим йўналишини кучайтиришга қаратилган янги таълимдаражаси, иқтисодий ва ижтимоий соҳа томонидан талабаларнинг ўзгариши, таълимни минтақалаштириш кадрларни касбий тайёрлаш тузилмаси ҳамда мазмуни тубдан ўзгартириш зарурлигини шарт қилиб қўйди.

Таълим қадрияти жамиятдаги ўзгариш, таълим мазмуни ва технологияси билан бирга шаклланади. Айни пайтда таълим қадриятлари ўз тараққиётида замонавий шахсни шакллантиришнинг мақсадли йўналтирилган жараёни, илғор жамият муносабатлари орқали янги ижтимоий қадриятлар, умуман ижтимоий иқлим яратади[3].

Қадриятли йўналтиришни ривожлантириш муаммоларини кўриб чиқишда аксиологиянинг асосий позициялари, унинг тарихий-фалсафий илдишлари ва ижтимоий-фалсафий асосларини аниқлаш зарур.

Ана шу йўналишда янги турдаги шахснинг шаклланиши индустрия даврида юзага келган қадриятларнинг алмашинувини, ҳамжамят ичидаги уйғунлашган муносабат тартибида ўз йўлини ўзи белгилаш, ўз қобилиятини намоён эта билишни назарда тутади.

Жамиятда узлуксиз ва бир-бирига параллел ҳолда иккита муҳим жараён юз беради. Булар — янги қадриятларни яратиш ва маданий меросни бир

* Жониев Ф.Қ. – ТТЕСИ, "Ижтимоий фанлар"кафедраси катта ўқитувчиси.

авлоддан иккинчисига узатиш. Маданий меросни узатиш муаммоси шуниси билан мураккабки, жамият фаолияти кўлами қанча кенг бўлса, тўпланган маданий бойликлар ҳажми шунчақўп бўлади.

Фалсафий-ижтимоий фанларда "кадрият йўналишлари" тушунчаси "меъёрва кадрийат", кадрийатлар тизими ва ижтимоий ҳаракат категорияларига мувофиқ келади. Конкрет-ижтимоий фанлар доирасида-инсонлар фаолиятининг сабаблари, уни бошқариш, бирлаштиришга тўғри келса, ижтимоий-психологик циклда инсон ҳулки вафаолияти, уларни мувофиқлаштиришга педагогикада тарбия жараёни, шахснинг жамият ижтимоий-аҳамиятли кадрийатларига мўлжал олишига мос тушади[4].

Кадрийат йўналишлари — етарлича мураккаб таълим. Бу кадрийат йўналишлари ўзига жамият ва шахснинг ўзаро ҳаракатларига оид турли шакл ҳамда даражаларни, шунингдек, шахс учун ички ва ташқи ўзаро алоқаларнинг маълум бир шакллари, шахснинг атроф-муҳитни, ўз ўтмиши, бугуни ва келажаги, ўз "мен"и моҳиятини англаш борасида махсус шаклларни жамлаган.

Фалсафага оид энциклопедия лугатида кадрийат йўналишлари деганда шахс ички руҳиятининг ҳаётий тажриба билан мустаҳкамланган муҳим элементларини, бутун кечинмалари мажмуини тушуниш таъкидланган.

Олимлар фикрига кўра, кадрийат йўналишлари фаолияти билим ва малакаси, тўпланган тажриба асосида улардан мустақил, ижодий фойдаланмасдан, ҳис-ҳаяжонли кадрийат муносабатисиз, билимга, одамларга, ўз-ўзига нисбатан ҳис-ҳаяжонли кадрийат муносабатларисиз мавжуд бўла олмайди. Мазмун-мундарижаси асосида, шунингдек, таълим моҳиятининг интегратив тизими бўлган мутахассис касбий ва коллатлари мазкур критериялар билан "ўлчанади". Инсон ҳулки (ўқимишлилиги)нинг даражаси ҳам шунданкелибчиқади[5].

Тадқиқ этилаётган муаммо бўйича илмий адабиётлар таҳлили шуни тасдиқлайдики, талабаларнинг кадрийатларга йўналганлиги—бу, талабанинг шахс сифатида ривожланиш жараёни бўлиб, унда компонентларнинг шаклланиши, ўзгариши, интеграллашуви янада юқори яхлитликка босқичма-босқич олиб беради.

Ривожланиш компонентларининг тўпланиши, уларнинг сақланиши, бойиши ва қайта тузилиши, функцияларининг бўлиниши, иерархия ва интеграцияси дунё, «мен» образи, келажакнинг янги кадрийат образларини таъминлайди.

"Йўналтириш" (ориентация) тушунчасининг педагогик маъноси кўпмаъноли мазмунга ҳамда

жараён ванатижани англатувчи икки жиҳатга эга. У натижа сифатида доимий изланиш, ривожланиш такомиллашиш ва билимларни чуқурлаштириш учун пойдевор бўлувчи муайян соҳадаги кенг билимлар доирасига эркин эғалик қилишни англатади; у жараён сифатида фикрдан натижага қадар бўлган проектив ҳаракатлар жамлигини ўзида намоён этади.

Демак, "йўналтириш" тушунчасининг педагогик маъноси ривожланаётган одамни англатадики, у ҳаётий йўналишларга эга бўлади, атроф воқеликни ўзлаштиради, дунёдаўз ўрнини ахтаради.

Таълим тизимида билимлар, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш жараёни ва натижаси инсонни ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашнинг зарур шарт-шароити сифатида белгиланади.

Сифат объект таркибий элементларининг барқарор ўзаро муносабатларини акс эттирадики, биз бир объектни иккинчисидан фарқлаш имконини берувчи унинг узига хос хусусиятини тавсифлаб беради. Айнан сифаттуфайли ҳар бир объект бошқа объектлардан гўё чеклангандек мавжуд бўлади ва фикр қилинади.

Сифат мезонлари сифатида: ўқувчилар учун — тўлақонлик, теранлик, мунтазамлик, тезкорлик, мослашувчанлик, аниқлик, қабул қилинаётган билимларни умумлаштириш, мустақил таълим олиш қобилиятлари муҳим. Янги мезон — педагогик ижодиёт пайдо бўлади, уни амалга ошириш ҳақида оригиналлик, билимдонлик, фантазия, фаоллик, жамланганлик, аниқлик, ҳиссиётганлик бўйича ҳукм чиқарилади.

Аксиология нуқтаи назаридан таълим фаолияти мезонларига қуйидагилар қиради: дарсга қизиқишнинг мавжудлиги, дарсни билиш ва унинг устида мустақил ишлаш қобилияти; шу соҳа (дарс) бўйича таълимни давом эттириш истаги; мустақил таълимга тайёрлик ва имконият ҳамда формаль секторда ўқишни давом эттириш; олий мактабда фан устида ишлаш қобилиятидир[6].

Замонавий педагогик назария ва амалиётда мутахассислар таёрлашдаги шахсга йўналтирилган ёндашув алоҳида ўрин тутаяди. Шахсга йўналтирилган таълим концепцияси назарий қоидаларининг афзаллиги юқори даражали мутахассисни шакллантириш табиати ва шароитларини ечиб беришдадир.

Хулоса қилиб таъкидлаш жоизки, таълим тизимида кадрийатларни ривожлантириш, уни мунтазам равишда қомил инсон, малакали мутахассисни тайёрлашда шубҳасиз юқори самара беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. Барқарор авлод— Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Тошкент: "Шарқ", 1997. — Б.20- 30.
2. Ўзбекистон Республикаси Қадрлар тайёрлаш миллий дастури. Барқарор авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Тошкент: "Шарқ", 1997. — Б. 31- 63.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон— келажаги буюк давлат. Тошкент: "Ўзбекистон", 1992. —Б. 61.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Тошкент: "Ўзбекистон", 1992. — Б.78.

5. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент: “Шарқ”, 1998. – Б.64.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. —Тошкент: “Маънавият”, 2008. –Б.176.

РЕЗЮМЕ

Для развития современного образования требуются аксиологические потребности, то есть исследования проблем связанных с национальными общепринятыми житейскими традициями, обращение к духовным проблемам личности. Так как именно народные традиции связывают прошедшее с будущим нашли своё отражение в настоящем. Образовательные традиции формируются в связи с изменениями в обществе, целями образования и технологии. В данный момент духовныетрадиции развивают и формируют современную личность, и в то же время создает благоприятную атмосферу для воспитания у молодёжи общественных традиций. В заключении можно сказать, что в системе образования огромную роль играет воспитание любви к национальным традициям молодых людей при подготовке высококвалифицированных кадров.

Ключевые слова: кадровая подготовка национальной программы, аксиологический, направление ценности, стратегия, ориентация, индикатор аксиологического мониторинга, фантазия, критерия, энциклопедический словарь по философии, образование,

RESUME

The demands of developing modern education are learning the problems of education, which is related to traditions, studying the problems of national and humanistic traditions and person's morality. Our life experience says that, only traditions can connect our past and future life. Educational traditions rise up with the changes in society, aims of the education and technology. Nowadays, moral traditions develop and make modern personality, and at the same time it makes mild atmosphere to bring up youth with the social traditions. To sum up, we can say that, making great respect and love for national traditions in youth's soul is very important in producing experienced and professional working people.

Keywords: personnel preparation the national program, a value direction, strategy, orientation, the indicator monitoring, imagination, criterion, the encyclopedic dictionary on philosophies, formation.

ИНТЕГРАЦИЯЛАШГАН МЕДИАТАЪЛИМДАН ФОЙДАЛАНИБ МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР БЕРИШ

Жўраев Ҳ.О. *

РЕЗЮМЕ

Ҳозирги вақтда фан-техника ва технологияларнинг юқори суратларда тараққий этиши сабабли таълим муассасаларида талабаларнинг билим, кўникма ва малакалари мазмуни узлуксиз ўзгариб, ҳажми кескин ортиб бормоқда.

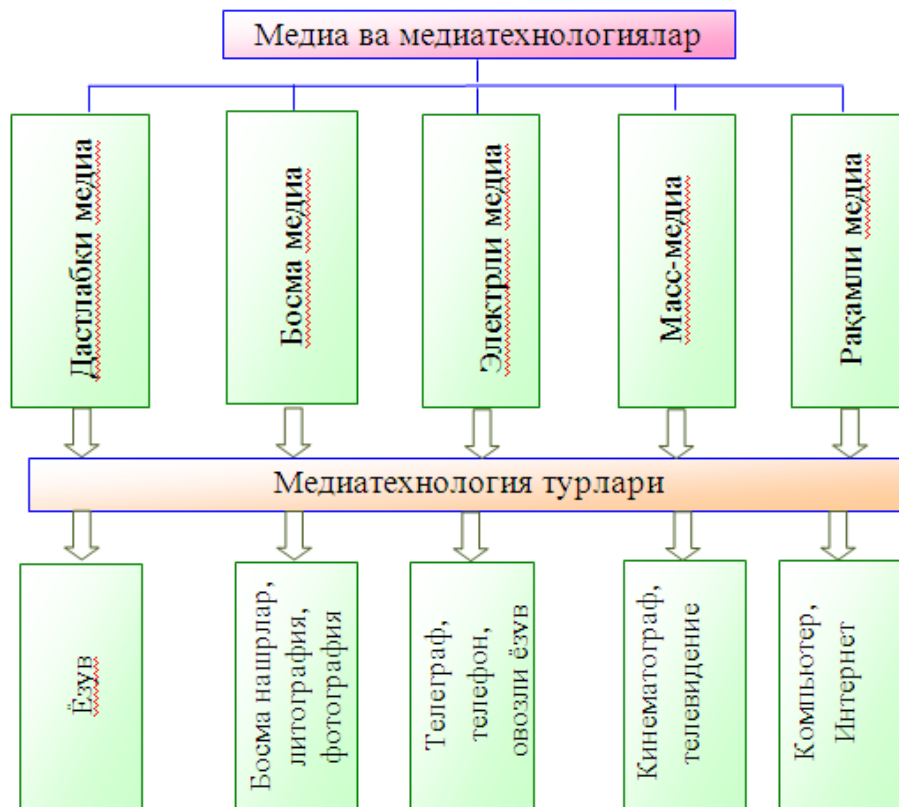
Мақолада табиий фанлардан машғулотларни ўтказишда медиатаълимдан фойдаланишнинг долзарблиги баён қилинади. Таълим тизимида физика, кимё, биология, экология каби табиий фанларни ўқитиш жараёнида бошқа мисоллар билан бир қаторда мавзу мазмунидан келиб, чиқиб интеграциялашган медиатаълим воситасида турли мисоллар ёрдамида тушунтириш мумкинлиги баён қилинган.

Калит сўзлар: медиа, оммавий ахборот воситалари, медиатаълим, медиатаълим турлари, медиатаълим усуллари, медиатаълим модели, интеграция, медиатаълим интеграцияси, табиий фанлар, муқобил энергия

Мамлакатимизда замон талабига мос юксак интеллектуал салоҳиятли, замонавий билим ва малакага эга, янгича дунёқараш ва мустақил фикрловчи мутахассислар тайёрлаш зарур шарт-шароитлар яратилмоқда. Ахборот-коммуникация технологиялари воситалари бири ҳисобланган – медиадан таълим жараёнида фойдаланиш кенг йўлга қўйилмоқда. Таълим жараёнида медиа, яъни, интернет, телевидение, радио, кино, видео, телефон ва бошқа алоқа воситаларидан ўз ўрнида фойдаланиш самарали эканлиги ўз исботини топмоқда.

Медиатаълим иборасига инглиз тилидаги media education, француз тилидаги – edukationaux medias, не-мис тилидаги – mediadidaktik иборалари мос келади. Ибора иккита ташкилий қисм

– таълим ва оммавий ахборот воситаларидан ташкил топган. Media иборасига аниқ сифат топиш қийин. “Медиа” – латинча “media” сўзидан олинган бўлиб, “восита”, “воситачи” янада аниқроғи “оммавий ахборот воситалари” деган маънони англатади [1]. Медианинг илк турлари анча олдин пайдо бўлганига қарамай, XX асрнинг 50-60 йилларида медиадан таълим жараёнида фойдаланиш тадқиқот объекти сифатида тадқиқотчилар эътиборини тортган. Медиатаълим сўзига биринчи марта 1973 йилда кино ва телевидение Халқаро кенгашида “Медиатаълим оммавий ахборот воситалари (ОАВ) назариясига ўқитиш ва ОАВ билан ишлаш маҳоратини шакллантиришдан ташкил топади” деб таъриф берилган.

1-чизма: Медиа ва медиатехнологияларнинг турлари.

* Жўраев Ҳ.О. – БухДУ катта илмий ходим-изланувчиси, пед.ф.н., доцент.

Медиатаълим ривожланишининг асосий боскичи сифатида 1980-1990 йиллар қайд қилинади. Бу даврда ахборот коммуникация технологиялари жадал ривожланиб, глобал алоқа тармоғи сифатида Интернет ва мобил телефонлар тизими ривожланди (1-чизма). Медиатаълимнинг асосий мазмуни сифатида таълим олувчиларнинг танқидий тафаккурини оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорликда ривожлантиришдан иборат. Бунда дарс жараёнида суст қабул қиливчи бўлиши мумкин эмас.

ЮНЕСКО томонидан “Медиатаълим замонавий оммавий ахборот воситалари бўйича билимнинг назария ва амалиётини ўрганишдир” – деб таъриф берилган. Медиатаълим шахснинг ахборот олиш ва тарқатиш ҳуқуқининг бир қисми ҳисобланади. Ҳозирги кунда Европа давлатлари, АҚШ, Австралия

ва Россия сингари мамлакатларда медиатаълим мажбурий фан сифатида таълим тизимига киритилган.

Бугун бу жараён янада ривожланиб, тараққий этиб бормоқда. Аудиовизуал манбаларнинг кўпайиши Интернет, DVD, CD-ROM ва бошқа технологияларнинг жорий этилиши, ахборотларнинг катта миқёсда берилиши медиа оламида минглаб газета, журналлар, китоблар нашр этилиши, Интернет сайтларининг яратилиши медиатаълим заруратини янада ошириб юбормоқда.

Америка ва Россия олимларининг тажрибалари ҳамда олиб борган тадқиқотлари таҳлилидан маълум бўлишича, медиатаълим беришда бир неча усуллар мавжуд. 2-чизмада билим олиш манбасига кўра медиатаълим усуллари таснифи келтирилган.

2-чизма: Билим олиш манбасига кўра медиатаълим усуллари

Мутахассислар томонидан тушуниш даражасига кўра медиатаълим усуллари куйидаги турлари: иллюстратив-тушунтириш орқали (ўқитувчи томонидан медиа тўғрисида ахборотлар берилиши, аудитория томонидан мазкур ахборотларнинг қабул қилиниши ва тушунтирилиши), репродуктив (ўқитувчининг медиа юзасидан ўқувчиларга турли вазифалар бериши), муаммоли (“танқидий фикрлаш”ни ривожлантириш, қисман изланиш, тадқиқий жиҳатдан медиаматнларни муаммоли таҳлил қилиш)га - ажратилади.

Медиапедагоглар томонидан медиатаълим моделининг куйидаги асосий босқичлари таклиф этилган:

- ривожланиш даражаси ва аудиторияда медиамаданият маҳсулининг қабул қилинишини қайд этиш;

- медиа материалда ўқувчиларнинг креатив қобилиятни эгаллашлари ва медиаматнларни тўла қабул қила олишни шакллантириш;

- медиаматнларни таҳлил қилиш қобилиятини ривожлантириш;

- замонавий ижтимоий-маданий ҳолат билан медиамаданият тарихи асосий тармоқлари билан танишиш [1].

Таълим жараёнини амалга оширишда медиатаълим турли педагогик воситалар ва усуллари жалб этиш орқали, яъни, таълим жараёнида аниқ вазифаларни қўйиш, ўқув материали мазмунини тушунтириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ўқитиш турлари ва таълим олувчилар жамоаси

хусусиятларига боғлиқ равишда амалга оширилади. Бугунги кунда табиий фанлар таълим жараёни самарадорлигини оширишда турли хил электрон ахборот ресурслари, электрон таълим ресурслари, электрон ўқув ресурсларидан фойдаланиб келинмоқда.

Табиий фанлардан дарс машғулоти жараёнида таълим олувчиларнинг фан дастурлари асосида берилиши лозим бўлган билимлар мазмуни билан таништиришда фақатгина дарслик, ўқув қўлланмаларда берилган ўқув материаллари билан таништириш орқали кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Фан-техника жадал тараққий этиб, табиий фанлар ривожланиб бораётган ҳозирги даврда дасрлик, ўқув қўлланмаларда келтирилган маълумотлар билан таълим олувчиларни фан-техника ютуқлари билан ўз вақтида таништириб, зарур билимлар билан қуроллантиришда медиатаълимдан фойдаланиш муҳим ўрин тутди. Табиий фанлар мазмунини ташкил этадиган таянч тушунчалар, далиллар, қонуниятлар, тажриба ва кузатишлар тўғрисида зарур билимларни эгаллашлари учун медиатаълим воситаларидан педагогик технологиялар сифатида фойдаланишни тақозо этмоқда.

Педагогикада интеграция тушунчасига оид қарашлар кўпчилик олимлар асарларида баён қилинади. “Интеграция” сўзи латинча “integratio”-тиклаш, тўлдириш, “integer”-бутун сўзидан олинган. Турли тадқиқотчилар ўз мутахассисликлари нуктаи назаридан ёндашиб интеграциялашган курсларни

яратиш муамосига оид қарашларини баён қилганлар. Интеграция - “ҳар-хил билимларни янги ўқув матнига расман бирлаштирилишигина эмас, балки, ҳар хил матнларнинг ўқувчи онгида, ментал тушунчалар ва маъно ташкил қилувчи структураларни шакллантирадиган бирлашуви эканлиги аксиома сифатида қабул қилинган [1], [4].

Юқоридаги тадқиқотларда келтирилган интеграциялашган курсларни яратиш муаммоси медиатаълим интеграциясида ҳам ўз аксини топган. Кейинчалик “медиатаълим интеграцияси” ва “медиатаълимнинг ўқув фани билан интеграцияси” деб аталмиш икки ибора вужудга келди. Уларнинг анъанавий ифодасини таълим жараёнига тўғридан-тўғри қабул қилиб бўлмайди: биринчиси – ўқув фани ҳолатларининг заифлашуви; иккинчиси-интеграцияланган курсларнинг “ҳозирги пайтда сўниб бораётган” фанлар билан бириктириш сабабли.

Медиатаълим табиий-илмий фанлар билан интеграциялашганда, ўқув предмети циклининг мақсади орқа ўринга ўтиб қолмаслиги лозим. Бирон-бир қўшимча компонент киритилишига, фақатгина бу компонент ёрдамида фанда ривожланиш содир бўлсагина, йўл қўйиш мумкин. Бундай ривожланиш медиатаълим интеграцияси натижасида икки шаклда юзага чиқади. Бир томондан, медиа-масса хабарларидан ўқув воситаси ва ўрганиш объекти сифатида фойдаланиш-билимлар мустаҳкамлиги ва англашини оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Таълим олувчиларнинг табиий-илмий билимларидан уларни дунёдаги фан-техникага оид янгиликлар, атроф-муҳит ҳодисаларини тушунириш ва ОАВ хабарларини танқидий таҳлил этишда фойдаланиш лозим.

Юқорида келтирилган интеграциялашган медиатаълим методларидан табиий фанлардан дарс жараёнида бугунги кунда инсоният олдидаги муаммоларга доир маълумотларни ўтилаётган мавзулар мазмунидан келиб чиқиб ёритишда фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Ҳозирги вақтда фан-техниканинг жадал суръатларда тараққий этиб

бориши, Ер юзид аҳоли сонининг кун сайин кўпайиши натижасида озиқ-овқат, энергетик, экологик, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни вужудга келишига сабаб бўлишини турли мисоллар ёрдамида тушунириш мумкин. Юқоридаги каби муаммоларни вужудга келиши мутахассисларни жиддий ташвишга солаётганини табиий фанлар машғулотларини жараёнида тушунириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Масалан, инсоният учун зарур бўлган энергия билан таъминлаш муаммосидир. Бугунги кунда олинаётган энергия асосан органик ёқилғилар – тошқўмир, нефть, табиий газ ва бошқалар ҳисобига қопланмоқда. Ёқилғининг органик турларидан фойдаланиб ишловчи қурилмалардан чиқаётган зарарли газлар туфайли атроф-муҳитга жиддий зарар етказилмоқда. Ер юзид аҳоли сонининг кўпайишига органик ёқилғиларнинг ёнишидан чиқаётган газ чиқиндилари сабаб бўлмоқда. Бундай турдаги ёқилғиларнинг ёниши натижасида, атроф-муҳитга олтингугурт, азот, углерод оксидлари каби чиқиндилар чиқариб ташланмоқда [2], [3], [5]. Бундан ташқари, улар ёмғир сувлари билан қўшилиб, кислота бирикмаларига айланади ҳамда ёмғир таркибида ерга тушиб, ўсимликларга, тупроққа салбий таъсир кўрсатади. Бундай кислоталарнинг кўпайиши оқибатида, оғир металллар озиқ-овқатларга ва пировардида шу маҳсулотлар орқали инсон организмга таъсир кўрсатади.

Шу ўринда энергияга бўлган эҳтиёжни қондиришда экологик тоза, ноанъанавий ва қайта тикланувчан энергия манбаларидан фойдаланиш кўламини янада кенгайтириш тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу боис бутун дунёда иқтисодиётнинг турли соҳаларида муқобил энергия манбаларидан фойдаланишга катта эътибор қаратилаёпти (3-чизма). Қайта тикланадиган энергия катта потенциалга эга, атроф-муҳит мусаволигини сақлашда, эҳиёжга яраша талабни қондиради, соф атроф-муҳитни яратади, янги иш ўринлари ярати-лишига имкониятлар яратади.

3-чизма: Муқобил энергия манбаларининг турлари

Таълим тизимида табиий фанларни ўқитиш жараёнида ўқитувчи бошқа мисоллар билан бир қаторда интеграциялашган медиатаълимдан фойдаланиб таълим олувчиларга муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш тўғрисида ўз ўрнида етарлича маълумот бериш муҳим масалалардан

бири ҳисобланади. Юқорида келтирилган маълумотлардан таълим жараёнида фойдаланишда физика, кимё, биология, экология каби табиий фанларнинг ўзаро интеграцияси таъминланади. Бу эса таълим олувчиларни муқобил энергия манбалари тўғрисидаги маълумотлар билан чуқур, илмий

мазмундаги билимлар билан кенгроқ таништиришга, уларнинг ҳаётий муаммоларни ечиш учун тайёрлашга ёрдам беради.

Интеграциялашган медиатаълимдан табиий фанларни ўқитиш жараёнида фойдаланиш таълим олувчиларнинг илмий – техникавий ахборотлар билан ижодий ишлашга ўргатади, ўқувчиларни ўзи-

га ҳос фикрлашга йўллайди, ишчанлик қобилиятини ривожлантиради, ўқишга, мустақил билим олишга қизиқишини оширади, ўз иш фаолиятига танқидий ёндашишни тарбиялайди, ўзгарувчан ишлаб чиқариш шароитига тез мослашиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Журин А.А. Интегрированного медиаобразование в средней школе. – Москва. Бином, 2013. –С. 405.
2. Клычев Ш.И., Мухаммадиев М.М., Аvezов Р.Р., Потаенко К.Д. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. – Ташкент, Фан ва технология, 2010. С. 192.
3. Сибикин Ю.Д., Сибикин М.Ю. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. – Москва.: Кнорус, 2010. С. 232.
4. Фатеева И.А. Медиаобразование: теоретические основы и опыт реализации. – Челябинск. Изд-во. Челябинского государственного университета, 2007. С. 270.
5. Шодиметов К. Муқобил энергия турлари-ҳаётга! –Тошкент. Шарқ НМАК, 2011. Б. 88.

РЕЗЮМЕ

В статье поясняется актуальность использования медиаобразования в проведении занятий по естественным наукам. В системе образования, средствами интегрированных медиаобразований, можно объяснить содержание и суть заданной темы многих естественных предметов; таких как: физика, химия, биология, экология и другие.

Ключевые слова: медиа, средства массовой информации, медиаобразование, типы медиаобразования, методы медиаобразование, модель медиаобразования, интеграция, интеграция медиаобразования, естественные дисциплины, альтернативная энергия.

RESUME

The article it is stated that it is important to use media education in the process of teaching Natural Sciences.

Key words: media, mass media, media education, methods of media education, model of media education, integration, integration of media education, natural disciplines, alternative energy.

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОСИМИЗДА ИЛМ ОЛИШ ТАВСИФИ

Зайнобидинова Н.И. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада илмни жамиятда тутган ўрни ҳақида сўз бориб, буюк мутафаккирлар Жалолиддин Румий, Имом Исмоил ал-Бухорий ва Имом Ғаззолий асарларида илм ва билим баркамол инсонни тарбиялаши ҳақидаги фикрлари таҳлил қилинган. Шунингдек, илм олиш, уни ўзгаларга ўргатиш ва олган билимларимизга риоя қилиб яшаиш ҳамда жамият ривожини, халқ фаровонлигига хисса қўйиши, ҳар бир инсоннинг ватан олдигаги бурчи эканлиги ёритилган.

Калим сўзлар: илм, билим, олим, Жалолиддин Румий, Имом Исмоил ал-Бухорий, Имом Ғаззолий, маърифат, ҳикматлар, баркамол тарбия, диний илм, дунёвий илм, илм ўрганиш, ишончли.

Инсоният яратилибдики, ўзи ва олам ундаги нарсалар ва уларнинг моҳияти ҳақида ўйлашдан, изланишдан ҳеч толмайди. Бунинг сабабини азалдан диний ва дунёвий илмлардан кидириб, топгандай бўламиз. Аммо кўнглимиз таскин топмай яна кидиришда давом этаверамиз. Чунки инсон моҳиятан шундай яратилган. Унда бошқа ҳеч бир мавжудотларда такрорланмайдиган хусусиятлар борки, бундай сирларни ўрганиб охирига етиб бора олмаимиз, лекин бу йўлда тўхтаб ҳам қолмаймиз.

“Биз учун маънавият, тарихий ва маданий қадриятлар, аҳолининг маънавий, ахлокий ҳолати, ёш авлодни тарбиялаш энг асосий устувор вазифа бўлиши лозим”[1]. Президентимиз томонидан таъкидланган ушбу вазифалар ва уларни амалга ошириш, илм-фан кишилари жумладан файласуфлар зиммасига улкан маъсулият юклайди.

“Авваламбор, билимга интилиш, иккинчидан, ҳеч тортинмасдан бошқалардан ўрганиш керак. Мен болаларимга айтмоқчиман: азиз фарзандларим, ҳеч қачон ўқиш-ўрганишдан, изланишдан уялманглар. Одамзод бор экан, умрининг охиригача ўрганади. Мен ҳамма нарсани биламан, деб бошқаларни писанд қилмасдан юрадиган одамнинг ҳеч қачон бири икки бўлмайди”[2]. Давлатимиз раҳбарининг ушбу насиҳатомуз сўзлари нафақат ёшларни балки бутун халқимизни илм излашга, ўқиб ўрганишга ундайди. Жадал тараққий этиб бораётган бугунги кунда ўз келажиги, ватан равнақи йўлида толмай билим олиб, илм улашаётган фидоийлар жуда ҳам кўп. Аммо дунё қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашидан иборат экан, бундай инсонларнинг акси ҳам йўқ эмас. Бу масала энди кўрилаётгани йўқ балки, ҳар сонияда Оммавий ахборот воситаларида тинимсиз гапирилаётган мавзулардан биридир. Қолоқликни, билимсизликни, эскича яшашни тугатиш. Бунинг бирдан-бир йўли билим олиш, илм-маърифатни эгаллаш ва уни тўғри татбиқ қила олишдир. Бу борада аждодларимиз қолдирган буюк маънавий мерос, уларнинг панду-насиҳатлари бизга катта ёрдам беради.

Таниқли мутасаввифлардан бири Жалолиддин Румий билим ҳақида шундай дейди: “Билимнинг қаноти иккита, шубҳаники эса битта. Шу нуқсон сабабли уча олмайди. Бир қанотли куш тезда қулайди. Яна учишга ҳаракат қилади, нари борса икки одимлик йўл босади. Шубҳа куши йиқилиб-сурилиб, умид ошғонига тоқ қанот билан учишга интилади. Аммо бу куш шубҳадан халос

бўлиб, билим соҳибига айланиши билан қаноти жуфт бўлади, қанот қоқади”[3]. Демак инсон қанча кўп билим эгалласа, шунча эркин яшайди.

Илм диний бўладими ёки дунёвий, унинг моҳияти, фазилату-хислатлари шунчалар буюкки, бу ҳақда барча замон мутафаккирлари, олим-уламулари фикр билдириб унинг чексиз кучга эга эканлигини таъкидлаб ўтишган. Жумладан, “Ибн Масъуд (р.а.) айтадилар: “Илм кўтарилмасидан уни ўрганишлар. Илм олимларнинг вафоти туфайли кўтарилади. Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, Аллоҳ йўлида шаҳид бўлган кишилар (киёмат кунда) олимларга берилган қарамат-даражаларни кўриб: “Қошки бизни ҳам Аллоҳ олим қилиб тирилтирса”, деб орзу қиладилар. Зеро, ҳеч ким олим бўлиб туғилмайди. Илм ўрганиш, таълим олиш билан эгалланади”... Аҳнаф ибн Қайс (р.а.) айтадилар: “Олимлар эҳтиромга лойиқ буюк инсонлардир. Илм билан мустаҳкамланмаган ҳар қандай улуғликнинг оқибати хорликдир”[4].

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, илм сувда чўкмас, ўтда ёнмас қуролдир. Ҳар қандай бахт ва бойликнинг қалити ҳам илм, бахтсизлик ва камбағалликнинг сабаби эса илмсизликдир. Инсон илму-одоб ўрганмасдан туриб ҳеч қандай улуғликка, қомилиқка эриша олмайди. Бу борада мутасаввиф ушбу мисрани келтириб ўтади:

“Эй мусулмон, сенки истарсан адаб,

Сабр қил, гар берса озор беадаб”.

Мўминликнинг илк белгиларидан бири адабдир. Адаб боис илм муяссар бўлади. Илм боис банда Роббисини танийди. Илми бўлсаю, одоби бўлмаган киши олим эмас, саркаш жоҳилдир. Уларнинг дилозорлиги гоҳо куфр чизигиғача етиб боради. Жоҳил-у доно тешиқ пақирдаги сув кабидир. Тешиқни бутламагунча сув идишда турмас. Уни бутловчи восита дононинг сабр-қаноатидир. Ёмонники эса ўзига қайтувчи таҳдидли ўқдир. Пайғамбар алайҳиссалом дедилар: “Ким бировни сўкса, аввало ўзини ҳақорат қилибди. Негаки, эшитувчи ҳам хоҳ ошқора, хоҳ пинҳона жавоб қайтариши шаксиз” [5].

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, илмни шунчаки ўрганиб унга амал қилмаса, моҳиятини тушунмаса, ёки илмнинг муҳимлигини била туриб уни ўрганмаса ҳам бу хатодир. Бундай инсоннинг ҳеч кимга нафи тегмайди, эзгулик ҳам қилмайди, ҳаётининг маъноси ҳам бўлмайди. Бу ҳақида “Қирқ ҳадиси қудсий” да шундай дейилади: “Эй Одам фарзанди! Амалсиз илм худди ёмғирсиз чакмоққа

* Зайнобидинова Н.И. – НамДУ катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

ва момақалдирикка ўхшайди. Илмсиз амал худди мевасиз дарахтга ўхшайди. Амалсиз олим худди ипсиз камонга ўхшайди. Закотсиз мол худди қояга туз эккан кишига ўхшайди. Аҳмоқ ҳузурида қилинган мавъиза худди ҳайвон ёнидаги дуру гавҳарга ўхшайди. Илми бўла туриб, қалби қаттиқ бўлган киши худди тошлок ерга ўхшайди. Рағбат қилмайдиган кишига қилинган насиҳат қабрлар олдида най чалишга ўхшайди. Ҳаромдан қилинган садақа худди кийимидаги ифлосликларни сийдиги билан ювган кишига ўхшайди. Покланмасдан ўқилган намоз худди жонсиз танага ўхшайди. Тавбасиз олим худди пойдеворсиз бинога ўхшайди.”[6] Бундай ўхшатишлардан кўриниб турибдики, инсоннинг дили ва тили, қалби ва ақли, фикри ва сўзи бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши, илми қилаётган амалида ҳам акс этиши лозим. Ҳар бир илм эгаси ушбу ҳақиқатни билиши ва унинг чуқур маъносини англаши бугунги кун учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Қолаверса, барча илмли кишилар ҳам бир хил бўлмаслиги, улар ўзларининг қилаётган амаллари билан турли хил тоифаларга бўлиниши ҳақида кўплаб диний китобларда айтиб ўтилган. Жумладан, Имом Исмоил ал-Бухорийнинг “Ишончли ҳадислар” тўпламида шундай келтирилади: “Расулulloх саллаллоҳу алайҳи ва саллам айтганлар: “Оллоҳ таоло менга юборган ҳидоят (Оллоҳ таоло бандаларига кўрсатган тўғри йўл, йўлланма) сингари илм ҳам кўп ёққан ёмғирга ўхшайди. Баъзи ер соф, унумдор бўлиб, ёмғирни ўзига сингдирадир-да, ҳар хил ўсимликлар ва кўкатларни ўстирадир ва баъзи ер қурғоқ, қаттиқ бўлиб, сувни эммасдан ўзида тўплайдир, ундан Оллоҳ таоло бандаларини фойдалантирғайдир. Одамлар сувдан ичгайдирлар, ҳайвонларини ва экинларини суғорғайдирлар. Баъзи ер эса текис бўлиб, сувни ўзида тутиб қолмайдир, кўкатни ҳам кўкартирмайдир. Буларни қуйидагича муқояса қилиш мумкиндир: Бир киши Оллоҳ илмини (исломни) теран ўрганадир, теран тушунадир ва ундан манфаатланадир ва Оллоҳ юборган ҳидоятни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатадир. Иккинчи бир киши илм ўрганиб одамларга ўргатадир. Аммо ўзи амал қилмайдир. Учинчи бир киши мутақаббирлик қилиб, ўзи ҳам ўрганмайдир, ўзгаларга ҳам ўргатмайдир. Булардан биринчиси мўъмин, иккинчиси фосик, учинчиси кофирдир” [7] .

Юқоридаги ҳадисдан кўриниб турибдики, илм ўрганмаслик ёки ўрганиб унга амал қилмаслик ва бошқаларга ўргатмаслик ҳам катта хато экан. Ҳақиқий олим эса, илмни тўғри эгаллаб, уни бошқаларга ўргатиб, ўзи ҳам амал қилган кишидир. Бундай олимларга хатто ҳасад қилиш ҳам мумкин. Илму ҳикматни ўрганиш, орзу қилиш тўғрисида: Ҳазрат Умар розияллоҳу анҳу бундай деганлар: “Бошлиқ бўлмасингиздан аввал илмни чуқур ўрганинг!”. Расулulloх саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари ёшлари улғайганда ҳам илм ўрганганлар. Расулulloх саллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Икки нарсадан ўзгасига ҳасад қилмоқ жоиз эрмас, бири – кишига Оллоҳ таоло ҳалол мол-дунё берсаю, уни Ҳақ йўлида сарфлаётган бўлса, иккинчиси – кишига Оллоҳ таоло илму ҳикмат ато этсаю, у шу туфайли олий мақомга эришиб, ҳукм сураётган, одамларга билганини ўргатаётган бўлса”, - деганлар”[8].

Демак, бешикдан то қабргача илм излаш зарур экан. Илм ўрганиш ва ўргатиш ёш танламас, инсонни фақатгина эзгулик сари етакларкан. Илм ўрганиш ҳақида Мавлоно Румий ҳам шундай дейди:

“Илм истарсен, кибр тўнини еч,

Камтаринлик жомасин кий эрта-кеч.

Илм истовчи киши энг аввало юқори ахлоқ-одоб соҳиби бўлиши лозим. Асло ғурур ва такаббурлик ҳисси билан мақсадга етолмайди. Камтарлик ва қаттиққўллик уламолар зийнатидир.

Гар кўрурсен сувда хурмо аксини,

Сувдамас, соҳилда кўргил аслини.

Сен нарсаларнинг сояси, аксини эмас, аслини топиб томоша қил. Сояга суянма”[9]. Яъни инсонлар илмсизлиги туфайли нарсаларнинг ҳақиқий моҳиятини била олмайди. Шакл ва ҳодисалар эса ўзгарувчан бўлиб, нарсаларнинг аслини ифода этмайди. Нарса ва ҳодисаларнинг аслини билиш уларнинг мазмун-моҳиятини билишдадир. Агар инсон илмсиз бўлса, оламнинг фақат ташқи кўринишига қараб баҳо беради ва асл моҳият яширин сирлигича қолаверади. Инсоннинг инсонийлиги унинг тафаккури, илми орқали, яшашдан мақсади эса, ўзини ва оламини англаши билан белгиланади.

Шундай экан, илм олиш, уни ўзгаларга ўргатиш ва олган илмимизга риоя қилиб яшаш орқали жамият ривожини, халқ фаровонлигига ҳисса қўшиш, ҳар биримизнинг ватан олдидаги бурчимиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ислон Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд, Т: “Ўзбекистон”, 1996 й., - Б. 331.
2. И.А.Каримов. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т: “Ўзбекистон”, 2015 й., - Б. 248.
3. Сабохат Бозорова. Қалб кўзинини оч... Мавлоно Румийдан ҳикматлар. – Т: “Наврўз”, 2015 й., - Б. 22.
4. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин (Дин илмларини жонлантириш). 1-китоб. Т., “Мовароуннаҳр”, 2003 й., -Б. 24-25.
5. Хайрулло Қосим. Мавлоно Жалолиддин Румий. Най ноласи: Ҳикматлар.Т., “Юрист медиа маркази”, 2011 й., - Б. 11.
6. Имом Ғаззолий. Қирқ ҳадиси қудсий. Т., “Тошкент ислом университети”, 2008 й., - Б.12.
7. Зокиржон Исмоил. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. Қомуслар бош таҳририяти. 1991 й., 1-жилд. 21-боб. -Б. 30.

8. Зокиржон Исмоил. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. Қомуслар бош таҳририяти. 1991 й., 1-жилд. 16-боб. –Б. 29.
9. Жалолиддин Румий. Оқибат тупроқ бўлурмиз... “Маснавийи маънавий” ҳикматларидан. Т., “Муҳаррир”, 2010 й., -Б. 34-36.

РЕЗЮМЕ

В статье описана роль знаний в обществе в произведениях великих мыслителей, таких как Джалиддин Руми, Имам ал-Бухари и Имам Газзали и проведен анализ мысли ученых о знании, как один из факторов человеческого самосовершенствования. Также отмечено, что получение образования, соблюдение полученного образование в развитии общества и благополучие народа является чест каждого человека перед родиной.

Ключевые слова: наука, знание, ученый, Джалалиддин Руми, Имам Исмаил ал-Бухари, Имам Газзали, образование, мудрое изречение, гармоничное воспитание, религиозная наука, светские науки, изучение науки, достоверный.

RESUME

The current work describes the role of knowledge in society in the contributions of some great thinkers as Djalaliddin Rumi, Imam Ismail al-Bukhari and Imam Gazzali. It was analyzed some ideas of the thinkers about knowledge as a way of self-perfection. Also, it was discussed significance of getting education, teaching and observance to obtained education is honor of each person in front of native land for the development of society and prosperity of nation.

Key words: science, knowledge, scientist, Djalaliddin Rumi, Imam Ismail al-Bukhari, Imam Gazzali, education, sage sayings, harmonic upbringing, religious sciences, secular sciences, exploration of sciences, reliable.

БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ВОЯГА ЕТКАЗИШДА ҲУШЁРЛИК ВА ОГОҲЛИКНИ ОШИРИШ – ЖАМИЯТИМИЗ ДЕМОКРАТИК ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИ**Замонов З. *****РЕЗЮМЕ**

Мазкур мақолада бугунги кунда барқарор мамлакатимизда мустақил фикрловчи, қатъий эътиқодли ёшларни тарбиялаш орқали демократик жамиятининг асосини мустаҳкамлаш ва ёшларнинг бугунги кунда мафкуравий таҳдидлар ва улардан доимо ҳушёр ва огоҳ бўлишларига қаратилган чора-тадбирлар таҳлили келтирилган. Мақолада бугунги кунда мамлакатимизда жамиятнинг маънавий-ахлоқий юксалиши, фуқаролар, хусусан ёш авлоднинг ҳар томонлама камолотга эришган инсон бўлиб етишиш масаласи атрофлича таҳлил этилган. Бу йўналишдаги бажарилаётган ишларнинг кўламини янада кенгайтириш йўллари кўрсатиб берилган, аниқ мақсад ва вазифалар таҳлил этилган. Давлат ва жамиятнинг узвий ҳамкорлигида ишлаб чиқилган бу йўналишдаги дастурлар, чора-тадбирлар натижасида аввало, ўзликни англаш, тарихий ва миллий қадриятлар, қадимий урф-одатлар ҳамда анъаналаримизни тиклаш ва уларни янада бойитиш масалаларига диққат-эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: демократик жамият, миллий ғоя ва миллий мафкура мафкуравий иммунитет, “оммавий маданият”, баркамол авлод, тарбия, мутаҳкам эътиқод, халқ фаровонлиги.

Мамлакатимизда жамиятнинг маънавий-ахлоқий юксалиши, фуқаролар, хусусан ёш авлоднинг маънавий-ахлоқий камолоти масаласига катта эътибор қаратилиб, бу йўналишдаги ишларнинг кўламини янада кенгайтиришда аниқ мақсад ва вазифалар белгиланди. Давлат ва жамиятнинг узвий ҳамкорлигида ишлаб чиқилган бу йўналишдаги дастурлар, чора-тадбирлар натижасида аввало, ўзликни англаш, тарихий ва миллий қадриятлар, қадимий урф-одат ва анъаналаримизни тиклаш ва уларни янада бойитиш, аждодларимиз руҳига ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш, тарихий обидалар ва қадамжоларнинг қайта тикланиши ва, энг муҳими, миллий истиқлол ғоясига асос солинишидек қатор ижобий ишлар амалга оширилди.

Бугунги кунда глобаллашув шароитида мамлакатимиз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлаш, мустақилликини мустаҳкамлаш энг долзарб, биринчи галдаги вазифалардан бири ҳисобланади. Шундай экан, давлатнинг маънавий-ахлоқий негизлари, миллий ва умуминсоний қадриятлар, маънавий меросининг мавқеини сақлаб қолишга эришиш лозим бўлади.

Ҳозирги кунга келиб глобаллашувнинг салбий таъсирлари натижасида бутун инсониятга, мамлакатлараро муносабатларга, халқлар ва миллатлар ҳаётига ўтказаетган салбий таъсири натижасида дунё ўзгармоқда, умуминсониятга хизмат қилиб келаетган анъанавий қадриятлар сўниб бормоқда. XX асрда инсон ва инсоният ўртасидаги алоқанинг янги қирралари аниқланди. Ушбу алоқа инсоният ва ҳар бир инсон қаршисида очилган жарликка кулаш хавфининг бирлигида намоён бўлди. XX аср агар одамлар бирлашмаса, бутун инсоният ҳалок бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Ушбу хавфлар ҳам одамлар, бутун инсоният яқинлашиши зарурлиги аста-секин англаб етилишининг муҳим омилларидан биридир. Шу нуқтаи назардан глобал муаммолар хусусида қисқача тўхталиб ўтиш лозим.

Глобал муаммолар деганда, умумбашарий ҳаёт ва тараққиёт билан боғлиқ ҳозирги замон

муаммолари тушунилади. Улар жумласига халқаро террорчиликка қарши кураш ва барча халқлар учун тинчликни таъминлаш; ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасидаги тафовутни бартараф этиш, очлик, қашшоқлик ва саводсизликни тугатиш, ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг тез суръатлар билан кўпаяётганлигини тартибга солиш, атроф муҳит ҳалокатли тарзда ифлосланиб бораётганлигининг олдини олиш; инсониятни керакли ресурслар – озиқ-овқат, саноат хомашёси, энергия манбалари билан таъминлаш, фан ва техника тараққиёти салбий оқибатларга олиб келишига йўл қўймаслик кабилар қиради. Глобал муаммолар, аввало, жаҳонда кечаётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, илмий-технологик, ижтимоий-маданий жараёнларнинг умумбашарий аҳамият касб этиши натижасида юзага келди... Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримов ўз асарларида, турли халқаро анжуманларда сўзлаган нутқларида Марказий Осиёда глобал муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни бартараф этиш йўллари кўрсатиб берди, бу муаммоларни ҳал қилиш халқаро хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашнинг муҳим шарти эканлигига жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратди[2].

Мамлакатимиз биринчи Президенти Ислон Каримов глобаллашув ҳақида фикр билдиради экан: “Бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилар, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб бораётгани, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас. Шу маънода, глобаллашув бу – аввало ҳаёт суръатларининг беқиёс даражада тезлашуви демакдир”[3], дея таърифлаган эдилар. Маълумки, ўтган асрнинг 60-йилларида АҚШ ва Европанинг қатор давлатларида бўлиб ўтган жинсий озодликни тарғиб қилувчи “инкилоб”лар инсонлар ҳаётини, уларнинг маънавий-ахлоқий қадриятларини тубдан ўзгартириб юборди. Ёшлар ўртасида ахлоқий бузуқлик, эркин жинсий ҳаёт одатий ҳол

* **Замонов З.** – Республика Таълим маркази Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар туркумига кирувчи фанлар бош мутахассиси.

бўлиб қолди, фуқоровий никоҳлар эса одат тусига кирди. Бу эса, шубҳасиз, оила муносабатларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Айш-ишратга, пала-партиш, ташвишсиз ҳаётга ўрганиб қолган ёшлар оила олдидаги масъулиятни, фарзанд тарбияси каби тушунчаларни муаммо сифатида қабул қила бошладилар. Бу каби қарашлар глобал характерга эга бўла бошлади.

Мамлакатимиз биринчи Президенти Ислом Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида ҳозирги кунда ахлоқсизлик - маданият, ҳақиқий маънавий қадриятлар - эскилик сарқити саналиши ҳақида фикрлар расм бўлаётганлиги ва бундай нуқтаи назар ҳозирги кундаги жамият ривожига, инсон ҳаётига, оила мустақамлигига ва баркамол авлод тарбиясига жиддий путур етказишини таъкидлаб ўтган. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ғоявий-мафкуравий бўшлиқ эски тузумдан янги тузумга ўтиш жараёнида олдин ҳукмронлик қилиб келган мафкура ўтмишига айлангач, тараққиёт талабларига мос равишда унинг ўрнини босадиган илғор ғоявий тизимнинг ҳали шаклланмаган ҳолати юз беради. Бундай шароитда турли мафкуралар ўз таъсирини ўтказишга уринади. Бу хусусида Ўзбекистон Республикаси биринчи Президент Ислом Каримов куйидаги фикрларни билдириб ўтган: «... Бугунги кунда бизни ўраб турган дунё канчалик тез ўзгариб бораётгани, яқин ва узоқ атрофимизда турли можаро ва қон тўқишлар давом этаётгани, терроризм, экстремизм ва наркотрафик хавфи ортиб, молиявий-иқтисодий инқироз ва унинг оқибатлари янада чуқурлашиб бораётгани ҳақида ортиқча гапиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Албатта, буларнинг барчаси ҳар биримизни ташвишга солмасдан қўймайди ва биздан жаҳонда юзага келаётган вазиятни сергаклик билан баҳолашни талаб қилади»[4].

Мафкурасизлик оқибатлари нималарга олиб келиши мумкин: Биринчидан, эътиқодсизликка олиб келади. Эътиқодсизлик эса ҳар кимнинг ўзича яшашига, кўнгил тусаганича кун кўришга, ҳаёлига келган иш билан шуғулланишга олиб келади. Бу якка-якка шахсларнинг ҳатти-ҳаракатидан бутун жамият маънавий-руҳий киефасининг қай тарзда шаклланишига сабаб бўлади. Иккинчидан, мафкурасизлик одамлар онгида манқуртлик, қалбида, феъл-атворида андишасизлик ва ниҳоят ўзлигини англамаслик каби салбий ҳислатларни чуқурлаштиради. Жамиятда эса парокандаликни, бекарорликни келтириб чиқаради. Бугун “оммавий маданият”, “ахборот уруши” деган тушунчалар дунёга ҳукмрон бўлиш васвасасига тушганларнинг энг кўп фойда келтирадиган уруш қуролига айланган. Бундай кучлар ўз “ўлжа”ларини аввал сотиб олади, силайди, ишончига қиради сўнгра ўз манфаатларига бўйсундиради. Сотилмаган, ўзлигини унутмаган шахсларни эса зўрлик, куч ишлатиш орқали кўрқитади. Жисмонан йўқотишга уринади. “Биз юртимизда янги ҳаёт асосларини барпо этар эканмиз, дея таъкидлайди Президент исло Каримов, – бир масалага алоҳида эътибор беришимиз лозим. Яъни, коммунистик мафкура ва

унинг ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлигини унутмаслик керак. Табиийки, “оммавий маданият” деган никоб остида ахлоқий бузуклик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди.

Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданият деб билиш ва, аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва кўпчилик бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб олмақда[5]. Минг афсуски, бу ўтмиш ва бугуннинг аччиқ тарихий ҳақиқатидир. Инсоният қўлида мавжуд бўлган қурол-ярроғлар ер қуррасини бир неча бор яқсон этишга қодир. Буни ҳамма билади. Лекин айни замондаги энг катта хавф – инсонларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий қутқудир. Сўнгги йилларда дунёнинг қатор мамлакатларида турли ноқонуний қуролли тузилмалар исломий давлат қуриш шиори остида инсониятга қарши жиноятлар содир этмоқда. Бундай ташкилотларнинг асосий мақсади ҳалифаликка асосланган ҳокимиятни бошқариш. Улар жирканч ва нопок ишларини шаръий жиҳатдан “асослаб”, ислом таълимоти ва умуминсоний қадриятларга мутлақо зид бўлган турли раҳномоларнинг кўрсатмаларини келтирмоқда. Сиёсий ҳокимиятга интилаётган, ҳадислардан никоб ясаган оқимлар Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга салбий таъсир ўтказишга интилмоқда. Жанговар ташкилотлар диний-экстремистик оқимлар ўз ниятларини амалга оширишда замонвий ахборот коммуникация воситаларидан, интернетдаги турли сайтларда виртуал жамоалар тузишдан унумли фойдаланмоқда. Айниқса, ёшлар орасида мутаассибликка йўғрилган форумларнинг тобора оммалашуви муаммонинг нақадар жиддий эканини кўрсатади. Диний-экстремистик оқимларнинг таҳдиди республикамиздаги ижтимоий-сиёсий вазиятни бекарорлаштириш, динлараро ва миллатлараро муносабатларни кескинлаштириш, фуқароларни, айниқса, ёшларни қуролли тўқнашувлар рўй бераётган ҳудудларга террористик гуруҳларга жалб этиш ва бошқа ҳаракатларда намоён бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси биринчи миллий хавфсизликни таъминлашда жамиятни маънавий етуклигини таъминлаш, ижтимоий мўлжаллар билан қуроллаштирадиган, кишилар келажакка ишонч руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган миллий мафкурани

шакллантириш кун тартибига қўйади. “Олдимизда турган энг муҳим масала, – деб айтган эди Ислон Каримов, – бу – миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга тадбиқ этишдир”[6]. Ана шундан сўнг узоқ давом этган баҳсли мулоҳазалар, муҳокамалардан сўнг чуқур ва тизимли асосланган миллий истиқлол ғоясининг яхлит концепцияси яратилди. Бугун миллий хавфсизликни таъминлашнинг маънавий омили сифатида жамиятнинг барча қатламлари, ҳар бир аъзоси учун бирдай қадри бўлган миллий истиқлол ғояси ва мафкурасини изчил ҳаётга тадбиқ этиш орқалигина эришиш мумкин. Зеро Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти ўринли таъкидлаганларидек, “Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар”[7].

Мамлакатимиз тараққиёти, кишиларимиз онги ва руҳиятига ўзларининг тор манфаатларидан келиб чиққан ҳолда таъсир кўрсатишга ҳаракат қиладиган кучлар, диний экстремизм, агрессив миллатчилик ёки буюк давлатчилик шовинизми шаклидаги ғоялар мавжуд бўлган вазиятда “одам ўз мустақил фикрига, таяниб яшайдиган ҳаётини миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимида, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларга бардош бериши амри маҳол”[8]. Шундай экан, ана шу хавф йўлида қалқон бўладиган, истиқлолни мустаҳкамлашга қаратилган, эртанги кунга ишонч ҳиссини тарбияламоғи керак бўлган бунёдкор ғоялар кишиларимиз онгида устувор бўлмоғи лозим. Зеро, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти ўринли фикр билдириб ўтганларидек “ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин”[9]. Маънавият инсонларда юқори даражада такомил топган инсонпарварлик хислатларининг йиғиндисидир. Маънавият кенг қиррали сермазмун ва инсондаги нозик томонларни қамраб олган фалсафий тушунчадир. «Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан, ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир»[10].

Маънавий-маърифий соҳанинг янгиланиш ва трансформацияланиш жараёнида жамиятнинг муҳим бўғини – оила институти, хотин-қизлар саломатлиги, ёш оилаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга доимий равишда эътибор қаратилиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, “Ёшлар билан ишлашда ҳам янги ёндашувлар керак...”. Зеро, “Биз фарзандларимизнинг нафақат жисмоний ва маънавий соғлом ўсиши, балки уларнинг энг замонавий интеллектуал билимларга эга бўлган, уйғун ривожланган инсонлар бўлиб, XXI аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган баркамол авлод бўлиб вояга етиши учун зарур барча имконият ва шароитларни яратишни ўз олдимизга мақсад

қилиб қўйганмиз”. Мазкур мақсад йўлида олиб борилган таълим соҳасидаги ислохотлар туфайли “...ёшларимиз бугунги кунда мамлакатимизни демократлаштириш ва либераллаштириш, уни янгилаш ва ишончли тарзда равнақ топтиришнинг ҳал қилувчи ҳаракатлантирувчи кучига айланиб бормоқда”.

Маънавий бойлик – инсон иродасининг куввати, унинг эзгу ўйлари маҳсулидир. Маънавий салоҳияти юксалган инсон ўз хоҳиш-истакларини аниқ мақсад ва амалий фаолиятга онгли равишда йўналтира олади. Мавжуд тўсиқларни қатъият билан енгиб, руҳий-маънавий салоҳиятини намоён эта олади. Иродали инсонга мақсад ва фаолият изчил бўлади. Чунки, олдинга қўйилган мақсадга эришишда ишонч ироданинг бош мезони бўлиб, қатъий ишончгина кўзланган мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиб ўтишимизгаруҳий асос яратади. Маълумки, кишилар қадим-қадимдан уюшган ҳолда яшаш ва ўзаро муносабатга киришишга интилиб келишган. Уларнинг жамиятлари доимо ўзгариш ва янгиланишда бўлган. Шунинг учун ҳам инсониятнинг улۇғх мутафаккирлари жамиятнинг туб моҳиятини билиш, инсоннинг ўрни ва ролини белгилаш, тараққиёт мантиғини англашга интилишган. Жамият аъзоларининг бирдамлигини таъминлаш, инсонни комил шахс даражасига юксалтириш, ижтимоий адолатни қарор топтириш, тил ва маданият, илм-фан ривожини таъминлаш, ўз ечимини кутаётган муаммоларни оқилона бартараф қилиш, истиқболни олдиндан кўра билиш, маънавий салоҳиятни рўёуга чиқариш, ижтимоий институтларни демократлаштириш сингари ҳаётини заруриятлар ҳамиша долзарб саналиб келинган. Чунки улар жамият тараққиётининг самарали усул ва услубларидир[11].

Ўсиб келаётган ёш-авлодни ҳам худди шундай мақсад сари юналтириш орқали жамият ривожини, истиқбол режаларни пухта яратишга эришиш мумкин. Тарихий воқеа-ҳодисалар силсиласида амалга оширилган шундай ишлар борки, жамиятни аъзолари, уларни яхшилик билан эслайди. Улардан бири биз учун миллий давлатчилигимизни, ўзлигимиз, инсоний ҳақ-ҳуқуқ ва кадр-қимматимизни тиклаш, урф-одат ва анъаналаримизни, муқаддас ислом динимизни, буюк аجدодларимизнинг табарруқ номларини улۇғлаш, соғлом ва баркамол янги авлодни шакллантириш бўйича илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган бекиёс имкониятларнинг очиб берганидир десак муболаға бўлмайди. 25 йиллик қисқа мустақиллик даврида Мамлакатимиз биринчи Президенти Ислон Каримов раҳбарлиги ва жонқуярлигида эзгу хислатларни ўзида шакллантирган, маънавий етук, кенг дунёқараш ва чуқур билимга эга, фақат эзгу ишларга қодир бўлади, яратувчилик, бунёдкорлик ташаббускори, муаллифи бўла олади жамият аъзолари шаклланиб улгурди. Инсон қалби ва онгини забт этишга уринаётган ҳар қандай мафкуравий таҳдидни енга олиш, унга қарши иммунитетни ҳосил қилиш мамлакатда яшаётган, шу юрт фарзандиман, фуқаросидан деган ҳар бир

инсоннинг муқаддас бурчидир ва шундай бўлиб қолади. Юқорида қайд этилган фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим бўлади.

- Ёшлар ўртасида турли хил мафкуравий таъйиқлар, ахборот хуружлар, медиавоситалар орқали жамиятга кириб келиши мумкин бўлган ёд ғояларга қарши доимо ҳушёр ва зийрак бўлиш;

- Ўзлуксиз таълим тизимида, олий ўқув юртлида ва турли дора ташкилотларда жамиятимизда маънави-маърифий муҳитни яна яхшилаш, турли кўринишдаги мафкуравий таъдидларга қарши тарғибот-ташвиқот ишларини янада оширишга қаратилган семинар-тренинглар, давра суҳбатларини фақат миллий байрамларимиз олдида эмас, балки мунтазам ташкил этиб бориш.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш -энг олий саодатдир”.Т., “Ўзбекистон”, 2015. Б. 14.
2. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2-том. 2002, Б. 39.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. Б. 111.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш -энг олий саодатдир. Т., “Ўзбекистон”, 2015. Б. 14.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, Б. 117.
6. Каримов И.А. Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик.//Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.-Т., “Ўзбекистон”, 1996, Б. 203.
7. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. //Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз 7-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1999, Б. 84.
8. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни х-халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин.//Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1999, Б. 86.
9. Ўша асар. Б. 88.
10. Каримов И.А.Миллий истиқлол мафкураси - халқ этиқоди ва буюк келажакига ишончдир.Т., 2000 й. Б.18.
11. Қ.Қуронбоев, В.Қўчқоров. Миллий ғоя ва маънавий ҳаёт. Т., “Маънавият” 2014, Б. 141.
12. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., “Ўзбекистон”, 1992, Б. 23.

РЕЗЮМЕ

В этой статье представлено идеология, ряд мероприятий направленных на укрепления основы демократического общества через воспитания свободно мыслящих молодежи с твердыми убеждениями, а также, о современных идеологических угрозах и о бдительности и осведомленности на сегодняшний день в нашей стабильной стране. В статье отмечено что в республике ведется большая работа по повышению духовного и нравственного облика человека особенно молодого поколения. Дано всесторонний и детальный анализ этого вопроса, чтобы стать совершенным человеком. Дальнейшее расширение нашей деятельности в этой области на основе анализа конкретных целей и задач. Это направление было разработано в тесном сотрудничестве с государственными и общественными программ, в первую очередь в результате мер, самосознания, исторических и национальных традиций, древних обычаев и традиций и обогатить их сосредоточить внимание на вопросах, представляющих интерес.

Ключевые слова: демократическое общество, национальная идеология, идеологический иммунитет, "массовая культура", гармоничное поколение, воспитание, твердое убеждение, благополучие народа.

RESUME

In this article is given about our countries' freely thinkers, by bringing up strong variable youth to strengthen the root of democratic society and also given the measure analysis of ideological threat to the youth nowadays and being vigilant and warning. The article noted that a lot of work to improve the spiritual and moral image of the human being especially the younger generation in the country. Given the comprehensive and detailed analysis of this issue, in order to become a perfect man. The further expansion of our activities in this area based on the analysis of specific goals and objectives. This direction was developed in close cooperation with the state and society programs, primarily as a result of the measures, self-consciousness, historical and national traditions, ancient customs and traditions and enrich them to focus on issues of interest.

Key words: democratic society, national idea and ideology, ideological immunity, "social culture", mature generation, bring up, strong belief, the piece of people.

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЙ МЕРОС ВА ЁШЛАР КАМОЛОТИ

Ибайдуллаев Т.Г. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада вояга етмаган ёшлар камолотини таъминлашда миллий маънавий мероснинг ўрни ва аҳамиятини, шунингдек, ёш авлодни миллий маънавий меросимиз билан шакллантириш баркамол авлодни вояга етказишда муҳим омил эканлиги тўғрисидаги фикрларини илмий адабиётлар асосида таҳлил этган.

Калим сўзлар: маънавият, маънавий мерос, ёшлар, миллий қадриятлар, гоё, мафкура, миллий тараққиёт, ўзликни англаш.

Ёшларни бой миллий-маънавий меросимиз, умуминсоний қадриятларимизга содиқлик, Ватанга муҳаббат, демократия ва истиклол гоёларига садоқат руҳида тарбиялаш мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг асосий негизини ташкил қилади. Бунда миллий маънавиятимизда акс этган қимматли фикрлари ва гоёлари билан ўз хиссаларини қўшган алломаларимиз, буюк мутафаккирларимизнинг меросини ўрганиш ва ҳаётга тадбиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунга келиб вояга етмаган ёшларнинг камолотини таъминлашда миллий манфаатлар тизими долзарб бўлиб, бунда янги таълим–тарбия технологияларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, янги таълим–тарбия технологияларидан фойдаланишда вояга етмаган ёшларнинг эҳтиёжлари, ёш хусусиятлари, қизиқишлари каби хусусиятларини инобатга олган ҳолда маънавий - маърифий таъсир кўрсатиш жараёнини таъминласа, иккинчидан, таълим-тарбия самарадорлигини таъминлайди.

Инсонни маънавий дунёси тузилиши жиҳатидан мураккаб ҳисобланиб, унинг таркибий қисмлари етарлича ўрганилмаган. Шунинг учун бўлса керакки, профессорлардан Р.С.Самаров ва Г.Маткаримовалар “Инсонни маънавий дунёси гипермураккаб ижтимоий тизим ҳисобланиб, унинг элементлари сифатида:

- Маънавий эҳтиёжлари;
- Табиат, Инсон ва Жамият ҳақида эга бўлиши лозим бўлган билимларнинг мажмуаси;
- Ишонч ва унинг ҳақиқийлиги ҳақида тушунчалари;
- Инсонни фаолиятида намоён бўладиган эътиқоди;
- Инсонни дунёга, ўзига, яқинлари ва касбига бўлган муносабати замирида ифодаланадиган шахсий қадриятлари;
- Инсонни бирон бир ижтимоий фаолият билан шуғулланишига бўлган интилишларининг асосини ташкил этувчи лаёқати;
- Ўз олдига қўядиган мақсади намоён бўлади”[1] - деб муносабат билдирган.

Кўриниб турибдики, инсонни шу жумладан вояга етмаган ёшларни маънавий дунёсини шакллантиришда гендер ва этномаданий хусусиятларини инобатга олиш билан бирга, тарбиявий таъсир кўрсатиш омилларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Бунда миллий, моддий ва маънавий меросимиздан самарали фойдаланиш мумкин.

Халқимиз маданий мероси, анъаналари, урф-одатлари бизлар учун фақат ўтмишдан қолиб

келаётган ёдгорликкина эмас, барча маънавий бойликларнинг таркибий қисми, инсон ақл-идроки ва тафаккурининг буюк ютуғи ҳамдир. Дарахт ўз илдизлари билан заминдан сув, озиқ олиб вояга етганидек, вояга етмаган ёшларимиз ҳам авлод-аждодларидан ўтиб келаётган бебаҳо бойликлардан руҳий озиқ, куч-қувват олади, ўз ҳаёт йўлини танлашда уларга таянади.

Шунингдек, буюк мутафаккиримиз Абу Наср Форобий инсонларни ўзлигини англашда, камолотга етишида ворисийлик омилини жуда катта кучга эга эканлигини алоҳида қайд этади. Унинг фикрига кўра, ёшу қари ўзидан олдинги аждодлари томонидан билдирилган фикр-хулосаларни борица шубҳаланмай ўзлаштириши зарурлиги, илм-маърифат бобида етук донишмандлар фикрларига эргашиши лозимлигини алоҳида таъкидлаб, «донишмандларга ишониб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билгандай билиб оладилар. Зеро, донишмандларнинг билимлари, энг эҳши билимлардур»[2] деб таъкидлагани бежиз эмас.

Ўтмишга, маънавий меросга ҳурмат – бу, биринчи гада унинг яратувчиси, асровчи ва ривожлантирувчиси бўлган халқ оmmasига кўрсатилган иззат-икром, меҳр-окибатдир. Ўзининг ўтмиш тарихига, маданиятига, маънавий меросига, миллий анъаналарига катта эътибор ва ҳурмат билан қарайдиган ҳамда унга амал қиладиган халқнинг келажаги порлоқ бўлади.

Тарихимизга бизлар қандай муносабатда бўлсак, авлодларимиз ҳам бизларга худди шундай жавоб қайтаришади. Шунингдек, тарихимизни қанчалик яхши билсак ва қадрласак, ҳозирги даврни, мустақиллигимиз истикболи ва аҳамиятини шунчалик чуқур ҳамда мукамал тушунамиз.

Миллий маънавий меросимиздаги одоб, ах-лок, билим, иймон, эътикод масалалари Шарқ фалсафасида, жамият ва давлатни бошқаришда асосий мезон бўлиб келган. Яхши одоб, хулқ-атвор, ахлоқ, эзгулик, фидойилик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик каби қимматли етакловчи фазилатларни маънавий меросимиз бўлмиш «Авесто»да, шунингдек, ал-Форобий, ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Ибн-Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Хусайн воиз Кошифий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдулла Авлоний ва шу каби бошқа аждодларимизнинг илмий манбаларида учратиш мумкин.

Жумладан, маънавий мерос замонлар ўтиши билан ўз қадрини йўқотмайди, балки сифат жиҳатдан янги аҳамият касб этади. У кишилар онгига, ич-

* Ибайдуллаев Т.Г. – ЖДПИ, “Ўзбекистон тарихи ва ижтимоий фанлар” кафедраси ўқитувчиси.

ки дунёсига, ҳис-туйғусига таъсир этиб, улар онгини бойитади, ахлоқ – одобини эзгулик сари етаклайди.

Маънавий мерос бирор халқ, миллат, унинг вакиллари томонидан яратилиб, сўнг умуминсониятнинг маънавий бойлигига, кадрият даражасига кўтарилган меросига айланади. Жумладан, маънавий меросни ўрганишда қуйидагилар муҳим ўрин тутди:

- халқ оғзаки ижоди (асотирлар, афсона, ривоят, эртақ, достон, нақл, мақол, матал, қўшиқ, лағифа, лоф, халқ драмаси, аския);

- халқ тасвирий ва амалий санъати (халқ яратган бадиий-эстетик санъат намуналари, халқ театри, халқ мусика санъати);

- ижтимоий – тарихий тараккиёт жараёнида пайдо бўлган, ривожланган кадрият даражасига кўтарилган анъаналар, урф-одатлар, расм-русумлар, амалий фаолиятдаги илғор тажрибалар йиғиндиси[4].

Миллий маънавий меросимиз жаҳон маънавий ҳазинасининг бебаҳо гавҳари ҳисобланиб, олдинги ўринлардан бирини эгаллади. Бу борада, Президентимиз Ислоҳ Каримов қайд этганидек, “Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошғезувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз ҳазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, химия, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин...”[5].

Шунингдек, Имом ал-Бухорийнинг “Ал-Жоми ас-саҳих”, яъни “Ишонарли ҳадислар” номи асари маънавий мерос сифатида, нафақат Марказий Осиё балки, бутун дунё халқлари ва мамлакатлари ҳаётига улкан таъсир кўрсатиб, ёшлар маънавий камолотини таъминлашда муҳим ҳисса қўшаётганлигини эътироф этиш лозим. Имом ал-Бухорийнинг маънавий мероси бўлмиш асарлари муҳтарам президентимиз Ислоҳ Каримов таъбири билан айтганда “инсонни руҳан покланиш ва қалбан улғайишга чорлайдиган, одамни ички дунёси ва иродасини бутун, иймон-этиқодини уйғотадиган куч”[6] сифатида шахс ва жамият ҳаётида муҳим таъсир кўрсатиш хусусиятига эга эканлигини таъкидлаш лозим.

Шундай қилиб, миллий-маънавий меросимиз бир томондан, нафақат вояга етмаган ёшларимизнинг маънавиятини шакллантиришда, балки инсон камолотининг навбатдаги босқичига эришиш

йўлида асосий омил вазифасини бажарса, иккинчи томондан ўтмиш аجدодларимизнинг бой маънавий мероси, уларнинг ҳаёти ва ижоди вояга етмаган ёшларимиз учун ибрат ва намуна мактаби вазифасини ўташи шубҳасиздир. Шу билан бирга, вояга етмаган ёшларда бугунги глобаллашув шароитида тобора кучайиб бораётган “оммавий маданият”га қарши курашиш иммунитетини шакллантиришда, шунингдек асл санъат асари билан сохтасини фарқлаш ва юксак эстетик дидни шакллантиришда асосий омил бўлиб хизмат қилишини эътироф этиш жоиз.

Мана шулардан келиб чиқиб, миллий маънавий меросни вояга етмаган ёш авлодни камолотга етиштиришдаги ўрни ва аҳамиятини уларнинг онги ва қалбига сингдириш йўлида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

Биринчидан, вояга етмаган ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида тарбиялаш зарурлигини, миллий ғоянинг теран илдиэлари халқнинг маънавий меросида мавжудлигини ҳисобга олиб уни миллий ғоя билан боғлаб илмий ўрганиш асосида махсус ўқув қўлланмаларни такомиллаштириш ва яратиш, иккинчидан, ўзбек миллий маънавий меросини, маънавий илдиэларини ўрганиш тарихий хотирани асрашда, мумтоз кадриятларни ўзлаштиришда, замонавий маданият ҳодисаларини, жумладан оммавий маданият ҳодисаларини холис баҳолашда, мустақил дунёқараш ва эркин тафаккурни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, вояга етмаган ёшлар ўртасида Республика, вилоят ва шаҳарлар миқёсида илмий-назарий, илмий-амалий конференциялар, семинарлар, давра суҳбатлари, баҳс ва мулоҳазалар, танловларни кўпайтириш, учинчидан, ёшлар онги ва қалбига маънавий меросимизни янада сингдириш мақсадида қадимий ва навқирон шаҳарларимизга белгиланган режалар асосида саёҳатлар уюштириб, ватанпарварлик туйғуларини янада шакллантиришимиз мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ўрнида, ёш авлодни ёт ва зарарли бўлган таъсирлардан ҳимоя қилишимиз, уларни ҳаётга, ён-атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик ҳисси билан яшайдиган, мустақил фикрлайдиган, имон-этиқодли, барқамол инсонлар этиб тарбиялашимизда, аввало, уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарининг муқаддас кадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш ва ёшларни, мен Ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эриштириш йўли билан мақсадга эришиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Самаров Р., Маткаримова Г. Ёшлар камолотини таъминлашда акмеотехнологиянинг тизимли жабҳалари // Вояга етмаганларни турли маънавий таҳдидлар ва информацион хуружлардан ҳимоя қилишнинг долзарб масалалари мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. - Фарғона, 2014. – Б. 66 –68.
2. Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент, 1993. – Б. 167.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2014. – Б. 17.

4. Носирхўжаев С, Лафасов Л, Аъзамхўжаева С. Маънавият асослари. -Тошкент:, “Турон – иқбол”, 2007, – Б. 16.
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Тошкент: “Шарқ”, 1998. – Б. 2.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. - Тошкент: “Маънавият”, 1998. – Б. 19.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы мнения о значении и роли национального духовного наследия в обеспечении воспитания несовершеннолетних, а также о важнейшем факторе в воспитании молодежи в формировании национального духовного наследия молодого поколения на основе научных литератур.

Ключевые слова: духовность, духовное наследие, молодёжь, национальные ценности, идея, идеология, национальное развитие, самосоздание.

RESUME

In this article it was analyzed the perfection of teenagers in the place and actuality of national intellectual wealth and also to form our youth with the help of our national intellectual wealth and it was analyzed on the bases of scientific literatures of the ideas which are important factors in upbringing healthy generation.

Key words: enlightenment, intellectual wealth, youth, national customs, idea, ideology, national development, virtually.

**ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТИЗИМИНИ
МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШНИНГ ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ****Ибрагимов А.А. *****РЕЗЮМЕ**

Мазкур мақолада халқ таълими ходимлари малакасини ошириш жараёнига инновацион технологияларни жорий этиш имкониятлари ёритилган. Шунингдек, замонавий шароитларда ўқитувчи ва тингловчилар фаолият характерининг ўзгариши, таълимни индивидуаллаштириш ва кутилган натижаларга эришишда инновацион технологияларни қўллаш афзалликлари таҳлил қилинган. Жумладан, тизимда ўқув жараёнини ташкил қилишнинг замонавий ахборот технологияларини қўллаган ҳолда малака ошириш бўйича ихтисослаштирилган таълим муассасасида ўқитиш, масофадан ўқитиш, лойиҳалаштириш методи асосида ўқитиш, модулли ўқитиш каби шакллари моҳияти, имкониятлари, афзалликлари ва амалиётга татбиқ қилишнинг педагогик шарт-шароитлари баён этилган.

Калим сўзлар: малака ошириш, технология, ихтисослаштирилган таълим муассасасида ўқитиш, масофадан ўқитиш, лойиҳалаштириш методи, модулли ўқитиш, блок-модуль, индивидуаллаштириш, креативлик, рақобатбардошлилик.

Глобаллашув ва ахборотларнинг тез эскираётган жадал оқимлари шароитида шахснинг интеллекти ва дунёқараши, илмий ва маданий даражаси, касбий маҳорати ва креатив қобилиятларига талабларнинг ортиб бориши жамият олдига ҳар бир педагог ходимда ўзининг таълимий тайёргарлигини узлуксиз ошириб боришига эҳтиёжни шакллантириш муаммосини қўймоқда. Чунки бундай эҳтиёж баркамол ривожланган шахснинг муҳим шarti бўлиши билан бирга зарурий белгиси ҳамдир.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида қабул қилинган бир қатор қонун ва қонун ости ҳужжатлари педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш соҳасида самарали меъёрий-ҳуқуқий базанинг яратилиш имкониятини яратди. Жумладан: Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий дастури, Вазирлар Маҳкамасининг “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”, “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”, “Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари ва бошқалар.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш узлуксиз таълим тизимининг мустақил шакли сифатида эътироф этилганлиги мамлакатимизда педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга нисбатан қўйилган вазифаларни амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эга эканлигига эътибор қаратиш лозимлигини белгилайди [1, 40-63].

Узлуксиз таълимнинг барча босқичларидаги таълим муассасаларини диверсификациялаш, жамият тараққиётининг жўшқинлиги ва

ўзгарувчанлиги педагог ходимлар малакасини оширишда нафақат уларнинг шахсий эҳтиёжлари, балки жамиятнинг манфаатларини ҳам инобатга олишни тақозо этади. Шу асосда педагог ходимлар касбий компетентлигини оширишни жадаллаштирувчи ҳамда узлуксиз малака оширишини таъминловчи инновацион шакл ва усулларни татбиқ қилиш муаммоси пайдо бўлади. Бу муаммоларнинг ечими сифатида кейинги йилларда мамлакатимизда педагог ходимлар малакасини ошириш соҳасида ватанимиздаги ҳамда хорижий илғор тажрибаларни ўзида мужассам қилган технологияларга аҳамият қаратилмоқда.

Халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш тизимига татбиқ этилаётган ва такомиллаштирилиши лозим бўлган ўқув жараёнини ташкил қилишнинг баъзи бир инновацион шакл ва усуллари эътибор қаратамиз:

- замонавий ахборот технологияларини қўллаган ҳолда малака ошириш бўйича ихтисослаштирилган таълим муассасасида ўқитиш;
- масофадан ўқитиш;
- лойиҳалаштириш методи асосида ўқитиш;
- модулли ўқитиш.

Малака ошириш бўйича ихтисослаштирилган таълим муассасасида ўқитиш педагог кадрлар малакасини оширишнинг асосий шакли ҳисобланади. Таълим жараёнини ушбу шаклда ташкил этиш фаолиятнинг ишдан ажралган ҳолда тўллалигича билим, кўникма ва малакаларини янгилаш ва чуқурлаштиришга (яъни, малака оширишга) йўналтирилганлиги, ўзаро тажриба алмашиш, очиқ мулоқот, етакчи таълим муассасаларига кўчма амалий машғулот уюштириш, илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш, малака ошириш таълим муассасаларида яратилган шароитдан тўғридан-тўғри фойдаланиш каби имкониятларнинг кенглиги билан бир қатор афзалликларга эга.

Шунингдек, малака ошириш бўйича ихтисослаштирилган таълим муассасасида ўқитиш 2+2 ёки 3+1 схемалари бўйича (тегишли равишда 50 ёки 75% – яшаш жойи бўйича мустақил равишда билим орттириш, 50 ёки 25% – бевосита таълим

* Ибрагимов А.А. – ЎзПФТИ катта илмий ходим-изланувчиси.

муассасасида ўқитиш) ташкил этилиши мумкин.

Малака оширишнинг ушбу шакли анъанавий ҳисоблансада, жараёнда қўлланилаётган метод ва усуллар инновацион характер касб этади, чунки замонавий шароитларда ахборот коммуникацион ва мультимедиа технологиялари имкониятларидан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўқув жараёнида тингловчиларга нафақат матн кўринишидаги назарий билимларнинг берилиши, балки турли мультимедиа контентларнинг қўлланилиши ва махсус виртуаль курсларнинг ташкил этилиши, дискуссия ва тренинглар ўтказилиши берилаётган материалнинг тўлиқ ўзлаштирилиши ва эсда сақлаб қолинишини сезиларли даражада ошишига шароит яратади. Натижада тингловчилар мутахассисликларига оид бўлган билимлар ва ахборот коммуникацион технологиялар имкониятлари ҳақида тушунчалар олиш билан биргаликда улардан касбий фаолиятларида фойдаланиш, электрон таълим ресурсларини яратиш ва амалиётда самарали қўллаш олиш кўникмаларига эга бўладилар. Шу ўринда малака ошириш таълими муассасалари томонидан тингловчиларнинг малака оширишдан кейинги фаолияти самарадорлигини ўрганиш мониторингининг юритилиши, доимий услубий ёрдам кўрсатиш, офф-лайн ёки кейс шаклида маълумотлар етказиш, маҳорат дарслари, семинарлар ўтказиш ва қайта алоқа ўрнатиш кутилган натижани беришини таъкидлаш мумкин.

Бутун дунёда, жумладан, мамлакатимиз таълим тизимига жорий этилаётган *ўқитишнинг масофавий шакли* ахборот технологиялари ривожланиши соҳасида эришилган муваффақиятлар ҳосиласидир. Масофадан ўқитиш тингловчиларнинг ўзига қулай бўлган вақтда ва жойда шуғулланиш эҳтимолига эгаллиги, вақт сарфининг тежалиши, ўқиш ишдан ажралмаган ҳолда олиб борилиши мумкинлиги, самарадорликнинг юқорилиги, кўп сонли тингловчиларнинг бир пайтнинг ўзида жуда кенг ахборот базаларидан фойдаланиш потенциалига эгаллиги, анъанавий малака оширишга нисбатан таннархнинг пастлиги, ўқув жараёнида ахборот ва телекоммуникация технологияларининг энг янги ютуқларидан фойдаланиш ва бу орқали жаҳон ахборот маконига кириш ва уни билиш имкониятига эга бўлиш каби бир қатор афзалликларга эга.

В.А.Сластенин замонавий ахборот технологиялари қўлланган масофадан ўқитишнинг энг аҳамиятли параметрлари сифатида таълим жараёнини жадаллаштириш, кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мобиллигининг ошиши, таълим муассасаларининг педагогик ва бошқа ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигининг таъминланиши каби ларни алоҳида белгилайди [3, 285-286].

Масофадан ўқитиш тингловчиларнинг билимларини назорат қилишнинг турли хил шакллари, жумладан, оралиқ аттестация ва тест синовларидан ўтказиш, электрон таълим ресурсларидан самарали фойдаланиш, ўқув жараёнининг методик таъминотини яратиш, турли манбалардан қўшимча

материалларни жалб қилишни ўзида мужас-самлаштирган мустақил ўқишни тўғри ташкил қилиш орқали таълим жараёнини такомиллаштириш имконини беради.

Шунингдек, педагог кадрлар малакасини масофадан оширишнинг аниқ мақсадларини қўйиш, тингловчиларга бу курсни ўрганиш охирида нималар кутилишини аниқлашга ёрдам бериш, тармоқда ўзаро мулоқот маконини яратиш, турли педагогик ва ахборот технологияларини самарали қўллаш амалда тингловчиларнинг мустақил билиш фаолиятини ахборотларнинг турли манбалари, гуруҳда ишлаш ҳамда ўқитувчилар билан тезкор ва тизимли муносабатини уйғунлаштиришга шароит яратади.

Ўқитувчилар малакасини оширишда лойиҳалаштириш методидан фойдаланиш тажрибаси ҳам шаклланимоқда. Лойиҳалаштириш методи ўқитувчининг мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари тизимини ўзида намоён этади: тингловчиларнинг ўқиш мақсадларига эришишга олиб боровчи ўқув фаолиятини ташкил қилиш; муаммо(технология)ни чуқур ўрганиб ишлаб чиқиш орқали дидактик мақсадларга эришиш; аниқ натижаларни олдиндан кўра олиш; натижаларга эришишнинг амалий йўллари топиш ва б [2, 142-186].

Замонавий таълим жараёнида лойиҳалаштириш интеллектуал фаолиятнинг кенг тарқалган шаклига айланимоқда. Лойиҳалаш методи белгиланган вақт оралиғида индивидуал, жуфтликда, гуруҳда мустақил ишлашга йўналтирилганлиги билан аҳамиятлидир. Ўзида турли хил метод ва воситалар йиғиндисидан фойдаланиш билан биргаликда фан, техника, технология ва ахборот коммуникацияларининг турли соҳаларига оид билимларидан фойдаланиш кўникмаларини самарали қўллашни назарда тутди. Педагог ходимлар малакасини оширишда тингловчиларни лойиҳалаштириш фаолиятига йўналтириш уларда ўзаро муносабатларда фаоллик, жамоада ишлаш, ўз фаолиятини аниқ режалаштириш, ташкиллаштириш ва мувофиқлаштириш олиш кўникмаларини такомиллаштириш, педагогик муаммоларни вазиятларни яратиш ва ечимини топиш, ўзини лидер сифатида намоён қилиш, креатив қобилиятларидан ўринли фойдаланиш, шахсининг ўзига хослигини ривожлантириш имкониятини беради.

Таъкидлаш мумкинки, лойиҳалаштириш методи шахсни ривожлантиришга қаратилган маълум объектив ва субъектив қимматга, янгиликка ҳамда шахсий ва ижтимоий мазмунга эга бўлиб ижодий характер касб этади. Педагогик таълимда лойиҳалаштириш фаолиятининг қиммати билимларга эга бўлиш ва педагогик муаммоларни вазиятлар ечимини топишнинг ноанъанавий усуллари ўрганиш орқали ўқитувчи шахсининг такомиллашиб бориши билан изоҳланади.

Лойиҳалаштириш методини қўллаш жараёнида ўқув лойиҳаларини амалга ошириш учун тингловчилар гуруҳини кичик ижодий гуруҳларга бўлиш самара беради. Гуруҳлар 3-4 нафар тингловчидан иборат бўлиши ва ораларида шу соҳада тажрибаси бор бўлган мутахассис бўлиши

лозим. Жараёнда гуруҳ иштирокчиларининг ўзаро муносабати, киришиб кетиши ва фаол тажриба алмашишлари ўқитувчи томонидан рағбатлантирилиб турилиши яхши натижалар беради.

Малака ошириш таълими жараёнига лойиҳалаштириш фаолияти элементлари киритилиши ва унинг ривожлантирилиши таълим муҳитининг бир хиллиги ва ўқув жараёнининг монотонлигидан четлашишга имкон беради ҳамда иш турларини ўзгартиришга шароит яратиб беради.

Республикада таълим тизимининг барча босқичларида ўқитишнинг ноанъанавий шакли бўлган модулли ўқитиш технологияларини татбиқ қилиш юзасидан аниқ мақсадли ишлар амалга оширилмоқда. Жаҳон тажрибасида модулли ўқитиш узлуксизликни, индивидуал ёндашишни ва мутахассисларнинг талаб даражасидаги компетентликка эришишини таъминлайдиган, шунингдек, тезкор, мослашувчан ва очиқ техно-логия сифатида ўзини намоён қилганлигини алоҳида эътироф этиш мумкин.

И.Прокопенконинг фикрича модулли ўқитиш аниқ ижтимоий-иқтисодий, технологик ва ташкилий шароитларга нисбатан юқори даражадаги эгилувчан ва мослашувчанлиги, модул дастурини умумий структурасини ўзгартирмасдан доимий такомиллаштириш мумкинлиги, муассаса фаолиятида ўқитувчи фаоллигининг ортиши, мустақил ўқишнинг кенг қўлланилиши, ахборот коммуникация воситаларига модулли дастурлар киритилишининг энгиллиги, малака ошириш таълим муассасаси жамоасининг умумий фаоллашишини таъминловчи ижобий муҳит яратиш имконияти билан олий ўқув юртидан кейинги таълим жараёнида алоҳида аҳамиятга эга [4, 24-25].

Модулли ўқитишнинг моҳияти муайян фаннинг ўқув режаси ва тегишли дидактик материалларини тугалланган мазмунга эга бўлган аниқ миқдордаги алоҳида қисмларга ажратишдан иборат. Шунингдек, модулли ўқитиш таълим субъектлари, яъни ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги мулоқот шаклини ўзгаришига; “субъект-субъект” муносабатларининг пайдо бўлишига; индивидуал ишлаш имкониятини вужудга келишига; таълим олувчиларнинг кўпроқ мустақил ишлашлари, ўз фаолиятини режалаштириш, ташкил қилиш, назорат қилиш ва баҳолаш компетенцияларини шаклланиши учун қулай педагогик шарт-шароитларни яратади.

Ҳозирги пайтда халқ таълими ходимларини малакасини ошириш курсларида ўқув жараёнини блок-модулли технология асосида ташкил қилиш тажрибаси ўз самарасини бермоқда. Ўқув режасида назарда тутилган модулларни ижтимоий фанлар, умумқасбий фанлар ҳамда мутахассислик фанлари блокларига бўлиш ва шу тарзда ўқитиш ўзининг бир қатор афзалликларини кўрсатди. Жумладан,

модулларнинг характер жиҳатдан яқинлиги, бир-бирини тўлдириб бориши, узлуксизлиги, таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари яқинлиги, бериладиган топшириқларнинг ўзаро боғлиқлиги, шунингдек, тингловчилар табиий имкониятларини ҳисобга олиниши мавзуларнинг ўзлаштирилишида ижобий натижалар берди. Ҳар бир блокдаги модуллар тугаши билан назорат ишларининг ўтказилиши ҳам блок-модул тизимининг яна бир муваффақиятидир.

Эндиликда халқ таълим ходимлари малакасини ошириш тизими олдида вариатив ўқув дастурларини ишлаб чиқиш, тингловчиларнинг индивидуал эҳтиёжларини аниқлаш механизмини такомиллаштириш, модулли ўқитишнинг ўқув-методик ва дастурий таъминотини ҳамда модулли ўқув элементлари банкни вужудга келтириш, ўқув материални мустақил ўзлаштириш учун тегишли шароитлар яратиш бунда тизимдаги масофадан ўқитиш портали имкониятларидан оқилона фойдаланишга эътибор қаратиш каби вазифалар ўз ечимини кутмоқда.

Малака ошириш тизимида модулли ўқитишнинг ижтимоий-иқтисодий талабларини инобатга олиш, тингловчиларнинг билим даражаси, муаммо ва эҳтиёжларини осон аниқлаш, касбий маҳоратини оширишнинг аниқ мақсадларини белгилаш асосида фаолиятига доир билим, кўникма ва малакаларини ривожлантиришга қаратилган индивидуал ўқув мазмунини тақдим этиш тарзида ташкил қилиш самарали бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, замонавий шароитларда малака ошириш таълими муассасалари ўқитувчиси ва тингловчилари фаолият характерининг ўзгариши, ўқитувчининг маслаҳатчи-мувофиқлаштирувчи функциясини бажаришга ўтиши тингловчидан доимий фаолликни, мустақилликни, ўз-ўзини баҳолаш ва ўз-ўзини назорат қилишни талаб қилади.

Малака ошириш тизимида инновацион технологияларни қўллаш натижасида таълимни индивидуаллаштириш, натижада педагог ходимнинг таълимий эҳтиёжларини қондириш, ўз фаолиятини чуқур англаган ҳолда у ёки бу билимларни эгаллаш ва янгилашга қизиқишини уйғотиш, ўқитувчи ва тингловчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш мумкин бўлади.

Таълим тизимида ўқитишнинг ноанъанавий шакллари ва усулларини татбиқ қилиш асосида тингловчиларни мустақил билим олиш кўникмаларини такомиллаштириш орқали малака ошириш самарадорлигига эришиш, педагог ходимларнинг узлуксиз малака оширишини ва касбий компетентлигини доимий равишда ўсиб боришини таъминлаш ҳамда рақобат бардош ҳолатда ушлаб туриш имконияти яратилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Шарқ” НМК, 1997. Б. 40-63
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для

- студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. // Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В.Моисеева, А.Е.Петров. // Под ред. Е.С.Полат. – М.: «Академия», 1999. Б. 272
3. Педагогика профессионального образования // Под ред. В.А. Сластенина. – М.: «Академия», 2006. Б. 426.
4. Экспресс информация. Труд и социальные вопросы. Зарубежный опыт. – М.: ВНИИ центр, 1986. Выпуск 10. Б. 86

РЕЗЮМЕ

В статье освещены возможности внедрения инновационных технологий в процессе повышения квалификации работников народного образования. Также проанализированы преимущества применения инновационных технологий в индивидуализации образования и достижении определенных целей, изменении характера деятельности преподавателя и слушателя в современных условиях. В том числе изложены сущность, возможности, преимущества и педагогические условия внедрения в практику некоторых форм и методов организации учебного процесса: обучение в специализированном образовательном учреждении с применением современных информационных технологий, дистанционное обучение, модульное обучение и обучение, основанное на методе проектов.

Ключевые слова: повышение квалификации, технология, обучение в специализированном образовательном учреждении, дистанционное обучение, метод проектов, модульное обучение, блок-модуль, индивидуализация, креативность, конкурентоспособность.

RESUME

This article highlights the introduction of innovative technologies in the process of retraining the national education workers. The advantages of the use of innovative technologies in the individualization of education and the achievement of certain objectives, changes in the character of the teacher and listener in modern conditions are also analyzed. Additionally, teaching in specialized educational institutions of retraining by using modern IT, distance teaching, teaching based on planning method, significance of types namely module teaching, opportunities, advantages and pedagogical conditions of realizing of organizing studying process are explained in the system.

Key words: training in specialized institutions, distance learning, project method, a modular training, individualization, of creativity, retraining, technology, block-module, competitiveness.

МАСОФАВИЙ ЎҚИТИШ ТИЗИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ЎҚУВ КУРСЛАРИ МАЗМУНИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**Ибраймов А.Е. *****РЕЗЮМЕ**

Мазкур мақолада масофавий ўқитишни ташкил этиш ва ривожланишининг омиллари, масофавий ўқитиш учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган тамойиллари ва уларга асосланиб умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг малакасини масофавий ошириш курсларининг мазмунини ишлаб чиқишнинг босқичлари ҳамда амалиётга жорий этилиши ёритилган.

Калит сўзлар: масофавий ўқитиш, тамойиллари, ўқув курслари, технология, воситалари.

Масофавий ўқитишнинг назарий ва амалий жиҳатларини жуда кўп хорижий тажрибаларда кўришимиз мумкин. Масофавий ўқитиш тизимини яратиш ва уни таълим жараёнига жорий этишнинг турли жиҳатлари бўйича хорижий давлатларда илмий ишлар олиб борган олимлар сифатида A.W.Bates, Z.L.Berge, B.A.Holmberg, A.A.Андреев, A.A.Ахаян, A.M.Бершадский, M.B.Моисеева, E.C.Полат, B.I.Солдаткин, B.П.Тихомиров, A.B.Хуторский, C.A.Щенников, И.В.Сергиенко, Республикамизда эса A.A.Абдукодиров, У.Ш.Бегимкулов, Н.И.Тайлақов, Н.А.Муслимов, Д.М.Сайфуров, Г.В.Елдашева ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин.

Масофавий ўқитиш соҳасида етакчи мутахассис A.A.Ахаян илмий тадқиқотида [1] масофавий ўқитишни ташкил этиш ва ривожланишининг омилларини 3 та гуруҳга ажратиб кўрсатади:

1. Коммуникация технологиялари доирасида техник ривожланишга боғлиқ омиллар [1;23]: ҳисоблаш платформасининг янги авлоди яратилиши, рақамли сигнални қайта ишловчи техник воситаларнинг ишлаб чиқилиши, серверли дастурий таъминотни кенг қўламда қўллаш, телефон интеграцияси, оптик толали ва космик алоқа асосида маълумотлар узатишда ягона глобал компьютер тармоғининг ривожланиши;

2. Ижтимоий-иқтисодий омиллар [1;26]: касбга оид билимлар янгиланиш даврининг қисқариши, янги билимлар тури ва қўламининг кўпайиши ва кенгайиши натижасида уларни қисқа муддатда ўзлаштиришнинг қийинлиги, масофавий ўқиб маълумот олишни истайдиганлар сафининг кенгайиб ва кўпайиб бориши.

3. Таълим мақсадлари ва стратегияси ўзгариши билан боғлиқ омиллар [1;27]: таълим олувчилар интеллектуал салоҳиятининг ривожланиши; ахборотлашган жамият шароитида уларни касбий фаолиятга тайёрлаш; индивидуал таълим траекториялари бўйича ўқиш имкониятларини амалга ошириш; шахснинг ҳар томонлама максимал ривожланиши учун шароит яратиш; жамият аъзоларида мустақил равишда билим олиш малакасини ҳосил қилиш; ягона таълим-ахборот маконини яратиш муаммолари.

Юқорида келтирилган асослар масофавий ўқитишни ривожлантиришнинг объектив шароити қандай бўлса, айнан шунга мос масофавий ўқитиш тизимини ташкил этиш кераклиги ҳақида гувоҳлик беради.

Шунингдек, масофавий ўқитиш тизимини яратиш ва ривожлантиришнинг ўзига хос қонуниятларини тадқиқ қилиш, ўрнатилган педагогик тамойиллар билан бир қаторда, масофавий ўқитиш учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган қуйидаги тамойиллар билан тўлдирилиши мумкин [2].

Масофавий таълим муҳитидаги таълим жараёнини лойиҳалашда педагогик ёндашувнинг устуворлиги тамойили.

Бунинг мазмун - моҳияти шундан иборатки, масофавий таълим муҳитини лойиҳалашни унинг назарий концепцияларини ишлаб чиқиш, амалга ошириш кўзда тутилган ишларнинг дидактик моделларини яратишдан бошлаш зарур бўлади. Таълим муассасаларида ўқув жараёнини компьютерлаштириш бўйича орттирилган тажрибалар тизимнинг педагогик жиҳати устувор бўлган тақдирда, у самаралироқ кечади, деб таъкидлаш имконини беради.

Шунинг учун ҳам биринчи ўринга глобал ва маҳаллий тармоқлаштириш, мультимедиа тизими ва шу каби янги ахборот технологияларини эмас, балки ўқув курсининг мазмунини тўлдирадиган ва дидактик жиҳатдан асосланган таълимий хизматларни қўйиш лозим бўлади.

Масофавий ўқитишнинг мавжуд таълим олиш шаклларига зид эмаслиги тамойили. Лойиҳаланаётган масофавий таълим муҳити зарур ижтимоий ва иқтисодий самара берадиган бўлиши учун яратиладиган ва амалга татбиқ қилинадиган ахборот технологиялари анъанавий таълим тизимида ёт элемент бўлиб қолмаслиги, балки унга табиий равишда интеграциялашуви зарур.

Таълим олувчилар томонидан таълим мазмуни эркин танлаш тамойили. Бу таълим тамойилни амалга оширишда, масофавий таълим тизими фаолияти ва ўқув курслар мазмуни Давлат таълим стандартларининг меъёрий талабларига мувофиқ бўлиши зарур.

Коммуникатив маконининг очиклиги тамойили. Компьютер телекоммуникация алоқалари ёрдамида амалга оширилаётган масофавий таълим жараёнини ташкил этиш, долзарб ўқув объектлари билан боғлиқ таълим олувчилар фаолияти натижаларини очикдан-очик муҳокама қила олиш ва уларнинг ишларини ўз вақтида тузатиш имконини беради. Турли-туман воситалардан (графика, анимация, товуш ва ранглар, махсус эффектлар, гиперматнлардан) фойдаланиш ўқув ишлари жараёнига мустақил ижодий

* Ибраймов А.Е. – ТДПУ тадқиқотчиси.

ёндашишни кучайтиришга имкон яратади.

Интерфаоллик тамойили. Масофавий ўқитиш тизимида бу тамойил, фақат таълим олувчилар ва ўқитувчиларнинг ўзаро алоқаларини янги ахборот технологиялари воситалари ёрдамида таъминлаб қолмасдан, балки тингловчиларнинг ўзаро мулоқотларини ҳам ўзига хос қонуниятлар асосида акс эттиради.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, масофавий ўқитиш жараёнида таълим олувчилар орасида ўзаро маълумотлар алмашиш уларнинг ўқитувчи билан боғланишларидан ҳам кўра кўпроқ амалга оширилган экан. Шунинг учун ҳам бу принципга мувофиқ масофавий ўқитишни амалга ошириш, масалан, компьютерли видеоконференция ўтказишда ўқув жараёнининг барча қатнашувчиларга электрон манзилларни маълум қилиш керак бўлади.

Бошланғич билимлар тамойили.

Масофавий ўқитиш тизимини муваффақиятли амалга ошириш учун таълим олувчи масофавий ўқитиш технологиялари ва воситаларидан фойдаланиш ва уларни ишлатиш бўйича дастлабки бошланғич билим ва малакага эга бўлиши керак. Масалан, масофавий таълим олувчининг компьютерда мустақил ишлашига, локал ва глобал тармоқлари орқали тегишли маълумотларни қабул қилиб олиш ёки юбориш каби амалларни бажаришига тўғри келади. Бунинг учун эса ундан маълум даражадаги компьютер саводхонлиги ҳамда локал ва глобал тармоқларда ахборот алмашувини амалга ошириш малакасига эга бўлиш талаб этилади. Масофавий таълим олувчиларнинг бундай бошланғич билим ва малакаларга эга ёки эга эмаслиги масофавий ўқитишнинг самардорлигини белгиловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Ахборот коммуникация-технологиялари воситаларини қўллашнинг педагогик мақсадга мувофиқлиги тамойили. Бу принцип етакчи педагогик принцип бўлиб, масофавий ўқитиш тизимини ташкил этиш, лойиҳалаштиришнинг ҳар бир қадамига педагогика нуқтаи назаридан баҳо бериб боришни талаб қилади. Масофавий ўқитиш тизимида кенг миқёсда фойдаланиладиган ахборот технологиялари воситалари ўқитиш тизимининг барча компонентларига, яъни ўқитишнинг мақсади, мазмуни, ўқитиш воситалари, ўқитиш шакли ва методларига ўз таъсирини кўрсатади. Бу, ўз навбатида, билимларни эгаллаш борасидаги мустақиллик, ижодий имкониятлар, аналитик ва танқидий фикр юритиш, унинг интеллектуаллиги, қомил инсонни тарбиялашдек мураккаб ва педагогикада ўта долзарб вазифаларни ҳал этишда турли ахборотлар манбалари билан ишлай олишга ёрдамлашади.

Модуллилик тамойили. Масофавий ўқитиш дастури асосида модулли принцип ётади. Модул – бу бирор мақсадга қаратилган функционал қисм бўлиб, унда ўқув мазмуни ва уни эгаллаш технологиясининг бирлашмаси акс этади. Модулни шакллантириш учун ўқув фани дастури асос бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир алоҳида модул ўқув фанининг маълум бир соҳасига оид тушунча ва тасаввурларни қамраб олади. Ўқитиш мазмуни эса,

мақсадга мувофиқ равишда ўзлаштиришни амалга оширадиган ва ниҳоясига етган мустақил яхлит маълумотлар тўпланган блокдан иборат бўлади.

Шундай қилиб, айтилган вақтда масофавий ўқитишнинг бир қатор асосий принциплари шаклланиб ва унинг хусусиятлари аниқланган бўлиб, терминологик базаси ва тушунчалари ҳам ишлаб чиқилган ҳамда ҳозирги кунда масофавий ўқитиш тизимини ташкил этиш ва жорий этиш учун етарлича илмий-назарий база мавжуд.

Юкоридаги каби таъкидланган ғоялардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли, 2014 йил 15 августдаги “Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 234-сонли қарорлари асосида масофавий малака ошириш тизими яратилди.

Мазкур ҳужжатлар асосида 15 та предмет бўйича умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг малакасини масофавий ошириш курслари ўқув-режа дастурлари, ўқув-методик материаллари ишлаб чиқилди ва улар асосида масофавий малака ошириш курслари ташкил этилди.

Жумладан, муаллиф томонидан илмий тадқиқот жараёнида хорижий давлатларда масофавий малака ошириш курслари мазмунини яратиш бўйича тажрибаларга ва ўқитувчиларининг малакасини оширишга қўйилган Давлат талабларига асосланиб, умумий ўрта таълим мактаблари физика ўқитувчиларининг масофавий малакасини ошириш курсининг мутахассислик фанлар блоқи бўйича 82 соатдан иборат модулли ўқув-режа, дастурлари, ўқув-методик материаллари ишлаб чиқилди. Мазкур модулли ўқув-режа физика фани назарияси ва уни ўқитиш методикаси, физика фанини ўқитишда педагогик технологиялардан фойдаланиш, физика фанини ўқитишда ахборот технологияларини қўллаш модулларида ташкил топган. Ушбу модулли ўқув-режа бўйича физика ўқитувчилари жами 82 соатнинг 50 соатида ўқув материалларни ўқиш ва топшириқларни бажариши, 6 соатида тармоқ орқали машғулотлар ва консултацияларда иштирок этиши 6 соатида оралиқ назорат ишларини бажариши, 20 соатида малака ошириш институтларида юзма-юз контакт сессия машғулотларида иштирок этиши мўлжалланган.

Мазкур физика ўқитувчиларининг малакасини масофавий ошириш курси учун ишлаб чиқилган ўқув-методик материаллар махсус серверга ўрнатилган MOODLE платформасига жойлаштирилиб, www.avloniymtk.uz, www.masofa.uz ўқув портллари орқали кейс-технология, тармоқ-технология ва мобил технологиялари асосида амалиётга жорий этилди.

Физика ўқитувчиларининг масофавий малакасини ошириш курсларини амалиётга жорий этишда масофадан ўқитишнинг махсус технологияларини танлаш билан бирга ўқитиш

шакллари, методлари, воситаларини ҳам танлашга эътибор қаратиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бунда кўпроқ физика ўқитувчиларининг ўқув материаллар билан мустақил равишда ишлаш ва мустақил равишда малака ошириш жараёнида учраган муаммоларни бошқа физика ўқитувчилари билан ўзаро ва физика фани тьюторлари билан форумлар, чатлар, видеоконференциялар орқали ўзаро муҳокама қилиш, ҳал этиш асосида малака ошириш назарда тутилди.

Физика ўқитувчиларнинг малакасини масофавий ошириш курсларида ўқитишнинг илғор педагогик технологиялари сифатида электрон маъруза, виртуал лаборатория ишлари, назорат ишларининг илғор методлари, ўқув фаолиятини кўзатиш методи, тест ўтказиш методи, анкета ўтказиш усули, ўз-ўзини текшириш, мустақил ишлар, консультациялар, вебинарлардан кенгрок фойдаланиш йўлга қўйилди. Ушбу педагогик технологиялар шахсга йўналтирилган ўқитиш муаммоларини ечишни ҳам самарали ҳал этишга қаратилган. Физика ўқитувчилари яқка ўзининг қобилиятларини кўрсатиш, турли билим соҳаларида аниқ натижаларга эришиш, эгалланган билимларни англаб етиш, бунинг натижасида уларга турли ҳаётий муаммоларни ечиш йўллари тушуниш имконияти шаклланади.

Мазкур курслар тармоқли ва мобил технологиялар асосида ташкил этишда курсларда техник ёки Интернетга оид муаммолар бўлишини назарда тутган ҳолда, умумий ўрта таълим мактаблари физика ўқитувчиларининг масофавий малака ошириш курсларини кейс-технология асосида ҳам амалга оширилди.

Масофавий курсларни кейс-технология асосида амалга оширишда физика ўқитувчиларининг малакасини масофавий ошириш учун ишлаб чиқилган ўқув-методик материаллар махсус тўплам (“кейс”) шаклида тингловчиларга мустақил ўрганиш учун берилади ва тингловчилар мустақил равишда ўрганиб модулар бўйича машқ, топшириқларни, назорат топшириқларини, малака иши тақдимотларини босқичма-босқич бажарадилар ҳамда белгиланган жадвал асосида малака ошириш институтида юзма-юз ўтказиладиган контакт сессия машғулотлари жараёнида бажарган топшириқларини физика фани тьюторига тақдим этадилар ва ўз навбатида MOODLE платформасига ҳам юклайдилар. Тьютор эса, ўрнатилган коидалар бўйича тингловчиларнинг топшириқларини қоғоз нусхасида ва тизимга юкланган ҳолатида ҳам баҳолаб боради. Масофавий малака ошириш жараёнида тингловчилар муаммоларга дуч

келганларида ўзларига бириктирилган физика фани тьюторларидан вақти-вақти билан телефон, факс, электрон почта орқали маслаҳатлар олиб борадилар.

Шундай қилиб, ҳар бир технология ва ўқитиш шакллари, методлари асосида тингловчилар шароитига кўра, уйида, ўзи ишлаётган мактабда ёки бевосита масофадан ўқитиш марказларида, ўқув режа бўйича модулар ва мавзуларни босқичма-босқич ўзлаштиради ва курс якунида муваффақиятли масофавий малака оширган физика ўқитувчисига давлат намунасидаги сертификат берилади.

Шунингдек, физика ўқитувчиларининг масофавий малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш мақсадида тажриба-синов мақсадида ягона ўқув-режа, дастур асосида масофавий малака ошириш курслари ташкил этиш билан биргаликда модулли-вариатив ўқув-режа, дастурлар асосида масофавий малака ошириш курслари ташкил этилди. Бу шаклда курсларни ташкил этиш тингловчиларга ўзларининг тайёргарлик даражаси, эҳтиёжлари, шарт-шароити, касбий-педагогик маҳоратига кўра ҳамда билимларидаги бўшлиқларни тўлдиришга йўналтирилган ўқув дастурларни танлаши асосида масофавий малака ошириш имкони тўғилади.

Анъанавий малака оширишга нисбатан масофавий малака ошириш курсларини модулли-вариатив дастур асосида ташкил этиш жуда қўлай, чунки масофавий курсларда тингловчилар ўқув материалларни асосан мустақил равишда ўзлаштирганлиги сабабли ўқув жараёнини ташкил этишда салбий натижалар юзага келмайди. Сабаби, курсга қабул қилинган тингловчилар модулли-вариатив дастурлар асосида бир нечта гуруҳларга бўлингани билан, лекин тьюторларнинг ўқув юкламаларининг ошиб кетишига олиб келмайди. Шунинг учун ҳам модулли-вариатив ўқув дастурлар асосида малака оширишни анъанавийга нисбатан масофавий шаклда амалга ошириш самарали бўлишига олиб келади.

Шундай қилиб, тажриба-синовлар натижаларидан кўришимиз мумкинки, умумий ўрта таълим мактаблари физика ўқитувчиларининг анъанавий ва масофавий малакасини ошириш курсларини ягона ўқув дастурлар асосида ташкил этишга кўра, ҳар бир физика ўқитувчисининг педагогик тажрибаси, педагогик маҳорати, тайёргарлик даражаси, талаблари, эҳтиёжларига мос равишда ҳамда билимларидаги бўшлиқларни тўлдиришга йўналтирилган модулли-вариатив дастурлар асосида масофавий малака ошириш курсларини жорий этиш истикболли кўринмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ахаян.А.А. Теория и практика становления дистанционного педагогического образования: Дисс. ... доктр. пед. наук. - М.: 2004. – 489 с.
2. Сергиенко И.В. Концептуальные идеи моделирования и реализации дистанционного обучения // Дистанционное и виртуальное обучение. – М.: 2007. - № 7. - С. 17 - 33.
3. www.avloniymtk.uz, www.masofa.uz халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини масофавий ошириш ўқув портали.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются факторы развития и создания дистанционного обучения. Дистанционное обучение имеет свои специфические принципы в подготовке учителей в средних школ.

Ключевые слова: дистанционное обучение, принципы, учебные курсы, технологии, средств.

RESUME

This article discusses the factors of the development and the establishment of distance learning, distance learning has its own specific guidelines and training of teachers in secondary schools, based on the course content remotely reflected in the implementation stages of development.

Keywords: distance learning principles, training, technology, equipment.

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОСОМАТИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА У ДЕТЕЙ

Илхамова Д.И. *

РЕЗЮМЕ

В статье проводится литературный обзор формирования психосоматического феномена у детей. Факторы, приводящие к возникновению у детей психосоматических заболеваний, в частности заболеваний пищеварительной системы, обсуждаются с точки зрения психоанализа, когнитивно-бихевиорального подхода, культурно-исторической концепции. Подчеркивается, что существует необходимость в проведении комплексного исследования возрастных, социально-психологических и этнокультурных особенностей формирования психосоматического феномена у детей.

Ключевые слова: дети, психосоматика, психосоматический феномен, хронические заболевания, концепции, факторы, семейные отношения, психопрофилактика.

В настоящее время психосоматические заболевания занимают в структуре заболеваний детей одно из ведущих мест. Как считают некоторые авторы [3,4] постепенное, порой незаметное начало заболевания позволяет предполагать, что в действительности подобные нарушения встречаются значительно чаще, чем можно об этом судить по обращаемости детей в лечебно-профилактические учреждения. Психосоматические заболевания особенно распространены в возрасте 5 – 6 лет, 9 – 10 и 12 лет, то есть, в периоды значимых преобразований в структуре личности.

Целью данной статьи является проведение обзора имеющихся в медико-психологической литературе данных о формировании психосоматического феномена у детей.

В последнее десятилетие проведено много исследований, направленных на изучение психологических факторов, лежащих в основе тех или иных хронических заболеваний [2,3,6]. Выявлено, что психологические факторы, одним из которых является фон семейных отношений, не только создают предпосылки для развития хронического заболевания, но и влияют на его течение [2,3,4]. Дети настолько тесно связаны с родителями, что практически любое нарушение семейных отношений ставит ребенка на грань риска возникновения заболевания. Поэтому особенностям семейной организации как фактору, влияющему на возникновение и течение соматических заболеваний, уделяют особое внимание многие исследователи, представляющие различные психологические направления [6].

Так, с точки зрения психоаналитической теории, нарушенные внутрисемейные контакты в раннем возрасте, особенно между матерью и ребенком, в дальнейшем увеличивают риск развития психосоматических заболеваний (Д.Винникотт, Г.Амон, О.Кернберг, Ф.Дольто и др.). Представители системно-коммуникативного подхода считают, что симптом, болезнь или нарушение поведения одного из членов семьи следует рассматривать в качестве специфической коммуникации, выполняющей роль защиты, прагматически выгодной всем членам семьи (П.Вацлавик, Дж. Бивин, Д. Джексон).

В исследованиях, посвященных проблемам психосоматики, основная роль, как правило,

уделяется эмоциональному фону в семье, конфликтам и потребностно-мотивационной сфере больного, а также особенностям семейного воспитания [6,7,11].

С первых дней жизни ребенка телесные акты, связанные с пищеварительными и выделительными процессами, являются одним из основных содержаний общения матери и младенца и выступают как невербальные средства коммуникации (особенности приема и усвоения пищи, определенный плач). Поэтому изучение коммуникации между матерью и ребенком и ее нарушений представляется релевантным проблемам возникновения и развития хронического заболевания пищеварительной системы у детей. До настоящего времени внимание исследователей при изучении причин психосоматических заболеваний уделялось, в основном, эмоциональным отношениям и коммуникации матери и ребенка в младенческом и раннем возрасте, в то время как коммуникация в дошкольном и младшем школьном возрасте, опосредованная знаково-символическими формами деятельности, оставалась вне поля изучения.

Современное учение о психосоматике берет начало в работах клиницистов психоаналитического направления. В психоаналитической концепции существует несколько моделей возникновения психосоматического симптома, среди них конверсионная модель (З. Фрейд, П. Федерн, Г. Гродек, Ф. Дейч), модель вегетативного невроза (Ф. Александер), концепция десоматизации (М. Шур, А. Митчерлих) и др. В обобщенном виде суть этих концепций сводится к тому, что бессознательный конфликт, не имея выхода в соответствующем внешнем проявлении, приводит к эмоциональному напряжению, а затем к прорыву предэдипальных или эдипальных инстинктивных желаний, и сопровождается устойчивыми изменениями в вегетативной нервной системе. В концепции Г.Амона психосоматический симптом выступает как саморазрушительная попытка восполнить и компенсировать структурный нарциссический дефицит, возникший в результате нарушения на ранних стадиях симбиотического взаимодействия. Представители теории объектных отношений (Д.В.Винникотт, О.Кернберг) также связывают психосоматическое расстройство со слабым Эго (обусловленным, в основном, недостаточным хорошим материнством), которое имеет непрочное

* Илхамова Д.И. – доцент кафедры психологии НУУз.

обиталище, созданное в ходе развития.

С позиций семейного системного подхода психологические симптомы и проблемы, в том числе и психосоматические, рассматриваются как результат неоптимальных, дисфункциональных взаимодействий членов семьи, как специфическая коммуникация, выполняющая функции защитного маневра, прагматически «выгодного» всем участникам коммуникации (П.Вацлавик, Дж. Бивин, Д.Джексон, С. Минухин и др.).

С точки зрения когнитивно-бихевиорального подхода (А.Бек, А.Эллис, Дж.Т.Вильсон) психосоматические расстройства являются следствием неточной оценки событий, то есть соматические и психические симптомы рассматриваются как заученная форма поведения, возникшая под воздействием иррациональных суждений на фоне тревоги.

В исследованиях последних лет также рассмотрен феномен психосоматических расстройств желудочно-кишечного тракта. Н. Frayberger, W.Zander, H.Weiner, M.Thaler, I.A.Mirski, W.Shuffel, T.Uexkull, Б.Любан-Плоцца, Г. Амон, А.В. Мазурин, А.М. Запруднов, Ю.Ф. Антропов, Д.Н.Исаев, Л.И.Тулчина и др. отмечают, что характерной чертой гастроэнтерологической патологии является ее частая психологическая обусловленность[10]. В ряде исследований показана связь психосоматической патологии желудочно-кишечного тракта с эмоциональным напряжением: депрессией [1,3], эмоциональными переживаниями [4], неудовлетворенной потребностью в персональной любви, потерей доверия к миру, отторжением себя от идентификации с близким кругом лиц [11] и др.

Отсутствие единого мнения о причинах возникновения заболеваний пищеварительной системы позволяет говорить о комплексе психологических причин, участвующих в патогенезе этих расстройств. В то же время, психологические механизмы возникновения желудочно-кишечных заболеваний сближают их с другими как психосоматическими, так и психическими, заболеваниями. Но, если при психических заболеваниях переживания, неудовлетворенные потребности и конфликты, девиации коммуникации очевидны, то в случае гастропатологии эти причины оказываются замаскированными телесным синдромом.

В рамках культурно-исторической концепции предпринята попытка соединить в единой концептуальной схеме онтогенез телесности и актуалгенез психосоматических расстройств, исходя из идеи Л.С.Выготского о формировании интрапсихических функций из интерпсихических (П.Д. Тищенко, В. В. Николаева, Е.Т. Соколова, А.Ш.Тхостов, Г.А.Арина и др.)[9]. Психосоматическое развитие ребенка с позиции культурно-исторического подхода рассматривается как процесс закономерного становления механизмов психологической регуляции телесных функций, действий и феноменов в процессе взаимодействия ребенка со взрослым. Таким образом, телесность

встраивается в общий ход психического развития как необходимое условие и инструмент его, и подобно любой психической функции, обретает знаково-символический характер, «культурную» форму. Это дает возможность рассматривать психосоматическое заболевание не просто как реакцию на психотравмирующие факторы, а как расстройство, возникающее при искажении означивания матерью эмоций и переживаний ребенка, которое приводит, в свою очередь, к нарушению означивания (сигнификации) ребенком собственных эмоций, ощущений, переживаний.

Анализ зарубежных исследований развития общения (Л.С. Выготский, Д.Б.Эльконин, М.И.Лисина, Н.Н.Авдеева, С.Ю.Мещерякова, А.Фрейд, Р. Шпиц, Дж.Боулби, Д.Винникотт, Д.Стерн и др.)[1,7] показал, что в большинстве работ, посвященных изучению влияния общения ребенка со взрослым, в первую очередь с матерью, на формирование личности ребенка и возникновение соматических и психических заболеваний, основное внимание уделяется ранним этапам онтогенеза (непосредственному эмоциональному общению). В то же время общение ребенка с матерью, опосредствованное предметной и символической деятельностью (игрой, рисованием, чтением книг и т. д.), которая является основным видом деятельности ребенка на протяжении дошкольного возраста, остается малоизученным. Однако именно эти формы знаково-опосредованного общения способствуют выработке своеобразного общего «символического» языка, через который ребенок выражает свои чувства, состояния и потребности, а мать - своё отношение к ребенку, его принятие, «отзеркаливает» его чувства и состояния на «знаково-символическом уровне», тем самым, формируя у ребенка принятие себя, положительный, устойчивый образ «Я».

При рассмотрении видов коммуникации основной акцент делается на невербальной коммуникации. Проблема невербальной коммуникации изучалась как отечественными учеными (В.А.Лабунская, 1987, В.П.Морозов, 1993, М.С.Андрианов, 1995, И.Н.Горелов, 2006), так и зарубежными (М. Аргайл, А.Меграбян, 2001, Р.Бердуистелл, 1990 и др.). В.А. Лабунская, рассматривает невербальную коммуникацию как часть более широкой категории невербального поведения, способ организации усвоенных индивидом невербальных средств общения, преобразованных в индивидуальную, конкретно-действенную форму действий и поступков[4]. По мнению Е.И.Фейгенберг, А.Г.Асмолова невербальная коммуникация является каналом передачи личностных смыслов [5,6].

В работах П.Вацлавика, В.Сатир, Т.Гордона, Г.М.Андреевой, Э.Г. Эйдемиллера выделены условия эффективной межличностной коммуникации: открытость, точность, непротиворечивость, необходимая степень самораскрытия, обсуждение значимых для членов семьи проблем, согласованность представлений о

семейном укладе, проявление любви и поддержки, формирование семейного языка (определенных, согласованных и легко узнаваемых семейных символов, традиций, норм).

Неадекватная межличностная коммуникация – одна из наиболее вероятных причин нарушения семейного функционирования. Среди причин нарушения межличностной коммуникации выделяют противоречивость сообщений, «двойные послания», перегруженность информационного канала, личностные особенности членов семьи, манипулирование партнером в процессе коммуникации, отрицание адекватной интерпретации семейной ситуации, предлагаемой партнером (Г.Бейтсон, Э.Берн, В.Сатир, Р.Лэнг)[11].

Исследование Т.Гордона показало, что значительная часть информации, которой обмениваются члены семьи, обычно остается невоспринятой. Особенно это касается информации, идущей от детей к родителям. При этом передающий (ребенок) не замечает, что реципиент (родитель) не воспринял всего сообщения полностью – он склонен считать, что все переданное воспринято правильно[11].

С работой Т.Гордона перекликается исследование Е.Т.Соколовой (1995), которая выделила 5 видов «речи» ребенка, не замечаемой или не понимаемой взрослым: жесты, выход в действие, ритуалы, соматизация и символизация. Кроме того, ею выделены неэффективные способы родительских «посланий», к которым незрелое сознание ребенка наиболее восприимчиво, и которые, как следствие, отражаются на его психологических особенностях.

Можно предположить, что коммуникация, существующая в нарушенном состоянии длительное время, когда непонимание между родителями и детьми, «несоответствие их языков» является «хроническим», будучи в начале показателем нарушенного отношения матери к ребенку, постепенно переходит в причину этих нарушений. В конечном счете, такая ситуация должна породить, или возродить, такой язык, с помощью которого ребенок мог бы добиться удовлетворения своей потребности или выразить переживания. Но, поскольку ребенок пользуется только тем языком, который ему дал взрослый, в подобном случае он неосознанно вернется к языку телесности, а именно, психосоматическому заболеванию, как акту отчаяния, «крику о помощи» (F. Dolto, Е.Т. Соколова).

Язык телесности, как и другие психические функции, изменяется в процессе развития ребенка. В отечественной психосоматике существует несколько подходов к выделению этапов психосоматического развития. Так, В.В.Ковалевым (1985) высказано предположение о сменности четырех качественно различных уровней патологического нервно-психического реагирования у детей на те или иные вредности (сомато-вегетативный, психомоторный, аффективный, эмоционально-

идеаторный). Для каждого из этих уровней характерны свои «возрастные» симптомы, отражающие патологически искаженные и утрированные проявления возрастного развития. Уровни нервно-психического реагирования, выделенные В.В. Ковалевым, основаны на медицинских наблюдениях частоты эмоциональных расстройств в детском возрасте и обоснованы преимущественно с позиции психофизиологии.

Другая периодизация психосоматического развития предложена Г.А. Ариной (1991, 2003), ею выделены три этапа нормального развития телесности (коммуникативный, гностический, рефлексивный), однако возрастные границы этих этапов не обозначены, не представлена их феноменология[5,6].

В работе М.Г.Булыгиной проведено сопоставление возрастных периодов развития ребенка (за основу взята периодизация Д.Б.Элькониной и этапов развития телесности Г.А.Ариной [4] , что позволило определить их возрастные границы, обогатить феноменологическим материалом. При сопоставлении основное внимание было уделено роли общения ребенка со взрослым в процессе развития телесности. Показано, что три этапа развития психосоматического феномена Г.А.Ариной соответствуют трем эпохам развития, выделяемым Д.Б. Элькониным – раннее детство (0 - 2-3 года), детство (3 – 11-12 лет), подростничество (11-12 – 18 лет)[7]. Привнесение в периодизацию развития телесности переломов на рубеже 1-го года и 6-7 лет, т.е. периодов по Д.Б.Эльконину, позволяет, на наш взгляд, обогатить представление о развитии телесности и условиях, способствующих развитию соматической патологии, поскольку возраст 1-го года знаменует обретение ребенком физической независимости от матери, а в возрасте 6-7 лет происходит потеря непосредственности, появляется внутренняя психическая жизнь, ребенок утрачивает грацию, начинает опосредованно относиться к своему телу. Сделана попытка интегрировать этапы развития телесности и личностного развития ребенка, т.е. выстроить периодизацию развития ребенка в его целостности. Выделенные этапы соотнесены с уровнями нервно-психического реагирования на травматические воздействия в детском возрасте[1,8].

Проведенный анализ этапов развития показывает, что формирование психосоматического феномена неотделимо от личностного и когнитивного развития ребенка на всех этапах и определяется взаимодействием между матерью и ребенком. Обзор существующих в науке исследований показал значимость полученных результатов, однако эти исследования не исчерпывают всех аспектов содержания рассматриваемой проблемы. Необходимо на наш взгляд, провести исследования, учитывающие возрастные, социально-психологические и этнокультурные особенности формирования психосоматического феномена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеева Е.Г. Психоневрологические и психологические особенности детей с патологией органов пищеварения // Педиатрия. 1993. № 1. С. 99-102.
2. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение/ Пер. с англ. С. Могилевского.- М.: ЭКСМО-Пресс., 2000.- С.352.
3. Антропов Ю.Ф. Психосоматические расстройства у детей и подростков, М. - 1997. –С.197.
4. Булыгина М.В. Особенности коммуникации между матерью и ребенком с хроническим соматическим расстройством (на материале гастропатологии).//Автореф.дис. канд.психол.н. М. 2007.-С.3-7.
5. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – С.512.
6. Исаев Д.Н. Психосоматическая медицина детского возраста, С.-Птб. - 1996. –С.436 .
7. Карабанова О. Психология развития и возрастная психология.М. 2010.-С.113.
8. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. СПб.: Речь, 2001.- С.123.
9. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. Психологическое исследование. - М.1988.- С. 7-18.
10. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. - М.: Медицина, 1996. – С.464.
11. Handbook of psychopathology // Ed.Th.Ollendick, M.Hersen. N.Y:pletum Press.1993.-P.526.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тиббий-психологик адабиётларда келтирилган болаларда психосоматик феномен шаклланиши ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилинган. Психоанализ, когнитив-бихевиориал ёндашув, маданий-тарихий концепция, вужуд психологияси нуктаи назаридан болаларда психосоматик касалликларга олиб келувчи омиллар муҳокама этилган. Муаллиф мазкур тадқиқотлар қўрилаган муаммо мазмунининг барча жабҳаларини қамраб олмаганлиги, бу эса психосоматик феномен шаклланишидаги ёш, ижтимоий-психологик ва этномаданий хусусиятларни ҳисобга олувчи тадқиқотлар ўтказилиши зарурлигини таъкидлайди.

Калит сўзлар: болалар, психосоматика, психосоматик феномен, сурункалик касалликлар, концепциялар, омиллар, оилавий муносабатлар, психопрофилактика.

RESUME

The literature review on formation of psychosomatic phenomenon in children is given in this article. Factors, leading to contraction of psychosomatic diseases in children, in particular of digestive system, are discussed from the point of view of psychoanalysis, cognitive-behavioral approach, cultural-historical theory. It is emphasized that there is a need in the complex research of age, social-psychological and ethnocultural peculiarities of formation of psychosomatic phenomenon in children.

Key words: children, psychosomatic, psychosomatic phenomenon, chronic diseases, the concept of factors, family relationships, psychoprophylaxis.

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА БЎЛАЖАК КАСБ ТАЪЛИМИ БИТИРУВЧИЛАРИНИ
МАЛАКАВИЙ ТАЙЁРГАРЛИК ДАРАЖАСИНИ КВАЛИМЕТРИК БАҲОЛАШНИНГ
ИЛМИЙ АСОСЛАРИ**

Инамов Д.Д. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада касб-ҳунар таълими ва олий таълим ўртасидаги узвийликни таъминлаш ҳамда олий таълим тизимида бўлажак касб таълими битирувчиларининг тайёргарлик даражаси, квалиметрик баҳолаш муаммолари таҳлил қилинган. Ўқув жараёнининг муҳим компонентларидан бири таълим мазмунини, таълимий омилини, ўқитиш воситалари билан бир қаторда таълим жараёнида таълим олувчиларнинг эришган ютуқларини ҳолисона баҳолаш масаласи касб таълим тизимида жуда муҳим муаммолардан ҳисобланади. Баҳолашнинг квалиметрик технологияси бўлажак мутахассисларнинг компетентлиги ва битирув малакавий ишини сифат ва миқдор жиҳатдан мажмуавий баҳолашнинг инновацион тури ҳисобланади. Айни пайтда, мамлакатимиздаги олий таълим муассасаларида бўлажак касб таълими ўқитувчиларининг битирув малакавий ишларини баҳолашнинг турли хил усуллари мавжуд, шундай экан, уларни бир хил тизимга солиш муҳим масала ҳисобланади.

Калим сўзлар: касб-ҳунар, олий таълим, касб таълими, узвийлик, илмийлик, малакавий тайёргарлик, квалиметрик баҳолаш, педагогика, таълим мазмуни, воситалар, инновацион усул, Давлат таълим стандарти.

Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастурига муҳим йўналишларидан бири янги Давлат таълим стандартларига таянган ҳолда узлуксиз таълим тизимининг барча босқичлари, хусусан, олий таълим тизимида таълим самарадорлигига эришишда бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди.

Хусусан, “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилиниши билан узлуксиз таълим тизимининг асоси яратилди ва таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги масаласи таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларидан эканлиги алоҳида кўрсатилади. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни ҳаётга татбиқ этишнинг илмий тадқиқи масаласи ҳозирги куннинг муҳим вазифасига айланган бугунги кунда таълим тизими узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш муаммоси катта аҳамият касб этади. Чунки юқори малакали ишлаб чиқариш мутахассисларини тайёрлаш бўлажак мутахассислар томонидан касб таълими фанларининг илмий асосларини чуқур ўзлаштиришни, етарли даражада билим, кўникма ва малакаларга эга бўлишни, умумтаълим, умумкасбий ва махсус фанларни ўқитишда турли босқичларда узлуксизлик таъминланишини тақозо этади.

Ҳозирги кунда касб-ҳунар таълими ва олий таълим ўртасидаги узвийликни таъминлаш муаммоси назарий ва амалий жиҳатдан етарли даражада ҳал этилган эмас. Бунинг асосий сабаби умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълим тизимида ўқитишда дидактиканинг изчиллик принципига амал қилмаслик ва ўқитишнинг турли босқичлари ўртасидаги узвийликни эътиборга олмасликдир.

Ўқитишда узвийлик бу дидактик принцип бўлиб, у таълим мазмунини ифодаловчи ўқув режалари, дастурлар, дарсликларда ўқув материалларининг бир-бири билан мантиқан боғлиқ бўлишини, олдин ўзлаштирилган билимларга таянган ҳолда кейингиларини ўзлаштиришга

тайёрлашни, бўлажак мутахассисларда таълимнинг ҳар бир босқичида маълум даражада билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришнинг талаб қилувчи принциpidир.

Янги ташкил қилинган касб-ҳунар таълими ўқув муассасаларининг олдинги ўқув босқичи – умумий ўрта таълим мактаблари ва кейинги поғонада турган олий таълим муассасалари билан узлуксиз алоқалари орқали таълим тизимида узвийлик ва узлуксизликни таъминлаш муҳим вазифалардан биридир.

Узвийлик – умумпедагогик принцип бўлиб, таълим ва тарбиянинг ҳар бир поғонаси, босқичи, қирралари орасида ўзаро боғлиқликни таъминлашни, ҳар бир олдинги поғонада, босқичларда ўзлаштирилган тушунча, тасаввурлар, кўникма ва малакаларни кенгайтириб, чуқурлаштириб бориш натижасида таълим ва тарбияда сифатли ўзгаришларга олиб келишни тақозо этади. Шунинг учун ўқув-тарбиявий жараёни амалга оширишда маълум номутаносибликлар мавжуд. Кўп қўлланмаларда, мақолаларда узвийлик ва изчилликни таъминлаш ҳақида декларатив характердаги шиорлар бор, аммо узвийликни қандай таъминлаш керак, бунга асос нима бўлади, узвийликни таълим мазмунининг қайси предметлари, блоклари, босқичлари ёки бошқа ҳолларда таъминланиши мумкинлиги ҳақида кўрсатмалар мавжуд эмас. Шундан келиб чиққан ҳолда узвийликни таъминлашнинг имкониятларини аниқлаш, асослаш учун чуқур илмий изланиш ва таҳлил ишларини олиб бориш ва амалга ошириш зарур.

Узлуксиз таълим тизимида узвийликни таъминлашдан асосий мақсад – бўлажак мутахассисларни тайёрлаш сифатини ошириш, таълим ва тарбия жараёнининг таркибий қисмлари орасидаги боғланишларни мувофиқлаштириш, билим, кўникма ва малакаларни таълим стандартлари талабларига мувофиқлигини таъминлаш ҳамда мутахассисларда рақобатбардошлик касбий сифатларини

* Инамов Д.Д. – Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш институти катта ўқитувчиси.

шакллантиришдан иборат.

Касб-хунар таълимида битирув малакавий ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим жараёнида ўқувчилар эгалланган назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни тақомиллаштириш ҳамда хулоса чиқариш;
2. Мутахассислиги бўйича олган билимларни муайян илмий, техникавий, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда қўллаш;
3. Ўқувчиларни мустақил қарор қабул қилишга ўргатиш;
4. Ўқувчиларнинг ижодий ёндашиш қобилиятларини шакллантириш;
5. Муаммонинг ечимини адабиётлар, меъёрномалар ёрдамида амалий жиҳатдан асослаш ва уни тақдирот қилишга ўргатиш;
6. Эришилган натижалар асосида хулоса ва таклифлар бера олишга ҳамда уни тегишли технологик жараёнларда қўллаш.

Маълумки, олий таълим муассасаларида ўқитиш жараёни самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи бўлажак мутахассисларнинг билим ва кўникмаларини назорат қилиш ва баҳолаш жараёнида аниқланадиган кўрсаткич ўқув мақсадларига эришиш даражаси ҳисобланади. Бироқ билимларни назорат қилиш ва баҳолашнинг одатдаги методикаси ўқитишнинг пировард натижаларини баҳолаш масаласини ҳал этмайди.

Айни пайтда, мамлакатимиздаги ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим муассасаларида бўлажак мутахассисларни ўқитиш натижаларини баҳолашнинг турли хил усуллари мавжуд. Масалан, Россиялик олим Б.К.Коломийц ОТМ талабаларининг БМИ лари мураккаб объектлар бўлиб ҳисобланиб, уларни тизимли баҳолаш учун кўрсаткичлар йиғиндисини қўллаш зарурлигини кўрсатади [1].

Ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим муассасаларидаги мавжуд таълим амалиётида БМИ ни баҳолаш Давлат Аттестация Комиссияси (ДАК) аъзолари томонидан амалга оширилади, бу комиссия энг малакали педагоглар ва мутахассисларда шакллантирилади. Шунга қарамай, диплом ишларини баҳолаш ҳар доим ҳам етарли даражада объектив ва асосли бўлмайди, чунки, кўпинча, комиссия аъзоларининг умумий таассуротига асосланади. БМИ натижаларининг оғзаки баён шакли учун қўйиладиган баҳога ҳимоя қилишнинг навбати, талабанинг дастлабки тавсифи, баён қилувчининг нутқи суръати, унинг оғзаки гапира олиш қобилиятлари, ДАК аъзосининг педагогик фаолияти тажрибаси таъсир кўрсатади.

Баҳонинг объективлигига талабанинг ҳуқуқи, ўзини тута билиш услуги, педагог ва талабанинг коммуникатив сифатлари ва бошқа кўпгина омиллар беихтиёр таъсир қилади. Бунда қўйиладиган баҳо олдин жавоб берган талабаларнинг ДАК аъзоларида қолдирган таассуротига боғлиқ бўлади. Жумладан, БМИ натижалари билан ўртача иштирок этиш ундан олдин қатнашган аъло даражадаги чиқиш олдида яна ҳам ёмон кўринишга эга бўлиши ва аксинча, олдинги чиқиш қониқарсиз бўлган бўлса, бироз

ютуққа эришиши мумкин. Баҳонинг объективлигига, шунингдек, жавоб берувчининг нутқи ҳам таъсир кўрсатади. Илмийга ўхшаш тилдан, махсус атамалардан фойдаланиб у ДАК аъзоларининг саволларига тўғри жавоб беришдан қочиб, чалғитувчи мулоҳазалардан фойдаланади ва баъзида хоҳлаган натижасига эришади.

Баҳоларнинг субъективлиги, назорат қилиш натижаларининг қайта тикланмаслиги таълимда реалистик ва таъсирчан қарорларни қабул қилиш мумкин эмаслигига олиб келади. Москвада 1995 йилда бўлиб ўтган “Турли ўқитиш босқичларида ва ОТМ ни аккретизациядан ўтказишда талабаларнинг билимларини назорат қилишнинг замонавий шакл ва методлари” мавзусидаги конференция–семинарда баҳолаш жараёнининг объективлиги ва ҳаққонийлигини оширишнинг қуйидаги икки асосий йўналиши тавсия этилди:

- 1) ўлчаш сифатини тақомиллаштириш (баҳолашга экспертларни жалб қилиш, баҳолаш алгоритмларини ишлаб чиқиш, квалитетрик шкалаларни қўллаш ва ҳ.к.);
- 2) билимларни тест ёрдамида назорат қилишга ўтиш.

Маълумки, кўп ҳолларда, ўқитиш натижаларини тавсифлаш учун Блум таксономияси қўлланилади. У ўз ичига ўқитишнинг олти турини қамраб олади – билиш, тушуниш ва кўникма, таҳлил, синтез ва баҳолаш. Дастлабки икки категория билимларни ўзлаштириш даражасини тавсифлайди. Қолган тўрттаси фаолиятнинг янада юқори даражасидаги интеллектуал даражаларига тегишлидир. Таксономияда: билим – муҳим ахборотни қайта тиклаш; кўникма – очилмаган муаммоларни ҳал қилиш; таҳлил – очиқ муаммоларни ҳал қилиш; синтез – муаммоларга эвристик (эвристика – мантикий усуллар ва методик қоидалар мажмуи; назарияси; унумли ижодий фикрлаш (тафаккур) жараёнларини ўрганадиган усул) жавобларни топиш; баҳолаш – билимлар асосида таянган танқидий мулоҳазаларни чиқариш.

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиққан ҳолда, БМИ ни баҳолаш жараёнига қуйидаги талаблар тизимини киритиш мумкин: валидлик – малака тавсифларида ва малака талабларида мавжуд бўлган ўқитишнинг пировард мақсадларига эришиш даражаси ва касб фаолиятининг тўлиқ таркибдаги масалаларини баҳолашга йўналтирилганлик; ишончлилик – баҳоларнинг ҳаққонийлиги, объективлиги; баҳонинг тўлиқлиги – баҳолаш предметларининг тўлиқлиги: касб фаолиятининг тўлиқ таркибдаги хоссаларида тизимини баҳолашга йўналтирилганлик; компетенцияларни баҳолаш воситалари билан қамраб олиш, бу вазифаларга мос келадиган барча МТ ларни ҳисобга олиш; технологиклик – баҳоловчи воситалар ва технологиялардан фойдаланиш, баҳолашнинг қулайлиги, тизимдаги баҳолашнинг ахборотлари қулайлиги; тежамкорлик; баҳонинг замонавий даражасига (маданиятига) мослиги – ватанимиз ва чет эл баҳолаш воситалари ва баҳолаш технологияси, уларнинг таркиби, тузилмаси ва мазмунининг энг яхши намуналари билан таққослаб баҳоланади. Булар билан бир қаторда,

баҳолашнинг мажмуавийлигини таъминлаш талабига ҳам риоя қилиш мақсадга мувофиқ.

Баҳолашнинг мажмуавийлиги – ДТС да белгиланган битирувчининг касбий ва умум маданий тайёргарлигининг барча сифатларини баҳолашни таъминлаш; ДАК аъзоларида ва тақризчиларда ДТС га мос келувчи БМИ ни баҳолаш параметрларининг мавжудлиги; бу кўрсаткичлардан якуний давлат аттестациясида (ЯДА) фойдаланиш; ЯДА тўғрисидаги низомда кўзда тутилган ҳар бир битирувчи бўйича барча ахборот манбаларининг (тақризчининг ва раҳбарнинг фикр-мулохазалари, ДАК баҳолари натижалари) мавжудлиги ва фойдаланиш: ДАК нинг якуний баҳолашида давлат имтиҳонларини топшириш натижаларининг ва БМИ сифати баҳосининг мавжудлиги, бу баҳолардан раҳбарнинг ва тақризчининг фикр – мулохазаларини ҳисобга олиб фойдаланиш; ОТМда битирувчиларни тайёрлаш сифати тўғрисида битирувчиларнинг ва иш берувчиларнинг фикрини ҳисобга олиш; барча ахборот манбаларидан квалиметрияда қабул қилинган ягона методлар бўйича баҳолар қийматларини бирлаштириш.

Таълим сифатини баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш муаммоси ва битирувчилар шахсининг шакллланганлигига талаблар узлуксиз изланишлар олиб борилишини тақозо этади, унга мос равишда педагогиканинг инструментал воситаларини доимо янгиллаб бориши зарур. В.П. Беспальконинг таъкидлашича [2], ҳозирги вақтда бундай янгиланиш замонавий педагогик технологияларнинг методлари ва воситаларига ўтиш ҳисобланади.

Ватанимиз ва чет эл муаллифларининг ишларини таҳлил қилиш квалиметрик ёндашув асосида ишлаб чиқилган технологиялар илмий асосланган, самарали ва ишончли педагогик технологиялар эканлиги тўғрисида хулоса қилишга имкон беради.

Квалиметрия – бу илмий билим соҳаси бўлиб, у истаган объектларнинг (предметлар, ходисалар, жараёнлар) сифатини мажмуавий, айрим ҳолларда эса тизимли, миқдорий баҳолашни ишлаб чиқиш методологиясини ва муаммосини ўрганади [3]. Педагогик квалиметрия асосида – педагогика, психология, социология, математика ва кибернетика каби фанлар ётади.

Педагогик ходисаларни квалиметрик баҳолаш муаммосига навбатдаги диққат эътиборнинг ошиши XX асрнинг 80-йиллари охири 90-йиллари бошида юзага келди. Мазкур муаммо Н.В.Акинфиева, Н.А.Васильева, А.С. Казарино ва бошқаларнинг асарларида акс эттирилган. Уларнинг тадқиқотлари квалиметрик тадқиқот методлари ва тадбирларини тавсифлашга бағишланган ва кам даражада квалиметриянинг назарий асосларига тааллуқли бўлган.

Педагогик квалиметриянинг асосий методларидан бири эксперт баҳолашлар методи ҳисобланади. Эксперт методлар инсоннинг эвристик имкониятларидан фойдаланади, бунда мазкур соҳада ишловчи мутахассисларнинг билимлари, тажрибаси ва интуицияси асосида тадқиқ этилаётган

ходисаларга баҳо олишга имкон беради. Эксперт дастлабки миқдорий ахборотнинг ўзига хос “датчиги” ҳисобланади ва ахборот олишнинг бошқа усуллари бўлмаганда фойдаланилади.

В.С. Черепановнинг докторлик диссертациясида [4] педагогик тадқиқотларда қўлланиладиган асосий эксперт методлар кўриб чиқилади. Унда:

1. **Индивидуал эксперт баҳолаш** (тадқиқотчининг олдиндан ифодаланган саволларга ёки анкетага масъул бўлган эксперт билан суҳбати).

2. **Морфологик эксперт методи**, у тадқиқот объектида асосий таркибий элементларни ажратишдан ва ўзининг қайд қилинган ҳолатларида олинган элементларнинг кўп сондаги комбинацияларини қараб чиқишдан иборат.

3. **Ўзини баҳолаш методи** (тадқиқ этувчи субъектнинг ўз имкониятларини ўзини баҳолаш шкаласи бўйича баҳолаш).

4. **Педагогик консилиум** (консилиум – оғир ёки ноаниқ бўлганликни аниқлаш ва уни топиш чораларини белгилаш учун чақириладиган экспертлар кенгаши) **методи** (тадқиқот натижаларини жамоа бўлиб муҳокама қилинишини назарда тутувчи баҳолаш ва ўзини баҳолаш методларининг кўриниши).

5. **Гуруҳий экспертбаҳолашлари методи** (жамоавий эксперт баҳолаши ёки Дельфи методи) – экспертлар фикрини изчил анкеталашдан ва бирор масала бўйича мутахассисларнинг устувор мулохазаларини аниқлашдан иборат.

Эксперт мулохазасининг асосли эканлиги омили унинг илмий даражасининг мавжудлиги, унвони, педагогик стажи, методик ишланмаларининг мавжудлиги, қўлланмалари борлиги ва ҳ.к. бошқалар ҳисобланади.

Эксперт методларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусияти юқори малакали мутахассислар: ўқитувчилар, касб фаолиятининг тегишли турлари вакиллари билан ишлаш ҳисобланади.

Хулоса ва тавсиялар

Тадқиқотлар натижалари бўйича таҳлиллар шуни кўрсатдики, эксперт методлар таълим олувчиларнинг билим ва кўникмаларини баҳолаш мезонларини танлаш ва ўқитиш сифатини баҳолашда қўлланилади. Уларнинг қўлланилиши ўқув ва методик адабиётни ҳамда битирув малакавий ишлар экспертизасида ўқувчилар, талабалар ва ўқитувчилар жамоаларининг умумлашган тавсифларини шакллантиришда, шунингдек, педагогикада ўлчашлар билан боғлиқ бошқа масалаларни ечишда қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

Битирув малака ишини (БМИ) ни баҳолашнинг анъанавий методлари ҳар доим ҳам объектив эмас, кўпинча, баҳоловчиларнинг интуициясига асосланиб, кўп жиҳатдан субъектив омиллarga боғлиқ. БМИ ни баҳолашнинг объективлиги ва асосланганлиги педагогик квалиметрия методларидан, хусусан, индивидуал ва гуруҳий эксперт баҳолашлар методидан фойдаланишда оширилиши мумкин.

Шундай қилиб илмий-педагогик адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, талаба-

ларнинг ўқув ютуқларини объектив баҳолаш муаммоси жуда муҳим ва шу билан бир вақтда, таълим тизимида етарли даражада ҳал этилмаган муаммодир. Битирувчининг малакавий ишини бажаришининг муҳим мақсади ўқиш жараёнида эгалаган билимлар, қўникмалар ва малакаларнинг мустаҳкамланиши ва такомиллаштирилиши ҳисоб-

ланиб, улар унга касб фаолиятини амалга оширишга имкон беради.

Педагогик баҳолашнинг объективлиги ва мустақиллиги олий таълим муассасаларидаги таълимнинг реал сифатини аниқлаш учун зарур асос бўлиб хизмат қилади. Бу БМИни педагогик баҳолашга ҳам тегишли бўлиб, у янада такомиллаштиришга муҳтождир.

АДАБИЁТЛАР

1. Коломиец Б.К. Комплексная оценка качества подготовки выпускников вузов. Методические рекомендации.//«Квалиметрия в образовании: методология, методика, практика». Материалы XI Симпозиума. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. С.46.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Института профессионального образования РАО, 1995.С.336.
3. Козьмина М.А. Технология квалиметрического оценивания выпускной квалификационной работы в вузе// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова – Кострома, Т.13, №2, 2007. С.69-73.
4. Черепанов В.С. Теоретические основы педагогической экспертизы: Дис.... д-ра пед. наук: 13.00.01. – Глазов: Глазовский государственный педагогический институт, 1990. С. 351.
5. Баҳолаш методлари / А. Нишонов, Б. Хайдаров ва б., Т. Блек таҳрири остида. – Тошкент: “Осиё тараққиёт банки ЎЗБ-1737 лойиҳаси”, ЎМКХТТҚМО ва УҚТИ, 2003.Б.156.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрыт процесс оценивания выпускных квалификационных работ будущих педагогов профессионального образования на основе квалиметрического подхода в системе непрерывного образования. Содержание образования является одним из важнейших компонентов процесса обучения, организационные факторы, обучение, инструменты, а также получателей образовательных достижений в учебном процессе, вопрос объективной оценки проблем со снабжением в системе образования очень важен.

Ключевые слова: профессия, высшее образование, научный, квалифицированная подготовка, квалиметрическая оценка, педагогика, содержание образования, транспортные средства, инновационный метод, государственный стандарт образования.

RESUME

In this article are discussed the problems of process of estimation of final qualifying works of future teachers of the professional education on the basis of qualimeters in system of continuous education. The content of education is one of the most important components of the training process, organizational factors, training tools, as well as recipients of educational achievements in the educational process, a matter of objective assessment of the supply problems in the education system is very important.

Key words: profession, high education, professional education, scientific, qualifying preparation, qualifying estimation, pedagogy, the content of education, vehicles, an innovative method, the state standard of education.

ЗАМОНАВИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ВА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Иргашова М. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада олий таълим тизимида янги педагогик ва инновацион технологияларнинг аҳамияти, роли кўрсатиб ўтилган.

Ҳар бир педагог учун бугунги кунда янги педагогик технологияларни қўллаш таълим самарадорлигини самарали ўсишига сабаб бўлади.

Калит сўзлар: педагог, дарс жараёни, олий таълим тизими, инновацион технологиялар, педагогик технологиялар, мустақил билим олиш.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг мамлакатимизда олий таълим тизимининг барча турлари, жумладан, олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислох қилиш бўйича аниқ мақсадли ишлар амалга оширилди. Бу йўналишда замонавий андозаларни амалиётга кенг тадбиқ этиш мақсадида халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқ янги педагогик ва инновацион технологиялардан кенг фойдаланиш таълимнинг янги босқичли тизимларини ишлаб чиқиш кенг йўлга қўйилди[4].

Хозирги кунда таълим тизимининг самарадорлигини ошириш ва билимларни тўла эгаллашига эришиш, таълим соҳасининг диққат марказида бўлишини ва ёшларнинг мустақил билим олишларини таъминлаш учун таълим муассасаларига яхши тайёргарлик кўрган ва ўз соҳасидаги билимларни мустақкам эгаллашдан ташқари замонавий педагогик технологияларни ва интерфаол усулларни биладиган, улардан ўқув ва тарбиявий машғулотларни ташкил этишда фойдалана оладиган педагоглар керак. Бунинг учун, барча фан ўқитувчиларини инновацион педагогик технологиялар ва интерфаол усуллар билан қуроллантириш ҳамда олган билимларини ўқув-тарбиявий машғулотларда қўллаш, малакаларини ошириб бориш лозим. Ёш тадқиқотчиларнинг жаҳон андозалари даражасида таълим олиши, ўз иқтидорини тўла намоён этиши, илмий изланишларини халқаро талаблар асосида амалга ошириши учун барча шароит яратилган.

Бугунги кунда педагоглар амалга ошираётган илмий тадқиқотлар давлат илмий-техника дастурларида белгиланган устувор вазифалар ечимига йўналтирилмоқда. Таълимнинг бугунги вазифаси ўқувчиларни кун сайин ошиб бораётган ахборот таълим муҳити шароитида мустақил равишда фаолият кўрсата олишга, ахборот оқимидан оқилона фойдаланишга ўргатишдан иборатдир. Бунинг учун уларга узлуксиз равишда мустақил ишлаш имконияти ва шароитини яратиб бериш зарур[2]. Мамлакатимиз илм-фани эришаётган бундай натижаларни жаҳон миқёсида кенг намоёниш этиш, халқаро алоқаларни янада кенгайтириш, ёш олимларга илмий-тадқиқот ишларини самарали ташкил этиш ва натижаларини расмийлаштиришда яқиндан қўмаклашиш устувор вазифадир.

Таълим жараёнида илғор педагогик технологияларни фаол қўллаш, таълим

самарадорлигини ошириш, таҳлил қилиш ва амалиётга жорий этиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир[1]. Ўқувчиларнинг фикр доираси, онги, дунёқарашларини ўстириш, уларни эркин тингловчидан эркин иштирокчига айлантирмоқ нихоятда муҳимдир. Ўқитувчи дарсда бошқарувчи ўқувчилар эса, иштирокчига айланмоғи лозим. Ана шу вазифани уддалашда инновацион фаолият устунлиги кўп қиррали самара келтиради.

Педагогик технологиялар асосида ташкил этилган дарслар ташкилий усуллари, ўқатиш методларида кўра ўқувчи эҳтиёжига мос тушиши керак. Чунки бундай дарслар бола руҳиятига яқинроқ бўлади. Ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришга бўлган қизиқиш, хоҳиш ва истакларини қўзғотиш асосида мақсадга эришиш мотивация бўлиб, бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ички яқинлашувидир.

Инновацион технологиялардан таълим-тарбия бериш жараёнида фойдаланишнинг ўзига хослиги шундаки, улар ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти орқали амалга оширилади[3]. Ўқитиш жараёни ўқитувчи ҳамда ўқувчилар фаолиятини ўз ичига олади. Ўқитувчининг фаолияти ўқув материалини баён қилиш, ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишини орттириш, фикрини теранлаштириш ва эътиқодини шакллантириш, ўқувчиларнинг мустақил машғулотларига раҳбарлик қилиш, уларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш ҳамда баҳолашдан иборат.

Маълумки, ҳар бир дарс мавзусини ўрганишда ўзига хос технология, усул ва воситаларни танлашга тўғри келади. Ўқитиш жараёнида юқори натижага эришиш учун дарс жараёнини олдиндан кетма-кетлигини мўлжаллаш керак бўлади. Бунда ўқитувчи предметнинг ўзига хос томонларини, ўқув жараёнини ва шароитини, ўқувчиларнинг эҳтиёжини ва имкониятларини, билим савиясини, шароитга қараб ишлатиладиган технологияларни танлаш лозим. Дарснинг турли босқичларида ҳар хил интерфаол усуллардан фойдаланса бўлади. Масалан, “Зинама-зина” технологияси.

Ушбу технология ўқувчиларни ўтилган ёки ўтилиши керак бўлган мавзу бўйича яқка ва кичик жамоа бўлиб фикрлаш ҳамда ўзлаштирилган билимларни ёдга тушириб, тўпланган фикрларни умумлаштира олиш ва уларни ёзма, расм, чизма, графика кўринишида ифода қилишга ўргатади.

* Иргашова М. – ТДПУ катта ўқитувчиси.

Таълим-тарбия бериш жараёнида давр талабига жавоб берадиган илгор педагогик технологияларнинг самарали тadbик этиш мақсадида педагогик технологиялардан хабардор қилиб туриш билан бирга уларни амалга ошириш технологиялари билан таништириш дарс жараёниларида “Кейс”, “Лойихавий таълим технологияси”, “Чархпалак”, “Блис”, “Кластер”, “Қарорлар шажараси”, “Резюме”, “БББ” каби графикли органайзерлар воситаси ҳамда “Ақлий хужум”, “Делфи”, “Бумеранг”, “ФСМУ”, “Агармен..”, “ЎЁТФ”, “6x6x6”, “3x4” каби замонавий педагогик технологияларни қўллаш самарали тadbик этилмоқда. Ушбу педагогик технологиялардан:

“Балиқ скелети” технологияси: – Бу усул орқали ўқувчилар мустақил, кенг, ижодий, танқидий фикрлашга ўрганадилар.

Ушбу технология балиқ модель чизмаси орқали намоёиш этилиб, бунда ўқувчилар ўртага ташланган муаммони ҳар томонлама очиб беришга ҳаракат қиладилар. Балиқ скелети чизмаси ватманга чизилиб унинг тепа қисмига ечилиши керак бўлган

муаммо ёзилади. Пастки қисмига муаммони ҳал этилиш йўллари ёзиб борилади.

“Венн диаграммаси” технологияси – дарс жараёниларида ўтилатган мавзу ҳақида ўз фикрига эга бўлиш, матн билан ишлаш, ўрганилган материални ёдда сақлаш, сўзлаб бериш, фикрини эркин ҳолда баён этиш, ҳамда дарс мобайнида ўқитувчи томонидан барча ўқувчиларни баҳолай олишга қаратилган методлардандир.

Ёшларга замонавий билим бериш ва уларда амалий кўникмани ривожлантиришда инновацион технологияларнинг ўрни бекиёс. Илгор педагогик технологияларни қўллашда замонавий ахборот технологиялари кенг имкониятлар яратади.

Хулоса қилиб айтганда, инновацион технологиялардан фойдаланиб, ўқитиш педагогларни ўз қобилияти ва имкониятларини намоёиш қилишга жамоа билан ишлаш малакасига эга бўлишга, ўзгалар фикрини ҳурмат қилишни ўргатишга хизмат қилади. Бу эса, таълим тизими самарадорлигини ошириб, таълим сифатини кафолатлашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., «Шарқ», 1998 йил.
2. А.А.Абдуқодиров, Р.Ж.Ишмухамедов, А.Пардаев. «Инновацион технологиялар». «Истеъдод» жамғармаси, 2010 й.
3. Н.Н.Азизхўжаева. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент, 2006 й.
4. Султонова Г.А. Педагогик маҳорат. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2005 й.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена роль и значение инновационных технологий новой системе высшего учебного образования. На сегодняшний день каждый педагог использует новые технологии и это приводит к повышению эффективности обучения.

Ключевые слова: педагог, процесс обучения, система высшего образования, инновационные технологии, педагогические технологии, самообразование.

RESUME

In this paper, a new system of higher education and the importance of the role of education innovation are considered. Nowadays, for every teacher the use of new pedagogical technologies lead to enhance learning efficiency.

Key words: teacher, learning, higher education, innovative technology, educational technology, self-education.

ИЖТИМОЙ РЕКЛАМАНИНГ ЁШЛАР ФИКРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Исанова Г.Т. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада ижтимоий рекламанинг ёшлар фикрини шакллантиришдаги ўрни масаласи илмий-нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Шунингдек, ижтимоий рекламада тарбиявий мазмундаги акцияларни олиб боришнинг устувор жиҳатлари кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: ижтимоий реклама, ёшлар фикри, “оммавий маданият”, ижтимоий муаммо, ёшларни ижтимоийлашув.

Бугунги кунда рекламалар амалиёти натижаларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки реклама нафақат жамиятда истеъмолчилар талабларини қондиришга қаратилиши, балки ижтимоий стереотипларни уйғотиши, тарбиявий аҳамият касб этиши билан ҳам алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бошқача айтганда, ижтимоий рекламалар – замонавий жамиятда ёшларнинг ижтимоийлашув жараёнида анъанавий ижтимоийлашув институтлари билан бир қаторда таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлиб бормоқда. Чунки айнан ижтимоий рекламалар ёшларни жамиятда янги ижтимоий мавқе ва қадриятларга нисбатан мослашишини таъминлайди, турли мураккаб вазиятларда ўз хатти-ҳаракатларини тартибга солиш усули сифатида намоён бўлмоқда. Айниқса ёшларни умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда асосан ижтимоий рекламалар ва нотижорат ташкилотлари рекламаларидан кенг қўламда фойдаланиш ижобий натижаларга олиб келиши алоҳида эътироф этилмоқда. Шахснинг камол топишида ахлоқий тарбиянинг ўрни қанчалик муҳимлигига аждодларимиз алоҳида эътибор берганлар. Айниқса, XX аср бошларида яшаб ижод этган маърифатчиларимиз ижодида тарбия муаммолари катта ўрин тутган. Жадидчилик ҳаракатининг йирик вакили, маърифатпарвар Абдулла Авлоний “Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир”, деганда тарбиянинг фақат алоҳида шахс эмас, жамият тараккиётида ҳам нақадар катта роль ўйнашини таъкидлаган эди [1]. Бундан ташқари, Абдулла Авлоний маънавий-ахлоқий тарбия тўғрисида ҳам жуда теран фикрлар билдирган: “Ахлоқ тарбияси — инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки дарс олувчи билувчи, тарбия олувчи амал қилувчи демакдур.”[2]

Жамиятда одамлар ўртасидаги ҳар қанчалик мулоқотлар ҳолатларига мурожаат қилиш орқали рекламалар қиёфаси билан намоён бўлувчи маълум типдаги стереотиплашган муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари ҳам қайд этилмоқда. Асосий ёшларга йўналтирилган “оммавий маданият”нинг бир қисми сифатида рекламалар маданиятнинг ушбу шаклини ҳаётий ўқув қўлланма сифатида қабул қилувчи ушбу жамият гуруҳига айниқса кучли таъсир кўрсатмоқда. Замонавий ёшлар томонидан рекламалар бир бутун тугал ҳолатдаги маданиятнинг меъёрий элементларидан бири сифатида қабул қилиниб, атроф – муҳитнинг

одатдаги элементи сифатида таасурот қолдирмоқда. Ушбу нуқтаи назардан олиб қаралганда, рекламалар маданиятнинг таркибий қисми сифатида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Замонавий ёшлар учун рекламалар ўз хусусиятларига кўра, турли даражадаги ғоя ва қарашлар, қадриятлар оламининг ўзига хос кўриниши сифатида намоён бўлмоқда. Ёшлар онгининг нисбатан кам ҳимояланганлик хусусиятини ҳисобга олган ҳолда, яъни шуни айтиш мумкинки оммавий маданият таъсирларига берилмасликлар учун рекламалар алоҳида аҳамият касб этиши мумкин. Ижтимоий рекламаларни тайёрлашда ёшлар гуруҳларининг ҳолатини, хусусиятларини, имкониятларини ўрганиш зарур. Бу вазифани бажаришда социопедагогик диагностика катта имкониятларга эга. Бироқ, бугунги кунда ижтимоий рекламанинг тарбиявий самарадорлигини таъминлашда диагностикага кам эътибор берилмоқда. “Қолбуки, баъзи тадқиқотчиларимиз тўғри таъкидлаётганидек, бизнинг ғанимларимиз - диний ақидапарастлар ёшларни ўз домига тортишда ишни ташхис қўйишдан бошламоқдалар”.[3]

Ижтимоий рекламада тарбиявий мазмундаги акцияларни олиб боришда педагогик-психологик диагностиканинг вазифаси ёшлар гуруҳларининг интилишлари, қандай қадриятларга йўналтирилганлиги, ҳулки-атворларини ўрганиш ва таҳлил қилишга қаратилади. Бу жараёнларни ўрганмай туриб, ижтимоий рекламада тарбиявий тадбирлар самараси юқори бўлиши эҳтимолдан жуда узоқ. Ушбу диагностикада эътиборни шахснинг қўйидаги маънавий-ахлоқий фазилатларига қаратиш лозим: меҳнатга ҳурмат, миллий қадриятларни эъзозлашга, ўзгалар ҳуқуқларига масъулиятли муносабат, мухтожларга ғамхўрлик, толеранлик, ватанпарварлик, ғоявийлик тамойилларнинг мавжудлиги, муомала маданияти, миллий маданиятга муносабати, қадриятларга йўналтирилганлиги, миллий тарихий хотира, коллективизм ва бошқалар. Айни вақтда, ижтимоий рекламалар миллий ғоя ва мафкура талабларига ҳам жавоб беришлиги ёшларда соғлом турмуш шаклланиши масалалари ҳал қилинишида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам, Президент И.Каримовнинг 2006 йил 25 августда “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги Қарорида “...миллий ғоя ва мафкура масаласи билан боғлиқ долзарб муаммоларни, бугунги мураккаб мафкуравий жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, устувор йўналишларини аниқлаш, уларнинг аҳоли турли қатламларига таъсирини

* Исанова Г.Т. – ЎзМУ катта ўқитувчиси.

ўрганиш, миллий манфаатларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган зарарли ғоялар ва мафкуравий хуружларнинг моҳиятини очиб бериш” зарурлиги алоҳида таъкидланади. [4]

Ижтимоий рекламанинг ёшлар фикрини шакллантиришда ўйнайдиган роли, аввало, ижтимоий рекламанинг моҳияти ва функциялари билан боғлиқ. Бир қатор ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, ижтимоий рекламалар сиёсий шоулар, сайловлар фақат электоратнинг маълум бир қисми учунгина хизмат қилмайди. Улардан муайян сиёсий партиялар, ижтимоий гуруҳлар тарғибот воситаси сифатида фойдаланишади. Мамлакатимизда фаолият юритаётган сиёсий партия ва ҳаракатлар эса, ижтимоий рекламанинг бундай шаклларида кенг фойдаланиш босқичига ўтганларича йўқ. Ижтимоий амалиётнинг кўрсатишича, ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам, айниқса, ёшлар онгида объектив равишда етарлича ва тўла акс этавермайди. Ҳатто, жуда муҳим ҳодисалар нафақат ёшлар, балки кенг жамоатчилик фикрида ҳам етарлича акс этмаслиги мумкин. Бунга сабаб эса кўпинча ўша ҳодисага жамоатчилик фикрини тортиш бўйича етарли ишлар олиб борилмагани, ижтимоий реклама соҳасининг шаклланмагналиги туфайли ҳам бўлади. Шу боисдан, ижтимоий реклама соҳасини жадал ривожлантириш омма эътиборини у ёки бу ҳодисага жалб қилишда катта ўрин тутаети.

Ижтимоий ҳаётдаги у ёки бу ҳодисалар шахс, ижтимоий гуруҳлар ёки ёшлар оммасида адекват акс этиши учун, аввало, ўша ҳодисага шахс ёки омманинг фикрини жалб қилиш лозим. Ғарб мамлакатларида шахс, ижтимоий гуруҳ ёки омма фикрини жалб қилишнинг асосий воситаси реклама ҳисобланади. Аҳолимиз орасида рекламанинг фақат иқтисодий шакли тарқалганлиги учун ҳам муайян ижтимоий қатламлар орасида рекламага нисбатан менсимаслик (“сифати паст нарсалар рекламага муҳтож”, деган) кайфиятлар мавжудлигини эътиборга олсак, ҳаётдаги муҳим ҳодисаларга жамоатчилик эътиборини тортишнинг асосий воситаларидан бири ижтимоий реклама эканлиги намоён бўлади. Ижтимоий реклама орқали ижтимоий муаммоларнинг ёшлар онгида акс этишидаги иккинчи босқич — баҳолаш босқичи ҳисобланади. Чунки атрофдаги воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда одамлар, ёшлар, аввало, ўзларининг конкрет эҳтиёжлари ва индивидуал манфаатларидан келиб чиқади. Лекин, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини баҳолашнинг мураккаблиги шундаки, одамлар шу ҳодисалар ўз эҳтиёж ва манфаатларига қанчалик мос келишини дарров англаб ва аниқлаб ола олмайди. Шундай пайтларда ўша воқеа-ҳодисалар моҳиятини ўз манфаатлари нуқтаи назаридан, айти пайтда кўпчиликка маъқул келадиган шаклда талқин қиладиган сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар жамоатчилик фикрини ўз фойдаларига йўналтириб олишлари мумкин. Худди мана шундай ҳолатларда, яъни у ёки бу ижтимоий ҳодисага нисбатан аҳолининг муайян қисмида аниқ муносабат шаклланиб улгурмаган

вазиятларда ижтимоий реклама муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий реклама соҳасида мамлакатимизда қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда хориж тажрибасини ижодий ўзлаштириш ҳам лозим. Хорижий ижтимоий рекламаларни нотанқидий равишда тўғридан тўғри ўзлаштириш салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Чунки, ёшларни миллий қадриятлар, миллий тарбия шакллантиради. Шу боис, биз ижтимоий реклама соҳасида хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда, ўзимизнинг миллий қадриятларимизни ҳисобга олган ҳолда, ижтимоий рекламанинг миллий моделларини илмий асосларда ишлаб чиқишимиз лозим. Масалан, диний терроризм, экстремизм хавфини ёшларга англаштиришда хориж тажрибасидан фойдаланиш керак, албатта. Лекин, шарқона маънавий қадриятлар, миллий ғоя ва мафкурани тарғиб қилишда миллий тарбия усули ва шаклларида оқилона фойдаланиш яхши самара беради.

Бугунги кунда ижтимоий рекламалар ёш авлод томонидан кишилиқ жамиятининг меъёрий элементи сифатида қабул қилинмоқда. Чунки бугунги кунда ёшлар учун ижтимоий рекламалар ўзининг таъсир хусусиятларига кўра, ижтимоий муносабатларнинг типик ҳолатдаги кўринишлари, ғоялар ва қадриятлар оламининг тақдироти сифатида намоён бўлмоқда. Ижтимоий рекламалар кишиларнинг янги ижтимоий ҳолат ва қадриятларга мослашувчанлигини таъминлайди, турли хил вазиятларда ҳуқ — атвор хусусиятларини тартибга тушириш усулларида бири ҳисобланади. Баъзи адабиётларда ижтимоий реклама деганда жамиятда мавжуд муаммоларга омманинг эътиборини жалб қилишга қаратилган, омманинг ҳуқ — атвор хусусиятларини ўзгартиришга йўналтирилган нотижорат рекламалар тури тушунилиши алоҳида қайд этилади. Шунинг билан бир қаторда ахборотлар айнан рекламаларнинг, жумладан ижтимоий рекламаларнинг асосини ташкил қилади. Чунки биз маълум бир реклама орқали истеъмолчиға нима таклиф қила олишимиз мумкинлиги ҳақида маълумотларни ахборот воситасида етказиб берамиз.

Ижтимоий реклама коммуникациянинг нотижорат шакли сифатида жамият ва давлат манфаатларини, кизиқишларини ўзида акс этириб, ўзига хос эзгу мақсадларни кўзлаб амалга оширилади. Шундан келиб чиққан ҳолатда, ўзининг таъсир хусусиятиға кўра ижтимоий реклама оммавий коммуникацияға яқин туради. Ижтимоий реклама — бу аниқ бир товарнинг рекламаси бўлмасдан, балки маълум бир маънода инсоннинг ўзига хос «оламға муносабатини» акс этиради. Ижтимоий рекламанинг натижаси ўзоқ вақтни ўз ичига қамраб олиши ҳам мумкин. Шу сабабли бундай ижтимоий рекламаларнинг натижаларини олдиндан башорат қилиш деярли мумкин эмас. Ижтимоий рекламаларнинг асосий манбалари жамият ҳаёти ҳисобланиб, бунда кўпгина ҳолатларда жамиятда турли хил ижтимоий гуруҳлар ўртасида турли хил вазиятларда юзаға келувчи

зиддиятларни бартараф қилишга қаратилади, шу сабабли ижтимоий рекламаларга жамиятда турли хил маданий юксалиш йўналишдаги жараёнларга тўртки бериш учун кучли эҳтиёж юзага келади.

Бугунги кунда ижтимоий рекламаларни тайёрлашда инновацион усуллардан фойдаланиш устида изланишлар олиб борилмоқда. Бироқ, ижтимоий рекламаларда ўзига хос тарздаги шок ҳолатига олиб келувчи усулларнинг қўлланилиши нисбатан юқорилигини сақлаб келмоқда. Бунда реклама дизайнерлари томонидан кам таъминланган болалар учун хайрия қилишга мажбур қилувчи ижтимоий реклама совғалари ўйлаб топилган, масалан почта орқали қабул қилинадиган байрам совғаси қутиси ичига юпун кийинган ва ухлаб ётган дайди боланинг тасвири солинади ва ушбу тасвирга мос равишда: “Кимлар учундир Янги йил ҳеч қачон бахт олиб келмайди” мазмунидаги матн ёзилади. Ушбу мисолда ижтимоий реклама орқали бевосита одамларнинг руҳиятига таъсир кўрсатиш орқали мақсадга эришиш усулларида бири акс эттирилган. Бу ҳолатда реклама яратувчиси қалтис ҳазилга йўл қўйишга мажбур бўлади, яъни чиройли совға кутган киши унинг ичидан кўмак сўраётган дайди чиқиб келишига гувоҳ бўлади. Бироқ, айтиш мумкинки бу ҳар қандай ҳазилдан анча йироқ бўлган объектив ҳолатдир. Зеро, бошпанасиз болалар глобал даражадаги муаммо сифатида барчанинг диққат-эътиборида бўлиши, ҳатто янги йил байрамида ҳам уларни эсдан чиқармаслик, уларга кўмаклашиш жиддий қарор ҳисобланади. Шу сабабли, бу кўринишдаги ижтимоий рекламалар айрим вазиятларда кўчалардаги стандарт плакатлардан самарали натижаларга олиб келиш эҳтимоллиги юқоридир. Чунки, ушбу ҳолатда рецепиент кучли руҳий ҳиссиётни бошдан кечиради ва жамият муаммолари олдида ўзини яккама-якка ҳис қилади.

Бугунги кунда ижтимоий рекламалар жамият ҳаётида катта аҳамият касб этиши кузатишмоқда, ижтимоий реклама кампаниялари эса респондентларга нисбатан ижобий таъсир кўрсатиши, омманинг ҳаётга бўлган таҳлилий муносабатларини уйғотиши қайд қилинмоқда. Рекламаларнинг ушбу турининг мақсади – омманинг жамиятдаги мавжуд бўлган у ёки бу кўринишдаги муаммоларга нисбатан муносабатларини ўзгартириш, истиқболда эса янги ижтимоий кадрларни вужудга келтиришдан иборат ҳисобланади. Мамлакатимизда ёшларнинг ахлоқ – одоби, кадр – қимматини шакллантиришдаги ижтимоий рекламаларнинг ўрни ва ролига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунги кунда шундай ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш эҳтиёжи айнан ижтимоий рекламаларга бўлган талаб даражасини ошириши кузатишмоқда ва бу ҳолат ушбу турдаги рекламаларнинг келгусида ривожланиш ҳолатини белгилаб беради.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятда рекламаларнинг ёшларни ижтимоийлашувидаги коммуникатив таъсир хусусиятларида иккита жиҳат кўзга ташланади. Биринчидан, ёшлар оммаси жамиятда рекламалар ривожланган цивилизация муҳитида шаклланимоқда, бу муҳитда одамнинг деярли барча фаолият жабҳалари – турмуш тарзидан тортиб бўш вақтини кўнгилли ўтказишгача, касбий жиҳатларидан тортиб фуқаролик ҳолатларигача ўз ичига камраб олади. Ушбу шароитда рекламаларнинг ижтимоий функцияси алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Иккинчидан, рекламалар оммавий маданият таркибида муҳим ўринга эга компонентлардан бири ҳисобланади, бир томондан рекламалар жамиятда ҳулқ – ативор стандартларини мустаҳкамлаши, бошқа томондан эса ўзига хос тарбия усулига эга эканлигини намоён этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Т.: Ўқитувчи, 1967. 44-бет.
2. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Т.: Ўқитувчи, 1967. 58-бет.
3. Қуронов М. Мафкура, таъсирчанлик ва услуб. Воизга ёрдам: маъруза матни. - Т.: “Маънавият”, 2000. - 12 б.
4. “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 август Қарори. / “Халқ сўзи” газетаси, 2006 йил 26 август.

РЕЗЮМЕ

В данной статье проводится научный анализ социальной рекламы в формировании убеждения у молодёжи. А также показаны приоритетные аспекты воспитательных акций в социальной рекламе.

Ключевые слова: социальная реклама, взгляд молодёжи, «поп-культура», социальная проблема, социализация молодёжи.

RESUME

In given article the scientific analysis of the social advertisement in the formation of faith of youth is provided. And also the priority aspects of educational actions in the social advertisement are shown.

Key words: social advertisement, view of youth, “pop-culture”, social problem, socialization of youth.

ШАХС МАЪНАВИЯТИДАГИ ЎЗГАРУВЧАНЛИК ВА МОСЛАШУВЧАНЛИК

Исмоилов Т., Фарҳоджонова Н. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола глобаллашув жараёни ва унинг миллий маънавият тараққиётига таъсири билан боғлиқ жараёнларни ўз ичига олган. Чунки жамиятнинг ривожланиши бугунги кунда содир бўлаётган жараённи тўғри баҳолаш билан боғлиқдир. Шунингдек, глобаллашувнинг миллий маънавиятни такомиллаштиришдаги ўрни, миллий маънавиятни шакллантиришда комил инсон гоёси ва бу борада амалга оширилаётган ишлар ҳамда вазифалар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: глобаллашув, жараён, миллат, маънавият, миллий маънавият, гоё, мафкура, комил инсон, маънавий мерос, ёшлар, тараққиёт.

Янги жамиятнинг илмий-фалсафий концепцияси ҳамда ўзбек халқи келажагини таъминлайдиган авлоднинг интилиши лозим бўлган миллий идеал муаммоси асосий масала сифатида кўриб чиқилмоқда.

Авлодларнинг табиий-тарихий алмашинуви жараёнида, бугун, шаклланаётган ёшлар келажақда халқимизнинг асосий маънавий қиёфасининг ижодий интеллектуал кучига айланадилар. Шу боисдан ҳам, ҳозирги ўзбек жамияти бир идеалга муҳтожлик сезмоқда. Ёшлар учун намуна бўла оладиган идеал яратилиши лозим. Бу эса комил инсон гоёси доимо устувор бўлиб келган халқимиз учун сув ва ҳаводек зарурдир. Президентимиз “Комил инсон деганда биз, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозига солиб кўради. Ўз фикр-ўйи, хулосасини мантиқ асосида қўрган киши етук одам бўлади”[1]. Комил инсонни тарбия қилиш ўзбек халқининг келажаги учун жуда муҳим аҳамият касб этишини ҳисобга олган давлатимиз бу борада катта ишларни амалга оширмоқда. Ёшларни тарбиялаш давлат сиёсатининг муҳим бир таркибий қисми даражасига кўтарилди. Ёшларни янада бирлаштириш мақсадида, бир неча нодавлат нотижорат ташкилотлар ташкил этилди. Шулардан энг йириги “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатидир. Бу ҳаракат Президентимиз Исроҳ Каримов таъкидлашича: “ёшларнинг ўй-фикрлари, орзу-умидларига йўл очиб, уларнинг ҳаётий манфаатларини қатъий билан ҳимоя этиши, бошқача айтганда, давлат ва ёшлар ўртасида бамисоли бир кўприк бўлиши, давлатимизнинг ёшлар сиёсатини уларга, ёшларимизнинг ўй-ташвишларини, орзу-интилишлари ва муаммоларини эса давлат ташкилотларига етказиб туриши, уларнинг ҳақиқий ҳимоячиси бўлиши зарур” [2]. “Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз ва кам бўлмаймиз ҳам” гоёси ёшлар онгига сингиши, соғлом миллий ғурурни шаклланиши жуда муҳим.

Афсус билан айтиш керакки, ўзбек халқининг бир юз эллик йиллик мустамлака даврида йўқотган қадриятлари сақлаб қолишга эришилган қадриятларидан бир неча ҳисса кўп бўлди.

Бугунги ўзбек маънавий қиёфаси бозор муносабатлари ҳамда ҳозирги замон информацион

интеллектуал технологияларининг устиворлиги даврида яна қандай муҳим хусусиятларга эга бўлиши зарур? Ўзгараётган замон ва янгиланаётган макон дунё халқлари феъл-атвори тизимида саъй-ҳаракатларда тезкорлик, топқирлик ва айни чоғда ҳар бир ишда режавийлик, пухта тайёргарлик, фаҳм-фаросат, муаммоларни ҳамкорлик асосида ҳал этиш хусусиятларини ривож топишини тақозо этмоқда. Шунингдек, шахс ва жамият, шахс ва давлат муносабатлари тизимида алоҳида субъектлар, инсонлар ролининг бениҳоя ошиб бориши кузатилмоқда. Ана шу муносабат билан Исроҳ Каримов халқимиз характерида прагматистик, экзистенциалистик ҳамда рационалистик хусусиятларни шакллантириш ва ривожлантириш зарурлигини илгари сурди. Маълумки, прагматизм - ҳаракат, интилиш маъноларини ифодалаб, шу ҳаракат орқали муайян фойда, манфаатларга эга бўлишни, шахснинг мақсадли саъй-ҳаракатлари, фаолиятлари унга меҳнатига мувофиқ, наф, фойда келтиришини ифода этади. Ғарб кишиси табиатан индивидуалист бўлиб, манфаат омили унинг барча ҳаракатларини фаоллаштиради, фаол шахс саъй-ҳаракатлари учун асосий мезон вазифасини ўтайди. Бизда эса, шахсий фойда излаш бошқалардан кўра, ўзини кўпроқ, уйлаб иш тутиш одоб доирасидан четдаги ҳол саналиб, кишини жамоадан бегоналаштирувчи, уни гуёки худбин қилиб қўювчи омил вазифасини бажариб келган.

Бозор эртами, кечми одамларда ўзига ҳос тафаккурни шаклланишига мажбур этади. Бунда биз маърифатлашган тафаккур шаклини шакллантиришга эътиборни қаратишимиз керак. У нима-ларга асосланиши керак:

- Моддий бойлик орттиришда қонунларни четлаб ўтиш эмас, балки унга қатъий амал қилишга асосланиши;
- Миллий, оилавий қариндош уруғчилик, авлод аждодлардан мерос бўлиб қолган қадриятларнинг барбод бўлишига олиб келадиган хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслик;
- Моддий бойликка эришишда ҳалоллик, иймонли бўлиш, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмаслик, эътиқодли бўлиш, дўст-биродарлар ўртасида ўзаро ҳурмат туйғуларини мустаҳкамлаш ва шу қабиларни қамраб олади.

Бозор муносабатлари инсонни тартибли ҳаётга ундайди, фикрлаб иш тутишга, тадбиркорликка даъват этади. Бозор ҳамма нарсага

* Исмоилов Т.И. – Наманган муҳандислик-педагогика институти катта ўқитувчиси.

Фарҳоджонова Н.Ф. – Наманган муҳандислик-педагогика институти ўқитувчиси.

онгли ёндашувни, оқиллик билан муносабатда бўлишни талаб этади. Меъёрсиз бағрикенглик, хотамтойлик, саховатпешалик, агар лозим бўлса серчиқимлилик, ҳисобсиз сарф-харажат қилишга мойиллик сингари одатларимизни маълум даражада чеклайди. Ҳар нарсага ақл кўзи билан қараш аста-секин турмушнинг бош тамойилига айланиб боради. Бу эса юртбошимиз таъкидлаган экзистенциалистик, яъни ҳаётга бугунги талаблардан келиб чиқиб, хушёр ва оқилона ёндашувларни ёшларимиз феъл-атворларига сингдириш нечоғли долзарблигини янада равшан кўрсатади. Одатий ҳаёт тарзимизда биз ўзимизни доимий экзистенция ҳолатида, яъни яшашга масъул ва яшаётган шахс сифатида мунтазам ҳис этиб турмаймиз. Биз ўзимизни эмас, кўпроқ, бошқаларни кузатишга, кузатаётганда ҳам онгли, тизимий эмас, бетартиб қайд этиб юришга мойилмиз. Экзистенциалистик ёндашув инсонни онгли, хушёр, сергак, ўзини тирик, оқил мавжудот сифатида доимий англаш ва ҳис этиб туришга ундовчи кучдир. Бундай ёндашув инсонда ўзини ўзи доимий тарзда янгилаб бориш, ташқи шарт-шароитларга мослашувчанлик, ўзини ўзи муҳофаза эта билиш, мунтазам равишда такомиллашувга эҳтиёж сезиш хусусиятларини таркиб топтиради. Экзистенциалистик ёндашув кишини конформизмдан, яъни ҳамма нарсага кўниб кетаверишдан, ортиқча каноатдан, бефарқлик ва лоқайдликларга берилишдан халос бўлишга, ўз сўзи, ўз нуқтаи-назари, эътиқодига қатъий ва барқарор бўлишликка даъват этади. Экзистенциализм ўз сўзи, иши ва тақдири учун масъуллик ҳиссини ҳам таркиб топтиради. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мазкур ғоя улуғ аждодимиз Абу Мансур ал-Мотуридийнинг “ҳар бир инсон у дунё ва бу дунёдаги тақдирини ўзи яратади, инсон эркинлиги, ҳурлигини таъминловчи куч - ҳар бир ҳаётий вазиятда оқилона меъёр, муросавий мувозанатни таъминлай билиш тамойилларига риоя қила олишдан иборатдир” деган концепциясига айна мувофиқлигини ҳамда инсоннинг ҳар ишга қодирлиги ва масъуллиги ғоясининг мамлакатимиз тарихида маънавий пойдевори мавжудлигини кўрсатади. Шу боисдан ҳам тарбиявий фаолиятларимизда ҳалқимиз маънавий мероси, хотирасида тарихан мавжуд бўлган миллий фазилатларимизни қайтадан тиклаш ва бугунги кунимизга хизмат қилдириш йулидан боришимиз зарурдир.

Ўзбек маънавий-руҳий истикболда ўзгариши зарур бўлган яна бир жиҳат — бу ҳалқ табиатидаги жамоавийлик ва индивидуализм омилларининг нисбатидир. Маълумки, ғарбда шахс жамоага ўзлигини юзага чиқариш, истеъдоди ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришиш воситаси сифатида қарайди. Жамоа инсон ички, ботиний дунёси, руҳияти шахсий ҳаётига мутлақо аралашмайди. Шарқда эса, жамоа асосан инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоалардаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлоқий меъёрлар доирасида иш тутаётганлигининг исботи сифатида талкин этилади. Жамоадан айрича иш тутиш

инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида қаралади. Аммо жамоавийлик нисбатининг мутлақлаштирилиши шахс эркинлиги ва озодлигига ҳавф туғдириш мумкин. Шу боисдан ҳам ўзбек маънавий қиёфасида жамоавийликка меъёрий боғлиқлик фазилатини сақлаган ҳолда унинг бир қадар индивидуллашуви, жавобгарлик ҳиссини ривожлантириш, ўзи учун ўзи ҳисоб бера олиши, мустақил иш тутиш, шахсий масъуллик сингари хусусиятларини янада такомиллаштириш зарурдир. Аммо шу ўринда таъкидлаш жоизки, инсон феълида индивидуалистик табиатнинг кучайиши уни урф-одатлар, маросим ва анъаналар билан бошқариш самарадорлигини пасайтиради. Инсон ўзига бевосита наф келтирувчи удумлар, расм-русумлар билан яшашга ўта бошлайди. Дарҳақиқат, ҳар қандай одатлар, маросимлар кишиларга фойдали бўлганлиги учун ҳам яшовчандир. Одамлар ҳаётини оғирлаштирувчи, уларни қийин иқтисодий, моддий-маънавий ҳолатларга солиб қўювчи расм-русумлар эса жамиятнинг нечоғли ривожланишига кўра асте-секин барҳам топа боради. Жамиятнинг интеллектуал-маънавий даражаси қанча юқори бўлса, қонунларнинг ўрни ва роли муттасил орта боради. Шу боисдан ҳам атоқли немис социологи Зиммель, одамларни уларнинг тараққиёт даражасига кўра уч хил бошқариш мавжуд деган фикрни олға суради. Булар:

- 1) шахсий намуналар, кўрсатмалар билан бошқариш
- 2) урф-одатлар, расм-русум ва анъаналар билан бошқариш
- 3) фақат қонунлар воситасидагина бошқариш мумкин дейди.

Дарҳақиқат ривожланган Фапб мамлакатларида халқ, анъаналари, урф-одатлари фақат маиший турмуш доираларида амал қилиб, бир қадар чекланган ҳамда фуқароларнинг кенг қўламлардаги ҳаёт тарзи, давлат ва жамият тузилмалари, ижтимоий муносабатлар тизими асосан қонунлар воситасида бошқарилади. Юксак ривожланган анъанавий шарқ мамлакатлари - Япония, Сингапур, Жанубий Корея сингари мамлакатларда ҳам халқ, одатлари, анъаналарнинг жамият ҳаётидаги мавқеига нисбатан қонунлар таъсирининг салмоғи жуда юқоридир. Шундай экан, мамлакатимизда ҳам умумий иқтисодий, технологик ва маънавий тараққиётимиз даражаси нечоғли юқорилаб бориши билан жамият ҳаётида қонунларнинг ўрни ва роли шунчалик ортиб бориши табиий ҳолдир. Давлатчилигимиз адолат принцигига таянади. “Адолатга интилиш — ҳалқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусият, адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий қўмақлашув механизмида ўз аксини топиши керак”[4]. Биз шунчаки демократик жамият эмас, балки одил демократик жамият барпо этмоқдамиз. Хусусан, миллий маънавият давлат мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг иқтисодий фаровонлигини таъминлаш, халқаро ҳаётдаги ролини ошириш каби вазифаларни ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллайди.

Шу маънода миллий маънавият тараққиёти куйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, миллий маънавият, демократик жамият ва миллат равнақининг бош омили сифатида намоён бўлмоқда;

иккинчидан, бошқарувда маънавият восита бўлиб, унга тарихан ва шароитдан келиб чиқиб ёндашиши муҳим аҳамиятга эга;

учинчидан, давлат қурилишида миллий маънавият умуминсонийлик ва минтақавий маданият билан бирга ўзаро муштарак томонлари ҳисобга олинishi зарур бўлади.

Айтиш мумкинки, мустақиллик туфайли маънавий қадриятларнинг тикланиши учун кенг имкониятлар очилди. Аммо ҳар қандай қадриятни “орқа-олдига қарамай” тиклаб бўлмайди, чунки тарихнинг ғилдирагини орқага айлантиришнинг имкони йўқ. Янгиланиш учун аҳолининг маънавий қиёфасига мос, ҳозирги замон талабларидан келиб чиқиб таҳлил қилиб, унинг мустақиллигини мустаҳкамлашга, тараққиётга хизмат қилувчиларини танлаб олиш даркор. Ушбу нуқтаи назардан Ўзбекистон фуқароларининг маънавиятини янгилаш борасида истиқболда бирқанча муаммоларни эътиборга олиш лозим. Улар куйидагилар:

– аҳолининг кўп миллатли эканлиги, миллий таркиби ва ҳар бир миллат вакиллари менталитетининг ўзига хос хусусиятлари борки, улар билан ҳисоблашиш керак;

– аҳоли асосий қисмининг эътиқоди ва турмуш тарзи ислом дини билан боғлиқ бўлишига қарамай, мамлакатда бир қанча бошқа диний конфессиялар ҳам мавжудки, у диний бағрикенгликка эътиборни кучайтиришни талаб қилади;

– маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик анъаналари ханузгача ривожланишга маълум даражада салбий таъсир кўрсатиб келмоқда;

– шахсий феъл-атвор, юриш-туриш, муомала маданиятига жамоатчилик фикрининг таъсири анча кучли;

– жамиятда оиланинг мавқеи алоҳида ўрин тутди;

– тўй-ҳашам, маъракаларга баъзида имконият даражасидан ортиқча эътибор берилиши аҳолининг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатади;

– ота-онага, умуман катталарга ҳурмат баъзида эътирозсиз тобелик билан уйғунлашиб, ёшларнинг ташаббус кўрсатишини чеклаб қўйди ва хоказо.

Бугунги кунда Ер шарида кечаётган бошқа бир муҳим жараён глобаллашув жараёни натижасида жаҳон халқлари учун умумий этикет, умумий феъл-атвор, умумий менталитет шаклланимоқда ва бунга бевосита жаҳон миқёсида кетаётган сиёсий, иқтисодий ва ахборот борасидаги глобаллашув анча кучли таъсир қилмоқда. Бундай глобаллашув, яъни бир хиллашув муайян ижобий натижалар беришига қарамасдан, кўплаб салбий оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Бу шарқнинг гавҳари бўлган ўзбек халқининг маънавий қиёфасига ҳам бевосита ҳамда билвосита таъсир

кўрсатмоқда. Натижада глобаллашув оқибатида ўзбекларнинг маънавий оламига хос кўплаб қадриятлари, маросим ва удумлари унутилишига сабаб бўлмоқда. Бунинг учун ҳар бир халқнинг ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қаратилган миллий маънавий-руҳий салоҳиятини шакллантириш зарурати туғилмоқда. Бу эса ўз ўзидан маънавий қиёфани миллий асосларда шакллантириш катта аҳамият касб этишидан далолатдир.

Шу ўринда, бизда миллий маънавиятнинг истиқболи ёрқин десак муболаға бўлмайди. Негаки, “бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тош ёзувлар, битиклардан тартиб, бугун кутубхонамиз хазинасида сақланаётган 20-мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамланган тарих, адабиёт санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астронимия, меморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг бекиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади”[5]. Шунингдек, глобаллашув шароитида инсониятнинг миллий маънавий истиқболи ва ривожини одатда уч таркибий босқичда намоён бўлади.

Биринчи босқич – инсонга ёшлигидан сингдирилган маданий-маънавий қарашлар, ахлоқий қадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулардан иборат. Бу бўғинда у оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати, юрти билан бирлигини, унинг таркибий қисми эканлигини ҳис этади. Натижада, унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу жараёнда шахсда **ҳақиқий фуқаролик** туйғулари шаклланади.

Иккинчи босқич – мафкура кўринишидаги маълумот, ахборот тўплаш, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва назариялар даражасида ифодаланади. Инсон маънавий мерос, қадриятлар билан танишади ва уларни ўзлаштиради, янгиланиш дунёқарашига сингдиради. Бу – ишонч бўғинидир. Таассуфки, ёшларимизда маънавий меросимиз ҳақидаги билимлар ҳамон саёзлигича қолиб кетмоқда.

Учинчи босқич – билим, ижодий изланиш билан белгиланади. У одамларнинг тафаккурида маърифат, дунёвий маънавият тимсолида намоён бўлади. Буюк алломаларимизнинг қудрати ана шу дунёвий маънавиятни диний билимлар, маънавият билан узвийликда камолга етказганликларидандир.

Биз барча соҳаларда, жумладан, маънавий соҳада ҳам тадрижий – эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз. Яъни, содда қилиб айтганда, одамларнинг дунёқарашини, эътиқод ва тафаккурида демократик қарашларнинг кенгайиши ва мустаҳкам ўрин топиши авваломбор, ҳаётнинг табиий юриши билан уларнинг моддий турмуш даражаси ва маданий савияси тобора ривожланиши ва юксалиши билан чамбарчас боғлиқ эканини ҳаётнинг ўзи тақозо этади.

“Тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикдан, қулликдан қутилмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади”[6]. Ўзининг мустақил фикри бўлмаган кишининг тафаккури

карам бўлади. Ҳозирги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, миллатлараро муносабатларнинг эволюцияси, тадрижий ривожланиш босқичлари Ўзбекистонда яхлит миллий-маънавий муҳит шаклланаётганлигидан, миллати ва элатидан қатъи назар ҳар бир фуқаро ана шу муҳитдан манфаатдор бўлаётганидан далолат бермоқда. Манфаатдорлик туйғуси эса ўзаро ҳурмат, юксак маданият, етуқлик ва комилликка интилиш орқали мазмунан бойиб бормоқда.

Авалло, инсонни-инсон сифатида намоён қиладиган ҳислат, бу – юксак маънавият, маънавий комилликдир. Инсон қалби қанчалик эзгу ишларга мойил, уни иш фаолияти ён-атрофдагиларга ёрдам беришдан иборат бўлса, жамият тараққиётида бевосита виждонан ахлоқ-одоб жиҳатидан иштирок эта олса, инсоннинг маънавий киёфаси намоён бўлади.

Глобаллашув шароитида инсониятнинг миллий – маънавий тараққиёти билан маънавий юксалиш жараёнлари ўртасидаги коррелацион боғланишларни таҳлил қилиш ижтимоий заруриятга айланиб бўлган. Бу борадаги муҳим вазифалар кўламини ва йўналишларини белгилашда ҳар бир инсон жамият тараққиёти ва уни янгилашда, маънавий ҳаётимизни турли таҳдидлардан ҳимоя қилишда ўз бурчини аниқлаб олиш зарурлигини кўрсатмоқда. Миллий – маънавий тараққиёт ва юксалиш муайян миллатнинг ижтимоий – тарихий, маданий ҳаёти, тили, кадриятларининг шаклланиши, ижтимоий – сиёсий жараёнлардаги тараққиёти, этногенезсини билиш ва уларга ҳётда амал қилиш билан боғлиқдир.

«Биз ҳаёт ҳеч қачон бир жойда тўхтаб турмаслигини, албатта, яхши англаймиз. Агарки биз ХХИ асрда, тобора авж олаётган глобаллашув

жараёнлари, Интернет ва интеллектуал тараққиёт ҳал қилувчи рол ўйнаётган бир даврда яшаётганимизни ҳисобга оладиган бўлсак, ҳаётимиз нақадар шиддатли суръатлар билан ўзгариб бораётганини, айниқса, чуқур ҳис қиламиз. Ана шундай шароитда эришган натижаларимизга маҳлиё боимасдан, ҳаволаниш қайфиятига берилмасдан, шу пайтга қадар босиб ўтган йўлимиз – бу олдимизда турган мураккаб ва оғир йўлнинг фақат бир қисми эканини ўзимизга аниқ тасаввур этишимиз керак.

Бугунги кунда бизни ўраб турган дунё қанчалик тез ўзгариб бораётгани, яқин ва узоқ атрофимизда турли можаро ва қон тўқишлар давом этаётгани, терроризм, экстремизм ва наркотрафик хавфи ортиб, молиявий-иқтисодий инқироз ва унинг оқибатлари янада чуқурлашиб бораётгани ҳақида ортиқча гапиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Албатта, буларнинг барчаси ҳар биримизни ташвишга солмасдан қўймайди ва биздан жаҳонда юзага келаётган вазиятни сергаклик билан баҳолашни талаб қилади».

Хуллас, миллий маънавиятни ривожлантириш демократик жамият ва унда яшовчи инсонларнинг маънавий бойлигини ошириш учун зарур бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, давлат мустақиллигини ва миллатнинг мавжудлигини таъминлашнинг қудратли маънавий кучи ҳисобланади. Мустамлака даврида сингдирилган “қуллик” психологиясини ўзгартириш осон эмас, албатта. Бу бир авлод алмашувини англатади. Ҳозир эса шароит бошқача, ХХI асрда барча технологиялар ривожланган шароитда халқни янгича характери яратиш имконияти бор. Бу ўзгаришлар ўзбек халқини буюк келажак сари бошлаши, асрлар давомида орзу қилиб келган адолатли жамиятга олиб бориши учун ҳар бир фуқаро ҳаракат қилиши, буни ўзи учун ҳам қарз, ҳам фарз деб билиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.6.
2. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. –Т.: Ўзбекистон, 2000. –Б.217–218.
3. Эрқаев А. Тафаккур эркинлиги. –Т.: Маънавият, 2007. –Б.132.
4. Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.399.
5. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Шарқ. 1998. –Б.3-4.
6. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.34.
7. Каримов И. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш энг олий саодатдир. –Т.: Ўзбекистон, 2015. –Б.14-15.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается процесс глобализации и ее влияние на развитие национальной культуры. Кроме того, роль совершенствования духа глобализации, идея формирования национальной духовности отражены в работе, проводимые в этом направлении.

Ключевые слова: глобализация, процесс этнической, духовность, национальный, религиозной, идея, идеология, человеческое и духовного наследие и развитие молодежи.

RESUME

This article describes the process of globalization and its impact on the development of the national culture, including processes associated with. For the development of the society related to the evaluation of the process taking place today. In addition, the role of improving the spirit of globalization, the idea of the formation of a national spiritual and reflected in the work carried out in this direction and objectives.

Key words: globalization, the process of ethnic, spirituality, national, religious, ideas, ideology, human and spiritual heritage, youth development.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПРОФИЛЬ АСИММЕТРИИ КАК ФАКТОР, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Кадыров К.Б. *

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуются особенности взаимосвязи индивидуального профиля функциональной асимметрии (ИПФА) со способами реагирования и сосредоточения внимания (экстраверсия-интроверсия), с особенностями сбора информации (сенсорность-интуиция), принятия решений (мышление-чувствование) и со способами организации взаимодействия с окружающим миром (решение-восприятие). В качестве объекта исследования выступили 357 учащихся Академического лицея компьютерных технологий при Ташкентском государственном техническом университете имени Беруни. Программа исследования включила следующие методики: 1) методика определения ИПФА и 2) Индикатор типов Майерс-Бриггс. Результаты исследования в целом показали, что ИПФА можно рассматривать как одного из важных факторов, определяющих способы реагирования и сосредоточения внимания, сбора информации, принятия решений и организации взаимодействия с окружающим миром.

Ключевые слова: функциональная асимметрия, индивидуальный профиль функциональной асимметрии, решение, склонность к вынесению суждения, восприятие, склонность к созерцательной позиции, экстраверсия, интроверсия, мышление, чувствование.

Актуальность исследования. Изучение функциональных асимметрий мозга человека является одним из важнейших проблем современной психологии. Особенности нейропсихологической организации мозга и определяемые ею индивидуальные различия были в дальнейшем подтверждены и другими исследователями. Изучение индивидуально-типологических особенностей в их взаимосвязи с функциональными асимметриями мозга является актуальной проблемой, поскольку знание мозговых механизмов психологических различий, может не только

обогащать представления об индивидуальных различиях психики, но и оказать значительную помощь, например, в деле образования, обоснованно обогатить и интенсифицировать процесс обучения, а также в решении сложных вопросов профориентации и дифференциально-диагностических задач и др.

Целью настоящего исследования является изучение взаимосвязи индивидуального профиля функциональной асимметрии (ИПФА) со способами реагирования и сосредоточения внимания, особенностями сбора информации, принятия решений и способами организации своего взаимодействия с окружающим миром.

Методики исследования. Программа исследования включила следующие психодиагностические методики: 1) методика определения ИПФА [1], [2] и 2) Индикатор типов Майерс-Бриггс (MBTI - Myers-Briggs Type Indicator) [3].

Для выявления типов ИПФА нами была использована специальная методика, заимствованная из монографии Н.Н. Брагиной и Т.А. Доброхотовой [2]. В соответствии с содержанием методики испытуемым предъявлялись четыре функциональных проб, выполнение которых позволили определить степень предпочтения рук или глаз испытуемыми.

1. Переплетите пальцы рук. Сверху оказался большой палец левой руки (Л) или правой (П)? Запишите результат.

2. Прицельтесь в невидимую мишень...

Если для этого Вы пользуетесь левым глазом, закрывая правый, напишите букву «Л», если наоборот - «П».

3. Станьте в позу Наполеона, скрестив руки на груди. Какая рука оказалась сверху?

4. Попробуйте изобразить бурные аплодисменты. Какая ладонь сверху?

На основании различных сочетаний признаков асимметрии, вырисовываются 16 мини-портретов кратких обобщенных психологических характеристик, которые приводятся ниже.

1. ПППП («полный правша»): только правые асимметрии: консерватизм, ориентация на общепринятое мнение (стереотип); такие люди не любят конфликтовать, спорить, ссориться.

2. ПППЛ: наиболее яркая черта характера — нерешительность.

3. ППЛП: кокетство, решительность, чувство юмора, артистизм, очень контактный тип характера, чаще встречается у женщин.

4. ППЛЛ: редкое сочетание; характер близок к предыдущему, но мягче; наблюдается некоторое противоречие между нерешительностью (левое аплодирование) и твердостью характера; ведущий глаз правый.

5. ЛППП: аналитический склад ума и мягкость; чаще встречается у женщин; медленное привыкание, осторожность в отношениях, терпимость и некоторая холодность.

6. ЛПЛЛ: самое редкое сочетание; беззащитность, подверженность различному влиянию; чаще встречается у женщин.

7. ЛППП: очень частое сочетание; эмоциональность; недостаточная настойчивость в главных вопросах; поддаются мужскому влиянию, что позволяет приспособиться к различным условиям; счастливы в друзьях и легко сходятся с людьми.

8. ЛППЛ: большая, чем у предыдущих типов, мягкость характера, наивность.

9. ЛЛПП: дружелюбие и простота; некоторая разбросанность интересов и склонность к самоанализу.

* Кадыров К.Б. — доцент кафедры психологии, НУУз, канд. психол. наук

10. ЛЛЛЛ: простодушие, мягкость, доверчивость.

11. ЛЛЛП: эмоциональность, энергичность и решительность.

12. ЛЛЛЛ («полный левша»): антиконсервативный тип характера; способность взглянуть на старые вещи по-новому; наибольшая эмоциональность, индивидуальность, эгоизм, упрямство, иногда переходящее в замкнутость.

13. ЛЛЛП: самый сильный тип характера; с трудом меняют свою точку зрения; энергичны, упорно добиваются поставленных целей.

14. ЛЛЛЛ: похоже на характер предыдущего типа, неустойчивость, склонность к самоанализу; с трудом находят себе новых друзей.

15. ПЛЛП: легкий характер; умеют избегать конфликтов и легко находят друзей; часто меняют увлечения.

16. ПЛЛЛ: непостоянство и независимость; желание все сделать самому.

Опросник МВТИ И.Майерс и К.Бриггс состоит из 94 пунктов и основан на выявлении двух различных способов пополнения запаса энергии (шкала экстраверсия-интроверсия), двух противоположных способов сбора информации (шкала сенсорность-интуиция), двух различных способов принятия решений (шкала мышление-чувствование) и двух различных способов организации своего взаимодействия с внешним миром (решение-восприятие). Таким образом, существуют четыре основных шкалы предрасположенностей.

В качестве **объекта** настоящего исследования выступили 357 учащихся Академического лицея компьютерных технологий при Ташкентском государственном техническом университете имени Беруни.

Результаты исследования. С целью подробного рассмотрения и тщательного сравнительного анализа выраженности шкал Индикатора типов Майерс-Бриггс (МВТИ) по типам ИПФА был выбран непараметрический критерий Манна-Уитни для сравнения двух независимых выборок. Для предварительного рассмотрения межгрупповых различий средние арифметические значения каждой группы представлены в графической форме.

Согласно данным рисунка 1 представители групп ЛЛЛЛ, ПЛЛП, ПЛЛЛ и ЛЛЛП обладают более высокими показателями по шкале «Экстраверсия – интроверсия». Однако статистически значимые различия были обнаружены только между группами ЛЛЛП и ЛЛЛЛ ($U=137,5$; $p<0,05$), а также между группами ПЛЛП и ЛЛЛП ($U=313,0$; $p<0,05$). Несмотря на более контрастные различия по средним значениям, статистически значимых различий между показателями других групп выявлено не было. Возможно, это связано с недостаточной численностью испытуемых в данных выборках. На основании приведенных результатов можно сделать более или менее однозначный вывод о том, что такие типы ИПФА как ПЛЛП и ЛЛЛП отличаются более яркой экстравертированностью, а ЛЛЛП – наоборот, интровертированностью.

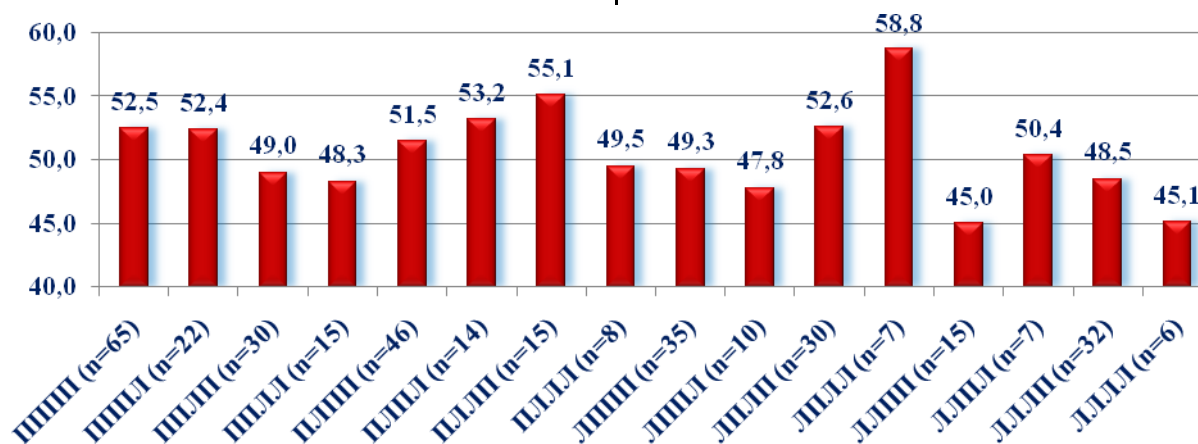

Рис.1. Средние арифметические значения по шкале «Экстраверсия – интроверсия» в группах с различным типом ИПФА.

На рисунке 2 показано, что представители групп ЛЛЛЛ, ПЛЛП и ПЛЛЛ обладают относительно высокими показателями по шкале «Путь ощущений – путь интуиции». Однако статистически значимые различия были обнаружены только между группами ПЛЛЛ и ЛЛЛЛ ($U=31,5$; $p<0,05$), а также между группами ПЛЛП и ЛЛЛЛ ($U=56,0$; $p<0,05$). Между показателями других групп статистически значимых различий выявлено не было. Предположительно такой

результат также можно объяснить с недостаточной численностью испытуемых в данных выборках. Получается, что представители таких типов ИПФА как ПЛЛЛ и ЛЛЛЛ отличаются стремлением максимально использовать данные пяти органов чувств для того, чтобы понять, что на самом деле происходит вокруг, особенно для точной оценки ситуации. Они больше поглощены реальным миром вокруг себя, а образы и идеи, которые они не могут "потрогать", не привлекают их внимания.

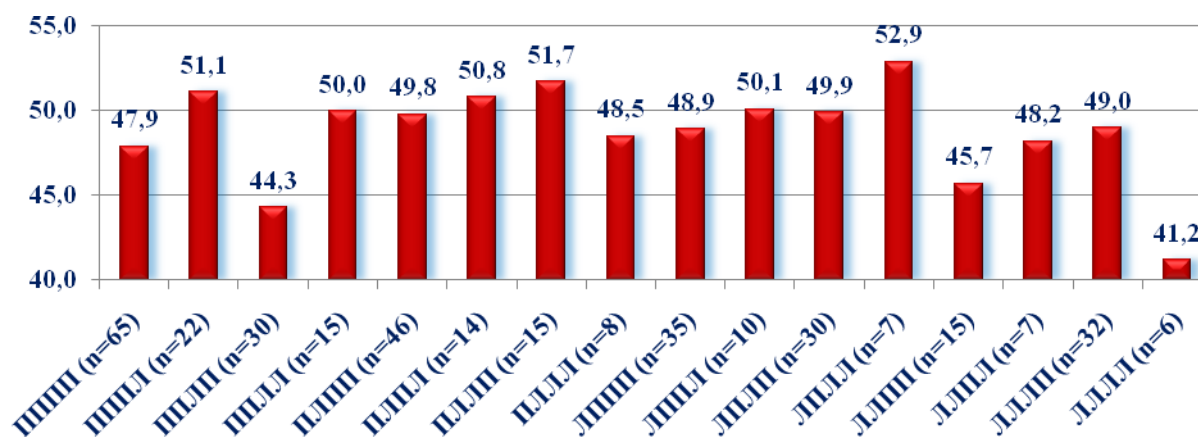

Рис.2. Средние арифметические значения по шкале «Путь ощущений – путь интуиции» в группах с различным типом ИПФА.

Представители типов ПППП и ЛЛЛЛ, обладающие сравнительно низкими значениями по данной шкале, отличаются склонностью к непосредственному восприятию окружающего мира путем своих осознаваемых или неосознаваемых ассоциаций и представлений. Они стремятся выйти за пределы непосредственно данного и известного – понять значения, смыслы, связи и отношения, используя для этого свою интуицию.

Пожалуй наиболее контрастными оказались различия между типами ИПФА по шкале «Ориентация на мышление – ориентация на чувства, эмоции» (см.Рис.3). Достаточно высокие показатели по данной шкале отмечаются в группах ЛЛЛЛ и ПППП. Наименее высокая выраженность показателей по шкале «Ориентация на мышление –

ориентация на чувства, эмоции» наблюдаются у представителей типов ЛППЛ и ППЛЛ. Статистически значимые различия были обнаружены между группами ЛППЛ и ЛЛЛЛ ($U=9,0$; $p<0,05$), ПППП ($U=76,5$; $p<0,05$), ПЛЛЛ ($U=18,0$; $p<0,05$). Показатели по шкале «Ориентация на мышление – ориентация на чувства, эмоции» у представителей группы ЛЛЛЛ оказались статистически значимо высокими по сравнению с представителями типов ПППЛ ($U=15,0$; $p<0,05$) и ЛППП ($U=123,0$; $p<0,05$). И наконец, представители группы ПППП обладают также статистически значимо высокими показателями по шкале «Ориентация на мышление – ориентация на чувства, эмоции» по сравнению с представителями групп ППЛЛ ($U=123,0$; $p<0,05$) и ЛППП ($U=343,0$; $p<0,05$).

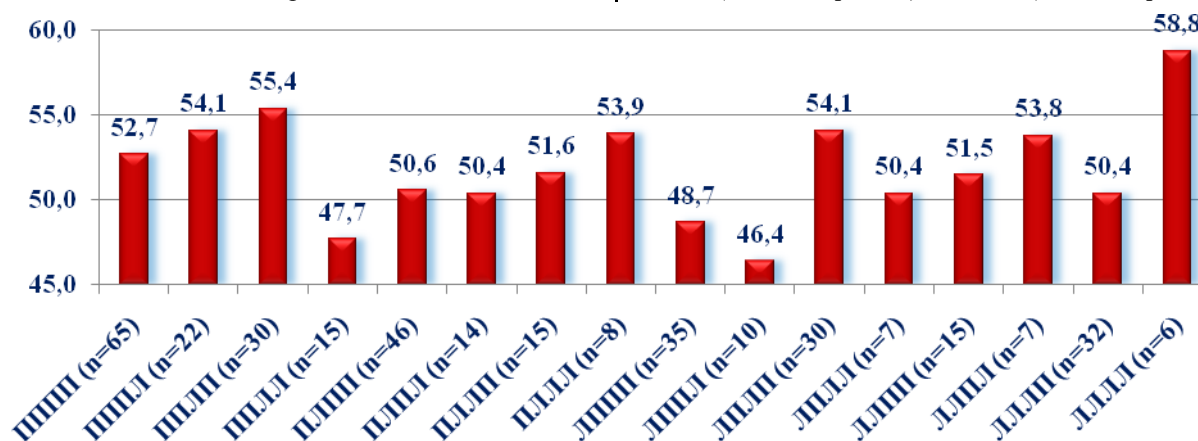

Рис.3. Средние арифметические значения по шкале «Ориентация на мышление – ориентация на чувства, эмоции» в группах с различным типом ИПФА.

Обобщая полученные результаты можно отметить, что у представителей групп ЛЛЛЛ, ПППП, ПЛЛЛ мышление предсказывает логические последствия того или иного развития событий. Оценка строится на объективном анализе ситуации, причин и следствий, фактов, в том числе неприятных; для суждения о том, что правильно, а что – нет, подыскиваются объективные критерии. Принимая решение, они стараются быть логичными, непредубежденными, анализируют ситуацию и руководствуются объективными ценностями.

Представители групп ЛППЛ, ППЛЛ и ЛППП при работе с информацией исходят из ее личного значения и смысла для себя и других. Принимая решение, ориентируются на ценности людей, а не на абстрактную логичность, учитывают, как это решение подействует на людей. Любят иметь дело с людьми, принимают на себя их проблемы. Главное значение для них имеют субъективные ценности.

На рисунке 4 представлены средние арифметические значения по шкале «Решение,

склонность выносить суждения – восприятие, склонность к созерцательной позиции” в группах с различными типами ИПФА. Можно видеть, что у представителей групп ПППЛ, ЛПЛЛ, ЛППЛ и ЛЛПЛ отмечается наиболее высокие средние значения по данной шкале. Низкие значения по шкале “Решение, склонность выносить суждения – восприятие, склонность к созерцательной позиции” в группах ЛЛПП, ПЛПЛ, ППЛЛ, ПЛПП, ЛППП.

Представители группы ПППЛ имеют статистически значимо высокие показатели по

шкале “Решение, склонность выносить суждения – восприятие, склонность к созерцательной позиции” по сравнению с представителями типов ЛЛПП ($U=71,0$; $p<0,01$), ПЛПЛ ($U=86,0$; $p<0,05$), ППЛЛ ($U=102,5$; $p<0,05$), ПЛПП ($U=338,5$; $p<0,05$). С другой стороны, группе ЛЛПП присущи статистически значимо низкие показатели по рассматриваемой шкале по сравнению с типами ЛПЛЛ ($U=23,5$; $p<0,05$), ЛППЛ ($U=27,0$; $p<0,01$) и ЛЛЛЛ ($U=24,5$; $p<0,05$).

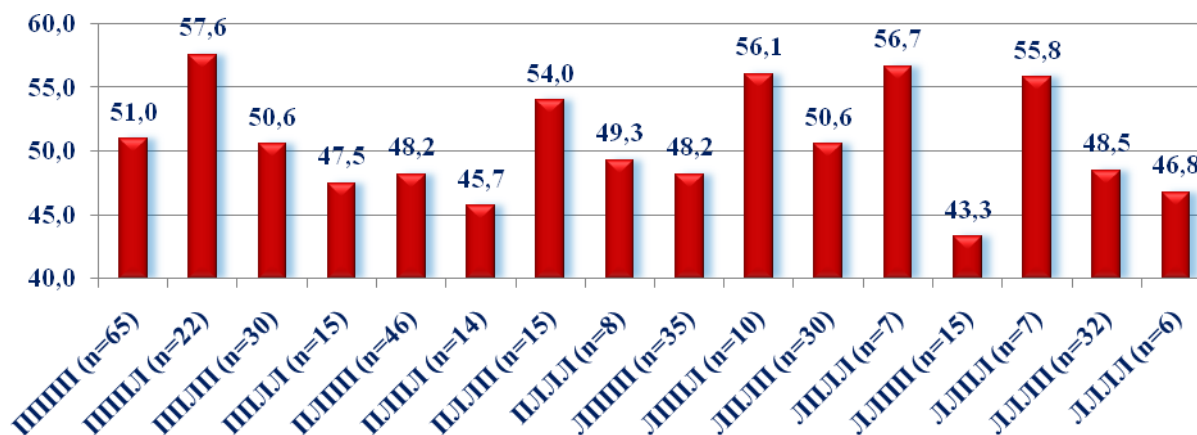

Рис.4. Средние арифметические значения по шкале “Решение, склонность выносить суждения – восприятие, склонность к созерцательной позиции” в группах с различным типом ИПФА.

Таким образом, можно предположить, что представители профилей ПППЛ, ЛПЛЛ, ЛППЛ, ЛЛПЛ, скорее всего, стремятся жить распланированно, структурированно, упорядоченно, имеют потребность регулировать жизнь и контролировать ее, любят определенность, предпочитают принять решение и выполнить его, ориентированы на результат и предпочитают оценивать и критиковать, нежели впитывать новую информацию. И наоборот, представители групп ЛЛПП, ПЛПЛ, ППЛЛ, ПЛПП стремятся жить гибко и спонтанно, постоянно собирают информацию и всегда готовы изменить свои взгляды. Они хотят скорее понимать жизнь, чем контролировать ее, предпочитают оставаться открытыми для нового опыта, доверяя своей способности адаптироваться к изменениям, и испытывая удовольствие от перемен, и ориентированы скорее на процесс, чем на результат.

Научные выводы и рекомендации. Итак, в настоящем исследовании нам удалось установить взаимосвязи ИПФА со способами реагирования и сосредоточения внимания (экстраверсия-интроверсия), особенностями сбора информации (сенсорность-интуиция), принятия решений

(мышление-чувствование) и способами организации своего взаимодействия с окружающим миром (решение-восприятие).

Так, представители типов ПППП и ЛЛПЛ оказались яркими экстравертами, тогда как люди с профилем ЛЛПП отличаются глубокой интровертированностью. Если представители типов ПППЛ и ЛПЛЛ при сборе информации главным образом опираются на собственные органы чувств, то представители типов ППЛЛ и ЛЛЛЛ в основном полагаются на свою интуицию, на т.н. внутренний голос. В ситуациях принятия решения представители типов ПППЛ, ЛЛЛЛ и ПЛЛЛ исходят из законов строгого логического рассуждения, а представители типов ППЛЛ, ЛППП и ЛППЛ больше ориентируются на чувства и общечеловеческие ценности. Способом организации взаимодействия с окружающим миром у представителей типов ЛПЛЛ, ЛЛПЛ, ПППЛ и ЛПЛЛ является решение, вынесение суждения. Представители же типов ППЛЛ, ЛЛПП, ПЛПП и ПЛПЛ, наоборот, скорее всего, отличаются склонностью к восприятию и созерцательной позиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антропология. Учебник для вузов В. М. Харитонов, А. П. Ожигова, Е. З. Година. М.: Владос, 2004. С.173-178.
2. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональная асимметрия человека. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Медицина, 1988. С.72-76.
3. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. СПб.: Питер, 2004. С.205-212.
4. Карелин А. - Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007. С.312-350.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада индивидга хос функционал асимметрия қиёфаси (ИФАҚ) билан ҳулқ-атвор ва диққатнинг йўналганлиги (экстраверсия-интроверсия), маълумот тўплаш хусусиятлари (сенсорлилик-интуиция), қарор қабул қилиш хусусиятлари (фикрлаш-ҳис-туйғу) ҳамда атроф-олам билан ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш усуллари (қарор қилиш-идрок этиш) орасидаги ўзаро боғлиқлик қонуниятлари тадқиқ этилган. Тадқиқотда Беруний номли Тошкент давлат техника университети қошидаги Компьютер технологиялари академик лицейнинг 357 нафар ўқувчиси иштирок этди. Тадқиқотда 1) ИФАҚни аниқлаш ва Майерс-Бриггс типологик сўровномаси методикаларидан фойдаланилди. Тадқиқот натижаларига кўра ИФАҚни ҳулқ-атвор ва диққатнинг йўналганлиги, маълумот тўплаш услублари, қарор қабул қилиш хусусиятлари ҳамда атроф-олам билан ўзаро ҳамкорликни ташкил қилиш усуллари белгиланган муҳим омиллардан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Калит сўзлар: функционал асимметрия, индивидга хос функционал асимметрия қиёфаси, қарор қабул қилиш, ҳукм чиқаришга мойиллик, идрок, кузатувчи позициясини эгаллашга мойиллик, экстраверсия, интроверсия, фикрлаш, ҳис-туйғу.

RESUME

In given article features of interrelation of an individual profile of functional asymmetry (IPFA) with ways of reaction and a concentration of attention (extraversion-introversion), with features of gathering information (sensation-intuition), decision-making (thinking-feeling) and with ways of the organization of interaction with surrounding world (judgment-perception) are investigated. Subjects of the research were 357 pupils of the Academic lyceum of computer technologies at Tashkent state technical university named after Beruni. The research program has included following techniques: 1) technique of definition IPFA and 2) Myers-Briggs Type Indicator (MBTI). Results of the research as a whole have shown that IPFA is possibly one of the important factors defining ways of reaction and a concentration of attention, gathering of the information, decision-making and the organization of interaction with surrounding world.

Keywords: functional asymmetry, individual profile of functional asymmetry, judgment, propensity to judgment, perception, propensity to a contemplate position, extraversion, introversion, thinking, feeling.

СОЦИАЛ МАКОН СТРУКТУРАЛАРИДА АВЛОДИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Каланова С.М. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада муаллиф социология соҳасида сўнгги йилларда кенг ўрганилаётган “авлодлар тарихи таҳлили” услубини ёритиб берган. Мазкур услуб сифатий социология услуби саналиб, унинг асосий моҳияти замонавий жамиятда кечаётган воқеликларга авлодлар алмашинуви қай тарзда таъсир ўтказиши мумкинлиги билан асосланади. Муаммони Ўзбекистон шароитидаги ҳолатини социологик ўрганилар экан, унинг сўнгги 20 йилликда кечган авлодлардаги алмашинув, ворислик ва идентикликнинг социал жиҳатлари таҳлил этилган.

Калим сўзлар: Авлодлар алмашинуви, авлодлар ўртасидаги фарқ, ижтимоийлашув, қадриятлар, ворисийлик, социал хотира, авлодлар синдроми, генеалогия, тарихий –маданий жараёнлар.

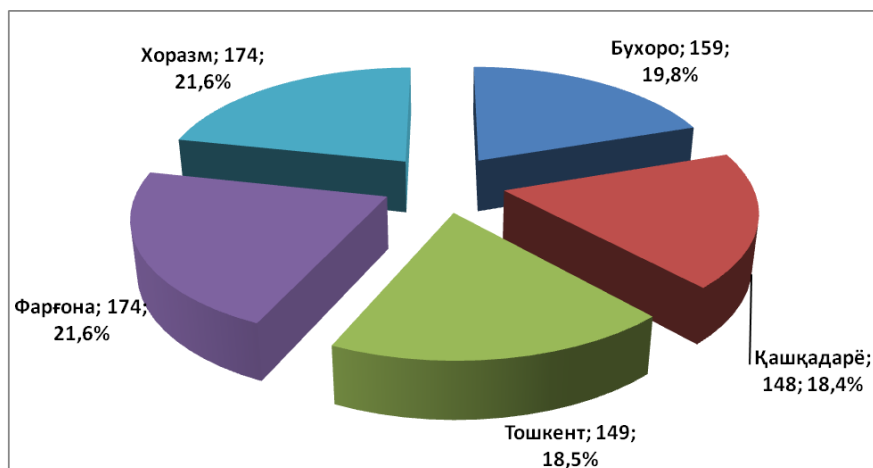
Сўнгги йилларда замонавий социологияда дискурс-таҳлил, нарратив-таҳлил, авлодий таҳлил каби сифатий тадқиқот методлари тобора кенг қўлланилмоқда. Сифатий методлардан фойдаланишда одатда респондентларнинг нисбатан кичик гуруҳлари ўрганилади. Бироқ улар муаммони белгилаш, у ёки бу масалани ўрганиш, тарихий вазиятни баҳолашда бениҳоя фойдали бўлиши мумкин. Бундан ташқари, сифатий методлар, миқдорий методлардан фарқли ўлароқ, одамларнинг ички майл ва истакларини аниқлаш имкониятини беради. “Авлод” тушунчаси кундалик ҳаёт, бадий адабиёт ва ОАВ тилида, сўнгги пайтларда социологик фанда ҳам кенг қўланиб келинаётган аналитик категориядир. У таҳлилни бошқа категориялари ва тизимлари билан альтернатив сифатида эмас, уларга параллел ҳолда амал қилади. Биографик ва тарихий материални авлодлар орқали кўриш ўз илдизлари билан узок ўтмишга, ёзув ихтиро қилинишидан олдинги даврларга бориб тақалади. Мисол сифатида туркий халқларнинг афсоналарини, Шимол сагалари ва Полинезия ороллари халқларининг ривоятларини, Инжил Китоблари ва Миср сулолаларининг хроникаларини келтириш мумкин. Дастлабки тарихий моделлар аксарият ҳолларда ҳукмдорларнинг генеологик (сулолавий) занжирларига таянган ва уларда тарих ва хроникалар асосида ётган ритмларнинг асосий сабабини кўрган. Бироқ, бошқа томондан, А.Ф.Кюгельгеннинг фикрига кўра, “ҳукмдорлар ва уларнинг сулолалари тарихи кўпинча амалда бўлган воқеа-ҳодисаларга мос келмайди, аммо, шундай бўлса-да, ҳақиқий тарих сифатида кўрилиши мумкин, шу маънодаки, бу тарих унинг учун ва жамоасининг кўпчилик аъзолари учун, ҳеч бўлмаганда маълум давр мобайнида уларнинг идроки, баҳолари ва хатти-ҳаракатларини белгилаб келган “тарихий ҳақиқат” статусига эга бўлган”[1.]

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар нашрларда бир неча бор савол қўтарилади—қайси бири муҳимроқ—одамларда авлодий идентикликнинг шаклланишими ёки авлодлараро ворисийликми? Хусусан, 2015 йил Ўзбекистонда “Кексалаларни ёзозлаш йили” деб эълон қилинган эди. Ҳозирда Ўзбекистонда 60 ёшдан катта бўлган 2,873 миллион одам, шу жумладан, 80 ёшдан катта 225 минг, 90 ёшдан катта 44 минг ва 100 ёшдан ўтган 8,7 минг одам яшайди. Уларнинг ичида иккинчи жаҳон уруши иштирокчилари 3,109 минг ва меҳнат фахрийлари 69,994 минг кишини ташкил этади.

Мустақиллик йиллари аҳолининг ўртача ёши 1990 йилдаги 67 ёшдан 73,5 ёшгача, аёлларники эса 75,8 ёшгача ошди. Ўзбекистондаги трансформацион жараённинг турли босқичларидаги авлодлар алмашинувини социологик тадқиқ этиш ёш когорталарининг динамик социал қиёфасини белгилаш имкониятини беради. Когорталарнинг ички структурасини, уларнинг социал статусларини, социал ролини ҳамда хатти-ҳаракатларининг иктисодий стратегиясини таҳлил этиш асосида мазкур муаммо бўйича прогнозлаш мумкин.

Биз олиб бораётган тадқиқотимиз натижаси шуни кўрсатадики, “Авлодлар алмашувида ворислилик социомаданий қадриятлар шаклланишининг омили сифатида” номли тадқиқот доирасида 804 нафар респондент иштирок этишди. Қуйидаги 1-расмда респондентлар сони ҳудуд кесимида берилган. Унга кўра энг кўп 174(21,6%) нафардан респондент Хоразм ва Фарғона вилоятларидан Бухоро вилоятидан бўлса 159(19,8%), Тошкент шаҳридан 149(18,5%) ва Қашқадарё вилоятидан 148(18,4%) нафардан респондент иштирок этди. Сўровда иштирок этганларнинг 43,4% эркаклар ва мос равишда 56,6% аёлларни ташкил қилди.

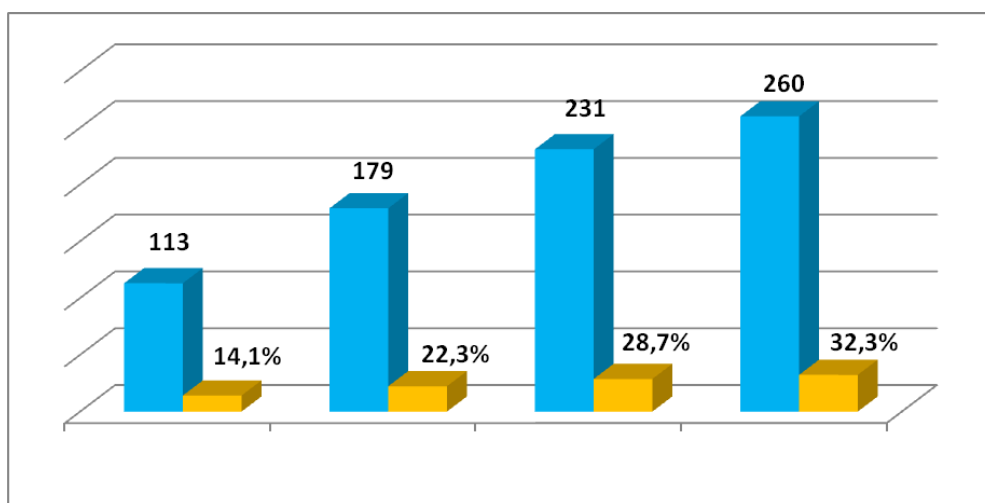
* Каланова С.М. –ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети “Социология ва ижтимоий иш” кафедраси, катта илмий ходим-изланувчиси.

1-расм. Респондентларнинг ҳудудлар бўйича тақсимои

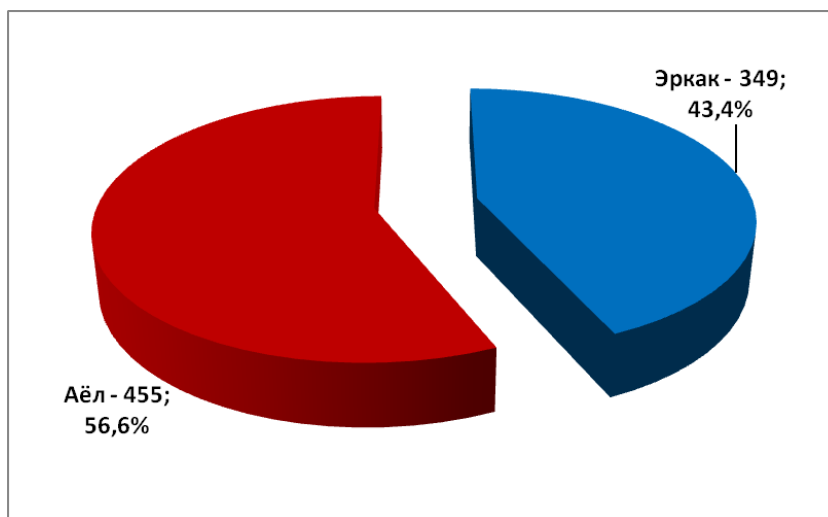
Ёш/ҳудуд	Бухоро	Қашқадарё	Тошкент	Фарғона	Хоразм	Жами сони	Жаъми улуши
31-35	28	15	17	34	19	113	14,1%
36-45	32	39	28	46	34	179	22,3%
46-60	48	20	60	50	53	231	28,7%
60дан юқори	46	68	39	42	65	260	32,3%

1-жадвал. Респондентларнинг ёши бўйича тақсимои

Худудлар	эркак	аёл
Бухоро	52	107
Қашқадарё	98	50
Тошкент	71	78
Фарғона	37	137
Хоразм	91	83
Жами сони	349	455
Жамиулуши	43,4%	56,6%

2-жадвал. Респондентларнинг жинси ҳудудлар кесимида.

2-расм.Респондентларнинг жинси

Француз социологи А.Хаузер ўз нуқтаи назаридан тарих ва социологияга хос бўлган асосий принцип ва методларни баён этган ва қарама қарши қўйган. Унинг фикрича, мазкур фанлар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, социологияда асосан қиёсий метод қўлланилса, тарихшуносликда монографик ва функционал методлардан фойдаланилади [2]. К.Мангейм ва Х.Ортега-и-Гассет тарихий ва тарихий-маданий йўналишдаги тадқиқотларда авлод тушунчасини қўллашга ҳаракат қилишган. Мангейм, В.Дильтей ва М.Веберларнинг асосий неокантиан коидаларини қабул қилган ҳолда ишини давом эттирди. Ўзининг социологик таҳлилида Мангейм кўп жihatдан У.Приндернинг санъатшунослик ишларига ҳамда унинг маълум авлоднинг бадиий стили моделига таянган [3]. Таҳлилнинг мазкур йўналишини давом эттириб, жамоавий тафаккурнинг асосий мотиви сифатида энтелехия тушунчасини таклиф этди – унда бу авлод элитаси томонидан ёрқинроқ намоён этилган “авлод руҳи” сифатида тақдим этилган. Мангейм томонидан киритилган “авлодий иттифок” тушунчаси бу ерда муайян авлодий когортанинг ғоявий-сиёсий “авангарди” ўрнига эга. Мангейм ўзининг авлодлар масаласига бағишланган ишида мазкур назарий ёндашувни ўз даври Германия тарихининг амалий таҳлилида қўллаган [4].

Авлодлараро мобиллик болалар ўз ота-оналаридан юқоридагидек ёки пастроқ социал ўринни эгаллашлари мумкинлигини назарда тутди. Масалан, оддий ишчи ёки деҳқон ўғли илмий ёки сиёсий карьера қилиши, бир пайтнинг ўзида зиёли оила фарзандлари тадбиркорлик билан шуғулланишимумкин. Шундай ҳолат ҳам рўй бериши мумкинки, нормал шароитда катта бўлган болалар меҳнат миграцияси жараёнларида иштирок этиб ўзларининг илгариги социал позицияларини йўқотади.

О.Тоффлер ўзининг “Келажак шоки” китобида социал ўзгаришларнинг куйидаги асосларини таклиф этган: социал ва технологик ўзгаришларнинг тезлашиши инсонга ташқи ва ички адаптация (мослашиш)да борган сайин кўпроқ қийинчиликлар тугдирмоқда. Инсоният тарихининг

50 минг йилини Тоффлер ҳар бирининг давомийлиги 62 йилни ташкил этган авлодлар сони билан ўлчаб чиқди. Бундай авлодларнинг сони тахминан 800ни ташкил этди ва улардан 650таси ғорларда истикомат қилган. Сўнгги авлодлардан фақат 70таси ёзувни таниди, фақатгина 4таси вақтни озми-кўпми тўғри ҳисоблашни ўрганди ва сўнгги 2таси электр двигателдан фойдаланмоқда. Биз кундалик ҳаётда иш кўрадиган моддий неъматларнинг асосий қисми ҳозирги саккизюзинчи авлод томонидан яратилган. Бизни ўраб турган предметлар ҳар ўн беш йилда икки баробар кўпаяди. Ўз ҳаётининг сўнгида ҳозирги ўсмир ўз ота-онасининг предмет дунёсидан 32 баробар кўп бўлган предмет дунёсида яшайди. Инсоннинг ички дунёси атроф муҳитга мослаша олмайди ва у билан фаол алоқада бўлолмайди. Шу асосда яқин келажакда инсон психологик шокни бошидан кечиради [5].

Америкалик социолог Ж.Урри фикрича, замонавий жамиятларни ўрганишда “мобиллик” ҳам турли ижтимоий ҳолатларни ва уларнинг социал оқибатларини тадқиқ этишнинг муҳим категория вазифасини ўтайди [6]. Бироқ мобиллик ижтимоий муносабатларнинг ифодаси (белгиси)дир, ижтимоий муносабатлар эса “инсондан ташқари объектлар” – машиналар, технологиялар, матнлар, образлар, физик муҳит қабилан таъсирида ўзгариб бормоқда. Шу ўринда О.Тоффлернинг юқорида қайд этилган футурологик хулосалари ўзини оқлашини қайд этиш лозим, яъни дарҳақиқат социал ва технологик ўзгаришларнинг тезлашиши ҳозирги замон авлодининг тафаккури ва дунёқарашига таъсир ўтказмоқда.

Бир пайтнинг ўзида инсон имкониятлари кўпроқ одамлар ўртасидаги мураккаб муносабатлар, яъни ижтимоий тармоқлар орқали намоён бўлади. Француз социологи П.Бурдьё фикрига кўра, тармоқ –бу ижтимоий капитал ёки ижтимоий макон бўлиб, ундаги индивидларнинг ўрни уларнинг статусларига мувофиқ тақсимланади. Ўз навбатида, статус қимматли ижтимоий муносабатлар ва фойдали алоқалар жамламасига боғлиқ бўлиб, аynи шулар ижтимоий капитални ташкил этади [7].

1. XX аср инсон мобиллигининг (ижтимоий, касбий, иқтисодий, географик) драматик тарзда ўсиши асри ва генеологик алоқаларнинг ижтимоий аҳамиятини тушуниш сусайиши, камайиши даври бўлди. Ўрта асрларда “туркий кўчманчи ёки афғон сардори ўзининг (ва ўз қабиладошларининг) олти ва ундан кўпроқ пуштини биларди. Ҳозирги замон жамиятида ўзининг катта бобоси (айримлар хатто ўз бобоси) исмини биладиганлар камдан кам топилади. Шу билан бирга ҳозирги пайтдаги тарихни “шакллантириш” тушунчаси бизни қисман бунинг бир шакли бўлган генеология мавзусига қайтишга даъват этмоқда”[8].

Авлодий таҳлил – тадқиқ этишнинг сифатий методларидан бири бўлиб, туғилган вақтига қараб жамият аъзоларининг бирлигини кузатиш имконини беради. Мустақилликдан кейин янги авлод дунёга келди, тафаккур тарзи, дунёқараш, қадриятлар тизими ўзгарди, мамлакат инфратузилмасида катта ўзгаришлар содир бўлди, хусусий мулкчилик пайдо

бўлди. Бунинг натижасида стратификация ва авлодлар ўртасидаги манфаатлар зиддияти ижтимоий амалиётда ёрқинроқ кўзга ташлана бошлади. Агар катта авлод вакиллари ўз она тилисидан ташқари рус тилини яхши билган бўлса, янги авлод инглиз тилини зўр бериб ўрганиб, шу тилда мулоқот қилишга интилоқда. Бунга замонавий жамиятнинг талаби ва ота-оналарнинг кенгрок имкониятлари йўл очди. Шундай қилиб, авлодлараро ворисийликни таъминлаш масаласининг ижтимоий аҳамияти бениҳоя ошди.

Ўзбекистоннинг бу йилларда босиб ўтган йўлини авлодий таҳлил асосида тадқиқ этиш мақсадида биз “Ўзбекистон макон ва замон ичра” социомаданий альманаҳини тайёрладик ва чоп этдик” [9]. Уни тайёрлашда мамлакат илм-фанининг турли йўналишлари вакиллари иштирок этишди. Мазкур метод туфайли, ўйлашимизча, альманаҳ авлодлараро мулоқот учун илмий-социологик майдон вазифасини ўтайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Фон Кюгельген А. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). - Алматы: Дайк Пресс, 2004. С.8.
2. <http://www.trend.az/casia/uzbekistan/2341016.htm>
3. Prinder W. Das Problem Des Generation In Der Kunstgeschichte Europas. - В., 1926. p.7.
4. Манхейм К. Консервативная мысль // Диагноз нашего времени. - М., 1994.- С.572-671.
5. Ўша жойда.- С.572-671.
6. Toffler A. Future Shock. - New York: Bantam Books, 1971. P.74.
7. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание, социальной реальности. М.: Добросвет", 1998. С. 439.
8. См: Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала "Социологическое обозрение". - СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 725.
9. Шанин Т. История поколений и поколенческая история / Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России. - М.: Новое литературное обозрение, 2005. - С. 21-22.
10. Узбекистан через пространство и время. Социокультурный альманах. Ташкент, 2010.- С.13-249.

РЕЗЮМЕ

В статье автор анализирует широко используемый в последнее время в социологии метод «анализ истории поколений». Данный инструмент, относящийся к качественным методам социологии, раскрывает влияние фактора смены поколений на события, происходящие в современном обществе. Рассмотрев с социологической точки зрения указанную проблему в условиях Узбекистана, проанализированы поколения за последние 20 лет, изучены различные аспекты их социальной приемственности и идентичности.

Ключевые слова: Смена поколений, разница между поколениями, социализация, ценности, приемственность, социальная память, поколенческий синдром, генеалогия, историко-культурные процессы.

RESUME

In the article the author analyzes the "analysis of history of generations", method which is widely used recently in sociology. This tool relating to qualitative methods of sociology opens influence of a factor of alternation of generations on the events happening in modern societies. Having considered from the sociological point of view the specified problem in the conditions of Uzbekistan, generations for the last 20 years are analysed, various aspects of their social continuity and identity are studied

Key words: generation exchange, border of generation, socialization, inheritance, social memory, generation syndrome, genetic aspects, genealogy, historical-cultural processes.

PSYCHOSOCIAL FACTORS IN GASTROINTESTINAL DISORDERS

Karamyan Marietta *

RESUME

The aim of the present paper is to analyze psychosocial factors, which influence on the development of gastrointestinal disorders. The role of psychosomatic approach as a distinctive answer to a narrow understanding of health and disease is shortly considered. It is emphasized that biopsychosocial paradigm, based on the holistic and systemic ideas, views complex interaction of biologic, psychological and social factors in the development and prevention of psychosomatic disorders. The evolution of research of psychosomatic gastrointestinal disorders is shortly analysed. The research findings on psychosocial factors of inflammatory bowel diseases and peptic ulcer disease are discussed. It is shown that psychosocial factors including quality of life of patient and his/her family, a degree of his/her social activity, peculiarities of family interrelationships, personality's coping strategies, have an impact on adaptation to gastrointestinal disorders.

Key words: psychosomatic approach, biopsychosocial paradigm psychosomatic disorders, gastrointestinal disorders, inflammatory bowel diseases, peptic ulcer disease, psychosocial factors – quality of life, family and social status, family interactions, social activity, coping strategies.

The investigation of the importance of psychological factors in the aetiology, course, coping and prevention of different somatic disorders has a long history. The psychosomatic approach is the main line both in psychology and medicine in the understanding and explanation of the relationship between the psyche and soma. It is considered that psychosomatic medicine has arisen as a distinctive answer to a very specific, narrow understanding of health and disease. The main axiom of this psychosomatic approach is a belief that diseases do not exist by themselves, that there are ill people.

The development of the psychosomatic approach reflects the evolution of views on the role of psyche and soma on a person's health. Traditionally, there are two models – biomedical and biopsychosocial. If at the beginning of its history, the psychosomatic approach was the reaction to the biomedical model of disease, now it is based on the ideas of the biopsychosocial paradigm.

The biopsychosocial model derived in answer to the crisis in medicine in the 70's. The biomedical model could not explain the numerous requirements of everyday medical practice, e.g. individual differences in the human experience of illness, the complex overlap of bodily and psychiatric disturbances, an individual's perception of psychological well-being in the presence of severe disease, the range of responses of individuals to the same medical treatment and different outcomes (Engel, 1977). The biopsychosocial model emanates from the ideas of holism, the complexity of causes leading to disease, and the mutual interaction of bodily and environmental systems. This model is based on the general systems theory of Von Bertalanffy and related to the name of George Engel. Engel wrote: "To provide a basis for understanding the determinants of disease and arriving at rational treatments and patterns of health care, a medical model must also take into account the patient, the social context in which he lives, and the complementary system devised by society to deal with the disruptive effects of illness, that is, the physician role and the health care system. This requires a biopsychosocial model" [5]. The advantage of this model is the acceptance of the importance of all factors in the development and prevention of different diseases

– biological, psychological, social, and their complex interaction.

It is crucial to underscore that no model can give a clear-cut explanation of health and disease, but at least the biopsychosocial model encompasses bodily disturbances, a person and its environment. Given a historical perspective, one can assume that in future there will be other explanatory models of health and boundaries of the illness, and it will be influenced by cultural, political and social changes of the time [3].

Gastrointestinal disorders are one of the best examples of paradigm shifts and the development of the psychosomatic approach [1]. The present paper addresses the following **objectives**: 1) to show the historical perspective and the evolution of research in the field of psychosomatic gastrointestinal disorders; 2) to analyze psychosocial factors in gastrointestinal disorders; 3) to show the most problematic areas and questions on research of psychosocial factors and variables in gastrointestinal disorders.

The evolution of research of psychosocial factors in gastrointestinal disorders. It is well known and proved on the basis of physiological and psychological data that psychosocial variables play a substantial role in gastrointestinal functioning. The gastrointestinal tract has long been known in medical and psychological literature, as well as in common everyday language, to be most reactive to both internal and external stimuli of emotional significance than other systems of the body (e.g., in works of J. V. Brady, 1958; K. M. Bykov and I. T. Kurtsin, 1960; I. Reykowski, 1980; S. Wolf, 1981).

The research on the problem of psychosocial factors in gastrointestinal functioning has its own evolution. At the beginning there were numerous studies on psychophysiology, stress, personality but they were mainly oriented towards a psychogenic rather than holistic conception of health and disease. Contemporary research on psychosocial factors in gastrointestinal disorders is based on the biopsychosocial paradigm which underlines the complex intercorrelation of variables on all levels – biological, psychological and social. This paradigm explains a limit or degree by which gastrointestinal medical conditions are influenced by different factors rather than pointing to a specific and single cause of illness.

* Karamyan M.Kh. – candidate of Sciences in Psychology, Docent, Department of Psychology, NUUZ.

Inflammatory bowel diseases and peptic ulcer disease are the major disorders of the gastrointestinal tract that are considered to be psychosomatic disorders of organic origin. The inflammatory bowel diseases are ulcerative colitis and Crohn's disease. The most common symptoms of ulcerative colitis and Crohn's disease are diarrhea, weight loss, severe fatigue, fever, abdominal pain, loss of appetite. Peptic ulcer disease is a general term used to refer to gastric and duodenal ulcers. This disease is associated with epigastric pain, hunger pains, heartburn, vomiting.

In the last few decades, the contribution of psychological factors to the course of organic gastrointestinal diseases, especially to their aetiology, is questioned and as Whitehead and Schuster (1985) noted, "until about 1960 there was enthusiastic acceptance of the concept that many gastrointestinal disorders fell into this category, but scepticism has replaced enthusiasm" [22, 2]. In spite of controversies surrounding the psychological variables in the aetiology of peptic ulcer and inflammatory bowel diseases, many studies have been carried out evaluating their significance, e.g. perception of stressful life events, negative/positive emotions, personality traits in the course of the disease and treatment. Both peptic ulcer and inflammatory bowel diseases remain the interesting object for the psychological research, especially in comparison studies. The discovery in the 1980's that peptic ulcers are caused in most cases by the *H. pylori* bacteria had an impact on the research of psychological factors – it became unfashionable to investigate their influence in the development of this disease. In contrast, the biological mechanisms of inflammatory bowel disorders are still not well defined and the role of psychological variables is unclear.

The research of psychosocial factors in gastrointestinal disorders is a good example of a gradual evolution of the psychosomatic approach. There are several main assumptions in the revision of many studies on this question. Firstly, the studies between 30's – 60's were retrospective and lacked participants but they focused on the separate, i.e. individual case histories (they can be called person centred studies), and this approach, often psychoanalytically oriented, is still popular. Then with the development of psychometric tests between 60's-80's, the research shifted from single cases to generalisations with the help of numerous statistical methods. The research at the time may be characterized with sophisticated research designs, methods of investigation and ways of analysis. In the 90's, the research on psychological variables in gastrointestinal disorders became more prospectively oriented and interest increased to concrete case histories of people suffering from different illnesses. The contemporary research in this field is based on the biopsychosocial model and examines not the psychological genesis of gastrointestinal disorders but the present emotional state of people with such diseases and their ways of personal coping. The aforesaid allows one to conclude that the psychological investigation in gastrointestinal disorders gradually changes from retrospective to prospective study, focuses on the interaction of biological, psychological and social

factors rather than on only psychological genesis, and tends to describe individual cases rather than the generalizations derived from statistical analysis.

Psychosocial factors in inflammatory bowel diseases. Olden (1992) pointed out that there are three main issues in relation to the understanding of inflammatory bowel diseases [17]. These are: 1) the relationship between premorbid psychopathology and the development of inflammatory bowel diseases; 2) the significance of applying a biopsychosocial paradigm for the comprehensive understanding of inflammatory bowel diseases; 3) the use of multidimensional indices to assess health-quality of life in inflammatory bowel diseases patients. Olden has shown the advantages of the biopsychosocial model in the understanding of the development, course and treatment of inflammatory bowel diseases.

The literature analysis shows that research on psychosocial variables in inflammatory bowel diseases is one of the main directions in studying of psychological factors in the development and treatment of these diseases. The key focus in such studies is their attention to such psychosocial characteristics as quality of life, familial and social context, adjustment and coping strategies of patients with inflammatory bowel disease, and the relation of different psychosocial variables to disease activity.

The study of Mallett, Lennard-Jones, Bingley, and Gilon (1978) can be regarded as a psychosocial investigation since they looked for the impact of colitis on life and work from the patient's point of view with the help of a designed questionnaire [14]. They showed how the presence of colitis symptoms influence earning, choosing type of work, working life, housework and social life such as holidays and marriage. The patients have to adapt their life style to the medical conditions of colitis, which limit their lives – bowel frequency, urgency of defecation, abdominal and rectal pain and tiredness.

Sorensen, Olsen, and Binder (1987) interviewed the group of Crohn's disease patients about their familial, social, and professional conditions and compared these findings with results of similar interviews with healthy subjects (admitted to the hospital because of other acute disease). They found no differences between Crohn's disease patients and controls regarding marital status, having children, taking sedatives, alcohol and tobacco, physical activity. Crohn's disease patients showed high and moderately high social activity, i.e. they were arranged with cultural, sport, educational and private events. The authors sum up that "patients with Crohn's disease are able to lead a normal life" but "it is obvious, however, that the patients' lives are more difficult during exacerbations of the disease" since they strain professional and personal life [19,385].

Guyatt, Mitchell, Irvine, Singer, Williams, Goodacre, and Tompkins (1989) carried on research related to the latter. They developed a measure of subjective health status for patients with inflammatory bowel diseases. The questionnaire examines four aspects of life of inflammatory bowel diseases patients: bowel and systemic symptoms, emotional and social

function [8]. This work shows how the research on psychological factors in inflammatory bowel diseases slowly changes its focus from looking at psychological etiological factors to the understanding of the impact of chronic medical conditions on health status and quality of life.

Turnbull and Vallis (1995) using the Inflammatory Bowel Disease Questionnaire evaluated the interaction of disease activity and psychological factors in terms of quality of life. The mutual inter-relationship of psychosocial functioning, disease activity and quality of life was demonstrated in this study. For example, greater psychological distress and disease activity predicts poorer emotional state, or better psychosocial functioning can predict greater quality of life and social communication [21].

Kunsebeck, Korber, and Freyberger (1990) emphasised the importance of the holistic view, "which takes in to account the patient as a subject regarding his feelings and emotions, functioning in daily life, and well being" [10, 110]. This allows the psychosocial criteria of illness and its treatment. They reviewed the research on a quality of life, which is defined as "the result of good conditions of living and positive well-being" in patients with inflammatory bowel diseases [10, 112].

The results of many studies showed that the quality of life assessment might be an important aspect of the evaluation, surgery, treatment and doctor-patient relationship with regard to patient with inflammatory bowel diseases. For example, Drossman et al (1989) found that inflammatory bowel diseases patients experience more difficulties and worries in the social and psychological domain than in the physical one [2].

Gerson, Grega, and Nalhan-virga (1993) conducted the interview-based study of families with young persons with inflammatory bowel diseases [7]. The study revealed three types of family interaction and the belief systems of families with a member affected by inflammatory bowel diseases. This work tested the generally accepted theory of Engel, i.e. inflammatory bowel diseases are caused by the destruction of the symbiotic ties between mother and child. Its findings did not confirm this theory. The results demonstrated that there is no basis to believe that ulcerative colitis and Crohn's disease is "the result of manifestation of dysfunctional family dynamics" [7, 57]. Among three types of coping strategies that were found, only one reflects a mother-child symbiosis described by Engel. The coping strategies vary from two variants of "enmeshment" to one variant of effective, successful, flexible coping. Several issues can be considered in relation to coping strategies of a family with an inflammatory bowel disease member: 1) illness appraisal by family members; 2) the influence of disease on life cycle development, e.g. choosing an occupation, marital choice, education away from home; 3) family structure; 4) the role of negative life events such as separation and loss in the development of inflammatory bowel diseases; 5) the role of the doctor-patient relationship for treatment.

Talal and Drossman (1995) reviewed one case study, showing that by considering the psychosocial

aspects of the inflammatory bowel diseases, they could contribute to the recovery of ill patients. They stressed that in order to provide efficient every day patient care, it is necessary to obtain the psychosocial information, both regarding positive and negative factors of the patient's adaptation to illness, social support's system, and self-confidence of patients [20].

There have only been a few studies examining the importance of psychosocial variables during the periods of remission and exacerbation in inflammatory bowel diseases patients. For example, S.

Levenstein compared the group of ulcerative colitis patients in remission with those patients reporting the symptoms. The symptomatic patients were more likely to report important life events than asymptomatic. The level of stress is higher in patients with observed mucosal abnormalities than with normal rectal mucosa. It is shown in this study that there is a relationship between disease activity and psychological factors.

The prospective study of Levenstein et al (2000) was devoted to the investigation of the influence of perceived stress, depression, and stressful life events to the course of ulcerative colitis. The patients in remission were compared with patients in relapse. Although it was found that there is no association between exacerbation and depression, stressful life events, and short-term stress, however the risk of relapse is increased in the presence of long-term perceived stress [12].

The described above studies lead to the conclusion that the psychosocial research such holistic factors as quality of life, family interactions, life style have a strong relationship with the course of ulcerative colitis and Crohn's disease.

Psychosocial factors in peptic ulcer disease.

Although peptic ulcer disease is well known as a classical example of a psychosomatic disorder of the gastrointestinal tract, the importance of psychological variables in its maintenance and especially aetiology remains the disputable question. Psychological pathways of ulceration are still unclear and with the discovery of *Helicobacter Pylori* as a physiological, cause the role of psychological variables is considered non-significant. Levenstein writes, "psychosocial factors were quietly but firmly escorted off the stage" [11, 538].

The analysis of numerous studies devoted to the role of psychological factors in the aetiology, development and treatment of peptic ulcer disease allows to conclude that biopsychosocial paradigm defines a new and comprehensive understanding of this disease. The biopsychosocial model provides an individual approach in the understanding of symptoms, the clinical picture and in psychological help to people with gastric and duodenal ulcer. For example, acute pain in the epigastric area may be the result of strong emotions in one person, provoke stress in another one and the desire to see a doctor, and will be ignored by a third because he/she was taught in childhood not to complain. This example shows the significance of all factors in each case.

Nasiry and Piper (1983) considered that the risk of having duodenal ulcer is increased because of a lower status occupation, educational level, and status of

incongruity in male patients. Unmarried females have a high risk of getting duodenal ulcer [16].

Feldman, Green, Walker, and Weigarden (1986) undertook a case-controlled study of both psychological and social factors in men with peptic ulcer disease. This research had several advantages: it was controlled; it examined both personality traits (internal factors) and environmental attributes such as social support, coping ability, stressful life events (external factors); all differences found between healthy controls and the peptic ulcer disease patients were significant on a statistical level [6].

It was found that 1) peptic ulcer patients perceived life events and their impact more negatively than the controls; 2) peptic ulcer patients have higher scores on 'dependency' and 'hypochondriasis' MMPI scales than healthy controls; 3) the mean score on MMPI for self-confidence, resourcefulness, coping ability was lower in the peptic ulcer disease group than in normal controls; 4) peptic ulcer disease patients report that they have fewer friends and people on whom they could rely; 5) peptic ulcer disease patients showed significantly more depression, worry and anxiety than controls. The authors conclude: "our results support a strong association between life events stress, psychosocial factors and ulcer disease in men, although they do not prove a cause-and-effect relationship" [6, 1378].

Medalie et al (1992) concluded that biopsychosocial factors in the development of duodenal ulcer in men of middle age were important. The analysis of such variables as smoking, age, low salary, hypotension, family stress, emotional support and adaptation style showed their influence on the course of duodenal ulcer. Many participants of the study had family problems, poor support from their partners and suppression of emotions in conflict situations [15].

Lewin and Lewis (1995) noticed that "the recent discovery of *Helicobacter pylori* as a major aetiological factor of duodenal ulcer has led to the re-definition of this condition as an infectious disorder. This development has thrown up new questions for a psychosomatic model of duodenal ulcer disease" [13, 531]. They discussed the symptoms, diagnosis of duodenal ulcer, many studies on its epidemiology and different risk factors. The research on the etiological role of psychosocial variables brought up in this article illustrates the historical evolution of psychological studies.

Lewin and Lewis pointed out that many conducted studies were retrospective and could be characterised by poor methodology, small sample sizes, absence of a control group or an inadequate control group [13]. This review drew the following conclusions: (1) there is no evidence for the link between specific personality features and onset of duodenal ulcer; (2) the findings of some studies suggest the importance of stressful life events in the development of duodenal ulcer; (3) the role of psychiatric symptoms is still unresolved because of the contradictory results. It is necessary to remember that all studies on psychosocial and psychological variables were discussed in Lewin

and Lewis' literature review with regard to their aetiological importance.

Levenstein (2000) emphasised that it is necessary to reconsider the existing literature on the problem of the role of different psychological factors in the peptic ulcer disease. "What is needed now is a critical update of the relevance of ulcer psychogenesis in the age of *H. pylori*, a much more complex issue requiring openness to multicausal thinking" [12, 177]. The author has taken into account two issues – confounding (e.g., low socioeconomic status, and medical illness) and misreporting (e.g., reliance on self-reports) which may mislead in the scientific understanding of association between stress and ulcer. This review showed that stress contributes to the aetiology of peptic ulcer in 30-65 % of cases.

The review of recent literature on the problem shows that the multicausal model of peptic ulcer disease aetiology is very important. In spite of discovery that *Helicobacter pylori* infection is the major cause of peptic ulcer disease, however, this infection alone does not explain fully its incidence and prevalence. It has been shown that stress can cause peptic ulcer disease even in the absence of *Helicobacter pylori* infection [9].

Realo et al examined the relationship between the Five-Factor Model personality traits and physician-confirmed peptic ulcer disease diagnosis in a large population-based adult sample. It was found that certain behavior (such as smoking) and sociodemographic variables (such as age, gender, and education) rather than personality traits that are associated with the diagnosis of peptic ulcer disease at a particular point in time [18].

The results of numerous studies of the psychosocial factors in peptic ulcer disease are the evidence for the mutual interaction between psychosocial variables, level of stress and biological predisposition to the disease, its development and course.

Conclusions and recommendations. There is a growing body of evidence suggesting that understanding of psychosomatic disorders should be based on biopsychosocial paradigm of health and disease because it shows many practical applications for effective treatment of these disorders and health education of patients. It also plays an important role in the understanding of gastrointestinal disorders. The strong association of quality of life, general well being, social and familial context and the course of inflammatory bowel diseases and peptic ulcer disease was revealed in patients with these diseases.

There are many unresolved problems in this field including the impact of level of stress, the significance of personality features and individual coping strategies in inflammatory bowel disease and peptic ulcer disease. The results of personality and stress studies are controversial in many aspects, e.g. it is still not clear whether they impact on an individual's well-being under specific medical conditions or are influenced with these conditions. Therefore further holistic studies should be focused on investigation of a complex relationship between biological (medical conditions of the diseases, their symptoms, disease activity), psychological (personality traits, an individual's

perception of the illness) and social (social support, quality of life, familial context) variables. The results of such studies will be especially important for developing

and providing effective therapeutic interventions and promoting programs for improving people's health.

REFERENCES

1. Cassileth B., & Drossman D. (1993) "Psychosocial factors in gastrointestinal illness", *Psychotherapy & Psychosomatics*, 59, PP. 131-143.
2. Drossman, D. A. (1989) "The physician and the patient. Review of the psychosocial gastrointestinal literature with an integrated approach to the patient". In: Sleisenger, M. H. & Fordtran, J. S. (eds) (1989) *Gastrointestinal disease: pathophysiology, diagnosis, management*. 4th ed. Philadelphia: W. B. Saunders Company, pp. 3-20.
3. Drossman, D. A. (1996a) "Gastrointestinal illness and the biopsychosocial model", *Journal of Clinical Gastroenterology*, 22 (4), PP. 252-4.
4. Drossman, D. A. (1996b) "The role of psychosocial factors in gastrointestinal illness", *Scandinavian Journal of Gastroenterology, Supplement*, 221. PP. 1- 4.
5. Engel, G. L. (1977) "The need for a new Medical Model: A Challenge for Biomedicine", *Science*, 196 (4286). PP. 129-136.
6. Feldman, M., Walker P., Green, J. L., & Weingarden, K. (1986) "Life events stress and psychosocial factors in men with peptic ulcer disease. A multidimensional case-controlled study", *Gastroenterology*, 91, pp. 1370 - 1379.
7. Gerson, M. J., Gega, C. H., & Nathan-Virga, S. (1993) "Three kinds of coping: families and inflammatory bowel disease", *Family Systems Medicine*, 11(1), PP. 55-65.
8. Guyatt, G., Mitchell, A., Irvine, E., Sinegr, J., Williams, N., Goodacre, R., & Tompkins, C. (1989) "A new measure of health status for clinical trials in inflammatory bowel disease", *Gastroenterology*, 96, PP. 804-810.
9. [Herszényi L.](#), [Juhász M.](#), [Mihály E.](#), & [Tulassay Z.](#) Peptic ulcer disease and stress// [Orv Hetil.](#) 2015. № 156 (35). P. 1426-1429.
10. Kunsebeck H.W., Korber J., & Freyberger H. (1990) "Quality of life in patients with inflammatory bowel disease", *Psychotherapy & Psychosomatics*, 54, PP. 110-116.
11. Levenstein, S. (1998) "Stress and peptic ulcer: life events beyond *Helicobacter*", *British Medical Journal*, 316, PP. 538- 541.
12. Levenstein, S. (2000) "The very model of a modern etiology: a biopsychosocial view of peptic ulcer", *Psychosomatic Medicine*, 62 (2), PP. 176-85.
13. Levin, J., & Lewis, S. (1995) "Organic and psychosocial risk factors for duodenal ulcer", *Journal of Psychosomatic Research*, 39(5), PP. 531-548.
14. Mallet, S. J., Lennard-Jones, J. E., Bingley, J., & Gilon, E. (1978) "Colitis", *The Lancet*. September 16, PP. 619-621.
15. Medalie, J. H., Stange, K. C., Zyzanski, S. J., & Goldbourt, U. (1992) "The importance of biopsychosocial factors in the development of duodenal ulcer in a cohort of middle-aged men", *American Journal of Epidemiology*, 136 (10), PP. 1280 -7.
16. Nasiry, R., & Piper, D. W. (1983) "Social aspects of chronic duodenal ulcer. A case control study", *Digestion*, 27 (4), PP. 196-202.
17. Olden, K.W. (1999) "Inflammatory bowel disease: a biopsychosocial perspective", *Psychiatric Annals*, 22, PP. 619-623.
18. Realo A., Teras A., Koots-Ausmees L., Esko T., Metspalu A., & Allik J. The relationship between the Five-Factor Model personality traits and peptic ulcer disease in a large population-based adult sample// *Scand J Psychol.* 2015. № 56 (6). P. 693-699.
19. Sorensen, V.Z., Olsen, B.G., & Binder, V. (1987) "Life prospects and quality of life in patients with Crohn's disease", *GUT*, 28, pp. 382-385.
20. Talal, A. H., & Drossman, D. A. (1995) "Psychosocial factors in inflammatory bowel disease", *Gastroenterology Clinics of North America*, 24(3), PP. 699-716.
21. Turnbull, G. K., & Vallis, T. M. (1995) "Quality of life in inflammatory bowel disease: the interaction of disease activity with psychosocial function", *American Journal of Gastroenterology*, 90 (9), PP. 1450-1454.
22. Whitehead, W. E. & Schuster, M. M. (1985) *Gastrointestinal disorders. Behavioural and physiological basis for treatment*. London, Academic Press, 1985.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоланинг мақсади ошқозон-ичак касалликлари ривожланишига таъсир этувчи психосоциал омилларни тадқиқ этишдан иборат. Мақолада касаллик ва саломатликни тор маънода тушунишнинг олдини олишдаги психосоматик ёндашувнинг ўрни қисқача ёритиб берилган. Биопсихосоциал парадигманинг яхлитлик ва тизимлилик тамойилларига асосланганлигига ҳамда унинг психосоматик касалликлар ривожланиши ва профилактикасидаги биологик, психологик ва ижтимоий омилларнинг мураккаб ўзаро ҳамкорлигини ўрганишга қаратилганлигига урғу берилган. Психосоматик ошқозон-ичак касалликларини ўрганиш тарихи қисқача талқин этилган. Ичакнинг яллиғланиш касалликлари ҳамда ярали касалликларнинг психосоциал омилларини тадқиқ этиш натижалари ёритиб берилган. Психосоциал омиллар, жумладан,

пациент ва унинг оиласи ҳаётининг сифати, унинг ижтимоий фаоллик даражаси, оилавий ўзаро муносабатларининг хусусиятлари, шахсга хос копинг-стратегиялари ошқозон-ичак касалликларига мослашишга таъсир қилиши кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар психосоматик ёндашув, биопсихосоциал парадигма, психосоматик касалликлар, ошқозон-ичак касалликлари, ичакнинг яллиғланишили касалликлари, ярали касаллик, психосоциал омиллар – ҳаёт сифати, оилавий ва ижтимоий аҳвол, оилавий ўзаро муносабатлар, ижтимоий фаоллик, копинг-стратегиялар.

РЕЗЮМЕ

Цель данной статьи – анализ психосоциальных факторов, влияющих на развитие желудочно-кишечных заболеваний. Кратко раскрывается роль психосоматического подхода в преодолении узкого понимания болезни и здоровья. Подчеркивается, что биопсихосоциальная парадигма, основанная на принципах целостности и системности, рассматривает комплексное взаимодействие биологических, психологических и социальных факторов в развитии и профилактике психосоматических заболеваний. Кратко анализируется эволюция изучения психосоматических желудочно-кишечных заболеваний. Обсуждаются результаты исследований психосоциальных факторов при воспалительных заболеваниях кишечника и язвенной болезни. Показано, что психосоциальные факторы, в том числе качество жизни пациента и его семьи, степень его социальной активности, особенности семейных взаимоотношений, копинг-стратегии личности, оказывают влияние на адаптацию к желудочно-кишечным заболеваниям.

Ключевые слова: психосоматический подход, биопсихосоциальная парадигма, психосоматические заболевания, желудочно-кишечные заболевания, воспалительные заболевания кишечника, язвенная болезнь, психосоциальные факторы – качество жизни, семейный и социальный статус, семейные взаимоотношения, социальная активность, копинг-стратегии.

**ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ДЕМОКРАТИК ИСЛОХОТЛАР
БИЛАН УЙЎНЛИГИ****Қодиров Н.Н. *****РЕЗЮМЕ**

Мақолода ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг демократик ислохотлар, тарихий тараққиёт билан уйғунлигининг долзарб масалалари тадқиқ қилинган. Муаллиф ёшларнинг демократик ислохотлардаги иштирокини, уларни моддий ва маънавий ҳимоялаш тизими билан боғлиқ ҳолда ўрганган. Мустақиллик даврида ёшларнинг ижтимоий, иқтисодий тараққиётидаги, мамлакатни модернизациялаш жараёнларидаги ўрни, фуқоралик жамияти ривожланиши нуқтаи назаридан ёритилган.

Калим сўзлар: мустақиллик, ёшлар, ислохот, ижтимоий фаоллик, фуқоралик жамияти, ҳуқуқ, иқтисод, тараққиёт.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб мамлакатимизда ёшларнинг ижтимоий, иқтисодий тараққиётдаги ўрнига алоҳида эътибор берилди. Шунинг учун ҳам олиб борилган демократик ислохотлар кесимида ёшларнинг фаол иштирокини таъминлашнинг ҳуқуқий, ташкилий асослари яратилди, ёшларнинг барча жабҳалар тараққиётидаги фаоллиги таъминлашга ёрдам беришга қаратилган ишлар амалга оширилди. Ёшларнинг демократик ислохотлардаги фаолиятига эътибор уларнинг демократик жамият ижтимоий тизимидаги муҳим ўрни, фуқоралик жамияти ривожланиши шароитида ислохотлардаги яратувчилик фаолияти, суверен давлат келажагини таъминловчи муҳим омиллиги билан белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлайдики, “Бугунги кунда катта умид, орозу мақсадлар билан, Ватаним тараққиётига ҳисса қўшаман, деб белини маҳкам боғлаб майдонга чиқаётган, азму шижоатли ёшларимизни ҳар томонлама қўллаб қуватлаш барчамизнинг нафақат вазифамиз, балки бурчимизга айланиши керак.”

Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг демократик ислохотлардаги ўрнининг назарий методологик асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти нутқлари, асарлари, фармон ва қарорлари ташкил қилади. Ёшларнинг ижтимоий қатлам сифатида мамлакатда амалга оширилаётган ислохотлар қўламини кенгайтиришдаги ва ислохотлар жараёнининг барча соҳаларни қамраб олишидаги ўрнига эътибор қаратилди. Масалага бундай ёндашув уларнинг мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқиш концепциясининг амалга оширишдаги фаол ўрни, мамлакатимизда демократик ислохотларнинг чуқурлашиши жараёнидаги фаолияти билан ҳам изоҳланади. Демократик ислохотларда ёшлар иштирокини таъминлашда, ижтимоий ҳамда маънавий камол топиши учун шарт-шароит яратишга беришга қаратилган сиёсат ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Мустақил ривожланишнинг дастлабки боқичида, яъни 1991 йил 20 ноябрда “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди. Ёшларга оид сиёсат Ўзбекистон Республикаси давлат фаолиятининг устувор йўналиши бўлиб, унинг мақсади ёшларнинг ижтимоий шаклланиши ва камол топиши, ижодий иқтидори жамият манфаатлари йўлида имкони

борича тўла-тўқис рўёбга чиқиши учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий жиҳатдан шарт-шароит яратиш ҳамда уларни қафолатлашдан иборатдир. Мустақиллик йилларида республика-мизда ёшларга тааллуқли 10 дан ортиқ конунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30 дан зиёд фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг 40 дан ортиқ қарорлари қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсати қуйидаги қоидаларга асосланади:

- миллати, ирқи, тили, дини, ижтимоий мавқеи, жинси, маълумоти ва сиёсий эътиқодидан қатъи назар, ёшлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш;
- ёшларни ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш;
- миллий, маданий анъаналарнинг авлоддан-авлодга ўтиши, авлодларнинг маънавий алоқаси;
- ёшларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ёшлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва конунлари доирасида ўз манфаатларини амалга ошириш йўллари эркин танлай олишларига қафолат бериш;
- жамиятни ривожлантиришга, айниқса республика ёшлари ҳаётига оид сиёсат ва дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда ёшларнинг бевосита иштирок этиши;
- ҳуқуқ ва бурчларнинг, эркинлик ва фуқаролик масъулиятининг бирлиги.

Демократик ислохотлар фаол иштирокини таъминлашда муҳим ўрин эгалловчи, яъни ёшларни ҳуқуқий муҳофаза қилишга алоҳида эътибор берилди. Ёшларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш давлат ва жамоат ташкилотлари, бирлашмалар ва корхоналарнинг ёшларга нисбатан ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган вазифаларини, шахснинг кадр-қимматини оилада, меҳнат ва ўқув жамоасида, турар жойда ҳимоя қилишдан иборатдир. Айниқса, ёшлар орасида одоб-ахлоқни бузишга, шу жумладан зўравонликни, ҳаёсизликни ва шафқатсизликни ташвиқот қилишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ман этилиши ҳам бевосита демократик ислохотларнинг чуқурлашуви, ёшларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш билан боғлиқдир.

Шу мунособат билан қайд қилиш лозимки, мустақиллик йилларида ёшларнинг таълим соҳасидаги ҳуқуқлари тўлиқ рўёбга чиқарилди. Узликсиз таълимнинг барча бўғинларидан бепул фойдаланиш имконияти яратилди. 1997 йил 29 августда “Таълим тўғрисида”ги конун, айти пайтда

* Қодиров Н.Н. – ТДИУ Маънавий маърифий ишлар бўйича проректор.

кўлами, қамрови ва мақсадларига кўра тарихий аҳамият касб этадиган “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” қабул қилинди ва таълим жараёнига жорий қилинди. Ёшларнинг дастлабки ижтимоий фаоллик куртаклари таълим муассасасида, мактабдаги ўқиш жараёнида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ва талабаларнинг ўқув-тарбия муассасалари маъмурияти билан ўзаро муносабатлардаги ҳуқуқ ва бурчлари қонун ҳужжатларида, шунингдек тегишли муассасалар ва ўзини ўзи бошқариш идораларининг қарорларида белгилаб қўйилган.

Мустақиллик йилларида замонавий таълим ва рақобатбардош кадрлар тайёрлаш тизимида туб ислохотлар амалга оширилди. Таълим тизими шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техник ва маданий эҳтиёжларини таъминлайдиган устувор соҳа, деб эълон қилинди, янги турдаги ўқув юртлари - касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейлар ташкил этилди. Олий ўқув юртларининг янги тизими шакллантирилди. Вилоятлар марказларида университетлар вужудга келди. Ривожланган хорижий давлатлар университетларнинг Филиаллари иш бошлади. Шу тарзда иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча тармоқлари учун юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлашга, ёшларни маънавий-ахлоқий ва ҳар томонлама ижодий ривожлантиришга йўналтирилган узлуксиз ўқув-илмий-ишлаб чиқариш таълимининг ноёб яхлит тизими шакллантирилди.

Малакали кадрлар тайёрлашга доир жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва дарсликлар ишлаб чиқилиб, жорий қилинди. Шунингдек, таълим жараёнида илғор педагогик технологиялар ва ўқитишнинг интерфаол усулларидан кенг фойдаланилиш йўлга қўйилди. Ушбу йўналишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 1 июлдаги фармонида асосан ташкил қилинган истиқболли ёш педагог ва илмий кадрлар малакасини ошириш “Истеъдод” жамғармаси ташкил этилди. Унинг фаолияти мамлакатимизда таълим тизимини янада такомиллаштиришга, ўқув жараёнига замонавий ахборот ва педагогик технологияларни жорий этиш, ёш педагоглар ва олимларнинг касбий билимлари ва кўникмаларини оширишга йўналтирилган. “Истеъдод” жамғармаси қошида Масофавий таълим маркази ташкил этилган бўлиб, бу ерда дунё стандартлари талабларига мос масофавий тарзда малака ошириш тизими яратилган. Ушбу тизим фаолияти хорижий мамлакатларнинг етакчи олий ўқув юртлари билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг жаҳон майдонидаги нуфузини ошириш, унинг ривожланган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши кўп жиҳатдан ёшларнинг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини юксалтиришга боғлиқ. Шу сабабли иқтидорли ёшларни аниқлаш ва рағбатлантиришга, ёш авлоднинг замонавий дунёқарашини, ижодий ва шахсий хусусиятларини миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, Зулфия номидаги давлат мукофоти таъсис этилган бўлиб, унга

ўқишда, ижодий ва жамоат ишларида катта ютуқларга эришадиган қизлар муносиб қўрилади. Санъат соҳасидаги ютуқлари учун энг иқтидорли ёш раққосалар, мусикачилар ва хонандалар учун “Нихол” мукофоти таъсис этилган.

Ўзбекистондаги ёшлар сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири иқтидорли ёшларни илм-фанга кенг жалб этишдир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Давлат стипендияларига ўқишда ва жамоат ишларида юқори натижаларга эришадиган талаба ёшлар, бакалаврият ва магистратурада ўқиётганлар сазовор бўлмоқда. Шунингдек, махсус стипендиялар таъсис этилган. Талаба ёшлар салоҳиятини ривожлантириш, уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш борасидаги бундай ғамхўрлик ўз самараларини бераётир. Бу, жумладан, ҳар йили ўтказиладиган Республика инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳалар ярмаркасида ёш олимлар ва талабалар томонидан тақдим қилинадиган истиқболли янгиликлар сони тобора ортиб бораётганида яққол намоён бўлмоқда. Олий ўқув юртлари, биринчи навбатда касб-ҳунар коллежлари битирувчиларини иш билан таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, 2016 йилда 990 мингга яқин янги иш ўрни яратиш мўлжалланаётганлиги бу борада республикамиз раҳбарияти тобора салмоқли ишларни амалга оширадиганлигини гувоҳидир.

Муайян ишлаб чиқариш корхоналари ва тармоқлар учун мақсадли равишда кадрлар тайёрлаш кенг қўлланилмоқда, ўқув юртлари, корхоналар ва ўқувчилар ўртасида уч томонлама шартномалар имзоланмоқда ва бу битирувчиларнинг келгусида иш билан таъминланишини кафолатлайди. Шу мақсадда касб-ҳунар коллежларининг иш берувчи корхоналар билан кооперация алоқаларининг бошқа шакллари билан ҳам фойдаланилмоқда. Мамлакатимизда ҳар йили минглаб янги иш ўринлари ташкил қилинади, бунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши муҳим ўрин тутади.

Истеъдодли ёшларни давлат ва нодавлат ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор берилган. Давлат ташкилотлари ҳамда жамоат бирлашмалари, истеъдодли ёшларни аниқлашда ва уларнинг ижодий камол топишига ёрдам беради. Ана шу мақсадда фан ва техника, иқтисодиёт, бошқарув, санъат соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топишни, уларни ижтимоий муҳофаза қилиш, моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни амалга оширишда давлат муассасалари, жамоат бирлашмалари ҳамкорликда иш олиб боради. Истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлаш тадбирларини республика ва маҳаллий бюджетлар, ҳамда ҳомий ташкилотлар томонидан молиялаштириш йўлга қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 6 февралдаги Ўзбекистон Республикасида Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар Дастури эълон қилинди. Дастурда белгиланган тадбирларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Ёзувчилар уюмлари томонидан ёш ижодкорлар учун

минтақавий “Истеъдод мактаби” семинарлари ташкил этилди. Шунингдек, Республика Касаба уюшмалари Федерацияси томонидан Ёш мутахассислар Форуми ўтказиб келинмоқда. Ёшларнинг ҳар томонлама етук мутахассис бўлиб камол топишга бўлган интилишларини қўллаб-қувватлашга қаратилган мазкур Форумда 2013 йилда 10 дан зиёд йўналишларда турли соҳаларда фаолият кўрсатаётган 100 нафарга яқин ёш мутахассис иштирок этган бўлса, 2014 йилда уларнинг қамрови 16 минг нафардан ортиқни ташкил этди. Форум доирасида 20 дан ортиқ номинациялар бўйича “Йилнинг энг фаол ёш мутахассиси” танловини ўтказиш анъанага айланди. Танловнинг Республика-тармоқ босқичига 210 нафардан ортиқ ёш мутахассислар йўлланма олиб, улар орасидан 1-, 2-, 3-ўринни эгаллаган 48 нафар ёш мутахассис Ёш мутахассислар III республика Форумида иштирок этди. Форум доирасида мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган ёш мутахассисларнинг янги инновацион ғоя ва ишланмалари ҳамда илмий кашфиётлари муносиб рағбатлантирилиб, амалиётга татбиқ этилишига қўмаклашилди. 2014 йилда “Ёш мутахассислар” Форуми доирасида Касаба уюшмалари Федерациясининг махсус Грантини қўлга киритган Тошкент ахборот технологиялари университети ассистенти Саида Бекназарова мазкур грант ёрдамида “Медиатаълим тизимининг моделлари, алгоритмлари ва дастурий комплексини яратиш” лойҳасини амалга оширишга эришди. Яна бир грант соҳиби, “Энг фаол ёш олим” номинациясида ғолиб бўлган Фанлар академиясининг Физика-техника институти катта илмий ходими Ойбек Абдулхаев кремний кристалларини термоградиентли тоблаш имконини берувчи қурилмани яратишга муваффақ бўлди.

Демократик ислохотлар даврида ёшларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш учун махсус тадбирлар дастури ишлаб чиқилди. Ёшларни ижтимоий ҳимоя қилиш жисмоний, аклий, ахлоқий жиҳатдан камол топишини таъминлаш учун ёш фуқаролар ва уларнинг оилаларига бериладиган давлат кафолатлари мавжуддир. Ушбу мақсадда мамлакатимизда ёшлар учун бепул тиббий хизмат, бепул таълим олиш, спорт-соғломлаштириш ва маданий-маърифий муассасаларга имтиёзли шартларда қатнаш, рўзгор буюмлари сотиб олиш учун имтиёзли кредитлар бериш, дастлабки меҳнат фаолияти учун иш жойи билан таъминланиш ёки амалдаги қонунларга мувофиқ моддий компенсация олиш ҳуқуқига эгадир. Шунингдек, ўқувчилар, талаба ёшлар ва вояга етмаган фуқаролар учун транспортда юриш имтиёзлари, вояга етмаганларга компенсация тўловларини кафолатловчи ижтимоий таъминланиш минимуми белгиланган.

Ўтказилаётган демократик ислохотларда

ёшлар фаоллигини оширишнинг муҳим омилларидан бири уларга мустақиллик даврида ёш фуқаролар ва ёш оилаларга ижтимоий имтиёзлар, жумладан: якка тартибда уй қуриш учун ер ажратиш, уй-жой сотиб олиш, уй-жой қуриш кооперативларига аъзо бўлиш учун пай бадаллари тўлаш, ва бошқа мақсадларга узоқ муддатли кредитлар беришнинг механизми яратилди. Айниқса ёшларга кредитлар банклар томонидан қамқов олиш шарти билан берилиши улар ижтимоий фаоллигида муҳим роль ўйнамоқда. Ёшларнинг мамлакатимиз ижтимоий иқтисодий тараққиётидаги ўрнига алоҳид эътибор берилиб, ёш оилаларни ижтимоий муҳофаза қилиш, ёшларнинг жамоат уюшмалари ва уларнинг корхоналарини қўллаб-қувватлаш, фуқаро сифатидаги ташаббускорлигини рўёбга чиқаришга ёрдам кўрсатиш мақсадларида давлат-жамоат ижтимоий хизмати ривожлантирилди.

Ёшлар ижтимоий хизмати фаолиятида психологик-педагогик, тиббий-биологик, ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, жисмоний нуқсонлари туфайли жуда ноқулай шароитда қолган ёш фуқароларга, ёш оилаларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш, меҳнат ва ўқув жамоаларида ёшларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш йўлга қўйилди. Шунингдек, ёшларнинг жамоа бўлиб ва якка тартибда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишларини қўллаб-қувватлаш ҳамда бу фаолиятни ривожлантириш, ёшларни ишга жойлаштириш, таълим олиш ва касбий тайёргарлик кўриш, бўш вақтни мазмунли ўтказиш, туризм ва спорт билан шуғулланиш соҳасидаги манфаатларини рўёбга чиқаришлари учун имкониятлар вужудга келтирилди. Ушбу йўналишда ёшларнинг яшаш жойларида ўз бўш вақтларини мазмунли ўтказишларини ташкил этишга қўмаклашиш ва ёрдам кўрсатиш тизими шакллантирилди.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда ёшлар демократик ислохотларнинг чуқурлашувида, фуқаралик жамияти ривожига муҳим роль ўйнамоқда, шунингдек ушбу фаолият уларнинг жамиятдаги ижтимоий фаоллигини оширишга мунтазам эътибор бериш лозим. Мамлакатимизда ижтимоий, иқтисодий ривожланишнинг модернизациялаши мунособати билан, ёшларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш учун ҳуқуқий, ташкилий имкониятлар мунтазам такомиллаштирилишида фуқаралик институтлари иштирокини кенгайтириш мақсадга мувофиқ. Шунинг учун ҳам ушбу жараёнда ёшлар иштироки ижтимоий, иқтисодий аҳамият касб этувчи ислохотлардаги ёшларнинг фаоллиги фуқаралик жамияти ривожига ва демократик ислохотларнинг чуқурлашувида, муҳим омил ўринини бажаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодийётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. – Халқ сўзи, 18 январь 2016 йил
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий

- саодатдир. – Тошкент: “Ўзбекистон,” 2015 – 235 Б.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1992 йил, 2-сон.
 4. <http://fikr.uz> Демократик янгиланиш жараёнида ёшларга оид давлат сиёсатининг аҳамияти. – 21 октябрь 2015 йил.
 5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1992 йил, 2-сон.
 6. <http://uchildiz.uz>. Тўлқин Эшбек. Истеъдод мактаби. – 2015 йил 23 октябрь.
 7. <http://kasaba.uz>. Ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширишда Ўзбекистон қасаба уюшмалари Федерациясининг иштироки. – 2015 йил 11 сентябрь.
 8. Олий таълим меъёрий ҳужжатлар тўплами. – Тошкент: “Шарқ”, 2001. – 3- 16 Б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены актуальные вопросы повышения социальной активности молодежи в условиях углубления демократических реформ и исторических процессов. Автор изучил взаимосвязь вопросов социальной защиты молодежи и их участия в демократических реформах. В работе сделана попытка показать роль молодежи в социально экономическом развитии и модернизации страны в контексте развития гражданского общества.

Ключевые слова: независимость, молодежь, реформа, социальная активность, гражданское общество, право, экономика, развитие.

RESUME

In article it is investigated pressing questions of increase of social activity of youth in the conditions of deepening of democratic reforms and historical processes. The author has studied interrelation of questions of social protection of youth and their participation in democratic reforms. In work attempt to show a youth role in socially economic development and country modernisation in a context of development of a civil society is made.

Keywords: independence, youth, reform, social activity, a civil society, the right, economy, development.

O'ZBEK NIKOH MAROSIMLARI – MA'NAVIY KAMOLOT OMILI SIFATIDA

Komilov R.R. *

REZYUME

Maqolada o'zbek xalqining ma'naviy merosida muhim ahamiyat kasb etib kelayotgan milliy nikoh marosimlarining dolzarb masalalari falsafiy tadqiqot ob'ekti sifatida o'rta tashlangan. Unda yoshlarning ta'lim-tarbiyasi jarayoni, nikoh marosimlarida amalga oshiriladigan urf-odat, an'ana va ma'naviy omillarning mohiyat-mazmuni tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: nikoh, milliy marosimlar, urf-odat, ma'naviy kamolot, o'zbek xalqi, kelin-kuyov, milliy qadriyatlar, mahalla, nikoh to'yi, farzand tarbiyasi.

Insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida har bir xalq o'zining ajdodlaridan-avlodlariga o'tib kelayotgan ma'naviy merosiga ega. Mana shunday milliy tafakkur bilan yo'g'rilgan buyuk ma'naviy kamolot omillari azaldan sharq xalqlarining farzand tarbiyasiga alohida e'tibor berib kelishida namoyon bo'lgan. Jumladan, o'zbek xalqining qadimdan shakllanib kelgan milliy tarbiya va shu asosda vujudga kelgan nikoh marosimlari bugunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Yangi asrga kelib kelajagimiz davomchilari bo'lgan yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish murakkab hamda ko'p qirrali jarayonga aylanib bormoqda. Bizning asosiy vazifalarimizdan biri ularni jismonan sog'lom, aqlan barkamol, ma'naviy jihatdan yetuk, ajdodlar marosimlarini kelgusi avlodlarga bust-butun qilib yetkazib beradigan farzandlar sifatida kamol toptirishdan iborat. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun biz yoshlarni milliy an'analar va urf-odatlar asosida tarbiyalashimiz, ularda milliy faxr, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirishimiz lozim. Bu borada Islom Karimov ta'kidlaganlaridek: "Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va ma'daniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi. Biz ma'naviy qadriyatlarni tiklashni milliy o'zlikni anglashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga, uning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz" [1]. Shunday ekan, biz o'zbek milliy marosimlari, milliy qadriyatlarimiz va an'alarimizni o'zida mujassam etgan buyuk ma'naviy xazina va o'lmas boyliklarimiz sifatida qadrlamog'imiz darkor.

Shu narsani alohida ta'kidlamog' joizki, qariyb uch ming yildan buyon xalqimiz orasida yashab kelayotgan urf-odatlar, marosimlar, udumlar va taomillar bor. Bu marosimlarga xalqimizning, ayniqsa, to'y-tantanalarga befarq emasligi, quvnoqlik, xushchaqchaqlik kayfiyatiga, kulgisevarligiga, quvnoq hazil-mutoibalarga tashnaligidan va bunday yig'inlar o'tkazishda milliy nikoh marosimlariga qat'iy e'tibor berishidan dalolat beradi. Xalqimizning turmushida "to'y" nomi bilan yuritiladigan anjumanlar o'nlab-yuzlab topiladi. Bu anjumanlarning barchasi qarindosh-urug'lar, tanish-bilishlar, yaqin kishilar, qo'ni-qo'shnilar hamkorligida o'tkazilib kelingan va shunday davom ettirilmoqda. O'zbek milliy to'y-tantanalari orasida eng ko'p rasm-rusmlar va urf-odatlariga boy marosimlardan biri nikoh to'yidir. O'zbek milliy nikoh to'ylari uch bosqichli jarayonni o'z ichiga oladi:

Nikoh to'yigacha bo'ladigan (kelin tanlash, sovchi yuborish, non sindirish, fотиha qilish kabi) marosimlar;

Nikoh to'yi kunida bo'ladigan (kelinni kuyovning uyiga olib kelish, nikohlash, to'y-tomoshani o'tkazish kabi) marosimlar;

Nikoh to'yidan so'ng bo'ladigan ("yuz ochdi", "kelin salom", "kuyov chaqirdi") marosimlari.

O'zbek xalqining nikoh to'yi marosimlari o'zida xursandchilik, shodiyonalik kayfiyatlarini mujassamlashtirish bilan birgalikda, muhim tarbiyaviy ahamiyatni ham kasb etadi. Bu urf-odatlar, rasm-rusmlar zamirida mustahkam oila qurish, serfarzandlik, baxt-saodatga erishish, avlodni davom ettirish g'oyalari mujassamlashgan.

Nikoh to'yigacha bo'ladigan odatlardan biri bu kelin tanlash, yoki "qiz ko'rdi" deb yuritiladi. Shu boisdan "O'tmishdan xalqlar orasida "qiz ko'rdi" udumi mavjud bo'lgan. Ana shu odatga ko'ra qiz ko'rish uchun uch nafar ayol qatnashgan. Ular hovlima-hovli yurishib, qiz ko'rganlar. Bu ishga bo'lajak kuyovning onasi katta hayot tajribasiga ega bo'lgan, odam ruhiyatini yaxshi tushunadigan, gapdon, epchil-chaqqon, xalq udumlarini puxta biladigan, kishilar bilan muomala qilishga ustakor ayollarni tanlagan"[2]. Bu ayollar mahallama-mahalla, hovlima- hovli yurib, bo'lajak kelinni tanlagan.

Kelin tanlangach qiz xonadoniga sovchilar yuborilgan, sovchilikka kuyovning yaqin qarindoshlaridan biri (mumkin qadar kuyovning tog'asi) yoki qishloqning obro'li, uvali-juvali kishilaridan biri borgan. Qadimdan shakllangan odatlarga ko'ra, hech qachon sovchilikka beva inson tanlanmagan. Farg'ona vodiysi qipchoqlarida sovchilik qiluvchi shaxs oq va qizil ot mingan holda qiz yashaydigan xonadonga borgan. Sovchilar bu ezgu maqsadda hech qachon qora otdan foydalanmaganlar. Chunki qora otda borish ish bitmasligiga sabab bo'ladi, deb hisoblangan. Sovchilar to'g'risidagi ilk ma'lumotlarni VII-VIII asrlarga oid O'rxun-Enasoy bitiklarida uchratamiz. Buyuk davlat arbobi Tunyuquq (VII asr) bitiktoshida "sov" - kalimasi "sab" - "so'z, gap" ma'nosida ishlatilgan. Irq bitigi (fol kitobi) da esa "sab" - "so'z, sababchi-xabarchi, so'z keltiruvchi" ma'nosida qo'llanilgan. O'rta asrlar mashhur tilshunosi Mahmud Qoshg'ariy bu xususda "sovchi-kelin va kuyov orasida bir-biriga xabar eltuvchi" – deb izohlagan [3]. Demak, sovchilik udumi juda uzoq vaqtlardan buyon mavjud bo'lib, hanuzgacha xalq orasida alohida e'tibor bilan qaraladi. Agar kelgan sovchilarga qiz tomon rozi bo'lsa qizning otasi va boshqa yaqin qarindoshlari bilan maslahatlashib

* Komilov R.R. – SVXTXQTMOI o'qituvchisi.

ko'rishini aytgan. Mobodo rozi bo'lmasa, qizi hali yoshligini yoki "qizimizning boshi bog'langan" deb javob berishgan. To'yga rozi bo'lgan ikkala tomon qalin puli, nikoh to'yi xarajatlari xususida kelishib olganlaridan so'ng, kelinning tog'asi bitta nonni olib ikkiga bo'ladi va chap qo'lida ushlab turgan non bo'lagini kelinning haqi, o'ng qo'lidagi non bo'lagini kuyovning haqi deydi. Shundan so'ng o'ng qo'lidagi kuyovning haqi deyilgan non bo'lagini kelinning otasiga, chap qo'lidagi kelinning haqi deyilgan non bo'lagini kuyov tomoniga beradi. Kuyov tomonidan kelganlar haligi non bo'lagini kuyovning otasiga eltib beradilar va kuyovning otasi non bo'lagini mayda bo'laklarga bo'lib o'sha yerda o'tirganlarga beradi. Bu odatni "non sindirish" deb ataganlar va bu marosimdan keyin ikkala tomonning ham to'yga roziligi anglangan.

Yurtimizning har bir viloyatida o'ziga xos to'y boshlash bilan bog'liq marosimlar mavjud. Masalan, Samarqand, Sirdaryo viloyatlarida "Fotiha to'yi" deb ataluvchi dastlabki to'y marosimlari kelin bo'lmish qizning uyida o'tkaziladi. Belgilangan kunda "kuyov tarafdin keladigan qudalar uchun novvot yoki shakardan sharbat suvi tayyorlanadi. Uni birinchi bo'lib kuyovning otasi va onasi ichadilar. Mabodo, kimdir bexosdan tatib qo'ysa, sharbat suvi qaytadan tayyorlanadi. Bu kuni kuyov tarafdin bo'g'cha keladi. Fotiha to'yiga kelgan ayollar qizga kelgan sepni ko'rishga intiladilar. Ammo sepni har kim ochishi mumkin emas. Qiz tomondan unib-o'sgan momo bo'g'chani ochadi. "Bo'g'cha ochuvchi" uchun kuyov taraf bir kiyimlik gazmolni bo'g'cha ustiga qo'yan bo'ladi. Kampir yoshlarni duo qilib, gazmolni oladi. Fotiha to'yi o'tgach, kuyov tarafdin keltirilgan qo'yning to'shi pishirilib, osh bilan kuyovnikiga jo'natiladi. Ayrim joylarda varaqi pishirib jo'natadilar. Buni "Uning tagi" deyishadi. Kuyov taraf qarindoshlari varaqidan tatishlari shart"[4].

Bunday to'y boshlash bilan bog'liq marosimlar xalqimizning qon-qoniga singib ketgan bo'lib, yurtimizda yashayotgan har bir millat o'zining milliyligidan kelib chiqqan holda amalga oshirishadi. Asosan yoshi kattalar, ya'ni bobo va momolarning roziligini olish muhim sanalib, ularning duosi bilan bo'ladigan to'y xayrli bo'lishi milliy rasm-rusumlarimiz orasida dolzarb sanalib kelingan.

To'y kuni bo'lib o'tadigan va barcha qiziqib tomosha qiladigan marosimlardan biri kuyovning kelinni uyiga kelib, kelinni o'z uyiga olib ketish jarayoni bo'lgan. Ayniqsa, "qiz uyida to'y boshlangach, bolakaylar yo'l qarab, kuyov, kuyovjo'ralar yo'lini poylashgan. Kuyov kelayotganini bilgach, suyunchi so'rab chopishgan. Kuyov jo'ralari davrasida shahzodaday yasanib kirib kelgan. Peshvoz chiqqan yangalar ostonaga poyandoz solishgan. Kuyov poyandozni bosib o'tgach, kuyovjo'ralardan ildamrog'i poyandozni darrov tortib olishgan. Jo'ralar bizlar ham

shunday hurmatli, izzatli kuyov bo'laylik deb poyandozni bo'laklarga bo'lib olishgan"[5]. Shunday keyin qiz tomondan kuyov va qudalarga nisbatan izzat-ehtiromlar ko'rsatilishi boshlangan.

Xalqimizda qadimdan shakllangan urf-odatlarga ko'ra uzatilayotgan qiz to'y kuni o'z uyida emas, balki qo'shni xonadonda yoki uyiga yaqin qarindoshinikida o'tirgan. Bu joyda kelin va uning dugonalari jam bo'lib, davrani qizdirib, o'yin-kulgu qilishgan, laparlar aytishgan. Kuyovning kelgani haqida yangalar kelinni xabardor qilishgan. "Kuyov tomondan borganlardan ikkitasi kelin bo'layotgan qiz o'tirgan uy ostonasiga borib, falonchi tog'am vakilim bo'lsin, deb rozilik berishini so'rashgan. Vakil bo'layotgan tog'aning fazilatlarini aytib o'tilgan. Qizdan rozilik olingach guvohlar ishtirokida sha'riy nikoh o'qitilgan. Mulla kuyovga kelinni moddiy ta'minlash, har qanday sharoitda ham tashlab ketmaslik, ozor bermaslik kabi shartlarni aytgan. Kuyov qabul qilgach, shirin suv keltirilgan. Suvni avval kuyov, so'ng kelin, qolganini vakil, shu joyda o'tirganlar ichishgan. Shu kundan boshlab ikki yoshning ishonchli vakili yelkasiga yoshlarga hayoti davomida yo'l-yo'riq ko'rsatish mas'uliyati yuklangan"[5].

Kelinning uyidagi to'y marosimlari o'z nihoyasiga yetgach, shu kuni kechga kuyovning uyida "Nikoh to'yi" bo'lib o'tgan. To'yga kelinning yaqin qarindoshlari, tanish-bilishlari, dugonalari va boshqalar o'ziga xos "karvon" bo'lib kuyov xonadoniga olib keladi. "Kelin karvoni" oldida asosan kichik yoshli o'g'il bolaning bo'lishi va kelinning butun tana qismi kiyimda yoki paranji bilan to'silgan bo'lishi talab etiladi. Kelinni olib kelayotganlar kuyov uyi oldiga yaqinlashgach darvoza oldida katta gulxan yoqilib, kelin va kuyov undan uch marta aylanishadi. Shundan so'ng kuyovning yangalari shakar solingan sut yoki qatiq va bir kiyimlik mato olib chiqadilar. Sut kelichakka yaxshi niyatlar bilan ichkaziladi. Kelinga sut berishda uning hayot yo'li sutday oydin, zurriyotli va zotli bo'lsin, degan mano mujassamlashgan.

Kelin olib kelingach, kuyovning uyida asosan ayollar ishtirokida "Kelin ko'rdi" bazmi bo'lib o'tadi. Unda kelin bilan tanishuv jarayoni bo'lib, kuyov va kelinning qarindoshlari yoshlarga niyat qilgan biror buyum yoki taqinchoqni sovg'a qilishadi. Ushbu bazm tugagach, kechga kuyovning uyida "Nikoh to'yi" bo'lib o'tadi.

Xalqimizning boshqa xalqlarga o'xshamaydigan milliy nikoh marosimlarini o'tkazish bugungi kunda o'zining dolzarbligi va muhim falsafiy ahamiyat kasb etishi bilan ajralib turadi. Shu boisdan yoshlarimizning milliy ma'naviy merosimiz asosida kamolotga etkazish va kelajak avlodlarga o'z holicha yetkazib berish masalasi doimiy, uzluksiz, tadrijiy davom etib boraveradi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. – O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolarlari. Toshkent, O'zbekiston. 1997. B. 137.
2. Ismoilov H. O'zbek to'ylari. -Toshkent, O'zbekiston. 1992. B. 102.

3. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. -Toshkent. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007. B.89.
4. Mardonova G. Nur to'la uy. Toshkent, O'zbekiston. 2011. B. 31.
5. Saifnazarova F. O'zbek oilasi: Ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlar. T., "Yurist-media markazi". 2007. B.55-56.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются актуальные вопросы национальной церемонии бракосочетания, как объект философского исследования, приобретающего важное значение в духовном наследии узбекского народа. В ней исследуется содержание традиций духовных факторов, процесс образования молодежи, обычаи, осуществляющиеся в церемонии бракосочетания.

Ключевые слова: Бракосочетание, национальные мероприятия, обычаи, духовное совершенство, узбекский народ, жених-невеста, национальные ценности, махалля, обряд бракосочетания, воспитание детей.

RESUME

In the current article is explored the actuality of Uzbek national wedding ceremonies, and it's role in spiritual heritage of a study as a philosophical research work.

It reveals the essence of traditions and moral factors, customs in celebrating wedding ceremonies and the process of educating young generation.

Key words: marriage, national ceremonies, traditions, moral perfection, uzbek nation, bride and groom, national traditions, mahalla, wedding ceremony, upbringing children.

ЯНГИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА
ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

Қурбонов Ж. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада коммуникация тизимидаги ўзгаришлар жамиятнинг барча соҳалари тизимини тубдан ўзгартириши ва “ахборотлашган жамият”нинг муҳим белгиси-ахборотларни тез қабул қилиб олиш, таҳлил қилиш, сақлаш ва истеъмолчиларга тез етказиш ва жамиятда тараққиёт фан ютуқларини ишлаб чиқаришга мақсадли ва тез жорий қилиш хусусида фикр юритилади. Шунингдек, маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимига ахборот технологияларини жорий этиш жараёnlари хусусида сўз боради.

Калим сўзлар: маънавий тарбия, ахборот тизими, ахборотлашган жамият, тараққиёт, мафкура, глобаллашув, маънавий-ахлоқий қадрият, электрон ресурслар, таълим-тарбия жараёни.

Цивилизациявий тараққиётда таълим тизимининг ахборотлар билан таъминланиш даражаси бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Биз истаймизми йўқми, маданий дунёда “ахборотлашган жамият” шаклланимоқда. “ахборотлашган жамият”да инсон билими ривожланишининг асосий манбаи бўлиб қолади. Ишлаб чиқаришнинг юксак ривожланиши, замонавий макроэлектроника ва компьютер техникасига асосланади. Булар омтавий ахборотларни вужудга келтиради, ахборотни мужассамлаштиради ва қайта таҳлил қилади. Коммуникация тизимидаги ўзгаришлар жамиятнинг барча соҳалари тизимини тубдан ўзгартириб юборади. “Ахборотлашган жамият”нинг муҳим белгиси – ахборотларни тез қабул қилиб олиш, таҳлил қилиш, сақлаш ва истеъмолчиларга тез етказишдир. Бундай жамиятда тараққиёт фан ютуқларини ишлаб чиқаришга мақсадли ва тез жорий қилиш асосида боради. Бугун дунёда ахборотларнинг глобаллашуви жараёни кетаётган бир шароитда, бизда таълим соҳасида “ахборотлар танқислиги” сезилмоқда. “Ахборот танқислиги” бор жойда кадрлар тайёрлаш миллий дастуримизда белгилаб қўйилган баркамол авлодни тарбиялаб бўлмайди. Таълим тизимининг ахборотлар билан таъминланиш даражаси ўқитувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам савиясига, дунёқарашига таъсир қилиши шубҳасиз. Бу борада республикамизда кўп ишлар қилинди ва қилинмоқда. Ахборотларнинг янги тизими таълим соҳасига кириб келди ва бир қатор имкониятларни вужудга келтирди. Жумладан, электрон почта, интернет, электрон китоб, мультимедия, масофали таълим, видеоконференция ва ҳоказо. Бугун ҳамма жойда “интернет кафе”, “видео бар”лар ишлаб турибди. Булар яхши, аммо мафкуравий иммунитет муаммоси пайдо бўлди. Хўш, ахборотлар, умуман, мафкуравий жараёнлар глобаллашуви юз бераётган даврда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга самарали таъсир кўрсатувчи бирор восита ёки омил борми? Бу масаланинг бир томони холос. Бошқа томони эса ўқувчиларнинг китоб ўқимай қўйганлигидир. Китоб ўқиш масаласида барчага бир хил умумий фикр билдириб бўлмайди. Чунки китоб ўқишни, мутолаа қилишни хобби қилиб олганлар ҳам бор, китоб ўқиса, уйқуси келадиганлар ҳам бор.

Жамиятнинг иктисодий ривожланиш даражаси ва мавжуд қонунлар шуни тақозо қилади. Демакки, ундай ўқитувчида ахборот олиш учун, нафақат, вақт, балки физик қувват йўқ.

Айниқса, тажрибали, ёши улуг ўқитувчилар олдида ахборот олишнинг тил баръери ҳам мавжуд. Мана шу ўқитувчиларда йўқ нарсаларнинг барчаси талаба-ёшларда бор. Талабалар ахборотларни тез ўзлаштиради, аммо уларда ахборотларга нисбатан мафкуравий иммунитет йўқ. Ёшлар онгида мафкуравий иммунитетни шакллантирмагунча камолотга эриша олмайди, билакс, бегона оқимларга эргашиб кетаверади ва жамиятда имонсизлик касали (мафкурасизлик мафкураси) илдиз ота бошлайди. Демак, ахборотлар билан таъминланиш масаласига мафкуравий жиҳатдан ёндашув зарур.

Бизнинг назаримизда, масалага мафкуравий жиҳатдан ёндашувнинг энг ишончли икки йўли бор: биринчиси, китоб мутоласи. Ахборотлашган жамиятда дарслик, ўқув қўлланмалари, қўшимча адабиётлар доим ўз мавқеини сақлаб қолади. Китобни севмаган, китоб билан мустақил ишлаш кўникмасига эга бўлмаган мутахассис – замонавий мутахассис эмас. “Китоб – офтоб”,– дейди доно халқимиз. Китоб – қалбларга нур сочади, илм-қалбларга йўл очади. “Китоб барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни ўргатувчи мураббийдир”, – деб таъкидлаган эди Амир Темур. Китоб – бу билим, билиш. Компьютер – бу ахборот. Бугун биз ахборотлашган ўқув қўлланмаларини яратдик. Эндиги вазифа чуқур таҳлилга асосланган, назарий хулосаларни берадиган янги авлод дарсликларини яратишдир.

Бу ишни “хай-хай”лаб, “компаниябозлик” билан амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун республикадаги интеллектуал кучлардан иборат методологик кенгаш тузилиб, давлат талаби ва назорати остида дарслик яратилгунча ишлаш лозим.

Иккинчидан, жонли маъруза – дарс. Таълим соҳасида ҳеч бир техника ва технология ўқитувчининг ўрнини боса олмайди. Чунки техника инсон тафаккурининг маҳсули. Ўқитувчи уни оқилона бошқара олсагина самара бериши мумкин. Таълим жараёнида ўқитувчи шахси – феномен ҳодиса. Чунки у жонли мавжудот, мушоҳада қилади, фикрлайди, фавқуллодда мустақил ечим қабул қила олади, шунинг учун уни ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайди. Ўқитувчининг жонли маърузаси илмий таҳлилга қурилган бўлади ва ҳар қандай фавқуллодда ҳолатларда ҳам мустақил назарий хулосалар бера олади. Аудиторияда ўқитувчининг “Мен”и компьютернинг “Мен”идан устундир. Шундай экан, ўқитувчини ахборот

* Қурбонов Ж. – ҚўқДПИ ўқитувчиси.

билан таъминлаш масаласини ҳал қилмоқ керак. Ўқитувчи бугун фақат радио ва телевидение материалларига суяниб қолган. Улар махсус билим бера олмайди.

Мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, таълим-тарбия тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари даражасига чиқаришга катта эътибор берилмоқда. Маълумки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланиб, Президентимиз Ислом Каримовнинг доимий эътибор марказида бўлиб келмоқда. Юртимиздаги барча ислохотлар қатори бу соҳадаги тарихий ўзгаришлар ҳам давлатимиз раҳбарининг бевосита ташаббуси ва раҳнамолиги остида амалга оширилмоқда. Хусусан, ушбу соҳада туб бурилиш ясаган, таълимнинг маъно-мазмунини бутунлай ўзгартириб юборган “Таълим тўғрисида”ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури каби мустақил тараққиётимизда том маънода ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳужжатлар Юртбошимизнинг ёш авлод ҳақидаги ғамхўрлик ва эътиборининг амалий ифодаси сифатида вужудга келганини барчамиз яхши биламиз. Айнан ана шу қонун ҳужжатлари асосида диёримизда таълимнинг бугунги талабларга тўлиқ жавоб берадиган замонавий модели шаклланди ва унинг самарали фаолияти дунё микёсида ҳам тан олинмоқда[2].

XXI аср янги мингйилликнинг бошланиши ёшлар тарбиясига катта масъулият билан қарашни такозо этмоқда. Ёшларнинг ҳозирги шароитда фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлаётганлиги, жамиятда тинчлик ва тотувликнинг барқарорлиги уларнинг ўз билимларини янада бойитиш, бутун куч-қудратини эзгу ишларга сафарбар этишга имконият яратмоқда. Шунга кўра, истиқлолнинг дастлабки кунларидан бошлаб мамлакатимизда ёшларнинг барча имкониятларини рўёбга чиқариш устида катта ишлар олиб борилмоқда. Чунки ҳар бир давлатнинг тақдири, албатта, ёшларнинг қандай камол топганлигига боғлиқ. Ёшларнинг эл-юрт тақдири учун курашиши, илмий салоҳияти, меҳнат фаолияти, кенг дунёқарашининг шаклланишида таълим-тарбиянинг ўрни бениҳоя каттадир.

Бу эса, ўз навбатида, таълим муассасаларида таълим ва тарбияни уйғунликда амалга ошириш, ёшларни замонавий билимлар билан қуроллантириш, уларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, маданий савиясини замон талаби даражасига кўтариш, ёшлар истеъдодини юзага чиқаришни такозо этади. Чунки ҳозирги даврда жамият янгиланмоқда. Ана шу ўзгаришлар, янгиланишлар жамиятда яшовчи ҳар бир ёшнинг янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда барча имкониятларини ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда шу жамиятда яшовчи шахсни тарбиялаш

йўллариини излаб топишга йўллайди. Бугунги кунда таълим мақсади ана шу ўзгаришлар, янгиланишлар шароитида мустақил ҳолда ўзига тўғри йўл топа оладиган эркин, ижодкор шахсни – баркамол ёшларни тарбиялашдан иборатдир.

Ҳозирги даврда жаҳонда юз бераётган глобал муаммолар: ОИТС, диний экстремизм ва терроризм, дунё бўйича юз бераётган экологик таназзул, гиёҳвандлик билан боғлиқ муаммолар, урушлар ва можаролар ёшлар тарбиясида салбий оқибатларга олиб келмоқда. Бундай иллатларнинг олдини олиш учун ёшларни маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида тарбиялаш катта аҳамият касб этади.

Маънавий тарбиянинг муҳим омиллари ҳақида фикр юритар экан, И.А.Каримов: “Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятлардан айрим ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади”, – дейди[1].

Ҳақиқатан ҳам ёшлар тарбиясини миллий қадриятлар билан уйғун ҳолда олиб бориш – тарбиявий ишларнинг самарадорлигини таъминлайди.

Уйғунлик – бу маънавий-ахлоқий қадриятларнинг, тарбиянинг мақбул шакл, метод ва воситалари, усуллари билан ўзаро бир-бирига боғлиқлигидир.

Таълим-тарбия олдига қўйилган муҳим мақсад ҳам умуминсоний ва миллий қадриятларга таянган ҳолда таълим-тарбия мазмунини инсонпарварлик тамойиллари асосида ташкил этишдан иборат. Шу асосда унинг узвийлиги, изчиллиги, илмийлиги ва дунёвийлиги асосида ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашни назарда тутати. Маънавий-ахлоқий қадриятлар инсонларнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида ақл-заковат билан яратилган, уларнинг тасаввури, тафаккури, келгуси орзу-истаклари, эътиқоди, ахлоқ қондаларини ўзида мужассам этган, амалий ҳаётда сайқал топган маънавий бойлик бўлиб, тарбиянинг таянч воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги 451-сонли Қарорида маънавий-маърифий ишларни илмий-амалий асосда тадқиқ этиш ва такомиллаштириш вазифалари қўйилди. Бундай вазифаларни амалга ошириш маънавий-маърифий фаолиятни замонавий ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларидан самарали фойдаланиш асосида ташкил этиш билан ҳам боғлиқ.

Юртбошимизнинг кенг қамров ва ўткир мушоҳада билан ёзилган, бутун маъно-мазмун бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёшларимизни мавжуд маънавий таҳдид ва хатарлардан асрашга қаратилган, эзгу ғоялар билан суғорилган “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида: “.....Бу борада маънавий-маърифий тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлай-

диган замонавий ахборот ва компьютер технологияларини кенг жорий этиш, жамиятимизнинг мафкураларини иммунитетини кучайтиришга қаратилган самарали шакл ва усуллари ишлаб чиқиш, давлат ва жамоат ташкилотлари учун тегишли тавсия ва қўлланмаларни тайёрлаш бугунги кунда муҳим вазифамизга айланиб бораётганини чуқур тушуниб олишимиз зарур”, - деб таъкидланган фикрлари олий таълим муассасаларида маънавий-ахлоқий тарбия ишларини тизимлаштиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

Шу асосда узлуксиз таълим тизимида маънавий-ахлоқий тарбия ишларини такомиллаштириш соҳа мутасаддилари, устоз ва мураббийлар олдида кечиктириб бўлмайдиган энг муҳим масалага айланиб бормоқда. Ҳақиқатан ҳам, бугунги мураккаб вазиятда маънавият соҳасида вужудга келаётган долзарб муаммолар, хусусан, жаҳоннинг айрим минтақаларида тобора кучайиб, илдиз отиб бораётган маънавий инқироз хавфи халқимиз маънавиятини асраш баробарида уни юксалтириш, айниқса, ёш авлоднинг қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан ҳимоя қилишни талаб қилмоқда.

Ушбу вазифаларнинг тўлақонли амалга оширилиши ёш авлоднинг маънавий камолотини таъминлаш жараёнида халқимизнинг бой миллий маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситаларининг ишлаб чиқилиши ва амалиётга жорий этилишига боғлиқ. Ҳар бир фаолиятда бўлгани каби маънавий-ахлоқий тарбия ишларини тизимли асосга қўйишда ҳам ахборот технологиялари воситаларидан унумли фойдаланиш ҳозирги давр талаби ҳисобланади. Шундай экан, олий таълим муассасаларида олиб борилаётган маънавий-ахлоқий тарбия ишларини муайян тизим асосида такомиллаштириш ва бунда ахборот технологияларидан унумли фойдаланиш таълим-тарбия жараёнларини модернизациялашнинг таркибий қисмига айланиши мақсадга мувофиқ бўлади [3].

Маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ташкиллаштиришда қўлланиладиган ахборот технологиялари қўйилган мақсадга эришиш учун фаолият юритишнинг кузатиш, назорат қилиш ва тузатиш кетма-кетлиги тизимидан иборат бўлган бошқариш алгоритминини ташкил этади. Белгиланган тарбиявий мақсадларнинг ҳар бирига эришиш учун педагогларнинг қатъий белгиланган ўқув-тарбиявий фаолиятни бошқариш алгоритмидан фойдаланилади. Бу, нафақат, ўқитиш-тарбиялаш жараёнининг муваффақиятлигини баҳолаш, балки белгиланган самарадорликка эга бўлган жараёнларни олдиндан лойиҳалаштириш имконини беради.

Маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимига ахборот технологияларини жорий этиш жараёни бир маънода ҳолатларнинг кетма-кет алмашилишини, бирор фаолиятнинг ривожланиб боришини ифодаласа, бошқа бир ҳолатда эса муайян натижага эришиш учун йўналтирилган кетма-кет ҳатти-ҳаракатларнинг йиғиндисини билдиради. Иккита маъно ҳам таълим-тарбия жараёнини педагог ва

талабаларнинг муайян ахборот технологияларининг ташкилий-педагогик шарт-шароитларида таълим-тарбия мақсадларига эришиш учун йўналтирилган ўзаро ташкилий муносабатлари сифатида тушуниш учун асос беради. Тадқиқотларимиз доирасида таълим-тарбия жараёни кетма-кет педагогик ҳатти-ҳаракатларнинг йиғиндисини сифатида қаралди, талабанинг ижобий фазилатларини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадига эга бўлган ташкилий фаолиятдан иборатлиги асосланди.

Ахборот-коммуникация технологияларининг олий таълим муассасалари маънавий-ахлоқий тарбия ишлари тизимида қўлланиши таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишда комплекс ёндашувни амалга оширишни талаб этади. Бундай жараёнларни босқичма-босқич амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Олий таълим муассасасидаги ахборотлаштириш жараёни яхлит ахборот-таълим муҳитни ташкил этиш учун қулай шароит яратади. Бу муҳитда таълим-тарбия методи ва шакллари мукаммаллаштириш, таълим сифатини бошқариш ва назорат қилиш учун янги имкониятлар пайдо бўлади. “Яхлит ахборот-таълим муҳити” аниқ бир мақсадга йўналтирилган таълим-тарбия жараёнини таъминловчи дастурий, ахборот-техник, ўқув-методик тизимлар мажмуидан ташкил топади.

Маънавий-маърифий электрон ресурсларини лойиҳалашнинг мультимедиа дастурларига мазмунининг илмийлиги, очиклик (оммабоплик), мақсадга йўналганлик, ҳамкорликда фаолият олиб боришни таъминлаш, кириш назоратининг мавжудлиги, мотивацияни таъминлаш, маънавий-маърифий фаолиятни индивидуаллаштириш каби педагогик талаблар қўйилади. Яратилган электрон ресурсларнинг илмийлик ва тақдимот сифатини баҳолашда уларнинг маънавий-ахлоқий тарбия ишлари мақсадига мослиги, тарбиявий фаолият баёни, ахборотларни тақдим этиш даражаси, манба тузилиши, кўриниши ва дизайни, қўшимча иллюстрациялар мавжудлиги каби ҳолатларга таяниши лозим.

Бизнинг фикримизча, маънавий-ахлоқий тарбия электрон ресурслари мажмуаси таркибини таълим-тарбия мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб талабалар томонидан эгалланиши лозим бўлган билим, кўникма, малака ва компетенцияларни шакллантиришга хизмат қилувчи, таълим-тарбия жараёнини комплекс лойиҳалаш асосида қафолатланган натижаларни олиш, мустақил билим олиш ва ўрганишни ҳамда назоратни амалга оширишни таъминлайдиган, талабанинг маънавий камолоти даражасини ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган манбалар, дидактик воситалар ва материаллар асосида шакллантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ахборот-коммуникация технологиялари воситалари — инсон томонидан яратилган объект бўлиб, таълим-тарбия жараёнларида шахсни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш бўйича қўйилган мақсадларга эришиш учун педагог ва талабалар фаолиятини ахборотлар билан таъминлаш учун хизмат қилади. Улардан маънавий-ахлоқий

тарбия ишларини ташкиллаштиришда фойдаланиш талабаларнинг физиологик ва психологик хусусиятларини инобатга олиш; таълим-тарбия мақсадларини амалга оширишда талаба шахсининг тинглаш, кўриш, қабул қилиш имкониятлари орқали унда мотивация ва ҳис-туйғу уйғотиш, унинг маънавий камолотини ривожлантириш жараёнларида педагогик таъсирнинг анъанавий ва замонавий воситаларини ўзаро уйғунлашган ҳолда қўллаш; дидактик мақсад ва тамойилларни инобатга олиш; педагог ва талабанинг ҳамкорликдаги самарали ижодий фаолиятини таъминлаш каби тамойилларга асосланади[4].

Маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ташкиллаштиришда қўлланиладиган ахборот-коммуникация технологиялари воситаларининг сифати улардан самарали фойдаланиш учун жуда муҳимдир, чунки таълим-тарбия жараёнларига ахборот технологияларининг интеграцияси сифати таълим-тарбия мақсадларига эришиш натижаларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ахборот-коммуникация технологияларни жорий этиш – таълим-тарбия мазмуни, воситалари, шакллари, талаба ва педагогларнинг ўзаро ҳамкорлик фаолияти шакллари ва воситалари,

таълим-тарбия жараёнларини такомиллаштиришда мос ўзгаришлар асосида амалга оширилиши лозим.

Олий таълим муассасалари маънавий-ахлоқий тарбия ишлари жараёнларига замонавий ахборот технологияларини жорий қилиш учун босқичма-босқич чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Таълим ва тарбия жараёнлари самарадорлигига ахборот технологиясини танланиши ва уларнинг интеграцияси таъсирини баҳолашни таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Талаба ва педагогларнинг ижобий мотивацияси ахборот технологияларини самарали жорий этиш натижавийлигини аниқлаштиришда асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш маънавий-ахлоқий тарбия ишларининг аниқ мақсади ва мазмунидан келиб чиқиши, таълимнинг шахсни ривожлантирувчи функциясини амалга оширувчи, маънавий-маърифий фаолият билан талабалар қамровини ошириш имкониятини таъминловчи, тадбирларнинг кўргазмалилигини оширувчи восита сифатида ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 29-30.
2. Таълим тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997 йил 29 август. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997. – Б. 20-29.
3. “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири) Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2007. – Б.80.
4. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997 й. 29 август. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, 1997. – Б. 30.

РЕЗЮМЕ

Система связи производит системные изменения во всех сферах общественной жизни и "информационного общества", также является важным показателем для получения информации, анализа и потребителей часто целенаправленную в производство достижений и прогресса науки в обществе.

Ключевые слова: нравственное воспитание, информационные системы, информационное общество, идеология прогресса, глобализация, нравственные ценности, ресурсы, образование, учебный процесс.

RESUME

Communication system make the system changes in all spheres of society and the "information society" is an important indicator to obtain information, analysis, and consumers frequently targeted in the production of the achievements and the progress of science in society. In addition, the system of spiritual and moral education spoke about the process of introduction of information technologies.

Key words: moral education, information systems, information society, the ideology of progress, globalization, moral values, resources, education and training process.

ЭЛИТАР НАЗАРИЯЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТУРЛАРИ ВА МАҚОМИ

Қурбонова Л. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада элитология фанининг таркибий тузилиши, унинг таркибига кирувчи тармоқ фан соҳаларининг объектив ва субъектив жиҳатлари таҳлил қилинади. Шунингдек, амалий ва назарий элитологик омиллар таҳлиliga тарихий жараёнлар билан боғлиқ ҳодиса сифатида ёндашилади.

Калим сўзлар: элитоперсонализм, элитар таълим, элитар онг, антропологик элитология, элитар маданият.

Фан сифатидаги элитологиянинг таркибий тузилиши ҳақида гапирганда, ушбу фаннинг энг муҳим тўрт таркибий қисмини ажратиш ўринли бўлади. Булар: 1) элитологиянинг турлари; 2) элитологиянинг асосий йўналишлари; 3) элитологиянинг асосий бўлимлари; 4) элитологиянинг муаммолар блоклари, шунингдек, «ёрдамчи» элитологик фанлар.

Элитология структурасининг ўзагини жамият ижтимоий-маданий доминантаси фаолияти ва уни стратификациялаш, рекрутлаш муаммолари билан шуғулланувчи элиталар назариясининг ўзи ташкил этади. Ушбу «ўзак»дан ташқари, элитология таркибига қуйидаги «тармоқ» фанлар киради: 1) антропологик элитология; 2) социологик элитология; 3) сиёсий элитология; 4) тарих элитологияси; 5) маданиятшунослик элитологияси; 6) элитология фалсафаси; 7) психологик элитология; 8) элитопедагогика; 9) диншунослик элитологияси.

Ўз-ўзидан равшанки, элитологиянинг мазкур тармоқ фанлари ўртасидаги таркибий фарқлар шартли ҳисобланади, чунки элиташунослик муаммоларининг аксарияти (масалан, элитар онг; шахс; обрў (авторитет) муаммолари) кўп сонли элитологик фанлар чорраҳасида ётади ва комплекс ўрганишни талаб этади. Бироқ элитологиянинг биз кўрсатиб ўтган тармоқлари унинг таркибий тузилишидан ҳам кўра кўпроқ элитология тарихи билан боғланади ва аксарият ҳолларда бошқа жамиятшунослик фанларининг элитологияга нисбатан мустақил йўналишлари ҳисобланади. Хусусан, элитологияни қуйидаги жиҳатлар асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

I. Антропологик элитаризм инсонни борлиқнинг энг олий шакли деб эълон қилади. Мазкур таълимот замирида инсоннинг ўзини куршаган дунёдан устунлиги ҳақидаги тасаввур (ёки антропоцентризм ғояси) ётади. Бундай қарашларни инсонни «табиат гултожи» деб эътироф этишга асосланган «антропоэлитаризм» сифатида ифодалаш ҳам мумкин. Ушбу таълимотнинг асосий қоидалари Уйғониш даври фалсафасида таърифланади[1].

II. Элитологиянинг мазкур тармоғи диққат марказида элитанинг ижтимоий моҳияти, уни стратификация қилиш, рекрутлаш, бошқариш, иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлик, элита хулқ-атвори муаммолари туради. Элита микро ва макро социологиянинг тадқиқот предметиға айланган. Хусусан, элита муаммолари «конфликт назарияси» (бойлар ва камбағаллар – К.Маркс, Р.Дарендорф) ва XX аср элитологияси классиклари В.Парето ва Г.Москанинг элиталар социологик назарияси доирасида ўрганилади.

III. Сиёсий элитология сиёсий лидерлик, ҳокимият элитасини сиёсий рекрутлаш ва бошқариш (менежмент) масалалари, шунингдек ҳокимият элитасининг сиёсий ҳукмронлигини оқлаш мафкураси билан шуғулланади (Платон, Н.Макиавелли, Т.Гоббс, Р.Михелс ва бошқалар).

IV. Тарихий элитология атоқли шахснинг ижтимоий тарихдаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ муаммолар, харизматик лидер, шахсга сифиниш, ижтимоий иерархия, донгдор уруғлар (сулолалар) ва машхур кишилар генеалогияси масалалари, шунингдек сиёсат, фан ва маданият соҳасидаги атоқли арбобларнинг тарихий маънавий мероси билан шуғулланади (Плутарх, Светоний, Д.Вико, Т.Карлейль ва бошқалар).

V. Маданий элитология. Маданий элитология биринчи навбатда атоқли шахснинг маданий меросини ўрганиш зарурияти билан боғлиқ; бу даҳо дунёқарашини унинг персонизациялаштирилган ғоялар дунёси орқали ўрганишдир. Культурологик элитология А.Шопенгауэр, Ф.Ницше, Х.Ортега-и-Гассет, Т.Адорно, Г.Маркузе каби мутафаккирлар асос солган «элитар санъат» концепциясида ўзининг тўлақонли ифодасини топган. Элитология фани мазкур тармоғининг диққат марказида оммавий ва элитар маданият ривожланиш динамикасининг ўзаро нисбати масаласи туради[2].

VI. Элитология фалсафаси (ёки «Танланганлик фалсафаси») элитология муаммоларини фалсафий билим даражасида аниқлашнинг асосан уч йўналишида амалга оширилади: 1) танланганлик ахлоқий муаммоси; 2) ижтимоий фалсафа доирасида танланганлик муаммоси; 3) элитар онг муаммоси. Сўнгги зикр этилган йўналиш доирасида: а) гуруҳ (табақа) сифатидаги элита онгининг таҳлили амалга оширилади; б) индивидуал элитар онг рефлексияси (шахс, даҳолик, авлиёлик муаммолари) таҳлил қилинади.

Танланганлик фалсафасининг бош тезиси элиталар назарияси асосчиси Платоннинг «оломонга файласуфлик хос эмас», деган ғояси ёки «интеллектуал элита» концепцияси билан боғлиқ. Элитоперсонализм таълимоти орқали танланганлик фалсафаси психологик элитология ва элитопедагогика билан бевосита боғланади.

VII. Психологик элитология рухий-физиологик ва ижтимоий-маданий қобилиятлари турлича бўлган кишилар ўртасидаги «психологик дистанция» муаммоси билан боғлиқ бўлган тушунчалар моҳиятини ёритиб беради.

Психология онг, шахс, даҳолик масалалари билан шуғулланади, уларни жамиятнинг элита

* Қурбонова Л. – ЎЗМУ катта илмий ходим изланувчиси, доц.

табақасига мансуб бўлган кишиларнинг мотивацион хулқ-атворидан келтириб чиқаради (Ч.Ломброзо, З.Фрейд, Э.Фромм).

Психологик элитология шахс генезисини, унинг интеллектуал ва маънавий шаклланиш механикасини ёритиб берувчи элитар таълим педагогикаси билан узвий боғлиқ.

VIII. Элитопедагогика тарбия яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги қадриятлар шкаласини тушунтириш демакдир. Шу туфайли ҳам элитопедагогика энг аввало билимлар иерархияси сифатида майдонга чиқади. Ҳар қандай иерархия элитарликнинг муайян даражаси билан боғлиқ бўлгани боис, бу ерда гап инсон маънавий дунёсининг қадриятлари ҳақида боради. Танланганлик фалсафаси ва психологик элитология каби, элитопедагогика ҳам даҳо шахс генезисини, яъни унинг ўз-ўзини тарбиялаш жараёнини ўрганади, шунингдек мазкур шахсга ўз ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш имконини берувчи педагогик тизимларни таҳлил қилади.

IX. Диншунослик элитологияси барча жаҳон динлари асосчилари илгари сурган маънавий баркамоллик этикасининг ўзига хос қатламини, шунингдек ўтмишнинг эзотерик диний таълимотлари, чунончи: пифагорчилик, орфизм, герметизм ва ҳоказоларнинг мазмун ва моҳиятини ёритиб беради (Э.Шюре). Бундан ташқари, диншунослик элитологияси доирасида «тарки-дунёчилик фалсафаси» (буддизм, христианлик), яъни авлиё маънавий дунёсининг агиографик таҳлили ва ижтимоий диний онгнинг шаклланишига унинг таъсири тўғрисида ҳам сўз юритилади.

Элитология намоён бўлиш жараёни ўзига хос турларига эга. Амалий элитология жорий тарихий босқичда сиёсий сахнада асосий ролларни ўйнаётган ҳокимият элитасини ўрганиш масаласида амалий сиёсатшунослик ва социологияни ўзида бирлаштиради. Амалий элитологиянинг назарий элитологиядан фарқи шундаки, амалий элитология мазкур даврдаги ҳали тугалланмаган ҳолатни ўрганса, назарий элитология элитага тарихий жараёндан мустаҳкам ўрин олган ҳодиса сифатида ёндашади. Бу ерда XIX аср инглиз тарихчиси Эдуард Фрименнинг: «Тарих ўтмиш сиёсати, сиёсат эса – ҳозирги замон тарихидир»[3], деган сўзларини эслаш ўринли бўлади. Амалий элитологиянинг элитологик амалиётдан фарқини ҳам қайд этиб ўтиш муҳимдир. Бу фарқ шунда кўринадики, элитологик амалиёт элитологияга оид назарий билимларни амалиётга (сиёсат ва маданиятга) татбиқ этиш масалалари билан шуғулланади ва элита ҳақидаги таълимот (умумий элитология)нинг яқунловчи қисми ҳисобланади («амалий элитология» - «назарий элитология» - «элитологик амалиёт»). Нафсиламрини айтганда, элитология қисмларининг кўрсатилган кетма-кетлиги улар ривожланиш даражасининг ҳозирги ҳолатини акс эттиради. Амалий элитология соф эмпирик хусусият касб этади ва амалда умумий элитологиянинг пропедевтик тармоғи ҳисобланади. Мазкур пропедевтиканинг роли қай даражада муҳим эканлиги ушбу мавзуга бағишланган асарлар

нисбатида ҳам кўриниб туради. Элитологияга оид умумназарий (таҳлилий) ишлар амалий элитологияга бағишланган асарларга қараганда анча кам. Мазкур асарларнинг ўзаро нисбатини тахминан бирга юз деб баҳолаш мумкин.

Амалий элитология учун амалдаги элиталарни аниқ таснифлаш ва идентификация қилиш масаласи биринчи даражали аҳамият касб этади. Амалий элитология, одатда, ҳокимият элитаси ва унга қарши элиталарнинг ўзаро нисбати муаммоларини ўрганиш билан шуғулланади; элиталарни рекрутлаш ва уларнинг партиявий мафкураларини ривожлантириш масалаларини таҳлил қилади. Айни пайтда, амалий элитология яна бир муҳим ва ҳозирча ўз ечимини топмаган муаммо – «сохта элита» муаммосига ҳам дуч келади. Умуман олганда, сохта элита муаммоси бутун элитологиянинг ўзига хос муваффақиятсиз мифи, элитология назариясининг энг заиф бўғини ҳисобланади.[4]

Ҳақиқий элитани ўрганиш муаммоси куйидаги саволларнинг «қора учбурчаги»ни ўз ичига олади: 1) элита субъектининг ўзи ҳақидаги фикри қандай (яъни у ўзини элита билан боғлайдими)?; 2) унга элитанинг муносабати қандай?; 3) оммавий ижтимоий онгда у қандай ассоциациялар уйғотади? Бу саволларга жавоб топиш ҳақиқий элитани идентификация қилиш муаммосининг биринчи қисмига ойдинлик киритиши, яъни мазкур субъект элитага мансуб ёки мансуб эмаслигини аниқлаш имконини бериши мумкин. Лўнда қилиб айтганда, бу ерда гап конкрет элитанинг шахсий таркиби ҳақида боради. Муаммонинг иккинчи қисми: мазкур элита қандай хусусиятга эга? Элиталарни типларга ажратиш элитарлашган субъектларни уларнинг алоҳида фазилатлари тамойилига кўра таснифлаш имконини беради. Бу ерда «фазилат» категориясига аниқлик киритиш ўринли бўлади. Элитология «фазилат» амалда «реал» ёки «формал» бўлиши мумкинлигини тан олади. Бундан ташқари, фазилат «давлат даражасида белгиланган» (энг аввало бу қандайдир маъмурий лавозим) ва «индивидуал даражада эришилган» (шахсда ривожлантирилган) бўлиши мумкин. Шуни қайд этиш лозимки, «белгиланган фазилат» доим ҳам виждонан эришилган бўлавермайди, яъни меритократик адолат тамойилига баъзан риоя қилинмайди. Белгиланган фазилатга эришиш биринчи ҳолда маъмурий-сиёсий хусусиятга эга бўлган ҳокимиятни у ёки бу тарзда эгаллашни, иккинчи ҳолда эса – соф персоналистик хусусиятга эга бўлган ҳокимиятни қарор топтиришни, яъни ўзликни шахснинг асосий компоненти сифатида намоён этишни англатади.

Шундай қилиб, белгиланган ва амалда эришилган фазилатларга эга бўлган элита «идеал» (илмий нуқтаи назардан «нормал») элита ҳисобланади, ушбу компонентлардан фақат биттаси мавжуд бўлган элита эса «формал» элита сифатида эътироф этилади. Формал элитанинг энг сўнгги чегараси сохта элита, яъни оммавий маданият ва мафкура ташувчиларини фақат уларнинг юзаки (ёки

бошқача) сиёсий фаоллиги асосида элита билан
айниёлаштириш бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Қаранг: Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980. – 26–30, 46–51-б.
2. Папова Г. Образование как процесс накопления человеческого и культурного капитала \
3. -Социально-гуманитарные знания. 2005, №2.
4. Фримен Э. Методы изучения истории. – М., 1905. – 34-б.
5. Калишевский М. Итон-«Фабрика джентлменов»\ \ Обучение и карьера. 2007, №1. -С 14-17.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается структура элитологии и отрасль этой науки, его объективные и субъективные особенности и структуры предмета элитологии . А также прослеживается анализ практических и теоретических факторов, связанных с историческими процессами.

Ключевые слова: элитоперсонализм, элитопедогогика, элитарное мышление.

RESUME

This article can look through objective and subjective of subject structure. Also it is able to overview application and theoretical, it depends on past elitological aspects. elitology, culture.

Key words: personal elite, elitist theory of education, theory of elite brain, elite of antropology, theory of elitist culture.

THE SIGNIFICANCE OF INDEPENDENT STUDY SKILLS IN HIGHER EDUCATION SYSTEM

Mamatkulova N.F. *

RESUME

The purpose of this article is to inform the readers about the role of independent study skills in higher education, why study skills are needed. Moreover, it discusses the points how to develop these skills.

Key words: independent study skills (ISS), motivation, time management, success, resiliency.

“Put your heart, mind, intellect, and soul into even your smallest acts.

This is the secret of success”

Swami Sivanandi

Different people understand success in various ways. Being successful in study is one of the important aims of every student. However, it is not easy thing to do, especially in language learning. Resiliency is one of the key features of being effective in life. When one feels socially and academically efficient and confident, then he or she can develop resiliency and sense of purpose. In higher education, students may come across stress if they do not develop their independent study skills. In Uzbekistan for the youth there are many opportunities to study. One of the great steps forward was made in Uzbekistan in the last years the Decree PD-18-75 was issued on December 10, 2012 [1].

According to Presidential Decree it is mentioned that: “ In view of entire enhancement of the system of teaching youths the foreign languages and training of specialists able to communicate in foreign languages fluently, by introducing progressive teaching methods using modern teaching and information-communication technologies thus enabling them to access the achievements of the world civilization and globally available information resources, ensuring international collaboration and communication:

Classes at higher educational institutions in major subjects of technical and international specialties shall be conducted in the foreign languages” [3].

There is the full basis to approve that many scientists have brought the invaluable contribution to studying various properties of teaching Independent Study Skills (ISS) for university learners.

Independent study skills are the skills that help the learners to make their learning and studying process effective, in other words they are the collection of the transferable life skills. According to Pritchard A, studying in higher education is not same as studying in many other contexts; many distinctions exist, for instance, between learning to cook cake and comparing different philosophical thought. The learning experienced in a formal setting for five-year-olds will necessarily be different to the formal setting of a university. To the question what the learning means it can be answered that “learning is something in which we participate almost all of the time. This relates to what is known as ‘life-long learning’ and has also been called learning ‘from the cradle to the grave’. Learning encompasses all human behavior and all human endeavors” [7].

There are several differences between studying at university and higher education. One of the essential difference between them is the sum of encourage,

promote and control which is provided to learners. At school, pupils meet teachers frequently and homework is fixed and controlled on a regular basis. On the contrary, at university students may not see their tutors very often as at school. However, it can differ from place to place, from teacher to teacher. Moreover, at university, students participate at lectures or seminars and assessment can be based on one task or one exam paper. The indication here is that after entering the university usually most of the students feel under depression and alone due to new environment, conditions, and new surroundings. In such cases, freshmen have to take immediate steps and learn to use some skills and strategies as planning and fulfilling the task, setting their goals, managing their time, and increasing language skills to be adapted and to correct the situation.

Key points about study skills are mentioned as following according to <http://www.skillsyouneed.com/learn/study-skills.html>:

- One will develop his/her own personal approach to study and learning according to their demands

- Study skills are not subject specific- they are universal, moreover, after acquiring, these skills can be applied in any field. Surely, one has to know the knowledge of his/her special subject area, thus, study skills help to get most of it.

- Study skills needed to be practiced and increased. It will provide chance to a person to become self-aware and self-confident. Once mastered, the advantages of study skills are incomparable to anything else.

- It is worth to mention that independent study skills are not only for students. They are useful for anyone in the world as life skills; furthermore, study skills will be transferred beyond the education into new contexts. For example, organizational skills, decision-making, goal-setting, time- management, problem solving, and many other skills are very important skills in life.

The list of study skills can be divided into two types:

- 1) Skills which are directly related to study, such as essay writing skills, improving reading skills, note-taking skills, etc.

- 2) Skills which are more general but are important to studying, in other words, life skills such as transferrable skills, interpersonal skills, time- managing skills, effective presentation skills, etc.

* Mamatkulova N.F. – teacher of UzSWLU.

According to the web address <https://en.wikipedia.org/wiki/Motivation>, “Motivation is a theoretical construct used to explain behavior. It represents the reasons for people's actions, desires, and needs. Motivation can also be defined as one's direction to behavior, or what causes a person to want to repeat a behavior and vice versa. A motive is what prompts the person to act in a certain way, or at least develop an inclination for specific behavior” Success is closely related with motivation. Every person has different interest towards various things. Keeping motivation to studying is one of the essential factors of being effective in study. Cottrell. S suggests some techniques how to keep one motivated:

➤ *Being realistic* — attaining requires attempt and diligence, even moments exist that make one feel discouraged because of impediments. Although positive thinking has its own benefits, unrealistic thinking can lead to no fulfillment as one is not ready to face with obstacles that come across. Thorough thinking and planning how to avoid expected difficulties prepare person to be ready to fight for success than being loser.

➤ *Setting high expectations*: the more high expectations one sets the more results one gets. If one's expectations are low then achievements can be very little. Once person sets high expectations, she or he needs to plan, being sure to create the right chance to self.

➤ *Setting realistic milestones*: if goals are realistic, they will be accomplishable. When one confuses dreams with goals, he or she may get discouraged due to dreams not coming true.

➤ *Rewarding achievement*: rewarding yourself after reaching to the target is good hint to stay motivated. Bonuses can be something one would really appreciate, at the same time, suitable to the volume of the job.

➤ *Recording success*: keeping the record of your achievements can help to monitor it. A record of past successes can keep one enthusiastic for future steps.

➤ *Hunting out the interest*: when person is interested in the task, it may seem easier despite its difficulty. In spite of being difficult or not engaging, there is a chance for every task to be made interesting.

Next important factor in efficient study is time-management skills. In order to escape from miserable outcomes as missed deadlines, poor work quality, higher stress levels, or ineffective attempts in study one needs to develop time-management skills. Some tips for time management are indicated in <http://mccckc.edu/PDF/Counseling/Time%20Management%20Tips.pdf>:

➤ *Blocks of study time and breaks*

As soon as the term begins and schedule is set, it is good idea to establish and plan for blocks of time to study for every week. Ideal time for blocks can be about 50 minutes; however, some challenging tasks demand more periodic breaks. If needed study blocks have to be reduced—but you should not forget to continue studying. What you do during your break should give you an opportunity to have a snack, relax, or otherwise refresh or re-energize yourself. For example, place

blocks of time when you are most productive: are you a morning person or a night owl?

➤ *Dedicated study spaces*

Dedicated study spaces help to economize one's time. Usually students complain about not having enough time to do their assignments. In fact, while they are preparing lessons distracters such as mobile phones, TVs, messages from friends do not let them concentrate. Thus setting a place free from distraction (no cell phone ...) where one can maximize their concentration and be free of the disturbance that friends or hobbies can bring is necessary. One must possess a special place which is free from any hindrance easy to escape if required.

➤ *Weekly reviews*

Weekly reviews and updates have great importance in managing one's time. Every Sunday, reviewing tasks, notes, and calendar is suggested. One should keep in mind that weekly routine must adapt to the task deadlines and exam approach.

➤ *Prioritizing assignments*

Beginning the study with the most difficult subject that causes you a lot of problems is advised. The more one is fresh, and has much energy, the more results one will get.

➤ *Achieve “stage one”—get something done!*

Exactness of a task is not always clear until one begins doing it. “Another adage is that “perfection is the enemy of good”, especially when it prevents you from starting! Given that you build in review, roughly draft your idea and get going! You will have time to edit and develop later” [5].

➤ *Postponing unnecessary activities until the work is done!*

Delaying tasks or routines that can be postponed until one's school work is finished is suggested. This can be the most difficult challenge of time management. Instead of saying “no,” “later” is preferable.

➤ *Identify resources to help you*

There is always outside resources such as tutors, books, friends that can help one to economize the time and energy. Using them effectively is up to us.

➤ *Use your free time wisely*

Defining the time which can be appropriate for you to study something can save your time. It may be time when you are walking, riding a bicycle, etc. so every free minute should be used wisely.

➤ *Reviewing notes and readings just before class*

It helps you to clarify which points of the lesson you do not understand and gives you an opportunity to ask questions and make it clear for you. Furthermore, it shows to the teacher that you are interested in subject and ready for the class.

➤ *Reviewing lecture notes just after class*

Reviewing lecture material immediately after class provides chance to distinct what is not so clear about the topic and not forgetting the point you have chance to ask your teacher. The first 24 hours are critical.

➤ *Creating effective aids such as “TO DO” list, daily/ weekly planner, or long-term planners*

These kinds of efficient aids can help a person to plan the day well organized, and realize the importance of every task, when the deadline is for each assignment.

To conclude, study skills have incomparable importance in education especially in higher education.

Those who acquire these skills will become successful in studies and in life. Higher education system has to help learners to increase these skills.

LITERATURE

1. И.А.Каримов "Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида" Ҳалқсўзи, 2012, 11 декабр, 1-бет
2. Cottrell, S. 2003. Skills For Success. The Personal Development Planning Handbook, Palgrave Macmillan
3. Decree of the president of the republic of Uzbekistan on measures for further enhancement of the system of teaching of foreign languages http://moodle.samdchti.uz/pluginfile.php/2908/mod_resource/content/1/DECREE%20OF%20THE%20PRESIDENT%20OF%20THE%20REPUBLIC%20OF%20UZBEKISTAN%20ON%20MEASURES%20FOR%20FURTHER%20ENHANCEMENT%20OF%20THE%20SYSTEM%20OF%20TEACHING%20OF%20FOREIGN%20LANGUAGES.pdf
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Motivation>
5. <http://mcckc.edu/PDF/Counseling/Time%20Management%20Tips.pdf>
6. <http://www.skillsyouneed.com/learn/study-skills.html>
7. Pritchard A, (2008) Studying and Learning at University *Vital Skills for Success in Your Degree*, SAGE Publications Ltd, London EC1Y 1SP

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақоланинг мақсади мустақил таълим кўникмаларини шакллантиришнинг олий таълим тизимидаги аҳамияти ҳақида маълумот беришдир. Бундан ташқари мақолада бу кўникмаларни қандай ривожлантириш ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: мустақил таълим кўникмалари, мотивация, вақтни бошқариш, муваффақият, руҳияти кучлилиқ

РЕЗЮМЕ

Целью данной статьи является информирование читателей о роли самостоятельных учебных навыков в высшем образовании, и их значимости. Более того в статье обсуждаются способы развития этих навыков.

Ключевые слова: учебные навыки, мотивация, управление временем, успех, упругость.

**АППАРАТ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИНТЕГРИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ПОДГОТОВКИ
СПЕЦИАЛИСТА И ПОНЯТИЙНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ****Марасулов А. *****РЕЗЮМЕ**

Предлагаются методолого-теоретические основы компьютерно-информационного аппарата проектирования интегрированной модели подготовки специалиста и понятийно-теоретической деятельности преподавателя основанные на формализации: реализации требований предъявляемых к процессу разработки модели; условий построения модели; представления в виде логико-смысловой модели; аппарата понятийно-теоретической деятельности преподавателя; системы нормативной последовательности формирования содержания обучения.

Ключевые слова: моделирование, модель, логико-смысловая модель, подготовка специалиста, профессиональная деятельность, аппарат интегрированного проектирования, структурно-функциональная схема, понятийно-теоретическая деятельность преподавателя, компьютерно-информационная система.

1. Введение

Тенденция развития современного общества, его ярко выраженная информатизация объясняет необходимость все более широкого использования информационных технологий в сфере образования.

Подготовка специалиста является сложным многогранным процессом. Одним из универсальных методов исследования таких процессов служит моделирование.

В современных научно-педагогических исследованиях уделяется большое внимание проблемам моделирования эффективного процесса подготовки современного специалиста [1].

Термины "модель", "моделирование" предполагают создание критериев качества подготовки, которыми должен обладать специалист, установление соотношения между ними и педагогическими условиями, направленными на их формирование. При этом не все авторы вкладывают в термин "модель специалиста" одинаковые понятия [2-7].

Наиболее приемлемым нам представляется, определение, данное в [7], где под моделью специалиста понимается "аналог его деятельности, выраженный в репрезентативных характеристиках, выделяемых в исследовании условий функционирования и существования интересующей нас совокупности специалистов".

Модель специалиста – это не только возможность выявления и прогноза требований к специалисту, но и одновременно важнейший элемент в системе общей подготовки специалистов к их будущей образовательной и производственной деятельности, методологическая основа планирования учебно-воспитательного и научного процессов.

Исходным материалом при построении модели специалиста являются: государственный обязательный стандарт образования (ГОСО) [11]; приоритетные направления фундаментальных исследований; концепции научной, научно-технической и инновационной политики в системе образования; научно-технические программы; эффективности выполнения научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР) в вузе и др.

Как показывает опыт, и как нам представляется, при построении модели подготовки специалиста следует исходить из нижеследующего:

во-первых - учета требований к процессу разработки этой модели;

во-вторых - учета условий его построения;

в-третьих - необходимости формирования логико-смысловой модели специалиста;

в-четвертых - построения аппарата понятийно-теоретической деятельности преподавателя;

в-пятых - создания компьютерно-информационного аппарата проектирования интегрированной модели подготовки специалиста и понятийно-теоретической деятельности преподавателя и др.

Далее приведем предлагаемый нами вариант комплексной реализации вышеуказанного.

2. Методы

Согласно существующему опыту, к требованиям, предъявляемым к процессу разработки модели подготовки будущего специалиста в его образовательной и производственной деятельности, следует отнести:

- полноту разработанной модели, т.е. содержание будущей профессиональной деятельности должно соответствовать уровню решения основных профессиональных задач;

- связь с теоретическим учебным материалом, что информационно обеспечивает возможность решения педагогических проблем;

- время изучения теоретического материала определяет место рассмотрения конкретных решений;

- обобщенность задач, позволяющая отразить наиболее существенные стороны профессиональной деятельности и наиболее значимые параметры;

- типизацию задач и учет возможности переноса умений из одной сферы деятельности в другую (из образовательной в производственную и наоборот);

- учет типичных затруднений и ошибок специалиста в процессе профессиональной деятельности, позволяющий подготовить будущего специалиста к преодолению затруднений и ликвидации возможных проблем; - выбор целесообразных форм, методов и приемов обучения для решения учебных и производственных задач, обеспечивающих активизацию познавательной деятельности будущего специалиста в процессе подготовки и др.

В основе практического осуществления

* Марасулов А. – д.т.н, профессор.

моделирования, как инструмента исследования определенных объектов или явлений, лежит разработка модели подготовки будущего специалиста предусматривающая вычленение всех составляющих элементов деятельности, определение значимости этих составляющих для образовательного и производственного процесса и установление взаимосвязей между ними.

С учетом этого, условия построения модели состоят из следующего:

- Элементы структуры модели (объекты усвоения в процессе подготовки; требования к личностным качествам будущего специалиста; требования к умениям, навыкам и способам деятельности специалиста).

- Составляющие элементов деятельности (производственно-технологическая деятельность, сервисно-эксплуатационная деятельность, организационно-управленческая деятельность, монтажно-наладочная деятельность, расчетно-проектная деятельность, экспериментально-исследовательская деятельность).

- Операционально-практический компонент будущей деятельности специалиста (выявление типовых профессиональных задач; разработка учебных и производственных задач комплексно охватывающих всю образовательную и производственную деятельность; определение места этих задач в содержании образования; выбор оптимальных форм и методов обучения рассматриваемых задач).

- Составляющие формирования концептуально коммутирующей модели (производственная сфера; научная сфера; обучающая сфера).

- Основные компоненты требований к специалисту (требования к профессионально значимым параметрам специалиста; требования к образованности специалиста).

Рассмотрение модели подготовки и деятельности специалиста как открытой, нелинейной и динамической системы обуславливает необходимость поиска адекватного ее представления [9]. С учетом этого, нами предлагается вариант логико-смысловой модели подготовки и деятельности специалиста – «Радиотехники, электроники и телекоммуникаций» (РЭТ).

В зависимости от ориентации на ведущие компоненты модели, нами выделяются:

- производственная сфера профессиональной деятельности – объекты профессиональной деятельности, предметы профессиональной деятельности, виды профессиональной деятельности, функции профессиональной деятельности, типовые задачи профессиональной деятельности, направление профессиональной деятельности;

- научная сфера профессиональной деятельности - технические нововведения, фундаментальные исследования, открытия, экологические аспекты;

- обучающая сфера профессиональной деятельности – объекты усвоения в процессе подготовки, фундаментальная общая и инженерно–

педагогическая и профессиональная подготовка, освоение профессиональной деятельности с учетом знания проблем образовательных и производственных процессов;

- содержание профессиональной деятельности – производственно-технологическая деятельность, сервисно-эксплуатационная деятельность, организационно-управленческая деятельность, монтажно-наладочная деятельность, расчетно-проектная деятельность, экспериментально-исследовательская деятельность;

- требования к личностным качествам – представления о духовных ценностях и их значении, представления и последствиях своей деятельности, представления об организационных основах мер ликвидации последствий аварий, катастроф, стихийных бедствий и чрезвычайных ситуаций;

- требования предъявляемые к образованности специалиста – общая образованность, социально-личностная компетентность, экономико-организационная компетентность, умения, навыки к способам деятельности, специальные компетенции, готовность смены социальных, экономических, профессиональных ролей, образованность по основным циклам учебных дисциплин, образованность по отдельным дисциплинам;

- требования, формирующие профессионально-значимые параметры специалиста – профессиональная компетентность, коммуникационная готовность, развитая способность к творческим подходам, устойчивое, осознанное, позитивное отношение к профессии, владение методами технико-экономического анализа, понимание тенденции развития науки и техники.

Следует отметить, выполняя инструментальную функцию, эта модель отражает многомерность и открытость модели подготовки и деятельности специалиста как интегративного образования.

Для подготовки кадров должна разрабатываться модель специалиста и модель требуемых знаний. При этом, важное значение имеет педагогическая деятельность преподавателя связанная с его умением разработки аппарата понятийно-теоретической деятельности, при котором должны быть раскрыты содержание и структура методических знаний преподавателя и примеры их востребованности при решении частных методических задач, связанных с проектированием познавательной деятельности обучаемых [1].

Отметим, что при разработке методического обеспечения преподаватель решает во взаимосвязи три дидактические задачи: для чего учить (определение круга профессиональных знаний и умений); чему учить (отбор содержания и его планирование); как учить (пути и средства формирования знаний и умений).

Логическая структура учебного материала определяется как система устойчивых и упорядоченных логико-дидактических связей [1]. Она основывается на определении учебного материала как структурного целого и нахождения

связей между логическими элементами, входящими в этот материал.

В целом отбор учебного материала по техническим дисциплинам представляется в виде определенных этапов методической деятельности преподавателя (методом индукции и методом дедукции).

Несущей конструкцией проекта функционирования познавательной деятельности обучаемых служит система учебных ситуаций и

соответствующая ей система познавательных задач [10].

С учетом выше указанного, можно составить следующую структурно-функциональную схему формирования аппарата понятийно-теоретической деятельности преподавателя (см. Схему 1).

Схема 1.

Структурно-функциональная схема формирования аппарата понятийно-теоретической деятельности преподавателя

Важным фактором интенсификации обучения техническим дисциплинам являются: структурирование понятийного содержания, выделение системы модулей учебного материала, свертывание действий (способность мыслить свернутыми структурами).

Отметим, что функциональная карта на профессию (специальность) определяется основной ключевой целью и перечнем основных функций [11]. В связи с этим, и как нам представляется, при формировании содержания обучения для подготовки специалиста должна выдерживаться следующая нормативная последовательность:

(1) - определение основной ключевой цели профессии (специальности) по ГОСО;

(2) - на основании (1) определение перечня основных функций по ГОСО;

(3) - на основании (2) определение набора модулей (действий) для каждой из функций;

(4) - на основании (3) определение набора умений по каждому из модулей;

(5) - на основании (4) определение набора знаний для каждого из умений;

(6) - на основании (5) определение набора предметных областей по каждому из знаний.

С учетом этого, формируется содержание обучения по подготовке специалиста.

Например, для функции специалиста – «Ремонт и восстановление» можно определить нижеследующий набор модулей – действий:

- виды состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса отклоненных от нормы;

- основы (причины) данных отклоненных от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса;

- осложнения вызываемые данными отклоненными от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса (состояние здоровья работников, производственные, экономические, экологические, социальные и др.);

- техническая, технологическая диагностика данных отклоненных от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса;

- восстановление (правильный выбор способов восстановления) данных отклоненных от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса;

- проведение процесса восстановления данных отклоненных от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса (правильный выбор способов проведения восстановления);

- оценка полученных результатов;

- правильное определение и проведение профилактических мер по предупреждению повторения данных отклоненных от нормы видов состояний (ситуаций) учебного и производственного процесса.

Вышеуказанные модули - действия можно рассматривать как систему учебных ситуаций и далее, по умениям и знаниям определение для них соответствующей системы познавательных задач.

3. Результаты

С учетом всего вышеизложенного, составляется система комплексной реализации составляющих элементов деятельности, операционально-практического компонента будущей деятельности специалиста и основных функций профессиональной деятельности.

На базе данной системы формируется структурно-логическая система учебно-методичес-

кой базы знаний и базы данных по подготовке специалиста.

На основании всего вышеизложенного, в схеме 2 приводится предлагаемая нами структурно-функциональная схема компьютерно-информационного аппарата проектирования интегрированной модели подготовки специалиста и понятийно-теоретической деятельности преподавателя.

Как нам представляется, использование предлагаемого нами аппарата проектирования интегрированной модели подготовки специалиста и понятийно-теоретической деятельности

преподавателя, реализованной в виде кафедральной компьютерно-информационной технологии управления подготовкой специалиста составит основу технологизации и информатизации образовательного процесса и создания реальной системы открытого образования в вузе.

Схема 2.

Структурно-функциональная схема компьютерно-информационного аппарата проектирования интегрированной модели подготовки специалиста и понятийно-теоретической деятельности преподавателя

ЛИТЕРАТУРА

1. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии: Анализ зарубежного опыта. – Рига: Науч. - пед. Центр «Эксперимент», 1995. С.176.
2. Марасулов А.Ф. Таълим жараёни ва мутахассислар тайёрлаш модели //Ж. Касб-хунар таълими. Тошкент, 2008. – № 3. Б.14-15.
3. Марасулов А.Ф. Мутахассисни тайёрлаш ва унинг фаолиятини тузулма-вий-мантикий умумлаштирилган модели. Техникавий ва ижтимоий-иқтисодий фанлар соҳаларининг муҳим масалалари. Республика олий ўқув юртлар-аро илмий ишлар туплами. ТДТУ. Тошкент. - 2010 й. Б.125-126.
4. Марасулов А.Ф. Модель подготовки будущего специалиста в образовательной и производственной деятельности. Материалы Республиканской научно-практической конференции: «Приоритетные направления совершенствования образовательного процесса при подготовке инженерно-педагогических кадров в высшем учебном заведении». Шымкент, КИПУДН, 4-5 апреля 2014 г.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: - 1996.
6. Матушанский Г.У., Фролова А.Г. Проектирование моделей подготовки и профессиональной деятельности преподавателей высшей школы. КГТУ, Казань, Россия, fpk@cnit.ksu.ras.ru.
7. Постникова П.Г. Профессиональное поведение учителя: психолого-педагогический анализ //Ж. Педагогика, М.: 2004, - №5. С.61-63.
8. Смирнова Е.Э. Пути формирования модели специалиста с высшим образованием. - Л.: ЛГУ, 1977. С.136.
9. Шалаев И.К. Сазонова Л.И. Мотивационное программно-целевое управление как методологическое знание в педагогических процессах / Ж. Мир образования - образование в мире. М., №2, 2004. С.16-23.

10. Радченко А.К., Эрганова Н.Е. Методика преподавания машиностроительных дисциплин и производственного обучения. Учебная программа для студентов инженерно-педагогической специальности. – Свердловск, 1990. С. 27.
11. ГОСО РК 5.03.001-2004. «Образование высшее профессиональное. Бакалавриат. Основные положения». Требования к содержанию образования и уровню подготовки бакалавров по специальности 050719 – Радиотехника, электроника и телекоммуникации.

РЕЗЮМЕ

Мутахассисни тайёрлашнинг ва ўқитувчининг тушунчавий-назарий фаолиятини интеграциялаштирилган моделини лойихалаштиришнинг формаллаштиришга асосланган: модели ишлаб чиқиш жараёнига қўйиладиган талабларни амалга ошириш; модели тузиш шартлари; мантикий-маъновий модели шаклида тақдим этиш; ўқитувчининг тушунчавий-назарий фаолияти аппарати; ўқитиш мазмунини шакллантиришнинг норматив кетма-кетлиги тизимининг компьютер-ахборот аппаратининг методологик-назарий асослари тақлиф этилмоқда.

Калит сўзлар: моделлаштириш, мантикий-маъновий модель, мутахассисни тайёрлаш, касбий фаолият, интеграциялаштирилган лойихалаш аппарати, тузулмавий-вазифавий шакл, ўқитувчининг тушунчавий-назарий фаолияти, компьютер-ахборот тизими.

RESUME

Methodological and theoretical foundations of computer-information device of designing integrated model of professional training, and conceptual and theoretical activity of teaching based on the formalization: the implementation of the requirements imposed on the process of developing the model; conditions of the model building, systems of normative sequences of formation of the content training; presentation in the form of the logical model; device of the conceptual and theoretical activity of the teacher are proposed.

Key words: modeling, model, logical-semantic model, training, professional activity, integrated device design, structural and functional diagram, conceptual and theoretical work of the teacher, computer and information system.

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ К ПОЗНАНИЮ УЧАЩИМИСЯ ЭСТЕТИКИ РОДНОЙ ПРИРОДЫ

Мардонов Ш.К., Раббимова Ф.Т. *

РЕЗЮМЕ

В статье прослеживается состояние преподавания биологических дисциплин в педагогических вузах и о необходимости методологической, научно-педагогической, теоретико-педагогической и практической помощи, оптимальных педагогических и методических условий, эффективных организационных форм и методов, инновационных методических подходов, новых методик, потенцирующих процесс подготовки будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики родной природы, ее растительного мира.

Ключевые слова: эстетическое познание природы, формирование «эстетически богатого мировоззрения», экологическое просвещение, высокий профессионализм, глубокая специализация, мир растений, познание эстетики родной природы.

Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов акцентирует успешное развитие нашего общества, страны, зависящее от нового поколения кадров, что в равной степени относится и к педагогическим кадрам. При этом Президент особенно подчеркивает такие критерии к личности специалистов всех профилей, как эстетическое познание, духовность, высокая профессиональность. Эстетическое познание природы И.А. Каримов считает важным фактором духовности: «Близость к природе, необыкновенной красоте родного края питает и умножает духовность» [8]. Этот тезис президента И.А. Каримова служит концептуальным руководством в духовно-эстетическом воспитании, обучающихся средствами природы.

Эстетическое познание родной природы обучающимися (студентами, школьниками) исходит из современной концепции образования и воспитания нового поколения, обусловленной национальной идеологией, позиционирующей тезисы о духовно-эстетическом развитии и совершенствовании личности, формировании «эстетически богатого мировоззрения» - на основе национальных и общечеловеческих эстетических ценностей (естественно, и природных).

Государственная образовательная политика ориентирует постановку духовно-эстетического воспитания нового поколения педагогических кадров на соответствующую фундаментальную основу: «Государство является главным реформатором в сфере духовной жизни, воспитания, лучших национальных качеств», «Нам следует поставить направления духовного развития на фундамент соответствующих законов», - И.А.Каримов [8].

Подготовку педагогических кадров Президент считает первостепенной государственной задачей: «Наше будущее, будущее нашей страны полностью зависит от того, кто придет нам на смену, какие кадры мы воспитаем» [8]. Именно кадры во многом решают благосостояние нашего общества, нашей страны.

В Национальной программе по подготовке кадров, следовательно, и педагогических, выдвигаются требования к современному специалисту - личностные, обще- и конкретно-профессиональные. Среди которых духовность, эстетическая культура,

нравственность, экологическое просвещение, высокий профессионализм, глубокая специализация, активная социально-личностная и профессионально направленная деятельность, решаемые в конкретных направлениях образования - гуманистическом, демократическом, гуманитарном, на новых ценностях образования, с усилением личностно-ценностного ориентира. С помощью педагогической науки. Все актуальнее становится эстетическое воспитание средствами родной природы. Природа рассматривается как национально-эстетическая ценность, как средство не только духовно-эстетического и нравственного совершенствования личности, но и ее эмоциональной, интеллектуальной, нравственно-экологической культуры.

Возрастает потребность не только в научно-аргументированных теоретико-педагогических, но и теоретико-практических и методических основах познания подрастающим поколением эстетики природы, особенно родного края, Узбекистана, прежде всего, в педагогических вузах, в системе биологического образования будущих учителей, естественно, на основе биологических и профессионально-педагогических знаний. Рождается эстетико-биологическая проблема, требующая научно-педагогических и методических основ ее решения, особенно в процессе подготовки будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики родной природы.

Будущему учителю биологии необходимо раскрыть реальную возможность как учебного, так и внеклассного решения проблемы (в их взаимосвязи), углубленно и всеохватно, на ярком потенциально эстетическом природно-прекрасном местном материале. Например, на богатом красотой растительном мире родного края, Узбекистана, опираясь на биологические знания и экологическое просвещение учащихся, их эмоционально и ценностно-эстетический опыт, креативный потенциал, а также на требования к духовно-эстетическому развитию личности.

Будущим учителям биологии необходимы эстетико-познавательные, научно обоснованные педагогическая и методическая системы ценностно-эстетического познания и представления учащихся о природе - растительном мире своего края, его эстетической целостности. Посредством

* Мардонов Ш.К. - профессор НУУз.

Раббимова Ф.Т. - старший преподаватель Джизакского ГПИ.

эстетического познания – восприятия – анализа – оценки – отношения с экологическими суждениями, в том числе, нравственно-этического характера. Еще на Востоке, в Средней Азии, Узбекистане существовала и существует уходящая далеко в прошлое нравственно-эстетическая и этическая традиция, связанная с почитанием природы. Ученые-энциклопедисты средневекового Востока в своих философских трудах разрабатывали дидактические направления по воспитанию средствами природы, призывали к бережному отношению к ней, природным богатствам, сохранению и приумножению прекрасной природы. Мыслители Востока вели дискуссии по вопросам прекрасного, в том числе, и в природе. Их идеи о прекрасном охватывали вопросы воспитания личности на всех возрастных этапах. Эстетические взгляды мыслителей во многом связаны с такими понятиями относительно природы как труд, искусство, человечность, гуманность. Абдулкасим Фирдавси, Насир Хисрав, Саади Шерози, Абдурахман Джами, Ахмад Даниш и др. утверждали, что в развитии и становлении личности особое значение имеет эстетическое воспитание природой. Фараби большое внимание уделял необходимости воспитания у детей доброго отношения к окружающему миру, природе, акцентировал внимание на взаимосвязи человека с окружающей его природой. Алишер Навои в своих прекрасных газелях воспевал мир природы, призывал к согласию людей между растительным и животным миром.

Природа, ее растительный мир, его эстетика были, есть и всегда будут могучим духовно-эстетическим фактором в полноценном воспитании подрастающего поколения. В эстетическом познании природы наиболее полно раскрывается духовно-эстетическая сторона личности, красота природы осознается как ее необходимость, как неиссякаемый источник прекрасного, эстетический фонд и богатство реального мира, наконец, как национальная гордость, национальная и мировая ценность. Красота в природе связана с экологией и моралью – с любовью к ней, вниманием к процветанию и благополучию, человечностью, заботой и охраной. Таким образом, природа содержит нравственную ценность – она связана с добротой, детерминирует определенный ход нравственных размышлений. Определяет гуманистическую направленность личности, вызывает стремление проникнуть в еще непознанный прекрасный мир, дающий столь положительные переживания и эмоции, чувства и побуждения. Важно, чтобы природа осталась для обучающихся необходимой эстетической ценностью, бесконечным источником, чтобы этот авторитет сохранился у них навсегда.

Для будущих учителей биологии необходимы научно обоснованные педагогический ориентир и методическое руководство познанием учащимися эстетики природы родного края, поэтому в системе педагогического образования в процессе подготовки этих учителей усиливается внимание практическому

конкретно-методическому решению данной проблемы в реальных школьных, в том числе, внеклассных условиях.

Преподавателям биологических дисциплин в педагогических вузах необходима методологическая, научно-педагогическая, теоретико-педагогическая и практическая помощь, оптимальные педагогические и методические условия, эффективные организационные формы и методы, инновационные методические подходы, новые методики, потенцирующие процесс подготовки будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики родной природы, ее растительного мира.

Состояние проблемы в педагогической науке, методике. Различные аспекты проблемы эстетики природы, в том числе, в процессе эстетического воспитания, отражены в педагогических исследованиях по эстетическому воспитанию Е.В.Квятковского, Б.Т. Лихачева, В.К. Скатерщикова; работах о роли природы в эстетическом воспитании К.А. Селиванова, И.Ф. Смольянинова, А.П. Сидельковского; в исследованиях по формированию эстетических чувств у школьников к природе – Н.М. Артеменко; научно-методических материалах по эстетическому отношению к природе детей и школьников – А.Н. Захлебным, Е.Т.Максименюк; работах по взаимосвязи эстетического, экологического и нравственного воспитания школьников И.Д.Зверева, Л.П. Печко, А.П. Сидельковского.

В Узбекистане вопросы эстетического познания обучающихся принимают все более конкретный характер – в монографических трудах С.К. Аннамуратовой, С.Х. Файзуллиной. В том числе, средствами природы: дошкольников старшего возраста (с ориентиром на элементарное экологическое мышление) – Л.Т. Шанасырова; школьников – Б. Олимов, У.С. Ходжаниязов; подростков (во взаимосвязи с экологическим) – М.М. Ибадуллаева; старшеклассников (в комплексе с произведениями пейзажной живописи) – Н.М. Кевиш; эстетика природы просматривается в научно-педагогических работах по экологическому образованию и воспитанию – школьников и студентов – Э.А. Турдыкулова, Ш.Авазова, А.Григорьянц, Б.Култураева – так или иначе учитываются специфические особенности эстетики природы. К сожалению, в упомянутых трудах не затрагивается и не решается методическая сторона проблемы эстетического воспитания обучающихся, прежде всего, будущих учителей, как в учебном процессе, так и во внеаудиторных условиях, в то время как все более обостряется эта необходимость, в том числе, в методической подготовке будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики природы (с особым вниманием к природе родного края, Узбекистана, обуславливающим акцент на познание природы как национально-эстетической ценности, ориентир на высоконравственное воспитание и гуманно-эстетическое отношение к родной природе).

Таким образом, познание эстетики родной природы – мира растений – в широком психолого-педагогическом, теоретико-педагогическом и

конкретно-методическом аспектах в педагогических вузах до сих пор не исследовано, в том числе, во внеаудиторной работе с будущими учителями биологии, в то время как педагогически углубленное и методически ориентированное познание ими эстетики родного края является немаловажным фактором методических знаний и совершенствования педагогического опыта будущих педагогических кадров.

Изучение, анализ и обобщение проблемы в практике педагогических вузов привели к следующим выводам: официальной постановки и творческого решения проблемы методики подготовки будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики родной природы – мира растений в педагогической практике преподавателей биологических дисциплин нет, как в процессе изучения педагогических, биологических и методических дисциплин, так и во внеаудиторной работе с будущими учителями биологии. Хотя проблема осознается как весьма социально-педагогически значимая и считается крайне важной в более качественной подготовке будущих учителей данной специализации. В подготовке будущих учителей биологии ослаблены аспекты психологии, педагогики, методики подготовки данных учительских кадров к познанию учащимися эстетики природы. Преподаватели психологии, педагогики, биологии, ее методики, недостаточно методически готовят студентов к познанию учащимися эстетики природы, не активизируют их внимание на прекрасном в природе, обусловленном экологическими факторами. У будущих учителей биологии:

-нет методической концепции, конкретно-практической позиции, критериев приобщения учащихся к эстетике природы;

-нет представлений о возможности содержания школьного биологического образования в эстетико-познавательном развитии учащихся, в том числе, во внеклассной работе;

-не способны будущие учителя биологии новаторски, инновационно-педагогически и методически решать проблемы познания учащимися эстетики природы, в том числе, родной – окружающей, отчего снижается эстетико-познавательный уровень восприятия учащимися природы.

Студенты нуждаются к теоретико-педагогических и практических, особенно в конкретно-методических основах решения проблемы. Требуется усиленное внимание методике подготовки будущих учителей к познанию учащимися эстетики природы. Однако следует отметить, что в практике педагогических вузов наблюдаются интерес и попытки к решению данной проблемы, в том числе, методические поиски и новации. К сожалению, они не научно обоснованы и не дают высоко эффективного педагогического результата, от чего страдает качественная подготовка данных педагогических кадров. Выявлено, что преподаватели педагогических, биологических и методических дисциплин педагогических вузов нуждаются:

-в методологических, эстетико-познавательных основах, конкретно-эстетическом содержании биологического образования студентов – будущих учителей биологии;

-критериях: подготовки будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики растительного мира; эстетического восприятия растений;

-в целенаправленности проблемы, дидактических основах и принципах, системе, содержании, технологии ее решения;

-в оптимальных организационных формах, эффективных методах, методической системе, методических условиях, наиболее действенных традиционных и инновационных методиках, современных информационных средствах в подготовке будущих учителей биологии к познанию учащимися эстетики родной природы, ее растительного мира, особенно во внеаудиторной работе со студентами – как предельно использовать эту форму образования-воспитания с учетом ее специфики, особенностей и возможностей (эстетико-познавательные лекции о мире растений, информационные доклады о нем; теоретико-практические занятия, лабораторные работы, практикумы, семинары и др.);

-в программе таких внеаудиторных занятий, общепедагогических и конкретно-методических рекомендациях по практическому решению проблемы на примерах прекрасного в мире растений.

Неразработка данной проблемы в педагогической науке, отсутствие научно обоснованных методик ее решения и крайняя потребность практики, акцентируют ее актуальность и востребованность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каримов И.А. Основные принципы общественно-политического и экономического развития Узбекистана. – Тошкент: Узбекистон, 1995. – С.70.
2. Каримов И.А. Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана: Речь на IX сессии ОлийМажлиса Республики Узбекистан 27 августа 1997 года // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана /Сб.док. – Ташкент: Шарк, 1997.– С. 19.
3. Авазов Ш. Экологическое воспитание старшеклассников сельской школы в процессе краеведческой деятельности: Автореф.дисс. ... канд.пед.наук. – Тошкент, 1993. – С.19.
4. Биология в школе. – М.: Просвещение, 1989. – С.222 .
5. Буров А.М. Формирование мировоззрения в процессе эстетического воспитания. – М., 1989. – С.71.
6. Захлебный И. Отношение школьников к природе. – М., 1988. – С.79.
7. Зверев И.Д., Мягкова А.Н. Общая методика преподавания биологии в средней школе. – М.: Просвещение, 1985. – С.192 .

РЕЗЮМЕ

Мақолада педагогика олий ўқув юртларида биология фанларининг ўқитилиш ҳолати, бўлажак биология ўқитувчиларини, ўқувчиларни ўлка табиати, ўсимликлар дунёсини англашга ўргатишнинг методологик, назарий-педагогик, амалий жиҳатлари ҳамда амалий ёрдам бериш шакл ва методлари, инновацион методологик ёндашувлари ёритилган.

Калит сўзлар: табиатниэстетик англаш, эстетик бой дунёқарашни шакллантириш, экологик тарбия, юксак профессионализм, чуқур мутахассислашув, ўсимликлар олами, ўлка табиатини эстетик англаш.

RESUME

This article discusses the peculiarities of teaching of biological sciences in higher educational institutions. The future biology teachers teaching students in the country to understand the nature of the world of plants, methodological, theoretical and practical aspects of teaching and practical methods to help shape and innovative methodological approaches to coverage.

Key words: understanding the aesthetics of nature, rich aesthetic outlook formation, environmental education, high professionalism and a deep understanding of the aesthetic nature of the world of plants.

МИЛЛИЙ ТОТУВЛИК – ИНСОНЛАРАРО ОЛИЙ ҚАДРИЯТ

Мирзаев А.Ш. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистонда миллий тотувликни таъминлаш мақсадида олиб борилаётган миллий сиёсат ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, миллий тотувлик умуминсоний қадриятлардан бўлиб, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти тараққиётида аҳамияти беқиёс эканлиги мисоллар билан таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: миллат, миллий тотувлик, ҳамжиҳатлик, олий қадрият, миллий сиёсат, Ўзбекистон–ягона Ватан, умумбашарий қадрият, миллатлараро дўстлик.

Инсоният босиб ўтган йўл ва замонавий воқелик жамият тараққиёти хилма-хил омилларга боғлиқ эканини кўрсатади. Уларнинг ичида мураккаб ижтимоий, маънавий-руҳий ҳодиса ҳисобланмиш бирлик ва ҳамжиҳатликнинг ўзига хос ва улкан ўрни бор. Жамият ривожининг юксалишлар ва йўқотишларга бой тарихи ҳам шундан далолат беради.

Кишилиқ жамияти мураккаб даврни бошидан кечириётган ҳозирги пайтда ҳам бирлик ва ҳамжиҳатлик мавжуд муаммоларни ҳал қилиш, тадрижий ўзгаришларни амалга оширишнинг қудратли манбаи бўлиб қолмоқда. Кўп миллатлилиқ ва кўп конфессиялилиқ шароитида ижтимоий бирлик ва ҳамжиҳатлик ўзига хос маъно-мазмун ва аҳамият касб этади. Зеро, ўзаро маънавий-руҳий бирлик, ғоя ва мақсадлар муштараклиги кишиларга энг мураккаб муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашади. Бирлик ва ҳамжиҳатлик инсонни юксакликка кўтарувчи, кучига куч, ғайратига ғайрат, ишончига ишонч кўшувчи қудратли манба сифатида намоён бўлади. Бу 130 дан ортиқ миллат ва элат, 16 конфессия вакиллари ўзаро ҳамжиҳатлик ва иноқликда яшаётган Ўзбекистонга ҳам тааллуқлидир.

Тарихий тажриба бекарорлик, жамиятнинг ўз ривожланишининг аниқ йўлига эга эмаслиги, соғлом кучларнинг бирлаша олмаслиги муайян вақт орлиғида куч ва зўрликка таянган ҳолда ижтимоий барқарорликни таъминлашга олиб келишини кўрсатади. Аммо бундай барқарорлик вақтинчалик, ўткинчи характерга эга бўлади. Зеро, адолатга асосланмаган барқарорлик охир-оқибатда бекарорликни келтириб чиқариши мумкин. Унга жамиятдаги барча соғлом кучларнинг бунёдкор ғоя ва улуғвор мақсадлар йўлида бирлашуви натижасида барҳам берилади.

Кўп миллатлилиқ шароитида ижтимоий бекарорлик миллатлараро муносабатларга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Шу нуқтаи назардан қараганда, шўро тузумининг тақдири ва постсовет ҳудудидаги “қайноқ” нуқталар комплекс характерга эга ижтимоий бекарорликнинг миллатлараро муносабатларда акс-садо беришининг ҳамда мавжуд зиддиятлар янада кескинлашиб кетиши ва этник асосдаги низоларга замин яратишнинг яққол намунаси бўла олади. Айни пайтда, бу мисолда миллатлараро низолар ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий омиллар таъсирида келиб чиқиши ва кескинлик айнан миллий омилнинг кўшилиши

натижасида юзага келишининг исботини кўриш мумкин.

Сабр-тоқатлилиқ, шукроналик туйғуси, ўзгаришларнинг кескин шаклидан кўра унинг тадрижийлигига мойиллик каби миллий менталитетга хос хусусиятларнинг инобатга олиниши, халқимизнинг ижтимоий, этник ва диний бағрикенглик анъаналарига, уларнинг тарихий илдизларига мурожаат қилиниши баробарида кенг маънодаги ижтимоий ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлиқнинг бунёдкорлик салоҳиятига ишонч туйғусининг шаклланиши ҳам бирлаштирувчи омили сифатида чиққанини таъкидлаш лозим.

Миллий сиёсат фақат тор этномаданий, яъни миллий тил, маданият, урф-одат ва анъаналарни ривожлантириш билан чекланмайди. Аслида у жиддий ёндашувни талаб қиладиган комплекс ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий масалалар тизимини ўз ичига олади. Мазкур соҳаларнинг бирортасида салбий жараёнларнинг устуворлиги этномаданий вазифаларга алоҳида эътибор берилган тадирда ҳам ўз самарасини бермайди. Мустақил Ўзбекистон босиб ўтган йўлга назар ташлар эканмиз, миллий сиёсат назарияси ва амалиётида масаланинг ана шу жиҳатлари ҳам инобатга олингани ижтимоий барқарорлик ва миллатлараро тотувликнинг таъминланишига мустаҳкам замин яратганини англаб етиш мумкин. Натижада Юртбошимиз қайд қилганларидек: “Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда. Бу республиканинг жаҳон ҳамжамятига қўшилиши учун шарт-шароит яратмоқда”.[1]

Тараққиётимизнинг қарийб Президент Ислом Каримов раҳбарлигида мамлакатимизда барқарорлик, тинчлик, ижтимоий тотувлик, ўзаро ҳамкорлик мустаҳкамланиб, ҳимоя қилиб келинмоқда. Чунки республикаимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик, тинчлик, осойишталик Ўзбекистонда яшаётган 130 дан ортиқ миллат ва ҳар бир ўзбекистонликнинг хоҳиш-иродасидир! Ислом Каримовнинг: “**Тарихни можаролар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасидаги ҳамкорлик ва ишонч олға ҳаракатлантиради**”, - деган фикрлари республикада миллий сиёсатнинг тамойилига айланди. Миллий мафқуранинг тамойилларидан бири миллатлараро тотувлик, деб белгиланганлиги

* Мирзаев А.Ш – мустақил тадқиқотчи.

ҳам бу йўлда бизнинг ўз истикболимиз, ўз йўлимиз борлигини тасдиқлайди. Чунки миллий мафкура ўз мазмун-моҳиятига кўра, барча миллатларнинг умумий манфаатларини рўёбга чиқаради. Бу эса мамлакатда фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорлик муҳитини таъминлайди. Бунинг учун миллий мафкура миллат, халқ ва жамиятни бирлаштирувчи куч, юксак ишонч-эътиқод манбаи бўлиши, ҳар қандай илғор ғояни ўзига сингдириши ва ҳар қандай ёвуз ғояга қарши жавоб бера олиши, мамлакатимизнинг кўп миллатли халқи, онги ва қалбида “Ўзбекистон – ягона Ватан” деган тушунчани шакллантириш ва ривожлантиришга қодир бўлмоғи керак. Зеро, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғуларини қарор топтиришга қаратилган бунёдкор сиёсатимизга қарши турувчи вайронкор ғоялар, мафкуралар ҳам борлигини бир лаҳза ҳам унутмаслигимиз зарур.

Миллий тотувлик ғояси – умумбашарий қадрият. У, нафақат, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, балки бутун дунёда тинчлик ва тараққиётнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Миллий ғоянинг миллатлараро тотувлик руҳини ўзида мужассам қилган янги авлодни шакллантиришдаги аҳамияти ҳам катта бўлмоқда. Миллий маданиятларнинг Ўзбекистондаги равижи жаҳон афғор оммасига шовинизм ва миллатчилик қарашларига барҳам бериш, уларга метиндек умуммиллий тотувликни қарши қўйиш, миллатлараро муносабатларни руҳий ва ўзаро самимийлик, кўмаклашув асосида йўлга қўйиш мумкинлигининг ёрқин исботи бўлиб келмоқда ва шундай бўлиб қолади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, қаерда сиёсий бирлик ва ҳамжихатлик, иноқлик ва

барқарорлик бўлмаса, ўша жойда давлатни асраш, мустаҳкамлаш, халқни халқ, миллатни миллат сифатида ҳамда қудратли толерантликнинг мавжудлигини сақлаб қолиш мушкулдир. Афина демократияси ҳам, Рим империяси ҳам халқлар ўртасида сиёсий уюшқоқлик, ҳамжихатлик ва бирдамлик бўлмагани боис тузум ва давлат сифатида ўзини сақлаб қололмади. “Давлат эркинлик ҳолатида қудратга эришади”, – деб ёзган эди Н.Макиавелли. “Ҳақиқатан ҳам юз йил ичида Афина писистрат мустабиллигидан халос бўлгач, қандай улугворликка эришганига ҳайратланмай бўлмайди. Рим шохлар тазйиқидан халос бўлгач, эришган улугворлиги янада ҳайрат уйғотади. Буларнинг боиси аниқ, чунки давлатларнинг улугворлиги айрим шахсларнинг манфати эмас, балки умумий халқаро фаровонликка асосланганлигидандир. Эътироф этиш керакки, фақат республикадагина бундай фаровонликка эришиш мумкин, чунки унда барча учун дахлдор ҳамма нарсалар бажарилади” [2]. Ўзбекистон давлатининг мустаҳкамланиши ва халқлар ҳаётида фаровонлигининг таъминланиши – сиёсий бирлик ва ҳамжихатлик ҳамда барқарорликка боғлиқ миллий ғоя ва мафкурага асосланган ҳуқуқий “фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлиги”ни вужудга келтиради.

Дарвоқе, мамлакатимизда миллатлараро тотувликни амалдаги маданий, ҳуқуқий асослари таъминланган. Конституцияимизнинг 18-моддасида “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдир” [3], – дея кафолатлаб қўйилганлиги бунинг яққол мисолидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: “Ўзбекистон”, 1997. – Б. 72.
2. Макиавелли Н. Государь: Рассуждение о первой декаде Тита Ливия о военном искусстве. Сборник. Мн.: ПонУРРИ; 1998. С.269-270.
3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон” 2003. – Б.3.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается национальная политика по обеспечению национального согласия в Узбекистане. Также национальное согласие является общечеловеческой ценностью, на примерах делается анализ в социально-экономическом развитие страны и имеет большое значение.

Ключевые слова: нация, национальное согласие, взаимопомощь, высшая ценность, национальная политика, Узбекистан – единая родина, общечеловеческая ценность, общенациональная дружба,

RESUME

The national policy which is based on providing international friendship in Uzbekistan is the purpose of the article provided. Moreover, in this article the concept of supplying international relationships between nations is classified.

Key words: nation, national friendship, corporation, supreme customs, national policy, «Uzbekistan – unique country», international customs.

ЁШЛАРДА МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Мирзахолов Х.Т. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада гоявий-мафкуравий жараёнларнинг глобаллашуви шароитида инсон онги ва қалбига хавф солаётган маънавий таҳдидлар, уларнинг кўринишлари ва унга қарши курашишда мафкуравий иммунитетнинг аҳамияти кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, ёшларни мафкуравий иммунитетини шакллантириш омиллари ва таълим муассасаларидаги ўқув жараёнида замонавий инновацион технологиялар асосида мафкуравий иммунитетни янада кучайтиришнинг айрим педагогик-психологик жиҳатлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: глобаллашув, жараён, гоя, мафкура, мафкуравий иммунитет, ёшлар, педагогик инновация, психологик жараён, тарбия, замонавий ўқитиш технологиялари.

Бугун халқаро муносабатлар тизимида ўз ўрнига, ўз сўзига эга бўлган, халқаро ҳамжамиятга тобора кўпроқ интеграциялашиш, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан бораётган Ўзбекистон учун глобаллашув жараёнининг қатор ижобий хусусиятлари мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Лекин мазкур жараённинг салбий хусусиятлари ҳам мавжудлиги айни ҳақиқатдир. Бугунги давр воқелиги ҳар бир масалада янгича тамойиллар асосида ёндошишни тақозо этмоқда. Муайян тушунчалар, ғоялар ёки тамойилларни англаб олиш ишнинг бир қисми холос. Шу маънода маънавий таҳдидларга қарши курашда амалий ишларга эътибор бериш асосий масаладир. Мафкуравий жараёнлар глобаллашуви шароитида инсон онги ва қалбини турли маънавий таҳдидлардан ҳимоя қилиш, уларга қарши курашишда мафкуравий иммунитетини янада кучайтириш муҳим аҳамиятга эгадир. “Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун, аввало, киши организмида унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам ёшларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садокат руҳида тарбиялаш учун, таъбир жоиз бўлса, аввало, уларнинг қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтириш зарур. Токи ёшларимиз миллий ўзлигини, шу билан бирга, дунёни чуқур англайдиган, закон билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин”[1].

“Мафкуравий иммунитет” кенг қўламли тушунча бўлиб, у жамият аъзоларининг ғоявий жиҳатдан аниқ қиёфага эга бўлишини ифодалайди. Мафкуравий иммунитет маънавий, маърифий, сиёсий, иқтисодий билимларни оддийгина қабул қилиб олишни эмас, балки уларни онгли равишда тушуниб етишни, бу билимлардан замонавий ижтимоий воқеаларга мафкуравий курашлар воқелигидан келиб чиқиб, муносабат билдириш кўникмаларини шакллантириш, айрим носоглом ғояларга жавоб бериш, уни қабул қилмаслик ҳолатидир [2].

Мафкуравий иммунитет шакллантириш ҳар қандай ривожланиб бораётган жамият учун сув билан ҳаводек зарур бўлган сиёсий-ижтимоий асосдир. Мамлакат миқёсидаги бундай иммунитетнинг қай даражада мустаҳкам шакллانганлигига қараб, унинг жамияти нечоғлик кучсиз ёки кучли, яъни таҳдидбардош жамият эканлигини маълум даражада белгилаш мумкин бўлади. Жаҳон тажрибаси кўрсатиб турганидек,

жамиятда мафкуравий иммунитетнинг қарор топиш жараёни аслида жамият ҳаётининг барча бўғинларини ўз ичига қамраб олган ҳолдагина амалга ошади. Чунки, унинг ўзига хос мураккабликлари ва қийинчиликлари мавжуд.

Инсон, аввало, оилада камол топса-да, уларнинг қалби ва онгида ғоявий, мафкуравий иммунитетни шакллантирадиган ва ривожлантирадиган асосий омил эса, бу таълим-тарбиядир. Шу ўринда, ёшларнинг мафкуравий иммунитетини, бу — таълим-тарбия ёрдамида ҳосил қилинадиган, унинг ёши ва онгига мос равишда ёт ғоялар таъсирига қарши турадиган муносабатда намоён бўладиган ғоявий билим, кўникма ва малакалар мажмуидир[3]. Таълим жараёнида замонавий ўқитиш технологияларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий ўқитиш технологиялари-мажмуавий интеграл (бутун, боғлиқ) тизим бўлиб, унда таълим мақсадлари асосида белгиланган кўникма ва малакалар ўқувчилар томонидан назарий билимларни ўзлаштириш, уларда муайян маънавий-ахлоқий сифатларини тарбиялашга йўналтирилган педагогик фаолият элементларининг маълум тартибга солинган тўпламдир. Ўқитиш жараёнида янги педагогик технологиядан қўлланган мақсад, унинг афзалликлари, дарснинг самарадорлигини ошириш тамойилларини қуйидагича кўрсатиб бериш мумкин:

➤ Янги педагогик технология энг қулай ва содда усул.

- Кўп тармоқли.
- Содда, осон.
- Эса қолиши кучли.
- Билим бойлигини оширади.
- Вақтдан ютади.
- Қизиқарли ўтади.
- Дарснинг самарадорлигини оширади.
- Дунёқарашни оширади.
- Тафаккурни ривожлантиради.
- Ўқувчиларнинг диққат-эътиборини тортади.
- Ҳар бир ўқувчи билан индивидуал муносабат пайдо бўлади.
- Хотирани кучайтиради.
- Ўқувчиларни ўз устида ишлашга даъват этади.
- Ўз шахсий фикрини баён қилиш ва уни ҳимоя қилишга ўргатади.

* Мирзахолов Х.Т. – Наманган муҳандислик – педагогика институти ўқитувчиси.

Шу билан бир қаторда замонавий педагогик технология аввалгидек факатгина ўқитишни такомиллаштириш эмас, балки, таълим олувчини англаш, ўрганиш қобилятини ривожлантириш юқори малакали тадбиркор мутахассис қилиб тарбиялаш, интеллектуал салоҳиятини ошириш кабиларни қамраб олган глобал масалалар. Чунки бўлажак мутахассис ўз соҳасини чуқур эгаллашларига қадар, янги маълумотларни кўпайиши ишлаб чиқариш жараёнларига истиқболли технологияларни жалб этилиши, бўлажак мутахассисдан кўпроқ мустақил таълим олиб доимий малакасини ошириб бориш лозим бўлганда янги билим ва касбни ўргана олишни тақозо этади. Таълим жараёнида мафкуравий иммунитетни шакллантиришда бир неча муаммоларга дуч келиш мумкин. Чунки, иммунитет манбаалари истиқола, уят, андиша, ибод, ҳаё, виждон, ор-номус, ҳурмат, садоқат, иззат-икром каби миллий қадриятларимиз замирида бўлиб, буни кўпчилик ёшлар аниқ тасаввур қилишолмайди. Баъзилари ҳатто буларни ўтмиш сарқитлари деб ҳам ўйлайди. Шунинг учун ҳам замонавий ўқитувчи ўз дарсларида, дарслардан ташқари даврида, мактабдан ташқари вақтларида ўқувчилар онгида миллий ғоя тушунчаларини сингдиришга ҳаракат қилиши зарур. Масалан: Миллий ғоя нима? ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган энг керакли фикрлар мажмуасидир. Эзгу мафкура эса – тафаккур кироли. Эзгу мафкуранинг асоси эса отамиз берган ўғит, панду насиҳат. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини бало-қазога етаклайдиган маслаҳатни бермайди. Шунинг учун ўқитувчининг оилаларидаги хусусиятларни билиши ўзи учун ҳам фойдалидир каби сабоқларни ўқувчилар онгига сингдириши лозим.

Авалло, таълим жараёнида бошланғич синф ўқувчиларида мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва мустаҳкамлаш вазифаларини бажариш керак. Бунда эртақлар ва афсоналарини билишга кўмаклашиш усулидан фойдаланиш мумкин. Бу ажойиб жараёнда Тўмарис, Широқ, Спитамен, Жалолiddин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Амир Темур, Абу Райҳон Беруний ва бошқаларнинг ҳаёти ва фаолияти билан таништириш орқали ўқувчиларда миллий ифтихорни шакллантириш бўйича ишлайди.

Қадрлар тайёрлаш миллий дастуридан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, ҳозирги даврда ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири – умуммиллий мақсад сари интилиш, янги ижтимоий онгни шакллантиришни шарт-шароитлари, тадбирлари, механизмларини ишлаб чиқишдан иборат. Миллий истиқлол ғоясини ёшлар онги ва қалбига сингдириш айнан шунга хизмат қилади.

Жамият ҳаётида ва таълим соҳасида қадриятларни авторитар тарзда ўрганиб бўлмайди, улар таълим мазмуни ва технологиясининг ривожланиши билан бирга тадрижий равишда ўзгариб боради. Инсон ўзининг субъектив тажрибаси ва фикр доирасига кўра қадриятлар тизимини барпо қилади, ўзининг мақсадли фаолиятидан келиб чиқиб, уларнинг мезонини белгилайди. Ижтимоий қадриятлар ҳам, таълим мазмуни ҳам ўзгариб туради, аммо моҳиятан улар

ҳамиша инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ифодалашга йўналтирилган бўлади. Айнан шу жараёни ҳам ўқитувчи ўрганиб, ўз ўқувчилари билан ҳуқуқий савод устидан доимий иш олиб боради. Ўқувчилар онгида “яхши” ва “ёмон”, “мумкин” ва “мумкин эмас” лиги кейинчалик эса “ҳуқуқга эга”, “ҳуқуқга эга эмас”, мажбурий “масъул” каби ҳуқуқий тушунчаларни шакллантиради.

Ўқитувчи ёшларга мафкуравий иммунитетни сингдиришда албатта ўз ўқувчиларининг бўш вақтларини ўрганади ўқувчилар билан бу масала бўйича маслаҳатлашади. (Мотивацияни туғдиради, қизиқтиради, огоҳлантиради, маслаҳат беради). Ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари билан шугулланади. Уларни доимий назоратда тутиб туриш яхши самара беради. Бугунги кунда мафкуравий таҳдидлар оқими асосан интернет тизими орқали кириб келмоқда. Шу ўринда, Интернетнинг ижобий ва салбий оқибатлари ҳақида тушунириш ишини олиб бориш мақсадга мувофиқ. Интернетга кириш ноҳуш, порнография ва бошқа кўрсатув ва маълумотларни таъқиқлаш фақат замонавий устқурма эмас, балки ота-она, мактаб, маҳалла берган маданият даражаси керак бўлади деб исботлайди.

Хусусан, қўл телефони ҳақида маълумот унинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамиятини содда қилиб тушунириш лозим. Унинг тўғрима-тўғри мазмун-моҳияти ҳақида ҳам масалани кўтаради, унга муаммоли қарашга чақиради ва ота-онани огоҳлантиради. Болаларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда, албатта, физкультура, спорт, миллий ҳаракатли ўйинлар ҳам катта рол ўйнайди. Унда ҳам ота-боболаримиз байрам-у сайлларда доимо фаол табиат билан чамбарчас иш кўриш, эзгу ишларга доимо шай бўлишларини исботлайди.

Таълим-тарбия жараёнида тарихий ёдгорликларга саёҳатлар ташкил этиш. Унда ғоявий, тарбиявий ҳикояларни тақдим этиш – жуда фойдали иш усули бўлади. Замонавий ўқувчи “Мустақиллик” тушунчасини билиш шарт, ўқитувчи унга шундай маълумот бериши керакки, ўқувчи онгида Ватани учун ифтихор, гурур ва хурсандчилик каби ҳис-туйғулар жонланиши ва маънавий дунёси кенгайиши, ахлоқий сифатлари билан тўлдирилиши зарур.

Шунингдек, таълим муассасаларида «Миллатлараро дўстлик клуби», «Ёш мафкурачилар клуби», «Оила тарихи»ни яратиш, «Қамолот» ёшлар ташкилоти фаолиятида иштирок этиш, «Маънавият ва маърифат кунлари», «Воизлар тўғараги», «Миллий ғоя билимдонлари клуби»да суҳбатлар, мунозаралар, маърузалар, баҳс-анжуманлар ўтказиш, «Мафкуравий саёҳатлар» уюштириш, «Мустақиллик йилномаси»ни тузиш кабилар мафкуравий курашлар кескинлашаётган шароитда ёшларда замонавий, илмий методик усул ва шакллар ёрдамида ҳам мафкуравий иммунитетни шакллантириш мумкин.

Ўқитувчилар ёшлар билан дарс жараёнига инновацион ёндашса, инновацион тарзда систематик

изланиш, янги технологиялар, лойиҳа, конструкциялар асосида яратиб келса, келажагимиз пойдевори бўлган баркамол авлод ҳар қандай ёт бегона ғояга қарши тура олади ва Ватанига ўз муҳаббат ва садоқатини исботлайди.

Афсус билан айтиш керакки, айрим ёшларимизнинг ақидапарастлар таъсирига берилаётгани, гиёҳвандлик ва жинойтчилик йўлига кириб кетаётгани таълим-тарбия жараёнида жиддий нуқсонлар мавжудлиги ўқув юрти, ота-она, кенг жамоатчилик, сиёсий партиялар, ёшлар тарбияси учун масъул бўлган ташкилотлар фаолиятидаги номуфовикликдан, улар ўртасида изчил ва самарали ҳамкорлик яхши йўлга қўйилмаганлигидан дарак беради. Бу борадаги муаммолар зиёли қатлам зиммасига янада кўпроқ тинмай изланиш, масалани чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш, масалага ҳолисона ёндашиш, муаммони бартараф этиш йўллари топиш, уни амалий ҳаётга тадбиқ этиш, бунда таълим жараёнига янги педагогик технологияларни жорий этиш вазифасини юқлайди.

Юқоридагиларга қўшимча равишда, таълим тарбия соҳасида ёшларнинг мафкуравий иммунитетини шакллантиришда қуйидагилар кўзланган натижага эришишда ёрдам беради:

биринчидан, таълим мазмунига миллий ғояни сингдириш, ёшларни авлод-аждодаларимизнинг инсонпарварлик ғояларидан, миллий турмуш тарзи, ахлоқ одоби билан таништириш;

иккинчидан, ёшларни аждодаларимизнинг меросига ихлосмандлик руҳида тарбиялаш, уларни неча минг йиллик тарих, бетақрор маданият ва

кадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшашга ўргатиш;

учинчидан, ёшларга юртбошимиз кўрсатганидек, “миллий урф-одатимиз, оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни қардлаш, турли муаммоларни биргалашиб ҳал қилиш каби ибратли кадриятлар” ни ўргатиш зарур;

тўртинчидан, талабаларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда илмийлик тамойилига риоя қилиш;

бешинчидан, баён қилинаётган далилларни диний ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига муросасизлик билан боғлаш;

олтинчидан, ёшларни баҳслашишга ўргатиш; еттинчидан, сиёсий билимларга қизиқиш уйғотиш;

саккизинчидан, талабаларнинг ижтимоий фаоллигини ҳар тамонлама рағбатлантириш;

тўққизинчидан, талабалар онги ва ҳис-туйғулари, эҳтиёжини оқилона ҳисобга олиш;

ўнинчидан, фарзандлар таълим-тарбияси борасида фақат ўқув юртигина эмас, ота-она, маҳалла-қуй ва кенг жамоатчилик масъулияти ҳам оширилиши шарт.

Хуллас, вояга етаётган ҳар бир фарзандимизни маънавий баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун бир сўз билан айтганда, кучли мафкуравий иммунитетга эга шахс сифатида тарбиялаш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишнинг асосий шартларидан бири бўлиб қолаверади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.Жамиятмиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин.// Ж.Тафаккур, 1998.№2.
2. Яхшиликов Ж., Муҳаммадиев Н. Миллий ғоя ва мафкура.-Т.Фан, 2015.-Б.156.
3. Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т.: Янги аср авлоди, 2001.-Б.43.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены интеллектуальные и идеологические процессы глобализации человеческих умов и сердцах к моральной опасности в борьбе с угрозами, их внешний вид и показывает важность идеологического иммунитета. Кроме того, молодежные идеологические факторы формирования иммунитета и образовательных учреждений в процессе обучения некоторые из последних инновационных технологий, укрепления иммунитета на основе идеологических и педагогических-психологических аспектов.

Ключевые слова: глобализация, процесс, идеи, идеология, идеологический иммунитет, молодежи, образовательные инновации, психологические процессы, обучение, современные технологии обучения.

RESUME

This article describes the intellectual and ideological processes of globalization of human minds and hearts to the moral danger in the fight against threats, their appearance and shows the importance of ideological immunity. In addition, the youth ideological factors of the formation of immunity and educational institutions in the process of training some of the latest innovative technologies, strengthen immunity on the basis of ideological and pedagogical-psychological aspects.

Key words: globalization, process, ideas, ideology, ideological immunity, youth, educational innovation, psychological processes, training, modern teaching technology.

ШАХСНИНГ СОМАТИК ВА ПСИХОЛОГИК САЛОМАТЛИГИ МУАММОСИ

Мирхайдарова Д. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада шахснинг соматик ва психологик саломатлиги муаммолари ёритилган. Тана ва руҳ ўзаро муносабатларининг турли касалликлар келиб чиқишидаги роли, танадаги ўзгаришларнинг руҳий саломатликка таъсири, инсондаги шахсга хос хусусиятлар ва хулқ-атвор шакллариининг касалликларни енгитишдаги аҳамиятини кўрсатиб берувчи тадқиқотлар таҳлил этилган.

Калим сўзлар: соматик ва психологик саломатлик, психосоматика, шахс, психиатрия, норма, патология, эмоция, психологик хусусиятлар, шахсдаги ички ва шахслараро низолар.

Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти саломатлик тушунчасини инсоннинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий мукамаллиги сифатида изоҳлайди. Демографик статистика маълумотларига кўра сўнгги йилларда дунё бўйича инсон умрининг узайиши кузатилмоқда, лекин инсон умрининг узайиши билан бир қаторда унинг саломатлиги муаммоси ҳам ўта муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, Ўзбекистондаги демографик вазиятнинг ўзига хос-лиги, инсон салоҳиятини ўсиб бориши муносиб даражада ривожланган ижтимоий инфра-структури, авваламбор соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштиришни тақозо этади. Фақатгина бақувват ва соғлом аҳолигина мамлакатимизда янгилашни ва таракқиёт борасида олиб борилаётган кенг доирали дастурни амалга оширишга қодирдир[1].

Номуқим, ўзгарувчан дунёда, мураккаб, экстремал соціо-экологик шароитларда яшовчи шахснинг психологик саломатлиги бугунги куннинг биринчи даражали муаммоси сифатида қаралмоқда. Муҳокама этилаётган мавзунинг мураккаблиги шундан иборатки “саломатлик” терминининг ўзи инсонлар тасаввурида тиббиёт билан боғлиқ бўлиб, унинг бузилиши эса врач, экстрасенс, табиблар, фолбинлар ва бошқа анъанавий ҳамда ноанъанавий тиббиёт йўналишларида даволаниш билан боғлиқдир. Психик саломатлик одатда психиатрия ва психотерапия соҳасидаги мутахас-сислар билан боғлаб тушунилади.

Афсуски, барча ҳам (хаттоки инсон ҳақидаги фанлар соҳасидаги мутахассислар ҳам) шахс социализациясининг бошқа шакллари бўлмиш ноадекват ўз-ўзини баҳолашнинг пайдо бўлиши, ўз қадриятининг пасайиши, беллашув даражаларининг намоён бўлишига етарлича эътибор қаратмайдилар. Баъзи инсонлар муомала жараёнида турли қийинчиликларни хис этадилар, кимдир ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини ривожлантиришда қийналади, учинчиларда эса шахснинг деструктив сифатлари (агрессия, диссинхрония, ҳасад ва бошқалар) ва хулқ шакллари (суицидал, асоциал, турли психологик тобе-ликлар) доминантлашган бўлади. Бундай мисолларни кўплаб келтириб ўтиш мумкин. Лекин буларнинг барчаси беморларга эмас, нормал шахсларга таалуқли бўлиб, юзага келган қийинчиликларни енгитишда бундай инсонларга психиатр эмас, балки профессионал психолог ёрдам беради.

Замонавий психология психологик консул-тация, психологик терапия, психологик коррекция,

психологик диагностиканинг бир қатор техника ва технологияларига эгадир. Айнан шундай саволлар ишонч билан айтиш мумкинки, тиббиёт соҳасига эмас, балки психологияга тегишли бўлиб, биз уни психик саломатлик (тиббий ёндашув бўйича) эмас, балки психологик саломатлик сифатида белгилаш-миз мумкин. Муаммони бундай қўйиш принципиал бўлиб, бунда ёрдам кўрсатишга нисбатан бутунлай бошқача ёндашув, яъни “пациент”га (турли меди-каментоз воситалар орқали даволаш лозим бўлган касалликни излашни аниқлатади) эмас, балки “мижоз-га”(клиент)га (ўзгаришга истак уйғотиш, ўз муам-мосини ечишга, инсоннинг ўз-ўзини ривожлан-тиришига ёрдам берувчи йўللари топишга мадад бериш мумкин бўлган) ёрдам беришни назарда тутлади.

Маълумки, инсоннинг теварак-атроф табиати ва ижтимоий муҳитга мослашиши индивидуал тарз-да кечади. Кўпчилик бунинг уддасидан чиқади. Лекин баъзилар жуда “нозик” ёки ҳаётга яхши тайёр эмаслар ва юзага келган муаммоларни адекват ид-рок этиб, уларни ечаолмайдилар. Уларда аномал ривожланиш ва ноадаптив хулқ-атвор кузатилади.

Жамият ривожланишининг барча босқич-ларида инсонлар бундай “белгиланган чегараларга жойлашмайдиган” хулқнинг сабабларини аниқлаш-га ҳаракат қилганлар. Қадимдан, ўрта асрларда ва кейинроқ психик носоғломлик инсонда “ёвуз рух” бўлгани учун юзага келади, деб ҳисоблашган ва уни шафқатсизларча муносабат ҳамда қарғишлар орқали ҳайдаш мумкин деб билганлар. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп бўлиб, “жодугар” ва “сехргарларни” занжирбанд этиб қамоқда сақлаган-лар, оловда ёкиб юборганлар, тошбўрон қилганлар, кенг оммага қийноқ учун топширганлар. XVIIIасрнинг охиридаги француз врач-и Ф.Пинел “ақлдан озганларга” “руҳий касал” инсонларга каби муносабатда бўлишни талаб этади. Бу гуманистик фикр психиатрия асрини очиб беради[4,6].

Яқин-яқингача айнан психиатрия умум қабул қилинган нормаларнинг чегараларига жойлаш-майдиган инсонларнинг психик хусусиятларини тавсифлаш ва ўрганиш билан шуғулланган. Пси-хиатр-шифокорлар инсон психикасидаги заиф ўз-гаришлар ва у ёки бу синдромга симптомлари жой-лашган ҳамда яққол акс этган психик хасталик-ларни тасвирлаб беришган.

Психологлар кўпроқсоғлом инсонларнинг психикасини ўрганиш билан шуғулланганлар. Хозирги кунда “норма” ва “патология” чегаралари ўртасидаги дискретликка нисбатан шубҳалар

* Мирхайдарова Д. – Тошкент Педиатрия институти қошидаги академик лицей ўқитувчиси.

уйғонмайди.

Замонавий илмий ва амалий йўналишдаги манбаларда тақдим этилган “психологик норма” ва “психологик патология” хусусиятларини таққослаш муаммосини кўриб чиқишда шуни аниқлаш мумкинки, у мураккаблиги туфайли ҳали ҳам ўз ечимини топмаган. Мазкур муаммонинг ҳал этилмаганлиги шунингдек, психиканинг асоси ва уни ташкиллаштириш принципларининг етарлича ўрганилмаганлиги инсон шахсини ҳамда психикада “нормал” ва “аномал” чегараларни тушунишда назарий методологик ёндашувларнинг кўплиги билан янада қийинлашади[2].

Сўнгги йилларда психолог ва психиатрларнинг ҳамкорликдаги фаолияти билан лозим бўлган психологик муаммолар аниқланиб борилмоқда. Бундай ҳамкорликдаги фаолиятни немис психиатри Э. Крепелин ҳам ўз вақтида таъкидлаб ўтган. Бу борада у психиатр ҳеч бўлмаганда эмпирик психолог бўлиши зарур деб ҳисоблаган. Унинг ўзи бунга яққол мисол бўла олган (у томонидан тақлиф этилган диққатни ўрганишнинг классик психодиагностик методикаларини эсга олайлик). Шунингдек, психолог ҳам норма ва патология орасидаги чегараларни ҳамда психик бузилишларнинг турли шакллари билиши керак. Бу ерда асосий эътиборни психиканинг нормал ва ўзгарган ҳолатини баҳоловчи икки ёндашув - нозоцентрик ва номоцентрик ёндашувларнинг ўзаро таъсири ҳамда алоқадорлигига қаратиш лозимдир. Айниқса, бу барқарор норма ва психик касалликнинг яққол намоён бўлиши ўртасидаги чегаравий ҳолат хусусиятларини баҳолашда муҳимдир.

Психик касалликларнинг сабаблари улар ҳақида ишончли тарзда гапирилса-да, аниқланмаган. Кўпгина психик бузилишлар микро-организмлар таъсирида (тиф ёки юқори температура билан кечувчи хасталиклар алаҳсирашнинг барқарор хуружларини юзага келтириши мумкин); нерв системасининг бузилиши туфайли (мия пешо-на қисмининг шикастланиши вақтни идрок этиш-нинг, жойни топишда ориентациянинг бузилишига олиб келиши мумкин); генетик ирсият (Даун касаллиги - ген аппаратининг хромосомалар структураси бузилиши билан кечиб барқарор интеллектуал бузилишлар, идиотияга олиб келади) таъсирида юзага келади. Ва ниҳоят психик кўзғатувчи ва тинчлантирувчи фармакологик воситалар ҳамда гормонал статуснинг психик саломатлик даражасига таъсири баъзи ҳулқ бузилишларида биологик механизмларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди.

Психологик саломатлик тушунчасини таҳлил қилишда бошқа бир ёндашувни З.Фрейд илгари сурган. Фрейд кўпгина психик бузилишларни нафақат бемор, балки соғлом инсонларни ҳам безовта қилувчи шахсдаги ички низоларнинг натижаси сифатида кўрган. Унинг фикрича, негатив эмоционал кечинмаларнинг (депрессия, безовталик ва бошқалар) бутун спектри бу низоларнинг субъектив томони бўлиб, у инсон ўз олдига қўйганмақсадлар ва уларга эришиш воситаларининг номувофиқлигидан юзага келади. Бунинг

натижасида охириги ўн йилликлар давомида инсоннинг психик саломатлиги инсон ва жамият тўғрисидаги фанлар, шу жумладан психологиянинг тадқиқот предметиға айланди. Инсоннинг психологик саломатлиги унинг ички дунёси барча жабҳаларини ва унинг ташқи намоён бўлишини интеграцияловчи шахс хусусиятлари билан боғлиқдир. Психологик саломатлик бир томондан инсоннинг ижтимоий ҳолатининг, бошқа томондан эса ҳаётининг кучининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Шу билан бир қаторда инсонда мавжуд кўпгина муаммолар психик носоғломлик белгиси бўлиб қолмай, бошқа тиббий бўлмаган йўллар орқали ҳал этилиши мумкин (хотира, тафаккур ва диққатни яхшилаш; коммуникациянинг керакли даражасини яратиш; ўз-ўзини намоён этиш; ўз имкониятларини амалга оширишга интилиш; шахс ички ва шахслараро низоларини ҳал этиш; безовталик, стресс, фрустрация, турли кўринишдаги психик тобеликлардан ҳалос бўлиш ва бошқалар).

Психик саломатлик М. Джемс фикрича, ўзига нисбатан ижобий муносабат, оптимал ривожланиш, шахснинг ўз-ўзини ривожлантириши ва ўсиши, психик интеграция (аутиклик, конгруэнтлик), шахсий автономия, атрофдагиларни реалистик идрок этиш, бошқаларга тўғри таъсир кўрсата олиш каби психик саломатлик тузилмасининг компонентлари ҳисобланади. “Индивиднинг психик саломатлиги” тушунчаси “позитив психик саломатлик” концепциясини тақлиф этган психологиянинг гуманистик ёндашувида кенг қўлланилади. К.Голдштайн, А.Маслоу, К. Роджерс, В.Франкл ва бошқаларнинг ишларида бу яққол намоён бўлган. Ушбу йўналишнинг машхур намоёндаларидан бири А.Маслоу К. Голдштайнинг фикрларига қўшилиб, ўзининг сўнгги ишлари бўлимиш “Борлик психологияси” ва “Инсон психикасининг узок чегаралари” китобида психик саломатликнинг патологик бузилиши, хусусан, невроз ва психоз шахс ривожланиши ҳатоликда кечаётганининг натижаси эканлигини айтиб ўтади[2,4,6,9]. Унинг таъкидлашича, психик соғлом индивидуумлар бу реал ҳаётининг муваффақиятларга эга ва ўз шахсий имкониятларини ривожлантира олган етук, ўз-ўзини ривожлантириш даражаси юқори бўлган инсонлардир. Унинг фикрича, психик саломатликнинг асосий кўрсаткичлари шахс ривожланишининг бойлиги ва тўлиқлиги, унинг гуманистик қадриятларга интилиши ҳамда бошқаларни қабул қилиш, автономлик, спонтанлик, интенционалик, альтруизм, креативлик ва шунга ўхшаш сифатларнинг ривожланганлиги ҳисобланади. Шунга яқин фикрлар “метапсихология” (Д. Андреева), логотерапия (В. Франкл), ижтимоий логотерапия (С.И. Григорьев) ёндашувларида шакллантирилган[2,6,7]. Бизнинг фикримизча, психик саломатлик инсоннинг ҳаётининг кучлари гармонияси (индивидуал ва социал субъектлик кўрсаткичларида), мувозанат хусусиятлари ва ҳаётнинг хилма-хиллиги билан детерминантлашади. Бундай ёндашув психологик саломатликнинг бошқа мезонларига олиб келади. Шунга боғлиқ тарзда у

шахслилик танлови ҳамда автоном ривожланиш имконияти билан таъминлайди. Унинг механизмларига ўз-ўзини англаш, келажакка йўналишда қарорлар қабул қилишга қобилятчилик, ўзгаришларга тайёрлик, альтернативларни ажратиш имконияти, тенденциялар, ўз ресурсларини қўллаш ва ўрганиш, танлов учун масъулиятни сезиш ва бошқалар киради. Бу борада В. Франкл агар инсон ўз-ўзини топишни истаса, унинг йўли дунё орқали ўтади, деган фикрни айтиб ўтади.

Бугунги кунда психосоматик касалликлар деб аталмиш алоҳида касалликлар турларининг кўпайиб бориши мутахассислар томонидан психологик саломатлиқнинг бузилиши оқибати, деб қаралмоқда. Психосоматик касалликлар деганда касалликнинг келиб чиқишида психологик омиллар етакчи роль ўйнайдиган касалликларга айтилади. Илгари бу тоифа касалликларга санокли касалликлар - юрак ишемик касаллиги, миокард инфаркти, хафаконлик касаллиги, ошқозон ва 12-бармоқли ичак яраси касаллиги ва бронхиал астма киритилар эди. Бугунги кунда психосоматик касалликлар доираси кенгайтирилиб, деярли барча касалликларнинг келиб чиқишида психологик омиллар ўрни мавжудлиги маълум бўлиб бормоқда ва шифокорлар ҳамда психологлар томонидан эътироф этилмоқда. Цицерон (эрамыздан аввалги 1 асрда) жисмоний саломатлик инсон эмоционал ҳолатига боғлиқлигини таъкидлаб ўтади. Шарқнинг буюк мутафаккири Абу Али ибн Сино касалликнинг

келиб чиқишида инсондаги психологик ҳолат ва унинг психологик хусусиятлари муҳим омил ролини бажаришини таъкидлайди[3]. Шарқнинг яна бир машҳур тиббиёт олими Ар-Розий ҳам кўп томли асарларида рухнинг ҳаракати билан юзага келадиган касалликлар, яъни психосоматик касалликлар ҳамда уларнинг кечишида психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши ҳақида гапириб ўтади. XVII асрда Э.Штааль “танани даволаш фақат рух ҳолатига боғлиқ” деган ғояни илгари суради. Айнан шу даврда Б.Спиноза ўзининг “Аффектлар табиати ва уларнинг юзага келиши” асарида тана ва аффектнинг, яъни кайфият бузилиши ва соматик касалликларнинг бирлигини таъкидлаб ўтади[11].

Шундай қилиб, шахснинг соматик ва психологик саломатлиги муаммоси ҳали хануз ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Нима учун битта касаллик турлича индивидуал-психологик хусусиятларга эга инсонларда ҳар хил кечади, нима учун кимдир маълум бир касалликдан (хаттоки бугунги кунда давоси йўқ касалликлардан ҳам) тузалиб кетса, бошқа бир кимсалар арзимас касалликлар натижасида ҳам тўшакка михланиб ёки ногирон бўлиб қолади, касалликларни енгишда инсон шахс сифатидаги заҳираларидан қандай фойдаланиш мумкин – мана шу саволларга ҳам шифокорлар, ҳам психологлар жавоб излашмоқда. Мазкур масалаларни ҳал этиш эса нафакат медицина ёки психологиянинг, балки барча инсоншунослик фанларида чуқур тадқиқотлар олиб борилишини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент: “Ўзбекистон”. - 1995.
2. Абрамова Г. С., Юдчиц Ю.А. Психология в медицине. – М.: «Кафедра-М», 1998.-С.235.
3. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Т. 2010. 5-томлик. 4-том. Б.332.
4. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение/ Пер. с англ. С. Могилевского.- М.: ЭКСМО-Пресс., 2000.- С.352.
5. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. М.: Гэотар Медицина, 1999. – С.376.
6. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина. М.: Гэотар Медицина, 1999. – С.376.
7. Бройтигам В. Кристиан П., Психосоматическая медицина. М. 1999.-С.432.
8. Лакосина Н.Д. Клиническая психология: Учебник для студ. мед. вузов. - М.: МЕДпресс-информ, 2003. – С.415.
9. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезни и интрогенные заболевания. – М.: Медицина, 2007.-С.433.
10. Тополянский В.Д., Струковская М.В. Психосоматические расстройства. М.:Медцина, 1986.-С.556.
11. Психология здоровья: Учебник для вузов/ Под ред.Г.С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2003.-С.607.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены проблемы соматического и психического здоровья личности. Проанализированы исследования, показывающие роль взаимоотношений тела и психики в возникновении различных заболеваний, значение личностных особенностей и форм поведения человека в преодолении болезней.

Ключевые слова: соматическое и психологическое здоровье, психосоматика, психиатрия, норма, патология, эмоция, психологические особенности, внутриличностные и межличностные конфликты.

RESUME

This article highlights the problems of physical and mental health of individuals. Analyzed studies showing the role of the relationship of soma and psyche in the origin of various diseases, the importance of personal characteristics and forms of human behavior in overcoming the disease.

Key words: somatic and psychological health, Psychosomatics, Psychiatry, norm, pathology, emotion, psychological characteristics, intrapersonal and interpersonal conflicts.

БОЛА ПСИХОЛОГИЯСИГА ТАЪСИР ҚИЛИШНИНГ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ

Муродова Д.Ж. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада болалар психологиясига оид айрим тажрибалар, амалий кўрсатмалар берилган бўлиб, унда болалар ва катталар ўртасидаги чегара, уларга ёқаётган ва ёқмайдиган муносабатлар, атроф-муҳит, телевизион кўрсатувларнинг бола психологиясига таъсири ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: технология, педагог, тарбия, эмоционал, эпизод, психолог, ижтимоий муҳит.

Психологларнинг фикрича, боланинг ички дунёси жуда мураккаб ва англаб бўлмас жараёнларга тўла бўлади. Шундай босқичларда олинган тарбия ёхуд сабоқ боланинг бутун ҳаёти давомида ўз кучини кўрсатиб келади. Бугунги ривожланган технологиялар асрида болани шунчаки чўпчак ва эртақларга ишонтириб бўлмайди. Агарда уни алдамоқчи бўлсангиз, сиригингиз бир зумда фош бўлиб қолади. Кейинчалик у сизга ишончсизлик ҳисси билан қарай бошлаши мумкин. Шунинг учун замонавий педагоглар дарс ўтиш жараёнида ҳар бир сўз ёки детални эҳтиёткорлик билан ишлатишга тўғри келади. Масалан, болалар билан суҳбатлашиш жараёнини олайлик. Болалар билан қуйидагича суҳбатлашиш турлари мавжуд:

— Аввало, яхши кўрган шеър ёки ашуласини айтиб бериши, чизган расмини кўрсатишини илтимос қилиши ва ҳоказо;

— бола билан ўтирган ҳолатда ёки чўкка тушган ҳолда гаплашиши лозим, чунки бола наstdан юқорига қараса, гаплашгиси келмай қолади ва ўзининг ожизлигини ҳис этади;

— суҳбатни айнан сизни қизиқтирган эмас, боланинг ҳаётига бевосита оид мавзулардан бошлаш лозим. Бунинг учун олдиндан унинг ўқитувчиси ёки ота-онаси, ўртоғи билан танишиб олган маъқул;

— боланинг манфаатларини ўз манфаатларингиздан устун қўйинг;

— унга жиддий оҳангда мурожаат этинг, чунки эркалаш оҳанги болага унинг ҳали ёшлигини яна бир қарра эслатади;

— суҳбатлашаётганда хонада бўлсангиз, эшикни очиб қўйинг, чунки эшиги ёпиқ хонада катта одам билан якка қолган бола ўзини ноқулай ҳис этиши мумкин;

— мактабда бўлса бола билан директор хонасида эмас, балки ҳовлининг шовқини камроқ жойида ёки таълим муассасасининг боғида суҳбатлашганингиз.

Бу ўринда ҳар қандай педагог бир лаҳза бўлса ҳам болага айланиши, унинг фикрлари асосида жавоб қайтаришга ҳаракат қилиши лозим. Катталарга ёқмайдиган кўпгина вазиятлар бўлганидек, болаларга хуш келмайдиган айрим ҳолатларни ҳам эътибордан қочирмаслик лозим. Хусусан, **болаларга қуйидагилар ёқмайди:**

— уларнинг жиддий қарашларини ҳазил тариқасида бериш;

— уларнинг номларидан катталарнинг гапиришлари;

— уларни ҳеч нарсани тушунмайдиган қилиб кўрсатиш.

Болага ёқаётган ҳолатларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Масалан, болалар ҳақида катталарнинг аралашувисиз гапириш, катталар уларни ўзлари билан тенг кўриши, уларнинг фикри билан қизиқишлари, билимларини ҳурмат қилишлари лозим. [1]

Болалар билан суҳбат қуришда асосийси, уларни тинглай билишдир. Фақат ўзларини қизиқтирган саволни берадиган катталар билан болалар тезда зерикиб қолади. Бу ҳолда, албатта, болалар билан суҳбатлашишдан олдин тайёргарлик кўриш лозим. Бола билан суҳбат қуришдан олдин боланинг ота-онаси ёки ўқитувчиси билан суҳбатлашиб, маълумот тўпланг, гиёҳванд ёки ОИТС билан зарарланган бола билан суҳбатга бораётганда “қоғоз” га ўралган саволлар тайёрлаб қўйинг, суҳбат чоғида соатингизга қарайвермаслик учун, суҳбатга кўпроқ вақт ажратинг, иложи бўлса, болақай билан олдин бир неча маротаба учрашинг, чунки нотаниш одамларга болалар кулфи-дилини очавермайдилар.

Кичик суҳбатдошингиз билан учрашдингиз. Хўш, учрашув чоғида нималарга эътибор бериш керак?

— Албатта унга кимлигингиз ва учрашувдан мақсадингизни тушунтиринг.

— Унга сиз дея мурожаат этинг, чунки катталарни биринчи учрашувданок «сенсирмай-сиз», тўғрими?

— Саволга жавоб беришни истамаса, унга ҳеч қандай тазйиқ ўтказмай, гап оҳангини баландлатмай, мулоим равишда жавоб олишга интилинг.

— Суҳбатдошингизга интервью имтиҳон ёки тест эмаслигини, балки унинг фикрлари ва дунёқараши билан яқиндан танишишнинг бир воситаси эканини тушинтиринг.

— Суҳбат тугагач, интервью қаерда ва қачон чоп этилишини, албатта уларга айтинг ёки хабар беришингизни билдиринг.

— Саволларга яхши жавоб бергани учун кичик суҳбатдошингизни макташни унутманг.

— Агарда суҳбатингиз сураткаш билан ҳамкорликда олиб борилаётган бўлса, ҳамкасбингиздан суҳбат тугагач, олинган суратларни болаларга кўрсатишни унутманг.

Бир нарсани унутмаслик керакки, боланинг онгига ташқи муҳит, айниқса телевизор кучли таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳар бир кўрсатув ота-она назоратида бўлиши керак. Олимларнинг фикрича, болалар телекўрсатувларни қанча кўп кўрсалар, шунча “диққатни жамлай олмаслик” касалига дучор бўладилар.

Ўқувчи-ёшларнинг дунёқараши, ўй-фикрлари, тафаккуридаги ривожланиш жараёнига

* Муродова Д.Ж. — НавДПИ катта ўқитувчиси, п.ф.н.

телевидениенинг таъсирини аниқроқ тасаввур қилиш учун қуйидаги малумотларга эътибор берайлик:

- 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг 60 фоизи ҳар куни телевизор томоша қилади;

- 8 ёшдан 16 ёшгача бўлган болаларнинг 50 фоизи телекўрсатувларни танламай томоша қилади;

- 8 ёшдан 10 ёшгача бўлган болаларнинг 25 фоизи бирор бир телекўрсатувни 5 мартадан 45 мартагача такрор томоша қилар экан;

- 10 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг 8 фоизи телевизор томоша қилишни, ундан сўнггина очиқ ҳавода сайр қилишни ва оила азолари билан мулоқот қилишни биринчи ўринга қўйишган.

Юқоридаги маълумотлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, бугунги кун боласининг ота-онаси ҳам, устози ҳам, яқин дўсти ҳам телевизор бўлиб қолмоқда. Биз болаларни телевизор томоша қилишдан бутунлай чеклаб қўйиш фикридан йироқмиз. Фақат бу жараёни назоратга олиш зарур.

Телевизорнинг бола руҳиятига, шахс сифатида шаклланишига салбий таъсирини сув юзасида фақат учи кўриниб турган айсбергга ўхшатиш мумкин. Чунки бир қараганда безарар бу фаолият бола учун, унинг етук инсон бўлиб етишиши учун ҳал қилувчи масала бўлиб бормоқда.

Канадалик 25 ёшли Кимвир Жилл 20 кишини жароҳатлаб, 18 ёшли кизни ўлдирган, кейин эса ўзини ҳам отиб ташлаган. Мутахассислар унинг интернетдаги ёзишмаларини излаб топишгач, маълум бўлдики, у почта ходимлари томонидан содир этилувчи беъмани қотилликлар асосига қўрилган “Постал” ўйинининг ашаддий ишқибози бўлган.

Умуман олганда, сўнгги вақтларда одамнинг жонига қасд қилган ўқувчилар, ёшлар ҳақидаги хабарлар оқими кўпайиб қолган. Компьютер ўйинлари-ю, интернет тармоғига ҳаддан ортиқ боғланиб қолишни мутахассислар касаллик, дея баҳолашмоқда. Гарчи бунинг қай даражадаги руҳий хасталик эканлиги номаълум бўлса-да, лекин юқори технологияларсиз “яшолмаётганлар” сони ўсиб бормоқда.

Телевизион зўравонликни камайтиришга йўналтирилган ҳар қандай сиёсат сўз эркинлигига ҳавф солади. Дж.Кэнтон ўз тадқиқотларида болалар аудиториясининг «зўравонлик» кинофильмларга жалб қилувчи сабабларни қуйидагича бўлиб чиқади:

— Ҳаяжонланиш ҳолатини ўзида синаб

қўриш ҳоҳиши болалар телевидениеда «зўравонлик» эпизодларини кўриш сабаби, уларда кучли қўзғалиш жараёни вужудга келиб, эмоционал ҳаяжонланиш зўраяди. Масалан: болаларга берилган саволлар: менга қўрқинч ёқади, шунинг учун мен қўрқинчли кинофильмларни кўраман. Виртуал тажовузкорликни синаб кўришга интилиш, болаларда тажовузкор хатти-харакатларда виртуал қатнашишнинг ёқиши;

— ўтказилган тадқиқотлардан бирида 48 % ўқувчилар жабрланувчига ачинишини, 45%и «ёмон болага» қайғуришини, 39% ўқувчиларгина экрандаги жанжаллар, бир-бирига жароҳат етказишларни кўришни ёқтирмаслигини билдиришган;

— «руҳсат бермаслик» эффекти: ота-оналар кўпинча қахли (қонхўрли) телеэпизодларни болаларга кўришни таъқиқлаши ўз-ўзидан болалар қизиқишини кучайтиради;

— ўз тажрибаларидан акс эттирилган зўравонлик ва тажовузкорликни кўришга ҳаракат қилиш бунда болалар ўзига хос ҳулқ-атворларни кўришга интилади;

— уларни ўраб турган криминал оламга кириш истаги болаларни ўраб турган ижтимоий муҳит зўравонликнинг бир бўлаги ҳисобланса, уларни экрандаги зўравонлик янада кўпроқ қизиқтиради;

— ўз-ўзини босиқликка ундаш, зўравонлик кўринишлари мавжуд кинофильмлар камдан-кам воқеаларда ўз ҳаётидаги қўрқинчдан ҳалос бўлишга ёрдам беради. Бунинг акси ҳам бўлиши мумкин;

Кўпгина хориж олимларининг тадқиқотларидан шу нарсга аён бўладики, болаларнинг қўрқинчли киноларни зўравонлик билан боғлиқ фильм кўринишларини кўриши болалар психикасига салбий таъсир қилади, ҳамда уларда реал ҳаётдаги «зўравонлик»ларни оддий ҳолат деб тушунишга ва идрок қила олмаслигига сабаб бўлади.

Россиялик психолог С.К.Рощиннинг таъкидлашича, боладаги биринчи эмоционал муносабатларнинг шаклланиши, маълумотларни идрок қилишда ўзига хос филтер вазифасини ўтайди. Уни психолог ёки педагогнинг ўзгартириши мушкул. Бунинг учун болалар ижтимоий муҳитини инобатга олиш ҳамда ўрганиш орқали тарбия жараёнини керакли маълумотлар билан тўлдириш ва тўғрилаш зарурдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Маккрэм С., Хью Л. Как интервьюировать детей. -М., 2000.- 80 с.
2. Ғозиев Е. Тафаккур психологияси. - Т., 1990.
3. Қўзиев З. Синф раҳбари ишини ташкил этиш ва режалаштириш. - Т., 1997.
4. Ҳанбоева О. Тарбиявий ишларни ташкил қилиш методикаси. - Т., 1996.
5. Ҳасанбоева О.ва бошқ. Маънавий ахлоқий тарбия асослари. - Т.: Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашри, 2000.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены некоторые опыты касательно детской психологии, а также даны практические указания по улучшению взаимоотношений между детьми и взрослыми.

Ключевые слова: технология, педагог, воспитание, эмоциональный, эпизод, психолог, социальная сфера.

RESUME

The article describes some experiments on child psychology and provides practical guidance on the improvement of relations between children and adults.

Key words: technology, teacher, education, emotional, episode, psychologist, social sphere.

ЎҚУВЧИЛАРДА ТАДҚИҚОТЧИЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВ АСОСИДА ШАКЛЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ

Нарзиева Н.Н. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим жараёнида ўқувчиларда интегратив ёндашув асосида тадқиқотчилик элементларининг илмий асослари ҳамда уларда тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш босқичлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: тадқиқотчилик элементлари, интегратив ёндашув, тадқиқотчилик кўникмалари, ижодий фикрлаш, инсон тафаккури, янгиланган педагогик тафаккур, ўқувчининг шахсий хусусиятлари.

Ўқувчиларда тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантиришнинг муайян бир қисми ўқув жараёнида амалга оширилади. Бу жараён мунтазам равишда ижодий иш билан шуғулланиб боришни ва ўқувчиларнинг илмий тадқиқотчилик фаолиятини аниқ режалаштириш ҳамда уларни ягона, яхлит муаммо даражасида мувофиқлаштиришни талаб этади.

Психология фанидан маълумки, илмий дунёқараш билимлар негизида пайдо бўлади. Бола туғилиб, вақт ўтиши билан дунёни, атрофни англаб етишга қизиқади, интилади. Гўдаклик, болалик, ўспиринлик, ўсмирлик ёшида ўқувчи ёшлар ижтимоий ҳаёт, ижтимоий муносабатга киришиш қонуниятлари билан биргаликда, табиат ва жамият қонуниятларини ўзлаштирадилар. Жамиятдаги мавжуд бўлган муаммоларни ҳал этиш йўллари излайдилар.

Илмий тадқиқотчилик фаолияти билан шуғулланиш ўқувчиларнинг фаҳмлаш, эслаб қолиш, изланиш олиб бориш учун уни режалаштириш ва диққатни тадқиқот объектига қаратишга

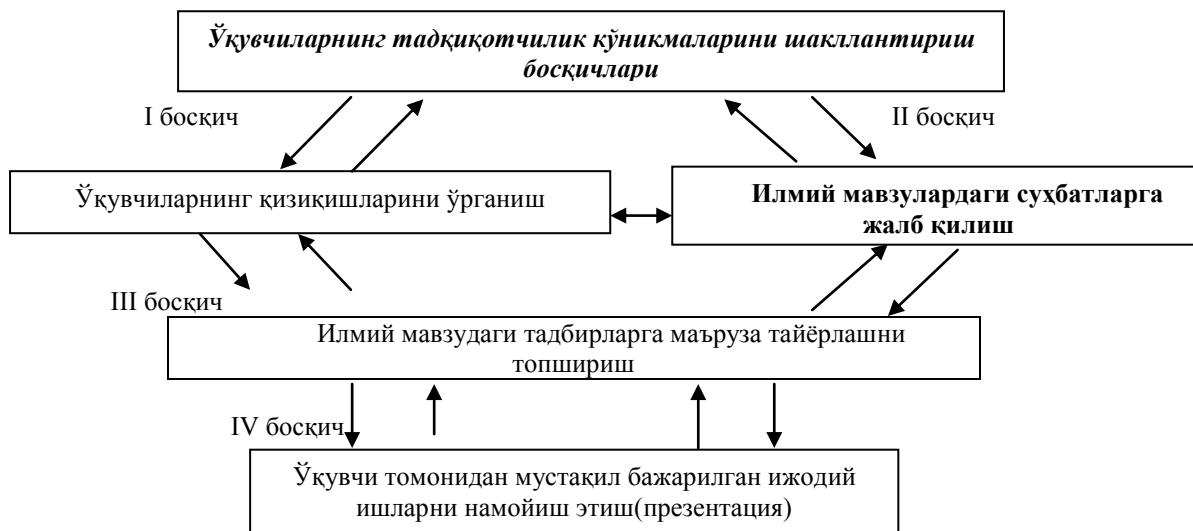
одатлантиради. Уларда тадқиқотчи учун зарур бўлган хислатлар, зийраклик, тезкорлик қарор топади.

Бу даврда ўқувчиларни ўзлари қизиққан муаммонинг ечимига мақсадли йўналтириш, унинг моҳиятини тўғри англаб етишларига кўмаклашиш зарур. Бундай ёрдам ўқувчига синф ва тўғарак раҳбарлари томонидан берилади.

Босқичма-босқич амалга ошадиган бу жараённи биз қуйидагича тизимлаштирдик (қаралсин 1- жадвал).

Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш жараёнида қуйидагиларга амал қилиниши лозим, деб ҳисоблаймиз:

- Ўқувчиларнинг қизиқишларини ўрганиш;
- Илмий мавзулардаги суҳбатларга жалб қилиш;
- Илмий мавзудаги тадбирларга маъруза тайёрлашни топшириш;
- Ўқувчи томонидан мустақил бажарилган ижодий ишларни намойиш этиш(презентация);

1-жадвал.

Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш босқичлари

Бу фаолият, ўз навбатида, бир қатор вазифаларни ўз ичига олади. Қуйида тадқиқотчилик фаолиятини шакллантириш жараёнида бажарилган ишларга изоҳ берилган ва тегишли аниқликлар киритилган:

Ўқувчиларнинг қизиқишларини ўрганиш:

Ўқувчиларнинг илмий йўналишини аниқлаш учун умумий саволлар асосида суҳбат ўтказилади ва ўқувчи тадқиқот соҳасининг қайси йўналишларига

қизиқиши белгиланади. Унинг бу соҳадаги билими, дунёқарashi, кўникма ва малакалари даражаси аниқланади.

Илмий мавзулардаги суҳбатларга жалб қилиш:

Ўқувчи мактабда ташкил этилган илмий семинарлар, суҳбатлар, илмий мунозаралар, конференцияларга жалб этилади. Илмий баҳсларда шахсий муносабати ва қарашларини баён этади.

* Нарзиева Н.Н. – Қори Ниёзий номидаги педагогика фанлари илмий тадқиқот институти мустақил изланувчиси.

Илмий мавзуда маъруза тайёрлаш:

Қизиққан соҳаси бўйича ўрганган материаллари, тадқиқ қилинган илмий изланишлар хулосалари, илмий тадқиқотлар, манбалар таҳлили асосида мақола ва маъруза тайёрлайди.

Реферат, мустақил ишларини тайёрлаш:

Тадқиқот ишларининг мазмуни асосида ўқув режасидан ташқари реферат, мустақил иш тайёрлайди.

Илмий материалларни таҳлил қилиш:

Ўқувчининг илмий йўналиши аниқланганидан сўнг унга шу йўналишда бажарилган тадқиқот ишларини ўрганиш ва таҳлил қилиш малакасини эгаллаши учун илмий адабиётлар тавсия этилади. Ўқувчининг шу йўналишда бажарган ишлари белгиланган муддатларда ўрганиб чиқилади ва тегишли йиғилишларда муҳокама қилинади.

Илмий адабиётлар билан ишлаш:

Тадқиқот, изланиш жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида илмий адабиётларни таҳлил қилиш, картотекасини ишлаб чиқиш, адабиётлардан керакли материалларни олиш, уларни тури ва мақомига қараб ажратишга ўргатилади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ўқувчиларни илмий тадқиқотчиликка ўргатиш босқичма-босқич амалга оширилса, мактабда уларни илмий тадқиқот ишларига тайёрлаш жараёни ҳам шартли равишда қуйидаги 4 та босқичдан иборат бўлиши мумкинлигини қайд этиш лозим:

1-босқич. Ўқувчилар 5-6 синф давомида уларнинг сафидан иктидорли, билимли ва илмий тадқиқот ишларига лаёқати бор ўқувчилар мактаб ўқитувчилари (ижодий тўғарак раҳбарлари) томонидан танланиб, тадқиқотчилик элементлари шакллантирилади, тадқиқот ишлари олиб боришга йўналтирилади ва улар орасидан тадқиқотчиликка лаёқати бор ўқувчилар танлаб олинади. Махсус танлов асосида ўқувчилар ижодий ишларини олиб бориш учун сараланади.

2-босқич. 7-8 синфда ўқувчилар томонидан тадқиқот ишларининг дастлабки натижалари асосида рефератлар, илмий маърузалар, мақолалар тайёрланади.

3-босқич. 9-синф даврида ижодий ишлар натижалари илмий конференцияларда, семинарларда, илмий баҳс ва мунозараларда муҳокамадан ўтказилади.

4-босқич. 9-синф даврида ўқувчи республика миқёсидаги ижодкор ёшлар танловига мактаб педагогик кенгаши томонидан тавсия этилади.

Тадқиқот доирасида олиб борилган тажриба-синов ишлари педагогик фаолиятни ижодий, технологик ёндашув асосида ташкил этиш, илмий ҳамда таълим ва тарбиявий ишлар жараёнининг турли шакл, метод ва воситалар ёрдамида уюштирилиши бўлажак мутахассисда илмий тадқиқот ишларини шакллантиришга оид билим, кўникма ва малакалар ҳамда илмий тадқиқот олиб бориш маданиятини шакллантиришга ёрдам беришини тасдиқлади.

Биз тадқиқотларимиз натижасида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Ўқувчиларга билим бериш билан бир қаторда уларда тадқиқотчилик кўникмаларини шакл-

лантириш умумий ўрта таълимнинг бош вазифаси ҳисобланиб, фанларни ўқитиш самарадорлигини оширишнинг ечими сифатида уларни таълим жараёнида ижодий ишларига йўналтириш замонавий таълимнинг долзарб муаммоларидан биридир.

2. Замонавий педагогик ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, ёшларни интегратив билимлар тизими билан қуроллантириш, уларда илмий дунёқарашни шакллантириш умумий-ўрта таълим тизими олдидаги асосий вазифалардан бири эканлигини ўқувчилар онгига сингдириш муҳим аҳамиятга эга.

3. Таълим жараёнининг фан билан интеграциясини юқори даражада ташкил этиш ўқув ва илмий лабораторияларда олиб бориладиган тадқиқотларнинг мазмун ва моҳиятига боғлиқ бўлиб, ўқувчи ушбу фаолиятга қизиқиши ва кўникмалар ҳосил қилиши, бунинг учун эса илмий лабораторияларда олиб бориладиган ёки ташкил этиладиган тадқиқотлар кўпроқ маҳаллий муаммолар билан боғланган бўлиши лозим.

4. Илмий тадқиқот ишлари ёшларнинг билиш жараёни даражасини тубдан ўзгартиради ва у фан-техника тараққиётининг асосини ташкил этади.

5. Ўқувчи-ёшлар томонидан амалга ошириладиган илмий тадқиқот ишлари қуйидагича босқичма – босқич амалга оширилади:

- илмий тадқиқот ишларини амалга оширишга оид тушунчаларнинг моҳиятини англаб етиш;

- уларда илмий тадқиқот ишларини бажаришга оид мушоҳада салоҳияти, фикрини аниқ, объектив, мантикий изчилликда, ихчам, маъноли ифодалай олиш малакаси, илмий нутққа хос кўникмаларини ҳамда илмий дунёқарашни шакллантириш;

- илмий тадқиқот ишларини бажаришга оид ҳосил бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳамда илмий дунёқарашлар асосида илмий раҳбар билан ҳамкорликда илмий тадқиқот мавзусини танлаш ҳамда мавзунинг долзарблиги, ишланганлик даражаси ва бошқа жиҳатларини илмий асослаш;

- тадқиқот муаммоси мавжуд ҳолатини ўрганиб чиқиш, муаммонинг ечимига оид махсус методикани ишлаб чиқиш ва амалда синаб кўриш;

- тажриба-синов ишлари натижасида тадқиқот ишининг самарадорлик даражаларини аниқлаш, тегишли хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш;

- тадқиқот натижаларини амалиётга, илм-фан тараққиётига татбиқ этиш.

6. Ҳар бир ўқувчининг илмий тадқиқот ишига тегишли кафедранинг етарли амалий иш тажрибасига эга бўлган профессор-ўқитувчиларининг раҳбарлик қилишлари мақсадга мувофиқдир. Ўқувчи томонидан бажарилаётган илмий тадқиқот иши натижалари мутахассислар иштирокида маълум бир ёшлар уюшмалари (“Ёш олимлар” кенгаши, “Кичик мактаблар”) томонидан таҳлил этилиб, муҳокамадан ўтказилиб борилиши тадқиқот ишини мақсадли, босқичма босқич ва самарали бажарилишига олиб келади.

7. Таълим жараёнининг фан билан интеграциясини юқори даражада ташкил этиш ўқув ва илмий лабораторияларда олиб бориладиган

тадқиқотларнинг мазмун ва моҳиятига боғлиқ бўлиб, ўқувчи ушбу фаолиятга қизиқиши ва кўникмалар ҳосил қилиши, бунинг учун эса илмий лабораторияларда олиб бориладиган ёки ташкил этиладиган тадқиқотлар кўпроқ маҳаллий муаммолар билан боғланган бўлиши лозим.

Тавсия этилаётган тизим ўқувчида ижодий фаолият билан бир қаторда унда тадқиқотчилик кўникмаларини шаклланишига имкон яратади. Чунки ушбу давр етарли даражада узок муддатни камраб олади, яъни 4-5 йил давом этади. Муваффақиятли олиб борилган ишлар ўрта махсус

касб-хунар таълими(касб-хунар коллежи ва академик лицей)да, олий ўқув юртларида ва ундан кейинги таълимда ҳам давом этилади.

Кўриниб турибдики, мактаб ўқувчиларининг тадқиқотчилик фаолияти элементлари серкирради. Шу сабабли ҳам илмий тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш ва иқтидорли, илмий салоҳиятга эга бўлган ёшларни излаб топиш ҳамда уларнинг илмий салоҳиятини ривожлантириш мамлакатимиз илм-фанининг тараққиётини таъминлашда муҳим омил бўлиб ҳимат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Азизходжаева Н.Н. Основные тенденции развития высшего педагогического образования в Узбекистане. /Под ред. В.А.Сластенина.- Т.: Фан. 1990.- 143 с.
2. Арзикулов Д.Н. Касбий камолотнинг психологик ўзига хос хусусиятлари.: Пс. фан. ном. ... дисс. автореф.-Т.: 2002.-22 б.
3. Джураев Р.Х., Раҳимов Б.Х., Холматов Ш.Ф./Янги педагогик технологиялар.Муаммоли таълимга асосланган ўқув –методик қўлланма.-Т.: Фан, 2005.-66 б.
4. Сафарова Р. Шахсни шакллантириш омиллари. //Ж.Таълим тараққиёти. 2001. № 3-4. 60-63 б.
5. Усмонова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай шакллантириш мумкин?-Т.:Педагогика ва психология илмий-оммабоп нашри, 2000.-Б. 36.
6. Яминова С. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантиришда сценарийли ўқитиш усулидан фойдаланиш. Пед. фан. ном ...дисс. – Т., 1997. –168 б.

РЕЗЮМЕ

В статье размышляется интегративный подход в процессе обучения среди учащихся в основе исследовательских элементов также формирование и внедрение исследовательских навыки посредством трудно разрешимой обучения.

Ключевые слова: элементы исследований, исследовательская практика, творческое мышление, идеология человека, обновленная педагогическая идеология, основные характеристики учеников, духовные умственные и физические способности учеников.

RESUME

The article concerns the integration approach to students in education process basically research elements of scientific basis and forming research skills of students get knowledge of logical and creatively thinking.

Key words: elements of resarches, research practice, creative mentality, the view of a person, the renewed pedagogical wiew, personal characteristics of a pupil, spiritual, mental, physical abilities of a pupil.

ТИББИЁТ МУАССАСАЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ДИАГНОСТИКА ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ
ЭТИШГА ТИЗИМЛИ ЁНДАШУВ

Нарметова Ю. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада тиббиёт муассасаларида фаолият юритувчи психолог-мутахассисларнинг психодиагностик фаолиятини ташкил этишга тизимли ёндашув масалалари муҳокама қилинган. Тизимли ёндашувнинг моҳияти, методологик ва методик принциплари таҳлил қилинган. Тиббиётда психодиагностик тадбирлар вазифалари турли касалликлар нозологик тавсифига кўра қараб чиқилган. Психодиагностиканинг касалликлар келиб чиқиши, кечиши ва реабилитация жараёнларидаги ўрни ва истиқбол вазифалари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: тизимли ёндашув, психика, психологик диагностика, психосоматика, соматопсихика, психокоррекция, хасталик, бемор, касалликка муносабат, психолог фаолияти, ҳаёт даражаси, индивидуал психологик хусусиятлар.

Тизимли ёндашув ўтган асрнинг 60-70 – йилларида табиатшунослик фанларида шаклланган мураккаб объектларни ўрганиш методологик принцип сифатида, кейинчалик фан ва амалиётнинг бошқа соҳаларида ҳам ўзининг самарадорлигини кўрсатди.

Тизимли ёндашувнинг асосий принциплари инсон психикасининг биосоциал моҳияти ва тизимли характерини кўрсатиб берган жуда кўп психологлар томонидан қабул қилинган (Анохин П.К., Ломов Б.Ф., Мерлин В.С., Платонов К.К., Веккер Л.М.). Инсон психикаси тизимли характерига мос равишда уни комплекс (Ананьев Б.Г.) ва тизимли тадқиқ этишга ёндашувлар ишлаб чиқилди (Ганзен В.А., Ломов Б.Ф.).

Психикани унинг биологик, ижтимоий ва айнан психологик жихатидан намоён бўлишига яхлитлик нуктаи назаридан қараш ғояси узоқ вақт мобайнида жуда кўп олимлар томонидан эътироф этиб келинган, бироқ мазкур яхлитликнинг методологик моҳияти тўла равишда психологиядаги тизимли ёндашув ривожланиши билангина англаниши мумкин бўлган. Шунинг учун ҳам айни пайтда психология муаммоларини тизимли қараб чиқиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Мазкур ҳолат бутун психология фани учун, шунингдек, унинг алоҳида бўлимлари учун ҳам тааллуқлидир. Жумладан, тиббиёт психологияси характери тобора мураккаблашиб бораётганлиги сабабли ҳам тиббиёт соҳасида фаолият юритувчи психологларнинг психологик диагностика билан боғлиқ касбий фаолиятида ҳам тизимли ёндашув ғоялари ва методларини қўллаш долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда психологик диагностика тиббиёт ва соғлиқни сақлаш тизимида иш олиб бораётган психологларнинг асосий касбий фаолияти шакли сифатида намоён бўлмоқда. Тиббий психодиагностика масалалари асаб-руҳий ва психосоматик касалликлар билан хасталанган беморларни даволаш ва реабилитация, шунингдек касалликлар профилактикаси, психологик консультация ва коррекция психотерапия ҳамда ижтимоий реабилитация вазифалари билан чамбарчас боғлиқ [1,2,3,8].

Хар қандай касбий фаолият каби тиббиётдаги психодиагностика ҳам яхлит, интеграциялашган

ҳолда диагностик жараённинг барча бўғимларида узвий ўзаро таъсир ва ўзаро шартланганликда намоён бўлади. Тиббиёт психодиагностикасининг айнан шундай характери шахсни унинг турли ҳаёт шароитларида барча индивидуал-психологик хусусиятларининг кўринишлари билан кенгайтирилган ҳамда психодиагностиканинг айнан шундай характери инсон психикасини тизимли тавсифига мос келади. Бинобарин, инсон психикасини тизимли қараб чиқишга йўналтирилган тиббий психодиагностика инсоннинг энг мураккаб фаолияти сифатида қатнашади ва муносиб баёни ҳамда чуқур таҳлили фақатгина тизимли ёндашув тамойиллари асосида амалга оширилиши мумкин. Тиббиёт психодиагностикасини тизимли ёндашув нуктаи назаридан кўриб чиқиш муаммосининг долзарблиги мазкур илмий-амалий соҳада жуда кўп эмпирик материал тўпланганлиги ҳамда тадқиқотларнинг тобора экстенсив характерга эга бўлиб бораётганлиги билан боғлиқ.

Мазкур соҳадаги билимларни тизимлаштириш, тиббиётда психодиагностик фаолиятнинг умумий назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиш зарурати юзага келди. Бундан ташқари ўтган асрнинг 60-70-йилларида Б.В.Зейгарникнинг патопсихология, А.Р.Луриянинг нейропсихология мактаби, ҳамда В.Н.Мясишевнинг тиббиёт психологияси мактаблари томонидан ишлаб чиқилган ва қўлланилиб келинаётган методология сўнгги йилларда чет эл ёндашувлари билан тўлдириб борилмоқда. Таъкидлаш жоизки, психодиагностик фаолиятнинг алоҳида элементлари (вазифалари, методлари, тамойиллари) психологлар ва клиницистлар томонидан бир неча марта қараб чиқилган [6,8], бироқ мазкур ишлар тарқоқ характерга эга ва билимлар интеграцияси, тиббий психодиагностика ривожланишининг замонавий ҳолати ҳамда истиқболларини чуқур таҳлил қилиш имкониятини бермайди.

Шундай қилиб, норма ва патологияда шахсни яхлит ўрганиш аъъаналарига асосланган тизимли ёндашув тиббиёт психологлари касбий фаолиятининг муҳим тури бўлмиш психодиагностикани ўрганишда ўта долзарб ва зарурият эканлигини кўрсатади.

Клиник медицинада психодиагностикани ташкил этувчи омиллар сифатида синдромал,

* Нарметова Ю. – ЎзМУ катта илмий ходим-изланувчиси.

нозологик ва функционал диагнослар қўйиш, беморларни даволаш ва реабилитация жараёнилари оптимал тактикасини ишлаб чиқиш ҳамда унинг самарадорлигини баҳолаш билан боғлиқ умумий тиббий вазифалар катнашади. Профилактик медицинада эса бундай омил сифатида асаб-руҳий дезадаптация хавфи юқори шахсларни аниқлаш ва касалликдан олдинги, экстремал ва инкирозли вазиятларда руҳиятнинг мослашув-компенсация имкониятларини аниқловчи индивидуал-шахслилик ва социал-психологик омиллар иштирок этади. Тиббий психодиагностика беморларнинг нозологик, ижтимоий, ёшга оид ва бошқа гуруҳларига қўлланилиши билан турли клиник вазиятларда намоён бўлишига кўра полифункционал характерга эгадир. Психологик диагностиканинг клиникадаги асосий вазифаси ахборот(гностик ва прогностик) ва коррекцион, яъни психотерапевтик вазифаларидир. Мониторинг, скрининг ва бошқа оммавий психологик тадқиқотларда тиббий психодиагностиканинг профилактик функцияси амалга оширилади. Клиник патоморфознинг замонавий шароитларида психодиагностиканинг анъанавий вазифалари психиатрик клиникада руҳий патологиянинг кичик тузилмавий шакллари аниқлаш вазифаси билан тўлдирилади (дифференциал диагностика жараёнида интеллектуал, эмоционал, иродавий нуқсонлар даражаси ва тузилмасини ҳамда психиатрик экспертизанинг турли кўринишларини аниқлаш вазифалари).

Психик бузилишларнинг психодинамик ва биопсихосоциал моделларининг тан олинishi-клиник психодиагностиканинг вазифалар доирасини аҳамиятли даражада кенгайтиради ва уни шахс мослашув-компенсатор заҳираларини ўрганиш ҳамда беморлар психосоциал характеристикалари асосида даволаш самарадорлигини олдиндан айтиб бериш марказига айлантиради.

Соматик клиникада психодиагностика психосоматик патология ривожланишига таъсир этувчи психосоциал омилларни, беморларнинг соматоген хавфга нисбатан муносабатини, шунингдек «касалликнинг ички кўриниши» касалликни енгилдаги усуллар ва шахсдаги заҳираларни аниқлашга қаратилади. Тизимли ёндашув нуқтаи назаридан тиббий психодиагностика предмети ўзаро бир-бири билан боғлиқ психиканинг когнитив, эмоионал-аффектив, мотивацион-иродавий ва бошқа соҳаларига мансуб функциялар, ҳолатлар, хоссаларни ўз ичига олади.

Асаб-руҳий бузилишларда билиш фаолиятини тадқиқ этиш соҳасида психодиагностик методларнинг ностандарт мустакил синфи юзага келдики, улар синалувчи томонидан бажарилган экспериментал топшириқларнинг натижасини эмас, балки тафаккур ва бошқа билиш вазифаларини ечишнинг бориши, шунингдек тадқиқот жараёнида синалувчи ҳулқ-атворининг ўзига хослиги, мотивациясини таҳлил қилиб беради.

Функционал синов тамойили асосида шаклланган мазкур методикалар синфи Москва Давлат университети “Пато-ва нейропсихология” кафедрасида ишлаб чиқилган ҳамда клиникада

психик фаолиятни экспериментал тадқиқ этишининг ягона мақбул ва муносиб йўли сифатида эътироф этилган эди. Шахсни диагностика қилиш соҳасида тиббиёт анъаналарига асосланган методологик изланишлар шахс мавжудлигининг тарихий жабҳасини, унинг психогенезини ўрганишнинг асосий предмети сифатида биографик ёндашувни ривожлантиришга олиб келди. Бундай ёндашув айниқса В.Н.Мясишев томонидан шахсни аҳамиятли муносабатлар тизими сифатида ўрганиш таклифи билдирилгандан сўнг янада долбзарб бўлиб қолди. Ўзининг кейинги тараққиётини биографик метод Б.Г.Ананьев ва унинг издошлари томонидан инсонни индивид, шахс ва индивидуаллик сифатида комплекс психологик ўрганиш тизимида қараб чиқила бошланганидан кейин намоён қилди. Шундай қилиб, шаклланиш ва ривожланишнинг мураккаб йўлини босиб ўтган тиббиёт психодиагностикаси беморларни психологик тадқиқ этишда ўз методологик тамойилларига ҳамда экспериментал ва клинк-психологик тадқиқот методлари тизимига эга бўлди. Тиббиёт психодиагностикасининг ҳозирги замонда ривожланиши унинг кейинги тараққиёти ва клиник психодиагностикаси жаҳон тизимига интеграциясини тақозо этади.

Таъкидлаш жоизки, чет элларда, хусусан Ғарбда клиник психодиагностиканинг ривожланиш тенденциялари тиббиёт (жумладан неврология ва психиатрия) ва клиник психология ривожланишининг умумий қонуниятларини акс эттиради. Сўнгги пайтларда тадқиқотчилар қизиқишлари катта нозологик шакллардан алоҳида психик бузилишларга (масалан жароҳатдан кейинги стресс бузилишлари, хавотирланиш бузилишлари) ўтиб бораётганлиги сезилмоқда, анъанавий клиник-феноменологик ёндашув сезиларли тарзда ўз ўрнини когнитив ва нейрофанлар билан боғлиқ субъектив ёндашувларга бўшатиб бермоқда. Шу тарика илгари устунлик қилган назарий моделлар янги, клиник шаклланган конкрет бузилишлар билан боғлиқ назариялар билан янгиланди. Бундай вазиятда диагностика кўпроқ даволаш ва реабилитацияга йўналтирилганлигини кузатишимиз мумкин.

Умуман олганда, замонавий клиник психодиагностика ривожланишининг асосий тенденциялари таҳлили унинг фан ривожланиш хусусиятлари ва ижтимоий амалиёт эҳтиёжлари билан алоқадорлигини кўрсатмоқда. Ҳозирги пайтда мазкур тенденциялар бутун дунёда бир томондан клиник психологлар касбий компетентлиги соҳаси кенгайишини акс эттираётган бўлса, бошқа томондан клиник психодиагностиканинг тобора объектив методларга суянишини кўрсатмоқда.

Бир қатор муаллифлар [4,7,8] психиатрик клиникада психологик диагностиканинг анъанавий вазифаларини ажратиб кўрсатадилар: дифференциал диагностика учун маълумотлар йиғиш, экспертизанинг турли кўринишларида (суд, ҳарбий, меҳнат) интеллектуал, эмоционал, иродавий нуқсонлар даражаси ва тузилмасини аниқлаш, олиб борилаётган терапия учун психик бузилишлар динамикасини баҳолаш, врач-психиатр томонидан

амалга ошириладиган клиник диагностикани аниқлаш учун.

Кўрсатилган вазифалар тарихий жабҳада таҳлил қилиб чиқилган, бу эса клиник-психологик диагностика учун маълумотлар олишнинг умумий вазифаси ўз долзарблигини бугунги кунда ҳам сақлаб қолганлиги, бироқ янги мазмун ва вазифалар билан тўлдирилаётганлигини билдиради. Янги психодиагностик вазифаларнинг кейинги гуруҳи руҳий бузилишларнинг этиопатогенетик механизмлари ҳақидаги тасаввурларнинг ўзгариши билан боғлиқ. Жумладан, анъанавий конституционал-биологик ёндашувга касал-ликларнинг юзага келиши ва кечишига психо-динамик ёндашув нуқтаи назари қарши қўйилади. Бундай вазиятларда психодиагностиканинг асосий вазифалари доирасига оилавий муносабатлар (ота-она ва фарзандлар ўртасида шаклланган илк муносабатлар), турлитуман макро- ва микросоциал стрессор-омиллар, шахснинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ундаги мослашув-компенсация механизмлари киритилади.

Депрессив бузилишлар вазиятида эса юкори аҳмиятга эга бўлган диагностик омилларни аниқлаш вазифаси (ўзини ўзи баҳолаш тизимининг бузилиши ва даражасининг пасайиши, реакцияларнинг интропунитив характери ва х.к.) беморлар когнитив соҳасини ўрганиш вазифалари билан тўлдирилади. Бунинг сабаби шундаки, А.Бек фикрига кўра, депрессив бузилишлар келиб чиқишининг замонавий концепциялари асосида когнитив бузилишлар ётади. Эмоционал бузилишлар ривожланишининг когнитив механизмлари ҳақидаги фикрлар депрессив беморларнинг самарасиз копинг хулқ-атвори ҳақидаги тасаввурлар билан уйғунлашиб кетади.

Неврологик клиникада гипсико диагностиканинг асосий вазифалари ўрганилаётган патологиянинг характери билан белгиланади. Мазкур вазиятда психодиагностиканинг вазифалари нейропсихология билан чамбарчас боғлиқ, яъни бош миёдаги бузилиш ўчоғи туфайли юзага келадиган психик фаолият бузилишларини аниқлашдан иборат. Дифференциал диагностика данейропсихологик тадқиқотлар беморлар билан коррекцион ва реабилитация тадбирларини ташкил этишда нейропсихологик усуллардан фойдаланиш назарда тутилади.

Соматик касалликлар клиникасида психодиагностик тадбирларни ташкил этиш масаласига

келсак, унинг аҳамияти касалликларнинг келиб чиқиши ва даволаш жарёнида бемор шахси ҳамда ижтимоий-психологик омиллар ролини аниқлаш билан белгиланади. Бунда беморнинг ўзидаги хасталикка ва унинг оқибатларига қандай муносабатда бўлиши билан боғлиқ соматогенва-психоген таъсирларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Асосий эътибор беморнинг психик ҳолатига, унинг интеллектуал ва эмоционал компонентларига, шунингдек бемор шахси соҳасидаги ўзгаришларга қаратилиши лозим. Бир қатор мутахассислар фикрига кўра, бундай ҳолатларда адекватпсихологик диагностика, гарчи унинг методологик пойдевори ҳозирги кунга қадар тўлиқ ишлаб чиқилмаган бўлса-да, мураккаб соматопсихик ва психосоматик ўзаро муносабатларни ҳисобга олиши керак,

Навбатдаги вазифа шахснинг касаллик шароитига психологик мослашуви масалалари билан боғлиқ. Мазкур вазифа ўз ичига беморларнинг ҳимоявий-енгиш хулқ-атвори хусусиятларини ҳам қамраб олади. Хасталикни психологик енгиланинг ноадекват усулларини аниқлаш ва бартараф этиш психолог фаолиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Замонавий тиббиёт психологиясида ўртага ташланаётган муҳим вазифалардан яна бири бемор ҳаёт даражасини ўрганишдир. Мазкур вазифа беморни нафақат жисмонан даволаш, балки унинг руҳий-маънавий ва ижтимоий мукамаллигини ошириш вазифаси билан боғлиқ. Тиббий клиникаларда фаолият юритадиган психолог учун беморнинг касаллик шароитидаги қадриятлар тизимини аниқлаш жуда муҳим ва бу вазифани мукамал адо этиш психологик коррекция ва социал реабилитация усулларини танлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга

Шундай қилиб, таъкидлаш жоизки, соматик клиникада психологик диагностикани ташкил этиш вазифаси тизимли бирликни тақозо этади. Мазкур вазифалар касалликларнинг келиб чиқиши, кечиши ва даволанишига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, инсон психик фаолиятининг касаллик таъсири остида ўзгариши, беморнинг ўз касаллигига муносабати, шунингдек, шахснинг касалликка психологик мослашуви, касаллик вақтида ҳаёт даражасини сақлаб қолиши ёки тиклаш имкониятларини аниқлашга хизмат қилиши зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968. – 340 с.
2. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. – М.: Наука, 1979. С.454
3. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, 1988. С. 268
4. Вассерман Л.И., Щелкова О.Ю. Медицинская психодиагностика: Теория, практика, обучение. – СПб. – М.: Академия, 2003. С.736
5. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. – СПб.: изд-во СПбГУ, 1999. С. 1023
6. Иовлев Б.В., Карпова Э.Б. Психология отношений: концепция В.Н. Мясищева и медицинская психология. – СПб.: Сенсор, 1999. С. 76
7. Николаева В.В., Арина Г.А. Клинико-психологические проблемы психологии телесности // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 1. – С. 119–126.
8. Щелкова О.Ю. Психологическая диагностика в медицине//автореф. дисс. доктора психол.н. М., 2009. Б.34

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждены вопросы системного подхода в организации психодиагностической деятельности психологов-специалистов, работающих в медицинских учреждениях. Проанализированы сущность, методологические и методические принципы системного подхода. Рассмотрены функции психодиагностических мероприятий в медицине в зависимости от нозологий заболеваний. Интерпретированы роль и перспективные задачи психодиагностики в возникновении, течении и реабилитации болезней.

Ключевые слова: системный подход, психика, психологическая диагностика, психосоматика, соматопсихика, психокоррекция, заболевание, больной, отношение к болезни, деятельность психолога, качество жизни, индивидуально-психологические особенности.

RESUME

In the article discussed the issue of systematic approach of psychologist specialists who are working in the medical establishment for organize psycho diagnostic. It is analyzed a core of systematic approach, methodological and methodical principles. In medicine function of actions explored according to the nozologik description of various diseases. The origin of psycho diagnostic diseases, in the development and rehabilitation processes analysis of the role and future functions.

Key words: a systematic approach, psyche, psychological diagnostic, psychosomatic, somatic psyche, psyche correction, diseases, patient, attitude to the disease, psychological activity, the level of life, individual psychological peculiarities.

BOLALAR VA O'SMIRLARDA NEGATIVIZMNING NAMOYON BO'LIH SABABLARI

Otaxonova S.T. *

REZYUME

Maqolada bolalar va o'smirlar xulq-atvorida kuzatiladigan negativizm, qaysarlik va o'jarlik holatlari va ularning yuzaga kelish sabablari haqida so'z boradi. Shuningdek, bola shaxsi shakllanishida oiladagi shaxslararo munosabatlar va yosh xususiyatlari bilan bog'liq jihatlari, ular bolalar xulq-atvori va emotsional sohasida keskin o'zgarishlarni yuzaga keltirishi xaqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: yosh inqirozi, negativizm, agressivlik, itoatsizlik, qaysarlik, o'jarlik, emansipatsiya, bola shaxsi, munosabat, xulq-atvor.

Prezidentimiz Islom Karimov: "Vatanimiz kelajagi, xalqimizning ertangi kuni, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori avvalambor farzandlarimizning unib-o'sib, ulg'ayib, qanday inson bo'lib hayotga kirib borishiga bog'liqdir..." - deya bola shaxsi shakllanishida oila va muhitning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlab o'tadi. [1]

Bola shaxsi shakllanishida oiladagi shaxslararo munosabatlar va yosh xususiyatlari bilan bog'liq shunday jihatlari mavjudki, ular bolalar xulq-atvori va emotsional sohasida keskin o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bolalar va o'smirlar bilan o'zaro munosabatlarida ota-ona va pedagoglar, ko'pincha, ulardagi qaysarlik, negativlik va o'jarlikdan shikoyat qiladilar. Negativizm, o'jarlik va qaysarlik bolalar va o'smirlarning xarakter xususiyatlari, shaxs sifatleri shakllanishiga jiddiy ta'sir etuvchi omillardan bo'lib, bu masalaga jiddiy e'tibor qaratish zaruratini taqozo etadi.

Bolalarning atrofdagilarga nisbatan negativ munosabatlari, asosan, uch jihat da namoyon bo'ladi:

- Qaysarlik;
- O'jarlik;
- Negativizm.

Qaysarlik – bolaning biror narsani juda kuchli istagani uchun emas, balki o'sha narsani so'ragani uchun qat'iyat bilan talab qilib olish reaksiyasi, ya'ni o'zining shaxsiy qaroriga munosabatidir. [4]

A. I. Zaxarov qaysarlik yuzaga kelishining bir necha sabablarini aniqlagan. Olim bolalardagi qaysarlikning yuzaga kelish sabablarini bosh miya yarim sharlarining rivojlanishi, oliy nerv faoliyatidagi funksional buzilishlar, diqqatning o'ta qo'zg'aluvchanligi va beqarorligi kabilar bilan tushuntirishga harakat qiladi. Uning kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, bolalarning qaysarliklaridan ko'proq bolalarni o'z buyruqlari va talablariga so'zsiz itoat etishlari zarur deb hisoblovchi ota-onalar yoki tarbiyachilar shikoyat qilar ekan.

"O'jarlik – atrofdagi odamlarning maslahatlari, iltimoslari, ko'rsatmalari va aqliy mushohadalariga qarshilik ko'rsatishdan iborat shaxs illati. O'jarlik odamning o'z bilganidan qolmaslikda, shaxsiyat-parastlarcha intilishida namoyon bo'ladi. U g'azab, jahl, qasos olish, ko'ngil og'rish tuyg'ulari tufayli yuzaga kelishi mumkin. Odamning tashabbuskorlik, mustaqillik xislatlarining qandaydir sabablar ta'sirida poymol qilinishiga norozilik ham o'jarlikni keltirib chiqaradi. O'jarlik odamlar davrasida o'zini o'zi tan oldirish, tanitish istagiga hamohang xulq-atvor shakli. O'jarlik, ko'pincha, jahldor, alamzada, shijoatkor kishilarda yuzaga keladi. Bolalar va o'smirlarda o'jarlikning

paydo bo'lishiga asosiy sabab – turmushdagi noqulay shart-sharoitlar, tarbiyaviy ta'sirning zaifligi ularning ehtiyojlarini qondirmaslik, o'zaro munosabatlarda qo'pollik, hamiyatiga tegish omillari va boshqalar. Ular haq-huquqlarining poymol etilishi, jismoniy va aqliy kamoloti kamsitilishi o'jarlik sari yetaklaydi. O'smirlarning, ko'pincha, noo'rin asossiz qarorga kelishi fe'l-atvorining illatiga aylanib qolish xavfini tug'diradi. O'jarlikni bartaraf etishni shaxsning o'zi anglab yetsa, ijobiy o'zgarish, illatni yo'qotish imkonini yuzaga keladi." [2]

"Negativizm" atamasi inglizcha "negativizm", lotincha "negatio" rad etish, inkor etish so'zlaridan olingan bo'lib, shaxsning ma'lum talablarga nisbatan ko'r-ko'rona qarshilik ko'rsatishini bildiradi. Subyektning ma'lum talablarga, murojaat shakllariga, turli munosabatlarga u yoki bu ijtimoiy guruhning kutilmalariga qo'shilmasligi, mazkur guruhga nisbatan qat'iy e'tirozi, inkor etishi yoki biror shaxsni rad etishi negativizmning psixologik asosi hisoblanadi. Negativizm yosh inqirozlari va depressiv holatlarda kuzatilishi mumkin.

Bu alomatlarining yaxlit namoyon bo'lishi bolada emansipatsiya taassurotini hosil qiladi: go'yo ilgari kattalar bolani qo'ldan yetaklab yurgan, endi esa unda o'zi mustaqil yurish istagi paydo bo'lgan. Tadqiqotchilar tomonidan bu holatlar inqirozning xarakterli xususiyati deb ta'kidlanadi.

Negativ munosabatlarning aktiv (faol) va passiv (nofaol) shakllari mavjud.

Aktiv (faol) negativizm verbal va jismoniy agressivlikda, qarama-qarshi harakatlarda, namoyishkor xulq-atvorda, ijtimoiy muhitga qarshi qaratilgan hatti-harakatlarda va deviant xulq-atvorda namoyon bo'ladi. Negativ munosabatning bu turi, ko'pincha, o'smirlarda kuzatiladi.

Passiv (nofaol) negativizm rad etish, faoliyatsizlik, ishtirok etmaslikda ifoda etiladi. Bunda bola boshqalarning talablariga shunchaki e'tibor bermaydi.

Bolalar negativizmi ota-onalarga, o'qituvchi (tarbiyachi)larga, tengqurlarga qarshi isyon, ularni rad etish bo'lib, asosan, yosh inqirozlarida kuzatiladi.

Bolalik davri bu inqirozlarga eng boy davrdir. Olimlar tug'ilgandan o'spirinlik davriga qadar inqirozlar namoyon bo'ladigan 5 ta bosqichni ko'rsatadilar:

1. Chaqaloqlik davri;
2. 1yosh davri;
3. 3 yosh davri – "Men o'zim" inqirozi;
4. 7 yosh davri;

* Otaxonova S.T. – Andijon viloyati XTXQTMOI o'qituvchisi.

5. О'смирлик davri.

Yosh inqirozlari deganda, biror yosh bosqichidan keyingi bosqichga o'tishda kognitiv sohaning o'zgarishi, kayfiyatning keskin tushishi, agressivlik, nizolarga moyillik, intellektual va ishlash qobiliyatining susayishi kechadigan jarayonlar tushuniladi. Negativizm barcha yosh inqirozlarida namoyon bo'lmaydi. U ko'proq 3 yoshda va o'smirlikda kuzatiladi.

U holda negativizmni ikki bosqichga ajratish mumkin:

- 1-bosqich – uch yosh davri;
- 2-bosqich – o'smirlik davri.

Hayotiy ehtiyojlarning uzoq vaqt davomida qondirilmasligi natijasida frustratsiya rivojlanib boradi va bolada psixologik diskomfortni yuzaga keltiradi. Bolalarda, ayniqsa, o'smirlarda bu holatning o'rnini to'ldiruvchi salbiy emotsional munosabatlar, jismoniy va verbal agressiya kuzatiladi.

Negativ munosabatlar namoyon bo'ladigan birinchi bosqich – uch yosh inqirozi davri “Men o'zim” inqirozi davri deb ham ataladi va bolaning mustaqil harakat qilishi, o'zi xohlaganini tanlash istagini ifoda etadi. Maktabgacha yosh davrining bu bosqichida yangi soha – irodaviy sifatlar shakllanish jarayoni boshlanadi. Bola kattalarning ishtirokisiz mustaqil harakatlarni amalga oshirishga intiladi, biroq bu istaklar real imkoniyatlarga har doim ham mos kelavermaydi va negativizmni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bola boshqalarning, ayniqsa, kattalarning buyruqlarini bajarishdan bosh tortadi, o'zining qarshiligini yaqqol namoyon etadi. Bu davrda bolaning avtonomiyasiga qarshi munosabat bildirish qat'iy man etiladi. Kattalar bolaga o'z xayollari, fikrlari bilan yolg'iz qolish, mustaqil xatti-harakatlarni bajarish imkoniyatini berishlari lozim. Agar ota-onalar bolaning mustaqil xatti-harakatlariga doimiy qarshilik ko'rsatsalar, bu bolada nomustaqillikni shakllanishiga va bolada kattalarga nisbatan negativ munosabatlarning o'sishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunda oilaviy muhit va ota-onalarning mazkur masala yuzasidan qanchalik bilimlarga egaligi ham katta ahamiyatga ega.

7 yosh davrida ham negativizm, qaysarlik va o'jarlik kuzatilishi mumkin. Bu bosqichdagi negativlik 3 yosh va o'smirlik davri inqirozlaridagi kabi yaqqol namoyon bo'lavermaydi.

O'smirlik davri bolaning hayotidagi eng sezitiv davr bo'lib, ayrim bolalarda yosh inqirozi yaqqol namoyon bo'lsa, boshqa bolalarda bu holat kuzatilmaligi ham mumkin. O'smirlar negativizmi bola yashayotgan muhit, oilaviy tarbiya uslubi hamda ota-onalarning xulq-atvoriga uzviy bog'liqdir. Agar bola

oilada doimiy nizolar, zararli odatlar, agressivlik va hurmatsizlik qurshovida tarbiyalansa, atrofdegilarga nisbatan negativ munosabat, albatta, o'zini namoyon qiladi.

O'smirlik davri inqirozi intellektual faoliyatning tushishi, diqqat jamlanishining sustlashuvi, ishlash qobiliyatining zaiflashuvi, kayfiyatning keskin tushishi, xavotirlanish va agressivlikning kuchayishida namoyon bo'ladi. Qiz bolalarda negativizm o'g'il bolalarga nisbatan ertaroq kuzatilishi mumkin. L. S. Vigotskiyning tadqiqotlariga ko'ra, qiz bola o'smirlarda negativizm fiziologik jarayonlar bilan bog'liq tarzda kechadi va ko'pincha, passiv shaklda namoyon bo'ladi. O'g'il bolalarda negativizm jismoniy agressivlikda ko'proq namoyon bo'ladi. O'smirlar xulq-atvori, emotsional holatlari tez o'zgaruvchan bo'lib, bir necha daqiqa ko'tarinki kayfiyatda yurishlari va birdaniga kayfiyatlari keskin tushishi mumkin. Bunday o'smirlarning o'zlashtirishi past, o'qituvchi va ota-onalar bilan qo'pol munosabatda bo'lib, talab va me'yorlarga bo'ysunmaydilar. O'smirlardagi negativizm bir necha oydan bir yilgacha davom etishi yoki umuman namoyon bo'lmasligi mumkin. Negativizm davomiyligi o'smir shaxsining individual psixologik xususiyatlariga bog'liqdir.^[3]

Ta'kidlash joizki, o'smirlik davri, nafaqat, psixologik, balki fiziologik o'zgarishlar davri ham bo'lib, o'smir organizmidagi jarayonlar bir maromda kechmaydi va bu asabiylilikni, emotsional qo'zg'aluvchanlikni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ota-onalar farzandlar bilan muloqot jarayonida avtoritar uslubdan voz kechib, demokratik munosabatni shakllantirishlari zarur. Bolalar bilan muloqotda “Yo'q” so'zini ishlatmasliklari, bu so'z o'rniga bolaga tanlov imkoniyatini berishlari, uning istak-xohishlarini tushunishlari va hisobga olishlari lozim. Agar bola maqtovga loyiq ish qilsa, buni, albatta, rag'batlantirish lozim. Farzandlar bilan munosabatlarda gina saqlamaslik kerak. Bolani qaysarlikda ayblashdan avval ota-onalarning o'zlari ham buni namoyon etmayotganligi haqida ham o'ylab ko'rishlari muhim. Farzandlar bilan birga o'ynash, shuningdek, ularga boshqa bolalar bilan muloqotga kirishish imkonini berish ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga zamin yaratadi. Bolalarga mehribon, samimiy va xushmuomalada bo'lish va hech qachon kuch ishlatmaslik lozim. Shundagina, bolalardagi negativlik, o'jarlik va qaysarliklarni bartaraf etishga yoki ularning oldini olishga erishish mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 1 б.
2. Ўзбекмиллий энциклопедияси, 10-том, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2005.
3. Выготский Л. С. Проблема возраста // Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т.4. - М.: Педагогика, 1984.
4. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребёнка. М. Просвещение, 2006.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины проявления негативизма и упрямства в поведении детей и подростков, также как и личность ребенка в семейных и личных отношениях в формировании конкретных аспектов поведения детей.

Ключевые слова: возрастной кризис, негативизм, агрессивность, непослушание, упрямство, строптивость, эмансипация ребенка, личность, отношение, поведение.

RESUME

The article describes the reasons of appearance negation and obstinacy in child's and teenager's behavior. As well as the formation of the personality of the child in the family and personal relationships, and specific aspects of their children's behavior, and emotional about the cause fundamental changes in the field of discussion.

Key words: age crisis, negation, aggression, disobedience, obstinacy, refractoriness, emancipation, the child personality, attitude, behavior.

НУТҚИЙ ФАОЛИЯТДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУЛОҚОТ ШАКЛЛАРИ

Очилов З.С. *

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада муаллиф мактаб амалиётида ва педагогик фикр тарихида ўқитувчининг маҳорати масалалари, ўқув –тарбия жараёнида педагогик мулоқот маҳорати, педагогик тажриба ва уни татбиқ этиши маданияти асосларини ёритиб берган.

Калим сўзлар: “Таълим тугрисидаги қонун”, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, тарбия, тарбия жараёни, таълим тизими, мулоқот, нотиклик санъати, педагог, интеллект.

Мулоқот - икки ёки ундан ортиқ шахснинг бир-бирига қаратилган оғзаки ёки ёзма нутқи. Оғзаки ҳамда ёзма нутқ оғзаки ёки ёзма матн шаклида ифодаланади. Мулоқот шахслараро ўзаро фикр алмашилиш воситасидир. Мулоқот матни эса икки ёки ундан ортиқ шахснинг матн воситасида ўзаро фикр алмашилиш шаклидир.

Ўқувчиларнинг мулоқот матни яратиш кўникмаларини ривожлантириш биринчи навбатда, уларнинг фаолиятини индивидуаллаштириш имконини беради. Қолаверса, мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга кўмаклашади. Ўқувчилар мулоқот матнини яратиш кўникмасини такомиллаштириш жараёнида фикрни изчил баён қилишга одатланиб борадилар. Мулоқот кўникмаларининг ривожланган даражаси ўқувчида шаклланган нотиклик санъати элементларида намоён бўлади. Нотиклик санъати, яъни риторика – ўқувчининг бадиий даражада ифодаланган ёзма ҳамда оғзаки нутқи демакдир. Риторика ўз хусусиятига кўра насрий нутқ ҳисобланади. Унинг таркибига шахснинг оғзаки мулоқоти билан бир қаторда ёзма насрий мулоқот матни ҳам киради. Риторика, яъни ёзма насрий мулоқот матни ўз таркибига қуйидагиларни камраб олади: фикр ифодалаш учун зарур бўлган материални излаб топиш ва тўплаш, уларни изчил тизимга солиш ва жойлаштириш, ўз фикрини далилларга таяниб сўз билан ифодалаш: бунда сўзларни танлаш, уларни мантикий жиҳатдан бириктириш, услубий нуқтаи назардан равлонликка эришиш, оғзаки мулоқотда маълумотларни ёдлаш, сўзларни тўғри талаффуз қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Ўтмишда болаларга ёшлиқдан бошлаб нотиклик санъати, яъни олий даражадаги мулоқот кўникмаларини ҳосил қилувчи риторика мактаблари мавжуд бўлган. Бошланғич ўрта ва грамматик мактабдан сўнг, Римда чиройли сўзлаш санъати, нотиклик маҳоратини эгаллаш ўргатилган. Уларда нотиклик санъатидан ташқари ёш нотикларнинг дунёқараши-ни шакллантиришга ёрдам берадиган турли фанлар, хусусан, риторика, ҳуқуқшунослик, тарих, адабиёт, фалсафа ўқитилишига эътибор қаратилган. Марк Туллий Цицерон ва Марк Фабий Квинтилианларнинг “Нотиклик санъати бўйича ўғитлар” китоби Римни бошқаришда фойдаланиладиган асосий қўлланма ҳисобланган. Нотиклик санъати Шарқда ҳам жуда ривожланиб, болаларга ёшлиқдан ўргатилган. Кўпчилик зиёлилар, зодагонлар яхши нотик бўлганлар.[2] Эл олдига чиқиш, айниқса, жума намози, ҳайит, навруз кунлари, мамалакатлараро уруш бошлангандаги йиғинлар ва бошқаларда яхши нутқ сўзлаш, мулоқот матнлари йўллаш

анъанага айланган. Нотиклик санъати ижтимоий, бадиий-эстетик ҳамда педагогик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгаллиги туфайли узоқ йиллар давомида тараққий этиб келган. Демак, давлат ва жамиятнинг ривожланишида шахслараро мулоқот муҳим аҳамиятга эга экан. Лекин сўнгги вақтларда бу муҳим ижтимоий-педагогик ҳодисага эътибор ва қизиқиш анча пасайди. Буни мавжуд дарслик ва ўқув қўлланмалари таҳлилида ҳам яққол кўрдик. Амалдаги дарсликларда берилган топшириқлар ўқувчиларнинг мулоқот матни яратиш кўникмаларини етарлича шакллантира олмайди.

Бу ўринда асосан реферат, тавсифнома, иншо, оддий матн, хабарнома яратишга оид топшириқлар берилган. Улар ўқувчиларнинг мулоқот матни яратиш кўникмаларини тўлақонли шакллантириш имконини бермайди.

Ўқувчиларда мулоқот матни яратиш кўникмаларини вужудга келтириш ва буни амалда исботлаш давр талабига мос келувчи ниҳоят муҳим педагогик муаммолардан биридир.

Мулоқот матнини шакллантириш мураккаб жараён бўлиб, бу далилларни ҳисобга олиш, хомаки нусха тузиш, далилларни танлаш, матнни лойиҳалаш, матннинг дастлабки кўринишини тузиш ҳамда яратилган мулоқот матнини таҳрир қилиш босқичларидан иборат. Мазкур матнлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиш билан бирга маълум даражада шаклланган мулоқот кўникмалари иштирокини тақозо этади.

Мулоқот матни идрок ва зехн маҳсулидир. Шунга кўра матн далиллари жамланади (фаолиятнинг мазмуни ифодаланади) ҳамда фикрлар изоҳланади (фаолиятнинг йўналиши кўрсатилади).

Нутқий, мантикий ва ижодий омиллар мулоқот матнининг асосини ташкил қилади. Мулоқот матни ягона мазмун атрофида ўзаро мантикий изчилликда мужассамлашган, ёзма ҳамда оғзаки кўринишларга эга бўлган яхлит бутунликдир.

Шунинг учун ҳам биз ишимизнинг кейинги саҳифаларида ўқувчиларнинг мулоқот матни яратишга оид кўникмаларини шакллантиришнинг психологик-дидактик асосларини баён қилишга ҳаракат қиламиз. Ўқувчилар нутқ фаолиятининг ривожланишидаги руҳий асослар тил ва нутқ бирлигининг психологик босқичлари билан тафаккур ривожланишидаги ўзига хос томонларнинг ўзаро муносабати масаласи дидактикада бир қадар тадқиқ қилинган муаммолардан бири бўлсада, бироқ мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантиришнинг психологик имкониятларини аниқлаш ўз

* Очилов З.С. – НавДПИ ўқитувчиси.

ечимини кутаётган муаммолардан ҳисобланади. Чунончи, ўқувчининг мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантиришда интеллект (етук шахс)нинг руҳияти, бола тафаккурининг тараққиёти, мантикий операцияларнинг психологик тараққиёти, тафаккур психологияси, интелекtnинг идроки, сенсо-мотор характердаги интеллект ва кўникма, тафаккурнинг шаклланиши, интуиция ва кўргазмали тафаккур, интеллектуал ривожланиш-нинг ижтимоий омиллари, интеллект имконият-ларининг таснифи, тафаккур психологиясининг интерпритацияси (талқини), мантиқ ва психология, кўникма ва интеллект, шахснинг ақлий ривожланиш даражасини аниқлаш, индивидуал интелекtnинг ижтимоий жиҳатдан шаклланиши, мантикий фикр таркибининг психологик тараққиёти каби психологик ёндашувларга таяниш мақсадга мувофиқдир. [8]

Лекин мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантириш жараёнининг мазмунини белгилашда инсоннинг фикр ифодалаш имконияти ва унинг тафаккури орасидаги алоқадорлик, шахс тафаккурининг характери ва фикрлаш эҳтиёжи билан ўқувчининг мулоқот матни яратиш имконияти орасидаги мутаносиблик ҳисобга олинмаган. Психологик-педагогик сирага кирган йирик тадқиқотларда боланинг ёш ва тараққиёт даражаси, унинг руҳий ҳолати билан боғлиқ тарзда фикрлаш хусусияти тўрт босқичга бўлинади:

1. Икки-уч ёшли болалар сенсо-мотор характерда тафаккур қиладилар.

2. Тўрт-етти ёшли болалар оператив (тезкор) кўргазмали характерда тафаккур юритадилар.

3. Саккиз-ўн бир ёшли болалар аниқ операцияларни бажаришга мойил бўлиб, аниқ фикрлайдилар.

4. Ўн икки-ўн олти ёшли болалар абстракт (мавхум) характердаги ҳукмлар чиқаришга мойил бўлиб, ўз фаразларини баён қилишга интиладилар. Ўқувчилар бу даврда юқори ҳиссий кайфият воситасида мулоқот матнларини яратишга мойил бўладилар. Бу матнлар кўпинча бир қадар юқори бадиий-эстетик қимматга ҳам эга бўлади. Баъзан улар барча ҳиссиётларини матн орқали ифодалашга интиладилар.

Шу билан бир каторда, таълим мазмуни доирасида мулоқот кўникмалари тизимини белгилашда шахснинг ижтимоий жиҳатдан шаклланиш асосларига таяниш муҳим аҳамиятга эга. Бунда ўқувчининг фикр баён қила олиш хусусияти ва даражаси, мулоқотдошининг фикрини англаш имконияти, жамият аъзолари билан мулоқот қилиш эҳтиёжининг ривожланиш кўлами ва бошқалар ҳисобга олинishi лозим. Мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантириш учун ўқувчидан чуқур мантикий мушоҳада юритишни такозо қиладиган машқларни бажаришни талаб қилиш мақсадга мувофиқдир.

Тарихий жараён ва ҳодисаларнинг ёритилганлиги, авлод- аждодларимизнинг маданияти, тарихи ҳамда классик асарларнинг тилини англаш, ўз фикрларини бадиий тарзда ифодалаш, ижод қилиш, чиройли ва таг маъноли, баъзан истехзоли, ҳазил-мутойиба маъносини ифодаловчи сўзларни

қўллашга кўпроқ эҳтиёж сезадилар. Турли аския, макр ва қочиримларнинг маъносини англашга интиладилар. [7]

Юқорида келтирилган илмий далиллар асосида хулоса қилиб айтиш мумкинки, психологик асосларга таянган ҳолда ўқувчиларда мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қиладиган дидактик имкониятлар ўқув-билув жараёнининг мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилишини таъминлайди.

Ўқувчини мустақил фикрлашга ўргатиш асосида унинг мулоқот қилиш, мулоқот матни яратиш кўникмалари таркиб топиб боради. Шунга кўра ўқувчиларга ўзбек тилининг луғавий бирликлари, грамматик воситалари, синтактик бирликларини уларнинг ифода ва мазмун бирлиги асосида изчил тизимга солган ҳолда ўргатиш лозим. Ушбу жараёнда ўқувчиларнинг мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Бунинг учун ўқувчининг мустақил, мантикий фикрлаш фаолияти узлуксиз ривожлантирилиб борилиши лозим. Мантикий фикрлашни ривожлантириш, мулоқот матни яратиш кўникмаларини шакллантиришда ўқувчида мавжуд бўлган сўз бойлиги муҳим аҳамиятга эга. Сўз инсонлар орасидаги мулоқот маданиятини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчилар жамоаси билан муомала купинча суҳбат, маъруза, ахборот ва хоказолар шаклида бўлади. Ўқувчилар диққатини ўзига жалб этиш, суҳбатни қандай ташкил этиш биринчи навбатда педагогнинг нутқий фаолиятига боғлиқ.

Ўқувчиларнинг коммуникатив саводхонлигини ривожлантиришнинг муҳим омил-ларидан бири, уларда боғланишли нутқ воситаларини ёзма ва оғзаки шаклда ярата олиш кўникмаларини ҳосил қилишга қаратилган тизимни белгилашдан иборатдир.

Ўқув-билув жараёнида ўқувчиларда мулоқот матни яратиш кўникмасининг юқори даражада шаклланишини таъминлаш учун бу кўникмалар қандай аҳамият касб этиши, мулоқот матни яратиш билан боғлиқ бўлган шахс эҳтиёжлари кўламини аниқлаш лозим. Ўқувчи мулоқот матни яратиш учун муҳим бўлган далилларни тўплаш, фикр англаш ва фикр ифодалаш, жамият аъзолари билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжини қондиришга қаратилганлигини чуқур ҳис этиши зарур. Она тили, тарих, давлат ва ҳуқуқ асослари, иқтисодий таълим асослари, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари ўқув фанларидан бериладиган билимлар, ҳосил қилинадиган кўникмалар ҳам худди шу мулоқот матни яратиш кўникмасини ривожлантиришга хизмат қилмоғи лозим. Одатда бизда ўқувчининг ёзма нутқини ривожлантириш билан фақат она тили ва адабиёт дарсларида шуғулланилади. Ваҳоланки, юқорида биз тилга олган барча ўқув предметларини ўзлаштириш орқали ўқувчи жуда бой далилий материал тўплайди. Агар бу материаллардан ёзма нутқида фойдаланмаса, далиллар жуда тез унинг ёдидан кўтарилади. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг мулоқот матни яратиш кўникмасини

барча дарсларда баробар ривожлантиришга кучли эҳтиёж сезилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, таълим мазмуни таълим методларини белгилайди. Шундай экан, таълимнинг мазмуни ва методик тизими бир бутунликда, ўзаро мутаносибликда таълим жараёнида бошқа барча дидактик принциплари амалга оширишга хизмат қилмоғи керак.[4] Ўқувчининг эҳтиёжлари унинг мулоқот матни яратишга бўлган қизиқишини кучайтиради. Мулоқот матни яратишга бўлган эҳтиёж, асосан, ўқувчиларда мавжуд бўлган эркин тарзда фикр ифодалаш, ўз нутқини ривожлантириш, шунингдек тенгдошлари, устозлари, ота-онаси, яқинларига ҳис-туйғуларини ёзма баён қилиш эҳтиёжи билан боғлиқдир. Ўқувчиларнинг тафаккури, тушунча доираси, дунёқараши ривожланган сари, уларнинг мулоқот матни яратишга бўлган эҳтиёжи ҳам кучаяди. Айниқса, 14–16 ёшли ўқувчиларда ўз яқинларига узундан-узун мактуб ёзиш, эсдалик дафтарларида ўз ҳис-туйғуларини баён этиб қолдириш, эсдаликлар ёзишга мойиллик кучаяди. Табиат манзарасининг тасвири, шеърий мисралар ёзишга ҳам интилиш пайдо бўлади. Агар бу ҳол ўз вақтида рағбатлантирилиб, тизимли тарзда амалга оширилмаса, бундай эҳтиёж сўниб боради ҳамда

ўқувчининг мулоқот матни яратиш кўникмалари ривожланмай қолади.

Ўқувчиларнинг тафаккур қилиш доираси ва дунёқараши билан боғлиқ тарзда фикр баён қилишга бўлган индивидуал эҳтиёжи ва нутқи шаклланади. Бунда ўқувчиларнинг нутқидаги дифференциал жиҳатлари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда индивидуал лексикони алоҳида ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Бу йўналишда таълим мазмуни доирасида қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим:

1. Логик-лингвистик муомалани танлаш ва мустақил бажариш.

2. Ўқувчиларнинг ақлий ҳамда ижодий имкониятларини намоён қилишлари учун имконият яратиш.

3. Тилнинг ифода воситаларини қўллаш, матн яратиш ва матнни англаш устида ишлаш.

4. Тилнинг хосланган маъноларини таҳлил қилиш ва тил бойликларининг хосланиш имкониятларидан фикр ифодалаш жараёнида фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш.

5. У ёки бу мавзуга оид аниқ далилларни тўплаб, уларнинг маъноси, моҳиятини шарҳлай олиш ва ўқувчиларни мулоқот матни яратишга мунтазам ўргатиб бориш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – 34 б.
2. Каримов И. А. Адолатли жамият сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.- Б. 25-26.
3. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 1998.- 686 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., 1997.- Б. 31-60.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 21 майдаги “2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури тўғрисида”ги Фармони // Маърифат.- 2004.- 22 май.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. Парчин-Солиқ. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004 – Б. 336.
7. Русча-ўзбекча лугат. 1 жилд. А-О.- Тошкент, 1983.
8. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 4 жилд.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается мастерство учителя в свете школьной практики и педагогической мысли.

Ключевые слова: “Закон об образовании”, “Национальная программа подготовки кадров”, воспитание, процесс воспитания, система образования, коммуникация, ораторское искусство, педагог, интеллект.

RESUME

The article discusses the skill of the teacher in school practices and pedagogical thought.

Key words: "Law on Education", "National Training Programme", education, the upbringing, education system, communication, public speaking, teacher, intelligence.

ИНКУЛЬТУРАЦИЯ ВА АККУЛЬТУРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЭТНОПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ**Пирназарова М.М. *****РЕЗЮМЕ**

Мақолада талаба ёшларда инкультурация ва аккультурациянинг этнопсихологик хусусиятларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижалари келтирилган. Ёшларда инкультурация ва аккультурацияга таъсир кўрсатувчи ижтимоий-психологик омиллар, этнопсихологик хусусиятлар, жумладан этник айнанликнинг когнитив, хулқ-атвор ва эмоционал компонентлари аҳамияти кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: этнопсихология, жамият, шахс, социализация, инкультурация, аккультурация, этникайнанлик, этникстереотиплар, маданият, билимлар, меъёрлар, қадриятлар.

Халқимизнинг миллий онги, ғурури ўсиб, маънавий дунёси кундан-кун бойиб бормоқда. Бу эса мустақил давлатимизнинг маънавий асосини янада мустаҳкамлашга имконият яратиб бермоқда. Маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва тарбия ишларини юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқариш қодир янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ҳар бир инсоннинг индивидуал ривожланиши уни ўраб турган дунёга аста секинлик билан киришдан бошланади. Илк болалик давридан бошлаб инсон қабул қилинган хулқ атвор тарзи, фикрлаш намуналарини то улардан кўпчилиги одатий бўлиб қолмагунча ўзлаштириб бораверади. Бу дунёга кириш жараёни индивид томонидан билимлар, нормалар, қадриятлар, хулқ атвор намуналари ва қўникмаларини ўзлаштириб бориш ва охир оқибатда жамиятнинг тўла қонли аъзосига айланишига имкон беради. Бу жараёнинг асосий сабаби шундан иборатки, инсоннинг ижтимоий хулқ-атвори табиат томонидан программалаштирилмаган ва шунинг учун у ҳар доим атроф муҳитни тушуниш ва унга муносабатда бўлишни ўрганишга мажбур. Индивид томонидан ижтимоий ҳаёт нормалари ва маданиятни ўзлаштириш жараёни ижтимоий фанларда инкультурация ва ижтимоийлашув (социализация) терминлари остида берилган.

Ўз халқи маданиятини ўзлаштириш жараёнида шахс камол топади. Бу борада Л.С.Выготский, Б.Г.Ананьев, В.С.Мухина, Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, П.П.Блонский, А.С.Макаренко, С.Т.Шацкий, В.А.Сухомлинскийлар билдирган ғоялари эътиборга сазовор. Бу олимларнинг тадқиқотлари шахс шаклланиши индивиднинг ижтимоий маданий тараққиётининг тугал мақсади эканлиги ҳақидаги тасаввурларни бойитади.

Социализация жараёни анъанавий равишда институционал берилган деб қаралади ва жамиятнинг ижтимоий тузилмасидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Бирламчи социализация авваламбор оилада болаларни парваришлаш, тарбиялаш ва ўқитиш жараёнларини ўз ичига олади. Бирламчи социализациянинг мақсади болаларда бошқа одамларга ишонч, қулоқ солиш, уларга яхшилик қилишда намоён бўлувчи мойилликни шакллантириш. Бирламчи социализациянинг

самарали усули ота-оналар хулқ атворидир, чунки улар турли вазиятларда ўзини қандай тутиш намунаси сифатида гавдаланадилар. Бир қатор муаллифлар [5,7,15] таъкидлашча, исм қўйиш, азон айттириш маросимлари, тил, ўзини тутишга ўргатиш, тана жазоланиши, сўзли йўриқнома, ўғит насихатлар, огоҳлантиришлар, рағбатлантириш тизими социализациянинг ижтимоий маданий муолажаларига мансубдир.

Социализация ва инкультурация жараёнлари бир йўналишда кетишлари ҳамда қарама-қарши йўналишда ривожланишлари ҳам мумкин. Уларнинг фазалари бир бирига мос келиши, лекин бир-бири билан кескин фарқ қилиши эҳтимол. Социализация – жамиятга кириб бориш, ижтимоий инсоннинг шаклланиши. Социализация жараёнининг натижаси — шахс. Инкультурация – бу кадрдон маданият билан бирга ўсиш, тарбияли инсоннинг шаклланишидир. Инкультурация жараёнининг натижаси – интеллигент-зиёлидир.

Инкультурация ёки маданиятга ўргатиш бир неча йўللار орқали амалга ошади, лекин унинг кўпроқ тарқалган тури бавосита, яъни инсоннинг ўзи бошқа одамлар хулқ атворини кузатишидир. Бундай усулда, ҳаттоки энг содда бўлган биз ҳар кун бажарадиган муолажа ҳам инкультурация нуқтаи назаридан маълум қадрият ҳисобланади, чунки у турли маданиятларда турлича мазмун касб этувчи позалар ва имо-ишоралардан ташкил топади. Овқатланиш пайтида ёввойи ҳайвон ва инсоннинг хулқ-атвори ўртасидаги фарқ кескин. Цивилизациялашган инсонни у ёки бу маданий нормалари асосида ўз эҳтиёжларини қандай қондиришга ўргатадилар. Бошқача қилиб айтганда, маданият бизни қаерда қандай иш тутишимизга ўргатади. Кўрсатилган фарқларга қарамай, социализация ва инкультурация тушунчалари мазмун ва моҳияти фанда мунозараларга сабаб бўлмоқда. М.Мид ижтимоийлашув термини остида умуман таълим беришни, инкультурация термини остида эса махсус маданиятда юз берадиган таълимни тушунади[12].

Д.Матсумото фикрича, социализация бу одамларнинг ижтимоий ва маданий нормаларни билиш жараёни, инкультурация эса — социализация жараёни маҳсулидир. Деярли барча тадқиқотчилар социализация универсалроқ характерда эканлиги, инкультурация эса маданий хусусиятга эга эканлигида тўхталиб ўтадилар.

* Пирназарова М.М. – Тошкент Ислом университети ўқитувчиси.

Инкультурация жараёни инсоннинг туғилиши биринчи кўникмаларида ва нуткни ўзлаштиришидан бошланиб, инсон вафот этгунга қадар давом этади. Херцковиц шуни таъкидлайдики, ижтимоийлашув жараёни ҳамда инкультурация бир вақтнинг ўзида кечади ва инсон маданиятга кирмай туриб, жамият аъзоси бўла олмайдиган [13].

Т.Стефаненко фикрича, инсоният таракқиётининг илк боскичларида индивид хулқ атворини урф одатлар ва анъаналар ёрдамида қаттиқ бошқариб туриш ва бу билан уларнинг маданиятга интеграциясига эришиш кузатилади. Кўпроқ бу нарсга одамнинг табиий шароитларга боғлиқлиги билан тушунтирилади, яъни инсон фақатгина ўз қабиладолари билан умумий анъаналар доирасида бирлашгандагина яшаб кета олган. Бизнинг давримизда маданиятларда инсоний қадриятлар ва хулқ атвор қоидаларини танлашда кўпроқ эркинлик берилади [14]. Лекин замонавий маданиятлар ҳам шундай тузилганки, уларнинг аъзолари келадилар ва кетадилар, улар эса у ёки бу даражада муқим бўлиб қолаверадилар. Шуни назарда тутиш керакки, этнос ва маданият ўртасидаги алоқаларни таҳлил қилишда турлича қарашлар мавжуд. Кўп тадқиқотчилар фикрига кўра, маданият ва этнос чегаралари айнан эмас. Бир томондан турли халқларда маданиятнинг бир хил элементларини кузатиш мумкин. Иккинчи томондан этнос ўз ичига маданиятнинг бир бирига ўхшаш бўлмаган элементларини ҳам олиши мумкин. Масалан, руслар Архангельскда ҳам, Воронежда ҳам яшайдилар, бироқ уларнинг турар жойи, кийимлари, кўшиқ ва рақслари жуда фарқ қилади. Худди шунингдек, ўзбекларда ҳам ҳар бир вилоятнинг ўз урф-одат ва анъаналари, кийимлари ва кўшиқлари бор. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, маданият бу тўплам эмас, балки маълум тарзда ўзаро алоқадор элементлар тизимидир [11,15].

Биз ўз тадқиқотимиз давомида шахсдаги инкультурация ва аккультурация жараёнларини ўргандик.

Тадқиқотимиз мақсади - талаба ёшларда инкультурация ва аккультурациянинг этнопсихологик хусусиятларини ўрганишдан иборат бўлди. Тадқиқотимизда Ўзбекистон Миллий университети ижтимоий фанлар факультетида таълим олаётган 30 нафар ўзбек ва 30 нафар рус миллатига мансуб йигит ҳамда қизлар ташкил этди.

Дастлаб биз талабалар ўртасида суҳбат ва сўровнома ўтказдик. Юқорида таъкидлаганимиздек, инкультурация – бу қадрдон маданият билан бирга ўсиш, тарбияли инсоннинг шаклланишидир. Этнопсихологияда аккультурация тушунчаси: а) бир этник жамоа вакилларининг бошқа бир этник жамоа анъаналари, урф одатлари, турмуш тарзи ва маданиятига ижтимоий психологик адаптацияси жараёнидир; б) бир жамият аъзоларининг миллий-психологик хусусиятлари, маданиятининг бошқа бир жамиятга таъсири натижаси.

Аккультурация натижасида баъзи бир анъаналар, одатлар, норма ва қадриятлар ҳамда хулқ атвор намуналари бошқа миллат ва этник гуруҳлар вакиллари психикасида ўз ифодасини топади ва мустаҳкамланади.

Тадқиқотимизнинг кейинги босқичида биз Финни методикасидан фойдаландик. Мазкур методика этник идентификация (айнанлаштириш)нинг намоён бўлишини ўрганади. 12 та тасдиқлаш зарур бўлган фикрларга текширилувчилар “тўлиқ қўшиламан”, “қисман қўшиламан”, “тўлиқ қўшилмайман”, “қисман қўшилмайман” каби жавоб вариантларидан бирини танлаб жавоб беришлари сўралади. Барча саволлар бўйича жавобларнинг ўртача қиймати этник идентификация кўрсаткичи ҳисобланади. Бундан ташқари этник айнанлиқнинг когнитив ва аффектив компонентлари ҳам аниқланади.

Тадқиқотимизнинг учинчи босқичида биз “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасидан фойдаландик. Мазкур методика Г. У. Солдатова ва унинг ҳаммуаллифлари томонидан ишлаб чиқилган. Маданиятни психологик универсал ўлчаш доирасидаги қадриятлар йўналишларини аниқлашга мўлжалланган мазкур тест бир неча шкалаларни ўз ичига олади.

“Гуруҳга йўналганлик – ўзгага йўналганлик” шкаласи гуруҳ ичида бир-бирини қўллаб-қувватлаш, гуруҳга бўйсунуш ва анъанавийлик параметрлари асосида қараб чиқилади. Ўзгаришларга йўналганлик “маданиятдаги ўзгаришларга очиклик ва ўзгаришларга қаршилик” диапазонида қаралади. Бир-бирига йўналганлик, толерантлик “тинчлик севарлик-агрессивлик” диапазонида, эмоционаллик эса “самимийлик-совуқлик” диапазонида ҳамда эришиш мотивацияси “кўнгилчанлик-рақобатлашиш” диапазонида қараб чиқилади. “Кучли ижтимоий назорат – заиф ижтимоий назорат” доирасида жамиятдаги таъқиқланган ва бошқарувчи стандартларга бўйсунуш ва нуфузнинг аҳамияти каби параметрлар текширилади.

Тадқиқотда олинган маълумотлар SPSS дастури ёрдамида математик-статистик таҳлил қилинди (ўртача қиймат, стандарт огиш, Студент мезони, корреляцион таҳлил).

Суҳбат ва анкета методлари натижалари шуни кўрсатадики, текширилувчиларнинг 86,7%и инкультурация жараёнининг бир маромда кечмаслиги ва аккультурацияга олиб келувчи омиллар сифатида интеграциялашув жараёнидаги мураккабликлар, яъни чет эллардан кириб келадиган ҳамма нарсани “элакдан ўтказмасдан”, бизнинг қадриятларимиз, урф-одатларимизга тўғри келмайдиган элементларни ажрата билмасдан қабул қилиш, ота-оналарнинг болани европача усулларда тарбиялашга интилиши, ҳаттоки рус мактабига беришга ҳаракат қилиши, оиладаги руслашиш ва х.к.ларни кўрсатганлар. “Қандай байрамларни биласиз?” деган саволга ўзбек гуруҳидаги 36,3% ёшлар Янги йил, Наврўз байрами ва х.к.лар билан бир қаторда 14 февраль Валентин куни, яъни севишганлар кунини ҳам қўшиб қўйишган. Ваҳоланки, бу байрам бизнинг этномаданиятимиз ва этнопсихологиямизга умуман тўғри келмайдиган. “Нима деб ўйлайсиз, гўдакнинг тарбиясида алланинг ўрни қай даражада” деган саволга ўзбек гуруҳидан 53,4%, рус гуруҳидан 72,3% талабалар “алланинг ўрнига ҳоҳлаган ёқимли мусиқани қўйиб

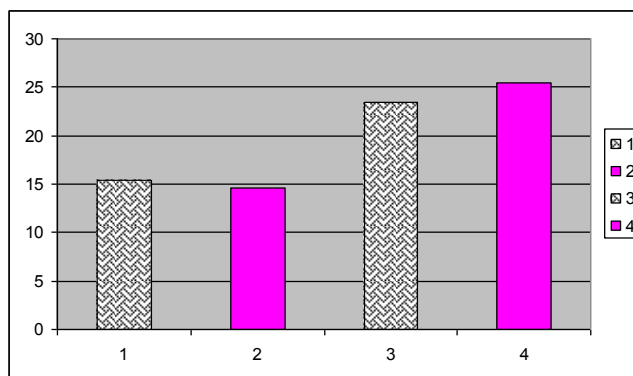
ҳам болани ухлатиш мумкин” деб мисоллар ҳам келтириб ўтишган. Анкета саволларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, “Сиз кадрдон маданиятингиздаги баъзи ҳолатларни ўзгартириш зарур” деб ҳисоблайсизми? Деган саволга ўзбек гуруҳи талабаларининг 56,3%и, рус гуруҳида эса талабаларнинг 76,3%и “ҳа” жавобини берганлар. Этник гуруҳлар ўртасидаги сезиларли фарқ “Сиз бошқа миллатга мансуб инсон билан турмуш қура оласизми” саволида ҳам кўзга ташланади (ўзбек гуруҳи талабаларидан 77,4%и “йўқ” жавобини берган бўлса, рус гуруҳи талабаларидан 63%и “ҳа” жавобини берганлар). Сўровнома натижасида шу нарса маълум бўлдики, ўзбек гуруҳи талабаларидан 90%и транспорт воситасида катталарга жой бериш керак деб ҳисобласа, рус гуруҳида бундай фикрни маъқуллайдиган талабалар 60%ни ташкил қилди. “Сизга бегона халқ маданиятидаги кўпгина жиҳатлар ёқадими?” деган саволга рус гуруҳидаги талабаларнинг 76,4 % и “ҳа” жавобини беришган, ўзбек гуруҳида бу кўрсаткич 43,6%ни ташкил этган. “Сиз ота-онангизнинг айбини юзига айта оласизми?” деган саволга ўзбек гуруҳидаги 13,3% талаба “ҳа” жавобини берган бўлса, рус гуруҳида бу кўрсаткич 60%ни ташкил этди. Ўзбек гуруҳи талабаларидан 86,6% и қийим жавонида битта бўлса ҳам миллий қийими борлигини эътироф этган бўлса, рус гуруҳи талабалари орасида бу кўрсаткич 60% ни ташкил этди. “Сиз учун татуировка ёки пирсинг одатий ҳолатдир” деган тасдиқловчи фикрга ҳар иккала этник гуруҳлардаги бир хил кўрсаткич эътиборни тортади, ўзбек гуруҳи талабаларининг 90%и ва рус гуруҳи ёшларининг 69%и “йўқ” жавобини беришган. Демак, баъзи бир ёшларимизда

– русларда ҳам, ўзбекларда ҳам пирсинг, татуировка ёки кизларимизда татуажга мойиллик ҳолатларининг мавжудлигини эътироф этсак-да, ҳали бу ҳолат маданий қадрият сифатида қабул қилинмаганлигини, яъни ҳар иккала маданиятга ҳам тўғри келмаслигини ёшлар жуда яхши билишларини таъкидлаб ўтиш жоиз. Этник гуруҳлар ўртасидаги сезиларли фарқ “Оила тинчлиги учун аёл эрга сўзсиз итоат этиши лозим, деб ҳисоблайсиз” деган тасдиқловчи фикр бўйича ҳам кузатилди – ўзбек гуруҳидаги 63,3% талабалар ушбу фикрни маъқуллаган бўлса, рус гуруҳида бу кўрсаткич 13,3%ни ташкил этди. “Сиз ирим-сиримларга қаттиқ ишонасизми?” деган саволда ўзбек гуруҳи талабаларининг 89,9% и “йўқ” жавобини берган бўлса, рус гуруҳида 53,3% талаба ирим-сиримларга қаттиқ ишониши таъкидлагани бизни ҳайратда қолдирди.

Сўровнома асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, дарҳақиқат, бугунги кунда миллий либосларнинг унутилиши, баъзилар томонидан европа маданиятини кўр-кўрона қабул қилиш, баъзи бир урф одатларимиз ва анъаналаримизга паст назар билан қараш аккультурация натижасидир. Аккультурация маълумки, ассимиляцияга, яъни маданиятларнинг йўқолиб кетишига олиб келади. Сўровнома натижаларидан ҳар иккала гуруҳда ҳам инкультурация – яъни ўз маданиятига кириб бориш жараёни яхши кечганлигини билиш мумкин.

Финни методикаси бўйича олинган натижалар таҳлили шуни кўрсатдики (1-расм), этник идентификациянинг когнитив ва аффектив компонентлари ҳар иккала этник гуруҳда ҳам деярли бир хил кўрсаткичга эга.

1-расм Финни методикасинатижалари

Изоҳ: 1-2 – ўзбек ва рус гуруҳларида этник идентификациянинг когнитив компоненти
3-4 – ҳар иккала гуруҳдаги этник идентификациянинг аффектив компоненти

Маълумки этник айнанлик— ўзининг этник гуруҳга мансублигини англаш, қабул қилиш, эмоционал баҳолаш ва кечинишдир. Мазкур тушунча маъноси “мен” ва этник муҳит ўртасидаги муносабатларнинг индивид томонидан кечинилишини билдиради. Этник айнанлик тузилмасида одатда иккита компонент – когнитив ва аффектив компонентлар ажратилади. Когнитив компонент ўзининг ва бошқа этник гуруҳлар ҳақидаги объектив билимлар ҳамда

субъектив тасаввурларни ўз ичига олса, аффектив компонент ёки эмоционал-баҳолаш компоненти ўз гуруҳи сифатларини, унга аъзолигини баҳолаш, мазкур инсон учун ўз гуруҳи аҳамияти ҳақида маълумот беради.

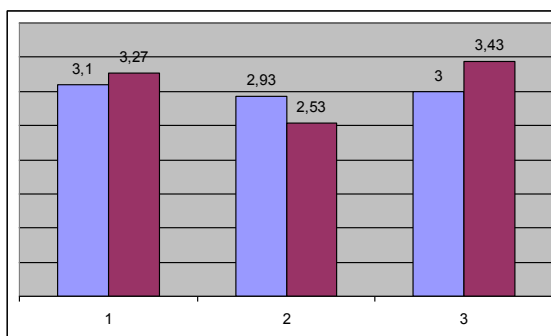
Расмдан кўриб турганимиздек ҳар иккала гуруҳда ҳам этник айнанликнинг когнитив ва аффектив компонентлари деярли бир хил намоён бўлади, яъни русларда ҳам, ўзбекларда ҳам ўз этник гуруҳига хос

бўлган сифатлар ва хусусиятларни билишлари, уларга бўлган эмоционал муносабатларида деярли сезиларли фарқлар кузатилмади. Этник айнанликнинг когнитив ва аффектив компонентлари ўртасидаги ижобий корреляцион алоқадорлик ҳар иккала гуруҳ кўрсаткичлари бўйича кузатилди ($P < 0,05$). Демак, талаба ёшларда этник айнанликнинг когнитив компонентининг ривожланиши билан эмоционал-баҳолаш компоненти ҳам ривожланиб боради, яъни ёшлар ўз халқлари урф-одатлари, анъаналарини билиш билан бирга, унга баҳоловчи муносабатда ҳам бўла оладилар.

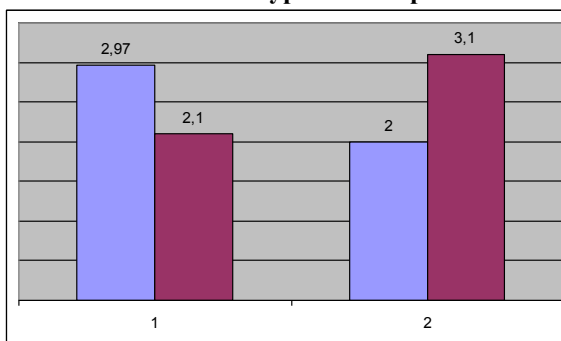
“Маданий қадриятлар дифференциали” методикаси натижалари бўйича қуйидаги маълумотларни олдик.

“Гуруҳга йўналганлик – ўзгага йўналганлик” шкаласи бўйича кўрсаткичларни таҳлил қиладиган бўлсак, ўзбек ва рус гуруҳлари ўртасида ишончли фарқлар кўзга ташланади ($t=3,7$, $P < 0,001$). Ўзбек миллатига мансуб талабалар русларга нисбатан ўз халқларини ўта тортинчоқ ва тарқоқ деб баҳолаганлар. Бошқа маданиятларга тақлид қилиш, ўз анъаналарини қадрлаш борасида ҳам ўзбек гуруҳлари бирмунча ўз этник гуруҳларини русларга қараганда паст баҳолаганлар.

2-расм “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасининг “ўз гуруҳи ва бошқа гуруҳларга йўналганлик” шкаласи кўрсаткичлари

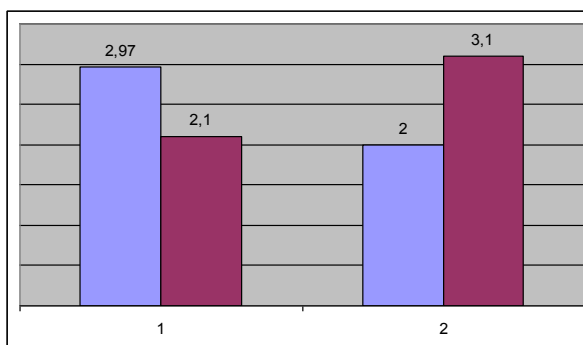

3-расм “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасининг “Ўзгаришларни қабул қилиш” шкаласи кўрсаткичлари

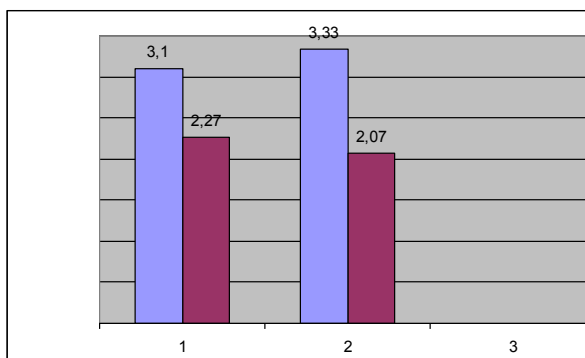

Ўзгаришларга йўналганлик “маданиятдаги ўзгаришларга очиқлик ва ўзгаришларга қаршилик” диапазонида қаралади. Бир-бирига йўналганлик, толерантлик “тинчликсеварлик-агрессивлик” диапазонида, эмоционаллик эса “самимийлик-совуқлик” диапазонида ҳамда эришиш мотивацияси “қўнгилчанлик - рақобатлашиш” диапазонида қараб чиқилади. “Кучли ижтимоий назорат – заиф ижтимоий назорат” доирасида жамиятдаги таъқиқланган ва бошқарувчи стандартларга бўйсунуш ҳамда нуфузнинг аҳамияти каби параметрлар текширилади.

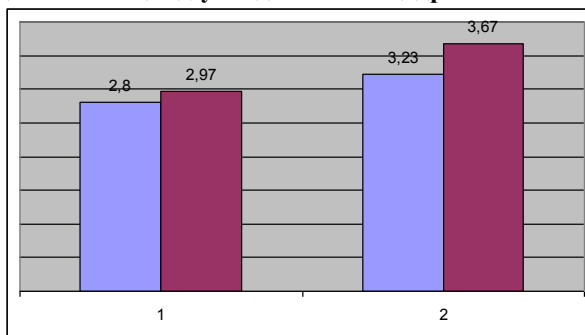
4-расм “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасининг “толерантлик” шкаласи кўрсаткичлари

5-расм “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасининг “эмоционаллик” шкаласи кўрсаткичлари

6-расм “Ўзга маданиятга тақлид – ўз маданиятини қадрлаш” шкаласи кўрсаткичлари

Ҳар иккала гуруҳлар бўйича олинган маълумотларни корреляцион таҳлил қилиш натижалари қуйидагиларни кўрсатди: “Тортинчоқлик – тинчликсеварлик”, “аъналарга содиқлик – ўз маданиятини қадрлаш” кўрсаткичлари ўртасида ижобий корреляцион алоқадорлик ($P < 0,01$), “аъналарга содиқлик – тарқоқлик” кўрсаткичлари ўртасида салбий корреляцион алоқадорлик ($P < 0,05$), “эҳтиёткорлик – таваккалчилик” кўрсаткичлари ўртасида салбий корреляцион алоқадорлик ($P < 0,05$), “тарбияланганлик – ўз маданиятини қадрлаш” параметрлари ўртасида ижобий алоқадорлик ($P < 0,01$), “бошқа маданиятга тақлид – тарқоқлик” кўрсаткичлари ўртасида ҳам ижобий алоқадорлик ($P < 0,05$) кузатилди.

Финниметодикаси ва “Маданий қадриятлар дифференциали” методикаси натижаларини статистик таҳлил қилиш таваккалчиликка мойиллик билан этник айнанликнинг аффектив компоненти ўртасидаги салбий корреляцион алоқадорлик мавжудлигини кўрсатди ($P < 0,05$), демак, ҳар иккала этник гуруҳ аъзолари ҳам таваккалчиликка мойиллик хусусиятига ниҳоятда эҳтиёткорона муносабатда бўлишлари бундан кўриниб турибди. “Маданий қадриятлар дифференциали” методикасидаги бўйсунтиш кўрсаткичи билан Финни методикасининг когнитив компонент кўрсаткичлари ўртасида ҳам ижобий корреляцион алоқадорлик кўзга ташланади ($P < 0,05$). Бухариккала этник гуруҳ аъзолари ўз этник гуруҳлари урф-одатлари, аъналарини, удумларини яхши биладилар ва унга амал қиладилар деган хулосани илгари суриш имконини беради.

Хулоса қилсак, инкультурация – индивиднинг ўз этник жамияти ва маданиятига кириши ва унда “ўсиши” ҳисобланади. Ушбу жараёнда ижтимоий маданий атроф-муҳитни ўзлаштириш рўй беради: функционал объектлар, фаолият, мулоқотусуллари, норматив таълим. Унинг икки босқичи ажратилади: бирламчи ва иккиламчи. Инкультурациянинг биринчи босқичи тарбия кўринишида амалга оширилиб, болада нормал ижтимоий маданий ҳаёт учун зарур бўлган адекват кўникмаларни шакллантириш мақсадида таъсир кўрсатилади. Бу босқич маданиятнинг барқарорлигини сақлайди.

Тадқиқотимиз натижасида биз қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Инкультурация муаммоси этно-психологияда нисбатан жуда кам ўрганилган муаммолардан бири бўлиб, бу жараённинг шахслардаги ёш даврларига хос, гендер хусусиятлари, маълумот даражасига кўра кечиш хусусиятларини чуқур ўрганиш тақозо этилади.

3. Талаба ёшларда этник айнанликни когнитив компонентининг ривожланиши билан эмоционал-баҳолаш компоненти ҳам ривожланиб боради, яъни ёшлар ўз халқлари урф-одатлари, аъналарини билиш билан бирга, унга баҳоловчи муносабатда ҳам бўла оладилар.

4. Жамиятдаги ижтимоий-психологик интеграциялашув жараёни ёшлардаги инкультурация жараёнининг кечиши ва аккультурациянинг шаклланишига жиддий таъсир кўрсатади. Шунингдек инкультурация жараёни ва этник идентификация шаклланиши ўртасида ҳам ўзаро алоқадорлик мавжуд.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. - Т. Маънавият.,2008. –Б.172.
2. Баркамол авлод йили Давлат Дастури. Т., Ўзбекистон. – 2010й.
3. Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений // Этническая социализация подростка. М. Воронеж, 2000. - С. 75-107.
4. Захарова Л.Н., Прохорихин В.О., Инкультурация личности третьего возраста. М.,2006.-Б.132-139.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология. Т. 2008.- С.455.
6. Криско В.Г. Этническая психология. М. Академия, 2002 г.-Б.555.
7. Кцоева Г.У. Этнические стереотипы в системе межличностных взаимоотношений.// Автореф.дисс. ... канд. психол. наук. — М., 1995.-С.18.
8. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: учебное пособие (изд-е второе, дополненное). М., «Ключ-С», 1999.-С.270.
9. Лебедева Н.М. Социальная психология аккультурации этнических групп. //Автореферат дисс.на соискание ученой степени доктора психол.наук. М., 1997-Б.33.
10. Маматов М.М. Этнопсихология. Учебно-методическое пособие для студентов. Т. 2008.-Б.252.
11. Мид М. Этнография детства. М. 1999.- С.134.
12. Матсумото Д.. Психология и культура. М. 2003.-С.56.
13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. Учебник для высших учебных заведений. М.: Институт психологии РАН, 1999. –С.320.
14. Ғозиев Э.Ғ. Социал психология. Т., 2014.-Б.335.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся результаты проведенных исследований у студентов по изучению протекания процесса инкультурации и аккультурации. Показано значение социально-психологических факторов, этнопсихологических особенностей, в частности, когнитивного, поведенческого и эмоционального компонентов этнической идентичности на процессы инкультурации и аккультурации у молодежи.

Ключевые слова: этнопсихология, общество, личность, социализация, инкультурация, аккультурация, этническая идентичность, этнические стереотипы, культура, знания, нормы, ценности.

RESUME

The article describes results of the studies of the students for the study of the process of inculturation and acculturation. In the course of the research revealed that the problem of inculturation and acculturation are the least studied in the ethno-psychology, not studied age, gender features of these processes. The process of social and psychological integration into society has a major impact on the course of the process of inculturation and leading in some cases to acculturation.

Key words: ethnic psychology, society, identity, socialization, enculturation, acculturation, ethnic identity, ethnic stereotypes, culture, knowledge, norms, values.

**ПОКИСТОН ИСЛОМ РЕСПУБЛИКАСИНING ИЧКИ МУАММОЛАРИ:
МАРКАЗИЙ ОСИЁГА ТАҲДИДМИ?****Раматуллаев М.Р. *****РЕЗЮМЕ**

Мақолада Покистон Ислом Республикасидаги айрим ички муаммолар ва уларнинг Марказий Осиё минтақавий хавфсизлик тизимида таъсири ўрганилган. Жумладан, бундай муаммолар сифатида энергетик танқислик ва афгон қочоқлари билан боғлиқ масалалар таҳлил қилинган. Мазкур масалаларни тадқиқ қилишда расмий Исломобод томонидан олиб борилаётган ички сиёсат натижаларини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: сиёсат, энергетика, энергетик танқислик, муҳолифат, “CASA-1000”, Миллий энергетик концепция, Афғонистон, афгон қочоқлари, террорчи гуруҳлар, Жанубий Осиё, Марказий Осиё.

Ҳозирги кунда Покистон Ислом Республикаси (ПИР, Покистон)да ички сиёсий вазиятнинг бекарорлашувини келтириб чиқарувчи омиллар, асосан, мамлакатнинг иқтисодий ҳолатига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бунда катта миқдордаги ҳарбий харажатлар, энергетик тақчиллик, солиқ муаммолари, даврий сув тошқинлари, шунингдек, кўшни Афғонистон Ислом Республикаси (АИР, Афғонистон)даги нотинч вазият мамлакатга кенг кўламда хорижий инвестицияларни жалб этиш ва шу орқали миллий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда кийинчиликлар туғдирмоқда.

ПИР олдида турган бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бири – энергетик инкироз масаласидир. Энергетик инкироз оқибатлари ички сиёсий вазиятнинг қалтислашувини келтириб чиқариш баробарида, ПИР иқтисодиётининг ўсишига тўғридан тўғри катта миқдорда зарар келтирмоқда. Бу ҳолат бугунги кунга қадар ҳам давом этмоқда. Жумладан, Покистонда 2013 йил 11-майда ўтказилган Парламентнинг қуйи палатаси – Миллий ассамблея ва Панжоб, Синд, Белужистон, Хайбер-Пахтунхва провинциялари кенгашларига ўтказилган сайловларда собиқ Президент А.Зардорий партиясининг мағлубияти, шунингдек, Н.Шариф етакчилигидаги ПМЛ-Н партиясининг ғалаба қозониши мамлакатнинг ички сиёсий вазиятига энергетик муаммоларнинг таъсири катта эканлигини кўрсатди.

Яъни амалдаги ҳукумат вакиллариининг фикрича, сайловларда А.Зардорий партиясининг мағлубиятга учрашига олиб келган асосий сабаб мазкур даврда асосий энергетик лойиҳа “CASA-1000”ни амалга оширишдаги ҳаракатсизлик бўлган. Покистондаги инвестицион муҳитни яхшилаш, айниқса, мамлакатга хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш йўлидаги асосий муаммо сифатида энергетик таъминот масаласининг тўла хал этилмаганлиги ҳисобланади.

Мазкур ҳолатда иқтисодий ривожланишнинг асосини хизмат кўрсатиш соҳасидан кейин иккинчи ўринда қишлоқ хўжалиги (27%) эгаллаб қолмоқда. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатдан оқиб ўтувчи Ҳинд дарёсидан фойдаланиш даражасининг ўсишига олиб

келди. Мамлакат иқтисодий ҳолатининг Ҳинд дарёси сувида боғланиб қолиши ва иқтисодиёт тармоқларининг диверсификация қилинмаганлиги салбий ҳолат саналади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 2010-2014 йиллар давомида айнан Ҳинд дарёси билан боғлиқ муссон сув тошқинлари мамлакат иқтисодиётига жуда катта миқдорда (тахминан, 10-15 млрд. АҚШ долл.) зарар келтирган[1]. Бунинг натижасида, амалдаги Н.Шариф ҳукумати томонидан энергетик лойиҳаларни тезкорлик билан амалга оширишга киришилганлик кузатилмоқда.

Юқоридаги сабаблар туфайли амалдаги ҳукумат томонидан 2030-йилга қадар мамлакатнинг энергетик эҳтиёжини тўлиқ қондириш хусусида давлат дастури қабул қилинган. Унга кўра, 2030 йилга қадар энергетик қувват ишлаб чиқаришда нефтга қарамликни 50% гача қисқартириш белгилаб олинди[2]. Шунингдек, Н.Шариф 2013-йилда қаттиқ энергетик сиёсат ва бу соҳада самарали бошқарув менежментини йўлга қўймоқчи эканлигини билдириб ўтган[3].

Энергетик тақчилликни бартараф этишга қаратилган давлат сиёсатини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

– **биринчи гуруҳ** сифатида энергетик эҳтиёжни импорт эвазига қондириш назарда тутилади (Марказий Осиё, Форс кўрфази мамлакатлари орқали);

– **иккинчи гуруҳни** бу соҳага хорижий инвестицияни фаол равишда жалб қилиш ва унинг асосида атом ва энергетиканинг муқобил турларини ўз ҳудудида кенгайтириш ва ривожлантириш масалалари ташкил этади (Хитой Халқ Республикаси, Жаҳон Банки, Осиё Тараққиёт Банки ва б.).

Ҳозирги вақтда амалдаги ҳукумат томонидан иккинчи гуруҳдаги ҳолат маъқул деб топилиб, ПИР энергетик тармоғига Хитой Халқ Республикаси (ХХР) ва Осиё Тараққиёт Банки инвестициялари фаол жалб этилмоқда. Бунинг асосида ишга туширилиши лозим бўлган қуйидаги энергетик лойиҳалар давлат дастуридан ўрин олган:

* Раматуллаев М.Р. – мустақил тадқиқотчи.

**ПИР Миллий энергетик концепциясида назарда тутилган йирик лойиҳалар
(2014-2018 йиллар)**

Энергетик лойиҳалар	Ишга туширилиш йили	Қуввати (МВт)
Сахивал кўмир энергетик лойиҳаси	2016	660
“Neelum-Jhelum” лойиҳаси	2016	969
“GolenGol” гидроэнергетик лойиҳаси	2015	106
“Tarbela” 4-блоки	2017	1410
Патринд ва Гулпур	2017-18	247
Чашма-3 ва 4-атом блоклари	2016-2017	680
Қаиде Азам Қуёш парки	2015-2016	341
Шамол энергетикаси лойиҳаси	2016	256
Нандипур энергетик заводи	2014	425
2017-18 йилларга мўлжалланган Миллий энергетик концепциянинг умумий қуввати:		5094

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ПИР олдида энергетик эҳтиёжни қоплаш учун икки йўл мавжуд:

-биринчидан, CASA-1000 лойиҳасининг амалга татбиқ этилишини янада тезлаштириш (*Маълумот учун: “CASAREM” – “Марказий ва Жанубий Осиё минтақавий электроэнергетика бозори” концепцияси. Иштирокчилари экспорт қилувчи давлатлар Тожикистон ва Қирғизистон (Марказий Осиёдан) ҳамда импорт қилувчи мамлакатлар Афғонистон ва ПИР (Жанубий Осиё минтақасидан). Концепция иштирокчилар томонидан имзоланган ва CASA-1000 лойиҳасининг юридик асосини ташкил этади.*

- иккинчидан, мамлакат ҳудудининг шимолида ХХР инвестициялари ёрдамида АЭСларини қуриш.

Агар бу икки ҳолатни қиёсласак, биринчи усулнинг қўлланилиши иккинчисига нисбатан арзонга тушади.

Хусусан, CASA-1000 лойиҳаси Жаҳон Банки томонидан 953 млн. АҚШ долл. баҳоланган. Узунлиги 750 км.ни ташкил этади. Уни қуришнинг молиявий асослари донор давлатлар улушига (ПИР деярли кам харажат сарфлайди) тўғри келмоқда (*Маълумот учун: Тожикистон сув ва энергетика ресурслари вазир Усмонови Усмоновнинг фикрига кўра, лойиҳани молиялаштиришга РФ 500 млн.долл (РФ Энергетика вазир Александр Новакнинг фикрича), АҚШ 15 млн.долл, Ислон Тараққиёт Банки 70 млн.долл, Қувайт Тараққиёт Фонди 65 млн.долл, Тожикистон 220 млн. долл инвестиция киритишини таъкидлаган*). Лойиҳа орқали ёз ойларида (майдан сентябрга қадар) ҳар йили ПИРга 1000 МВт ва Афғонистонга 300 МВт электр экспорт қилиш мўлжалланган бўлиб, лойиҳадан фойдаланиш муддати 15 йилни қамраб олади. Мазкур лойиҳа 2017-йилдан ишга тушиши кутилмоқда.

Ушбу ҳолатлар натижасида, амалдаги Н.Шариф ҳукумати томонидан энергетик лойиҳаларни тезкорлик билан амалга оширишга киришилганлик кузатилмоқда. 2014-йилнинг 22-июль куни ПИР сув ва энергетика федерал вазир Х.М.Осиф Тожикистон Президенти Эмомали Раҳмон билан “CASA-1000” лойиҳасини амалга

ошириш йўлидаги муаммоларни тезроқ бартараф этиш хусусида келишиб олдилар. Учрашув якунларига кўра, бу лойиҳанинг тўлиқ ишга туширилишининг 2017-йилда тугалланиши белгилаб олинди.

Шу билан бирга, икки давлат ўртасида энергетика соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш юзасидан қўшма комиссия тузиш масаласи ҳам кўриб чиқилди.

Демак, Н.Шариф бошчилигида амалдаги ҳукумат миллий иқтисодиётнинг асосий эҳтиёжи ҳисобланган энергетик масалани ҳал этишдан манфаатдор. Бу орқали у мамлакатга хорижий инвестициялар оқимини кўпайтириб олиши мумкин. Шу туфайли унинг дастуридан CASA-1000 лойиҳасини тезроқ ишга тушириш ўрин олган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига зид келишини кўриш мумкин. Шунга қармасдан, бу муаммони олдини олишнинг муқобил йўли ХХР инвестицияси асосида ПИРнинг шимолий ҳудудларига кичик АЭСлар қуриш ҳисобланади.

Расмий Исломобод томонидан олиб борилаётган энергетик сиёсат оқибатлари Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон миллий манфаатларига зид ҳисобланади.

Бундан ташқари, ҳозирда ПИР томонидан фаол равишда амалга оширилаётган аксилқочок сиёсати, нафақат, покистон-афғон муносабатларига, балки Марказий Осиё минтақаси хавфсизлигига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатиши мумкин.

Жумладан, расмий Исломобод томонидан афғон қочокларига нисбатан мажбурлов чораларининг янада кучайтирилиши, айниқса, уларни оммавий равишда мамлакат ҳудудидан депортация қилиниши оқибатида АИР ҳудудиди турли диний-экстремистик ва террорчи гуруҳларнинг сафи кенгайиб бормоқда.

Шунга ўхшаш ҳолатлар расмий Техрон томонидан ҳам амалга оширилмоқда (катта ҳажмдаги депортация ҳаракатлари ЭИРда 2007-йилнинг баҳорида бошланган бўлиб, фақатгина 2008-йилнинг бошларида 360 минг нафар афғон қочоклари мажбуран депортация қилинган)[4].

Шу ўринда қайд этиб ўтиш керакки, афғон қочоқлари Афғонистонга қайтганидан сўнг, уларнинг турли нолегал (деструктив) гуруҳ ёки ташкилотларга қўшилишини куйидаги омиллар билан асослаш мумкин:

➤ *Биринчидан*, АИР Қочоқлар ишлари бўйича вазирлигининг матбуот-котиби Исламуддин Журатанинг маълумотларига кўра, бугунги кунда афғон ҳукумати фақатгина 400 минг нафар қочокни минимал шароитлар: 3 кунгача турар жой, ер майдони ҳамда транспорт харажатларини қоплаш учун компенсация билан таъминлай олади, холос (*Маълумот учун: 2002-йилдан то ҳозирга қадар Афғонистонга жами бўлиб 3,7 млн. нафар қочоқлар қайтиб келган. Уларнинг деярли барчаси оғир шароитларда кун кечирмоқда*). Мазкур ҳолатда, бундай таъминотга эга бўлмаган аксарият қочоқлар муайян моддий манфаатдорлик эвазига деструктив кучлар (асосан, “Толибон” ҳаракатининг) сафини кенгайтириши мумкин;

➤ *Иккинчидан*, узоқ вақт давомида ПИРда истиқомат қилган афғон қочоқлари ҳукуматнинг назорати остида бўлмаганлиги туфайли уларда нолегал фаолиятга мойиллик даражасининг нисбатан юқори эканлиги Покистоннинг сиёсий доира вакиллари ва экспертлари томонидан бир неча бор таъкидлаб ўтилган. Демак, уларнинг АИРга қайтарилиши Афғонистонда мавжуд ишсизлик даражасининг янада ўсишига олиб келиши мумкин;

➤ *Учинчидан*, АИРда ўз ўрнини топа олмаган, умуман олганда, афғон жамиятига мослаша олмаган қочоқлар тақроран мамлакатга чегарадош бўлган давлатларга чиқиб кетишга уринади. Бунда қочоқларнинг асосий оқими Покистон ва Эрон Ислом Республикаси (ЭИР)га йўналмай, асосан, Марказий Осиё минтақаси давлатларига қаратилиши мумкин. Маълумотларга кўра, ҳар йили Тожикистонга юзлаб афғон қочоқлари кириб келади. Шуниси қизиқки, Тожикистонда 1992 йилда бошланган фуқаролик урушлари натижасида 90 минг нафар муҳолифат тарафдорлари ва тожик қочоқлари АИРнинг шимолий ҳудудларига ўтиб кетган. Хусусан, 27500 нафар тожик қочоқлари АИРнинг Балх провинциясига ва 25 минг нафари Кундуз ва Тохар провинцияларига жойлашади. Бугунги кунда уларнинг баъзилари ўз ватани – Тожикистонга қайтмоқдалар. Шу туфайли мазкур мамлакатда жами 4500 нафар қочоқ истиқомат қилади. Сўнгги йилларда қочоқларни Тожикистоннинг марказий шаҳар ва ҳудудларига жойлаштирилиши тақиқланган бўлиб, улар фақат АИР билан чегара районларига, жумладан, Вахдат шаҳрига жойлаштирилиб келинади. Уларнинг ушбу мамлакатдаги даромади ойига 80 АҚШ долларини ташкил этади. Минтақанинг бошқа давлатлари

томонидан афғон қочоқларига нисбатан қатъий чекловларнинг ўрнатилганлиги туфайли ҳамда афғон-тожик чегараларидаги вазиятнинг калтислиги ва нисбатан назоратсизлиги (*умумий чегара тахминан 1600 км*) оқибатида “нолегал” қочоқларнинг сони ҳам ортиб бориши кузатилмоқда.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, ПИР томонидан афғон қочоқларининг оммавий равишда Афғонистонга депортация қилиниши АИРдаги ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг беқарорлашувига олиб келади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, турли маълумотларга кўра, сўнгги йигирма йил ичида АИРда 2 миллиондан ортиқ шахс ҳалок бўлиб, бошқа давлатларга кўчиб кетган қочоқларнинг умумий сони 5 млн. нафардан ортган[5]. Уларнинг асосий қисми Покистон ва Эрондан ўзларига қароргоҳ топган. Шу билан бир қаторда, ПИР ва ЭИР жазони ижро этиш колонияларида сақланаётган маҳбусларнинг орасида афғон фуқаролари кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг аксарияти ноқонуний фаолият олиб борганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилган бўлиб, кейинчалик уларнинг мазкур давлатлар томонидан депортация қилиниши ҳам АИРда криминоген ҳолатларнинг ўсишига, қолаверса, Марказий Осиё давлатларининг АИР билан чегара ҳудудларида муайян даражадаги хавфларнинг юзага келишига кўмаклашиши мумкин.

Юқоридаги ҳолатларга қўшимча сифатида таъкидлаш жоизки, ПИРдаги ички сиёсий калтислик шароитида ҳокимиятнинг консерватив диний-сиёсий партиялар кўлига ўтиб қолиши улар томонидан ПИР ҳудудида, қолаверса, бутун минтақа давлатлари ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли нолегал диний ташкилотлар фаолиятини қўллаб-қувватланишига замин яратиши мумкин.

Умуман олганда, бугунги кунда Жанубий Осиё минтақаси, хусусан, Покистон ҳудудида турли террорчи гуруҳларининг фаол тарғиботчилик фаолияти натижасида мазкур давлат аҳолиси орасида бузғунчи гуруҳлар аъзолари сонининг кўпайиб бориши, айниқса, уларнинг қўшни Афғонистон ҳудудида ҳам фаолият олиб бориши Марказий Осиё минтақаси жанубий чегараларида таҳликали вазиятни юзага келтирмоқда. Бу каби ҳолатлар афғон-туркман чегараларида кузатилганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Демак, ПИРдаги ички сиёсий вазиятнинг билвосита ҳамда бевосита Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон хавфсизлигига алоқадор эканлиги ундаги ички сиёсий ҳолатни доимий равишда мониторинг қилиб бориш заруратини юзага келтиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Жмуйда В.И., Морозова М.Ю. Экология Пакистана: современные проблемы, национальные проекты и международные инвестиции. ИБВ РФ.2008 г.//www.iimes.ru.
2. SyedMohibullahShah (October 8, 2011). “Energizedyetpowerless”. TheNewsInternational, 2008. Retrieved 30 August 2013.
3. Bhatti, Sohail (July 22, 2013). “Ambitious’ nationalenergypolicyformulated”. DawnNews, 2013. Retrieved 30 August 2013.

4. Верхотуров Д.Н. (*эксперт Центра изучения современного Афганистана*) Политизация вопроса афганских беженцев в регионе. 09.08.2012. // www.afghanistan.ru.
5. <http://voprosik.net/chem-vazhen-afganistan> // Чем важен Афганистан. Опубликовано 22.05.2014.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются некоторые внутренние проблемы в Исламской Республике Пакистан и их влияние на систему безопасности в Центральной Азии. В частности, проанализированы, такие проблемы, как энергодефицит и вопросы, связанные с афганскими беженцами. В рамках исследования указанных вопросов уделено особое внимание на анализ внутренней политики проводимой официальным Исламабадом.

Ключевые слова: политика, энергетика, энергодефицит, оппозиция, “CASA-1000”, Национальная энергетическая концепция, Афганистан, афганские беженцы, террористические организации, Южная Азия, Центральная Азия.

RESUME

This article examines certain domestic issues in the Islamic Republic of Pakistan and the impact on security in Central Asia. In particular, author explores such problems as energy crisis and problems related to Afghan refugees. Under the study of the issues, given special attention to the analysis of the domestic policy conducted by Islamabad.

Keywords: policy, energy sector, the energy deficit, the opposition, “CASA-1000”, the national energy concept, Afghanistan, Afghan refugees, terrorist organizations, South Asia, Central Asia.

ПЕДАГОГ ВА ИННОВАЦИЯ

Раупова М.М. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим муассасаларининг янги турлари шаклланаётгани, янги дастур ва қўлланмалардан фойдаланилаётгани, таълим мундарижасининг ўзгариб бораётгани, янги педагогик технология ва инновациялар қўлланилаётганилиги шунингдек педагогдан эрудиция ва интеллектнинг кенглиги, заковатининг ўткирлиги, фаоллик ва янгиликлардан чўчимасликни талаб этаётганлиги куриб чиқилган.

Калим сўзлар: педагог, дастур, таълим мундарижаси, педагогик технология, инновация, эрудиция, интеллект, педагогик инновация, педагог техникаси, толерантлик, эмпатия, рефлексивлик, коммуникативлик, перцептивлик.

Бугун катор давлатлар, жумладан, Ўзбекистоннинг таълим тизими бирмунча ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Бунга, шубҳасиз, таълим муассасаларининг янги турлари шаклланаётгани, янги дастур ва қўлланмалардан фойдаланилаётгани, таълим мундарижасининг ўзгариб бораётгани, янги педагогик технология ва инновациялар қўлланилаётгани замин бўлди. Ушбу ҳолат педагогдан эрудиция ва интеллектнинг кенглиги, заковатининг ўткирлиги, фаоллик ва янгиликлардан чўчимасликни талаб этмоқда.

Бироқ педагогларни тайёрлаш жараёнлари шуни кўрсатмоқдаки, баъзи мутахассислар зарур билим ва малакага эга бўлган ҳолда инновацион фаолиятни тўлақонли олиб бориш талабларига жавоб беришмайди. Инновация ва янгиликларни қабул қилиш деганда педагогларнинг уларни ҳаёлан тушуниб олиши, уларни зарур дея баҳолай билиши, уларни ўз амалиётида қўллаш маҳорати тушунилади. Шундан келиб чиққан ҳолда олим Э. М. Рожерс педагогларни қуйидаги гуруҳларга бўлади:

1. Новаторлар — ёрқин новаторлик, яъни янгиликлар киритиш ва қўллаш қобилиятига эга бўлган, биринчилардан бўлиб инновацион технологияларни ўз фаолиятида қўллайдиган ва тарғиб қиладиган педагоглар;

2. Етакчилар — янгиликларни қабул қилишда бошқалардан олдинда турадиган, уларни қўллаб кўришга тез киришиб кетадиган педагоглар;

3. Нейтралистлар — “олтин ўрталик”ни саклаш тарафдори бўлган, биринчи бўлишга ҳам, охириги бўлишга ҳам интилмайдиган, янги педагогик технологияларни қўпчилик қўллагандагина қабул қиладиган педагоглар;

4. Ортда қолувчилар — янги ва эски ўртасида бирини танлашга иккиланувчи, инновацияларни жамиятнинг улар ҳақидаги умумий фикри шаклландан сўнггина қабул қилувчи мутахассислар;

5. Охиригилар — “эски” нарсалар билан қаттиқ боғланган консерватив инсонлар [1].

Инновация нима?

Инновация сўзи латинча *in* – “ичида” ва *povus* – “янги” сўзларидан олинган бўлиб, янгиланиш, ўзгариш деган маъноларни англатади. Инновация тушунчаси таълим тизимида турли маъноларда қўлланилади.

Инновация атамаси остида таълим муассасаларида ўқитиш жараёнига қўлланилувчи барча янгиликлар тушунилади. Шунингдек, инновация деганда янги мақсад ва йўналишлардан келиб

чиққан ҳолда таълим муассасасидаги психологик иқлимнинг ўзгариши ҳам тушунилади.

Педагогик инновация – бу педагогик тизимларнинг татбиқ қилиниши ва оммалашуви, лойиҳалаштириш, бошқариш, ўқитиш ва тарбия беришнинг янги технологияларини ишлаб чиқиш. Педагогик инновация педагогик фаолият сифатида мустақкам ижодий характер касб этади.

Инновация доимо ўз таркибида янги нарсани яратиш ва татбиқ этиш, ташкиллаштиришни назарда тутса, янгилик маъносини берувчи бошқа атамалар аксар ҳолларда у ёки бу янгиликни жорий қилишни англатади.

Инноватика – турли инновациялар, янгиликлар, инновацион жараёнлар, инновацион фаолиятнинг маъно-мазмунини ва ўзига хос хусусиятларни ўрганувчи фандир. Унинг асосларини чуқур билиш педагогга ўз фаолиятида инновациялардан унумли, самарали фойдаланишга кўмак беради.

Педагогнинг инновацион фаолияти нима деган саволга жавоб беришдан аввал ўзи инновацион фаолият нима эканига изох бериш лозим. Инновацион фаолият – бу педагог ёки раҳбарнинг турли янгиликларни ўзлаштириш ва татбиқ қилиш бўйича олиб борувчи фаолият тури.

Мазкур фаолият турининг натижаларини баҳолаб бориш ўз ўрнида унинг ривожланишига олиб келади. Дидактик ҳамда тарбиявий тизимнинг натижаси ўлароқ муаллифлик дастурлари ва технологиялари яралади. Шахсий индивидуал-муаллифлик методик тизимнинг натижаси эса педагогик фаолиятнинг педагогик техникаси ва индивидуал-муаллифлик услубининг юзага келишига туртки бўлади.

Педагогларнинг инновацион фаолиятини баҳолашга инновацион ёндашув

Конфуцийнинг шундай ҳикмати бор: “Билимга олиб борувчи уч йўл мавжуд. Фикр юритиш йўли – бу энг улуғвор, мукамал йўл. Тақлид йўли – энг енгил йўл. Тажриба, синов йўли – энг аччиқ йўл”.

Ҳар бир педагог янгиликка ўз йўли ила боради. Уларнинг саъй-ҳаракати ва эришган натижаларини баҳолаш рағбатлантиришнинг бир усули сифатида қаралади. Қолаверса, рақобат тобора кучайиб бораётган жамиятда шахснинг ўзига бўлган ишончини ошириш муҳимдир.

Илгари баҳолаш, баллаш тизими ўқитувчи учун бир қадар ёқимсиз бўлган бўлса, эндиликда шахсий рейтингни аниқлашнинг рационал йўлига

* Раупова М.М. – НавДПИ Педагогика факультети “Педагогика-психология” кафедраси ўқитувчиси.

айланди. Бугунги кун педагогларнинг билим ва малакасини, айниқса, инновацион фаолиятини ўзлаштириш жараёнини баҳолаш ва назорат қилишга инновацион ёндашувни талаб қилади. Зеро, ҳар бир мутахассис инновацион фаолиятни дифференциал, индивидуал, шахсий, технологик нуқтаи назардан бошқача қабул қилади.

Бундай ёндашувлар педагогнинг билими, интеллекти даражасидан келиб чиққан ҳолда рўй беришини ҳисобга олади ва босқичларга бўлади.

Биринчи босқич – педагог муайян объект ёки ҳаракатни унинг турдошларидан фарқлайди холос. Бунда расмий руҳ устунлик қилади.

Иккинчи босқич – педагог қатор белгиларга асосланиб нафақат у ёки бу объектни танлайди, балки унинг маъно-мазмунини очади, таҳлил қилади.

Учинчи босқич (продуктив фаолият) – ўрганилаётган воқеа-ҳодисалар ўртасидаги функционал боғлиқликни, объектни тарифлаш лаёқатини эгаллабгина қолмай, масалалар ечимини ахтаради, уларнинг келиб чиқиш сабабларини ўрганади, ўрганилаётган материални амалиёт билан, ҳаёт билан боғлайди.

Тўртинчи босқич (ижодий фаолият, трансформация) – педагог мақсадли, йўналган усуллар орқали мавжуд билим ва кўникмаларга таяниб, ижодий масалаларга ечим топиш мобайнида янги ва ҳатто муаллифлик метод ва йўлларни яратишга кодир бўлади [2].

Педагог техникаси, лаёқати

Педагог фаолиятининг асосий, фундаментал кўрсаткичи унинг лаёқати саналади. Бу кўрсаткич инновацион технологиялардан фойдаланишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Олим И.Ф.Харламов бу қобилият мутахассисга таълим-тарбия ишини профессионал даражада олиб бориш ва ўсиб келаётган авлодга билим беришда муваффақиятга олиб келишини айтади.

Педагог техникаси ҳам бу борада аҳамиятли жиҳатлардан бири. Бу тушунчани икки таркибий қисмдан иборат деб қараш мумкин.

1.1 Педагог ўз хатти-ҳаракатини назорат қила олиши, мимика, пантомима, ҳис-ҳаяжонларини, кайфиятини бошқариши;

1.2 Ижтимоий-перцептив қобилиятлари (диққат, кузатувчанлик, тасаввур)ни тўғри йўналтира билиши;

1.3 Нутқ техникаси (дикция, нутқ темпи)ни ўринли қўллаши кабилар биринчи таркибий қисм саналади.

Иккинчи таркибий қисм эса:

2.1 Шахсга таъсир ўтказа олиш маҳорати ва педагогик фаолиятнинг техник томонларини очиб бериши;

2.2 Дидактик, ташкилотчилик, конструктив, коммуникатив, диагностик-таҳлилий ва бошқа лаёқатларни ўз ичига олади.

Инновацияга тайёрлик

Педагог лаёқати, техникаси, маҳорати, яъни бундай сифатларни ривожлантириш, психологик-педагогик ва технологик омилкорлик ижодкорлик қобилияти – буларнинг барчаси унинг янгиликка, ўз

фаолиятида инновацион ғоя ва усуллар, технологияларни қўллашга нечоғлик тайёрлигини белгилайди.

Педагогнинг инновацион фаолиятга тайёрлик даражаси, хусусан, қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- фикрлашнинг турфалиги;
- ижодкорлик;
- перцептивлик (янгиликни қабул қилишга мойиллик);

- коммуникативлик;

- рефлексивлик (ўз-ўзини таҳлил қилиш ва объектив баҳолашга кодирлик);

- толерантлик (бағрикенглик)

- синтонлик (бошқа шахслар: раҳбар, ҳамкасб, бола, ота-онага мослаша олиш қобилияти);

- эмпатия (ўзгалар қайғусига шерик бўлиш) ва бошқа қатор сифатлар.

Тайёрлик даражаси амалиётдаги янги усулларни муваффақиятли бажариш гарови бўлиб, педагогнинг шахс сифатида ҳам етилган, фаол, конкрет вазиятларда тўғри қарор қабул қила оладиган мутахассис эканидан дарак беради. Педагог маҳорати ёки иш стажига қараб унинг инновацияга бўлган муносабати, тайёрлик даражасини чегаралаб бўлмайди. Зотан, янгиликка ўчлик – ижодкорона хусусиятлардан келиб чиқади. Янгиликка интилиш ва уларни қўллаб қўриш ички эҳтиёжга айланади. Бу ўринда шахсий сифатлар ва профессионал маҳорат уйғунлашиб, йўналган-мақсадли фаолиятни юзага келтиради. Бу фикр болгар олимлари Д. Градев ва А. Маринов тадқиқотларида ҳам ўз аксини топган.

Педагогнинг муаллифлик технологияларини яратишга тайёрлиги

В.В.Сериков педагогнинг шахсий ўсиши, ривожланишининг муҳим кўрсаткичларидан бири дея қуйидагиларни қайд этади:

педагогнинг муаллифлик технологияларни яратишга тайёрлиги, бу ўринда ўз фаолиятида қўллайдиган услублар ва методик ёндашувларни акс эттирган, ўз тажрибаси ила бойитилган, оригинал намуналарни “ихтиро қилиш” қобилияти.

Технология сўзининг таг замирига назар ташлайдиган бўлсак, грекча техно – санъат, логос – сўз, фан деган маъноларни англатади. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, педагогнинг ижодкорлиги, тасаввури бойлиги технологик янгиликлар қилишга асос бўлади.

Педагогик диагностика

Методик ишларда янгиликлар қилишга психологик, ички тайёрлик даражасини билиш учун унинг диагностикасини амалга ошириш лозим. Педагог томонидан таълим бериш технологияси ишлаб чиқилганда педагогик диагностикани амалга ошириш бирламчи аҳамият касб этади. Биринчидан, инновацион технологияни ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш педагогик тизимнинг айна кундаги ҳолатини таҳлил қилишни талаб этади. Бу педагогик тизимнинг бир даражадан бир поғона юқорига кўтарилишини ваъда қилаётган технологиянинг мақсадлилиги ва йўналтирилганлигини баҳолашга имкон беради. Иккинчидан, Л. Ф. Спирин фикрига

кўра, диагностика педагогик масалани ечиш борасида технологик занжирнинг якуний босқичи ҳисобланади. Диагностика муайян тизимга бўлган педагогик таъсирнинг натижаларини аниқлайди ҳамда ушбу воситалардан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолайди.

Педагогик диагностиканинг вазифалари:

- мақсадли йўналган ёндашувни таъминлаш;
- педагогнинг профессионал фаолияти диагностикасини тўғри амалга оширишни таъминлаш;

- болалар билан ишлашда йўл қўйиладиган хатоларни минимумга олиб бориш;
- бола шахсини ривожлантиришга хизмат қилувчи инновацион технологияларни саралаш;
- педагог фаолияти ва инновациялардан фойдаланиш маҳоратини баҳолаш.

Шундай қилиб, педагогик диагностика ахборотлаштирувчи, баҳоловчи функцияларни бажарадики, натижада педагогларнинг инновациялардан фойдаланиш борасидаги фаолияти самараси ва омилиқлиги ошади.

АДАБИЁТЛАР

1. Никешина И.В. Инновационная деятельность современного педагога. Методическое пособие.- Волгоград, 1998.
2. Подымова Л.С. Подготовка учителя к инновационной деятельности. –М., 1995.
3. Методика обучения черчению. Под редакцией Е.А. Василенко. М., «Просвещение», 1990.
4. Шамова Т.И. Активизация учения школьника. М., «Педагогика», 1982.
5. Пространственные представления как средство познания объективной действительности. Московский государственный педагогический институт (сборник трудов), М., 1973.
6. Подымова Л.С. Подготовка учителя к инновационной деятельности. –М., 1995.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены такие положения, как формирование новых типов образовательных учреждений, использование новых программ и методических пособий, постепенное изменение содержания образования, использование новых педагогических технологий и инноваций, а также требования к педагогам: эрудированность и широта интеллекта, чуткий ум, активность и открытость к новизне.

Ключевые слова: педагог, программа, содержание образования, педагогические технологии, инновация, эрудиция, интеллект, педагогическая инновация, техника педагога, толерантность, эмпатия, рефлексивность, коммуникативность, перцептивность.

RESUME

In this article, it is considered provisions such as the formation of new types of educational institutions, the use of new programs and teaching aids, a gradual change in the content of education, the use of new educational technologies and innovations, as well as the requirements for teachers: erudition and breadth of intellect, sensitive mind, activity and openness to novelty.

Key words: teacher, program content of education, educational technology, innovation, knowledge, intelligence, educational innovation, teacher appliances, tolerance, empathy, reflexivity, communication, perceptual.

ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ИЖТИМОЙ ХИЗМАТНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

(структурал-функционал таҳлил)

Рахмонов Д.А., Назарова Н.Ж. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада ижтимоий хизмат тизимининг ўзига хос жиҳатлари, шаклланиш омиллари, вужудга келиш генезиси – ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарида ўз аксини топганлиги кўрсатиб ўтилган.

Калим сўзлар: мадад, кўмаклашиш, хайр-эҳсон, садақа, урф-одат, маросим, ижтимоий хизмат, турмуш тарзи.

Тарих саҳифаларига назар солсак [1, Б.256], мадад ва садақа бериш, кўмаклашиш, ёрдамга муҳтожларга ёрдам қўлини чўзиш халқимиз ҳаёт тарзи билан боғланган. И.Жабборов ўзбек халқининг турмуш тарзи ҳақида фикр юритиб, “Ўзбекларнинг ижтимоий турмушдаги энг қадимги ўзига хос удумларидан ёшига қараб гуруҳларга бўлиниш – болалик, ўспиринлик, болағат ёши ва қарилик бўлиб, у билан боғлиқ турли урф-одат ва маросимлар ҳозиргача сақланиб келган. Эраклару аёллар ёшига қараб ўз тенгдошлари билан тўртта гуруҳга бўлиниб, уларга ҳар жойда ҳар хил ном берилган (қатор, улфат, тенгқур, жўра) ва улар ўзларининг тенгқурлари даврасини ташкил қилганлар. Бир ёшдаги гуруҳдан иккинчи ёш гуруҳига ўтиш махсус маросим орқали амалга оширилган. Ҳар бир ёшдаги гуруҳ ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ва улар кийими, безаклари, сочининг шакли, ижтимоий бурчи ва хулқ-атвори билан ҳам бир оз ажралиб турган” [2, Б.70] – деб ёзади. Дарҳақиқат, ижтимоий табақаланиш даражаси борлиги учун, кўмак бериш ҳам ўзига хос тарзда кечган. Бунда, савоб ишларни амалга ошириш, хайр-эҳсон қилиш, садақа бериш ва саховатли бўлиш сингари амаллар ҳам ўзбек халқининг иймон ва эътиқоди тарзида кечганлигини кўрсатади.

Буни ислом динининг муқаддас саналган манбалари бири ҳадислар тўплам орқали ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, бу хусусида Имом ал-Бухорий ўзининг “Ал – Жомий ас-Саҳиҳ” номли ҳадислар тўпламида “Кетидан озор эргаштириб келадиган садақадан кўра, кўнгилни кўтарадиган ва мағфиратли сўз афзалдир” [3, Б.356]-дейди. Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг “Арбаин ҳадис. Қирқ ҳадис шарҳи” асарида шундай деди:

“Яхши сўз бирла ҳожат аҳлини сўр,

Бермасанг яхши тўмадин садақа.

Не учунким расул қавли била:

Яхши сўз бордур ўйлаким садақа.

Дарҳақиқат, кўпчилиكنинг назарида садақа гўё фақат камбағал, фақир, муҳтож ва бева-бечораларга қилинадиган хайр-эҳсондир. Садақанинг мазмуни эса кенг маънода талқин қилинади. Ҳадис мазмунига биноан, кишининг айтган ҳар бир яхши сўзи, эзгулик, яхши ният билан ўзгаларнинг кўнглини кўтариши ҳам садақа бўлади” [4, Б.52-53].

Демак, масаланинг этногенезисини белгилаш мақсадида контент анализ усули (воситасида)

ёрдамида ўзбек халқ мақолларини психосиматик таҳлилини амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Негаки, архиак тафаккур тарзининг намунаси сифатида халқ оғзаки ижоди намуналарида ёрдам қўлини чўзиш, беминнат хизмат кўрсатиш, инсонни кадрлаш, савобли ишларни бажариш, оқибатли бўлиш каби инсоний сифатларга эга бўлишга чорловчи истаклар мужассамлашган. Файласуф Ж.Тўланов ўзининг “Қадриятлар фалсафаси” номли монографиясида: “Тарих қаъридан, неча-неча ўтмиш даврлардан бизгача эсон-омон етиб келган мифлар, афсона ва ривоятлар, достонлар, эртақ, мақол ва қўшиқлар, ўтмишнинг шунчаки бир акс садоси эмас, балки халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китоби ҳамдир” [5, Б.96]. Демак, агарда биз қадимги миф, эртақ, афсона ва ривоятларнинг тизимли таҳлиliga ижтимоий хизмат кўрсатиш нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, бу халқ оғзаки ижодининг нодир намуналари замирида халқнинг муайян эзгу мақсад ва ниятлари, мавжуд ижтимоий-иқтисодий вазиятга бўлган ижобий ёхуд салбий муносабатлари, меҳнат машақатларини енгилаштиришга йўналтирилган қарашлар мажмуи, шунингдек, меҳнат унумдорлигини ошириш ва турмуш шароитларини яхшилашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топганлигини кўришимиз мумкин.

Буни биз фалсафий – антропологик ёндашув асосида “Бир майизни қирқ киши бўлиб ебди” [6, Б.12] деган ўзбек халқ мақолида саҳийлик, ҳимматлилик, тотувлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликка ундовчи тушунчалар ўз аксини топган. Мақолнинг мазмун-моҳиятини янада тeранpоқ тушуниш учун юқорида зикр этилган тушунчаларни шарҳлаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, “Саҳийлик - бу ҳеч кимдан нарсасини, яхшилигини аямаслик, хотамлик хислатини англатувчи тушунчадир” [7, Б.506]. Саҳий ва хотам кишининг яхшилиги ва саховат-пешалигидан унинг атрофдаги кон-қариндошлари, дўст-биродарлари, қуни-қўшнилари, яқинлари ташқари бегоналар ҳам ҳамиша баҳраманд эканлиги хусусида Хусрав Дехлавий:

“Хотам киши уйда тутатганда уд,

Қўшни ҳовлида ҳам шул муаттар дуд” [8, Б.124] –дея таъкидлайди.

“Ҳиммат” (араб. ғайрат, шижоат, жўшқинлик, ҳаракат, ҳафсала, кунт)-одамгарчилик, мурувват юзасидан қилинадиган яхшилик, яхши иш, ёрдам, инсонга хос туйғу хислатни ангалувчи тушунча [9, Б.751] бўлиб, бу борада Фаридуддин Аттор:

* Рахмонов Д.А. – ЎЗМУ катта илмий ходим-изланувчиси

Назарова Н.Ж. – Тошкент темир йўл муҳандислари институти катта ўқитувчиси

“Химмати олийга етса ҳар кўнгул,

Давлати беминнат унга юзланур”[10, Б.39] – дея инсонларни ҳимматли бўлишга чорлаш орқали қалб софлиги, кўнгил хотиржамлиги, маънавий етуқликка ундайди.

“Тотувлик” тушунчасини эса икки: тор ва кенг маънода изоҳлаш мумкин. Тор маънода одамлар, оила, маҳалла ёки гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро маънавий – муросавий муносабат; кенг маънода, фуқароларнинг маънавий – ахлокий мезонлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаётга муносабатларида кўзга ташланадиган маънавий ҳодисани англатувчи тушунча[11, Б.561-562] сифатида изоҳланса, “Аҳиллик” эса – ягона оила, ягона Ватан туйғуси, умумий мақсад ва манфаатга асосланган, дўстлик, қон-қариндошлик, иноқлик ва хайрихоҳлик натижасида ҳосил бўладиган маънавий яқинликдир [12, Б.58] - дея қайд этилган.

Инсоннинг ҳаёт тарзини эгаллаши, ўз-ўзидан вужудга келмайди. Бунда ота-она, яқин қариндошлар, дўстлар, устозлар ҳамда пиру-барнолар намунавий ибрат бўлишади. **“Бир одамга бир одам сабабчи бўлади”**[13, Б.44] деган мақол орқали кўпинча одамзот умри давомида турли вазият ва ҳолатлар, воқеа ва жараёнларга дуч келади ва бундай ҳолатда кимдир сабабчи (мувафаккият, омад, бахт ва б.) ёхуд айбдор (мувафаккиятсизлик, омадсизлик, бахтсизлик сингари кўнгилсизликларга учраганда) саналади.

“Бир қилган – мадад, икки қилган – одат”[14, Б.46] мақолида ўзбек халқи ҳимматли бўлишни, моддий ва маънавий жиҳатдан кўмак бериш миллий фазилатнинг кўзгуси эканлигини кўрсатиб, мадад кўрсатиш одатга айланиш лозимлиги уқтирилади. Буни истикболда этнопедагогика ва этнопсихологиянинг мавзулари сифатида янада чуқурроқ ўрганиб чиқиш мумкин.

“Бола ширинлиكنинг адоий, қариялар ширин сўзнинг гадоий”[15, Б.464] мақолида эса ҳаётда ҳар бир инсоннинг шахсий индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда мурожаат этиш лозимлигини кўрсатади. Айтайлик болаларга ширинлик, ўйинчоқ ва бошқа шу каби нарсалар билан овуниб бегонасирашни унутса, қарияларнинг

кўнглини кўтариш, дардини енгиллатиш учун ширин сўзлар билан сийлаш, алоҳида ғамхўрлик ва меҳрибонлик кўрсатиш муҳимлиги эътироф этилган. Бу хусусида Мавлоно Жаллолиддин Румий ҳазратлари:

“Сабр бардошдир – етуқлар туйғуси,

Қанду ҳалводир – гўдақлар орзуси”[16, Б.23] –дея таъкидлайди.

Қарияларни эъзозлаш, уларни ҳурматини жойига қўйиш лозимлиги хусусида Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида: “Йигит ўзини ҳамма кишидан донорок билур, аммо шул иши била у барчадан нодонроқдур. Бас, эй фарзан, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмағил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демағил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзлағил”[17, Б.60]- дейди.

Умуман олганда, халқ оғзаки ижоди намуналарида мужассамлашган ғоя орзу-умид тарзда яратилганлигини кўришимиз мумкин. Лекин бу ижод намуналари ҳаёт тажрибасидан олган сабоқлар, мушоҳада юритишнинг ҳулосавий кўрсаткичи, умр давомида жамланган маиший билим, ворислик асосида ўзлаштирилган қадрият ва анъаналар кўринишида миллий маиший онгнинг вазифаси сифатида ифодаланган.

Юқорида зикр этилган, фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги ҳулоса ва тақлифларни илгари суриш мумкин:

1. Ижтимоий хизмат тизим сифатида шаклланиш генезисини халқ оғзаки ижоди намуналарида ифодаланганлиги билан аҳамият-лидир;

2. Қадимий тарих, миллий қадриятларимизга роя этган ҳолда ижтимоий хизмат кўрсатишнинг “миллий моделини” яратиш бунда номоддий маданият ёдгорликлари ҳисобланган халқ оғзаки ижоди намуналарини тизимли таҳлил этиш;

3. Ўтмиш аждодларимизнинг сахийлик, ҳимматлилик, хайр-эҳсон, садақа сингари тушунчаларга берган изоҳ ва шарҳлари, қараш ва фикр-мулоҳазаларини фалсафий нуқтаи назардан таҳлил этиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Мухсумадъен Х. Ўзбеки. И вокруг них. Новый взгляд. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. –Б. 256.
2. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти (Этномаданий лавҳалар). – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – Б.70.
3. Ал-Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис: 4 китоб, 1-К. Ал – Жомий ас-Саҳих (Ишонарли тўплам). // арабчадан З. Исмоил тарж. - Тошкент: Қомуслар, 1992. – Б. 386.
4. Алишер Навоий. Арбаин ҳадис. Қирқ ҳадис шарҳи. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1991. - Б. 52-53.
5. Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 96.
6. Ўзбек ва турк мақоллари. – Тошкент, 1998. -Б.12.
7. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 2010. – Б.506.
8. Хусрав Дехлавий шеърятидан. Тошкент: Ўзбекистон, 1979. -124 –бет.
9. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 2010. – Б. 751.
10. Фаридулдин Аттор. Ҳикматлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013.– Б. 39.
11. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 2010. – Б. 561-562.
12. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Тошкент: Фафур Фулом, 2010. – Б.58
13. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбек энциклопедияси, 1990. –Б. 44.

14. Ўша манба. –Б. 46.
15. O‘zbek xalq maqollari. / Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musaqulov, B.Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2013.- Б. 464.
16. Жаллолиддин Румий. Ҳикматлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – Б. 23.
17. Кайковус. Қобуснома. //Форсчадан М.Р. Огаҳий таржимаси. – Тошкент: “ О`QITUVCHI”, 2006. - Б. 60.

РЕЗЮМЕ

В статье показано, как особенности и факторы формирования социальной работы отражаются на узбекском фольклоре.

Ключевые слова: помощь, благотворительность, пожертвования, традиции, церемонии, социальная работа.

RESUME

The article shows that the peculiarities and factors of forming social work reflect on Uzbek folklore.

Key words: aid, charity, donation, traditions, ceremony, social work.

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИК ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Сафаров М.М. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг маънавий баркамоллик тўғрисидаги қарашлари илмий таҳлил қилинади. Мустақиллик шарофати билан алломаларимиз томонидан қолдирилган бой маънавий меросни қайта тиклангани, улар яратган асарлар бугунги кунда мамлакатимиз келажаги ва таянчи бўлган ёшларимиз онгини юксалтиришида, уларни турли хил ёт ғоялар ва мафкуралар таъсиридан ҳимоялашда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ёритилади.

Калит сўзлар: маънавий баркамол инсон, миллий маънавий мерос, маданий мерос, **тарихий мерос**, миллий ва маънавий қадрият, комил инсон, халқпарварлик, фидойилик, ҳалоллик, тўғрилиқ, поклик, илмий кашфиётлар, замонавий илм-фан ютуқлари, **замонавий цивилизация**, маърифатли дунё.

Шарқ алломалари ва мутафаккирлари томонидан асрлар давомида одоб-ахлоққа, маънавий баркамол инсон тарбиясига, баркамолликка оид минглаб китоблар, ҳикматлар ва ахлоқийдидактик асарлар яратилган. Афсуски, мустақиллигимизгача бўлган даврда тоталитар тузум томонидан олиб борилган сиёсат туфайли уларни ўрганишдан халқимиз маҳрум қилиб қўйилган эди. Тоталитаризм, ғайриинсоний ғоя ва мафкура ҳукмрон бўлган мустабид тузумдан инсоний демократик тизимга, маърифий цивилизацияга ўтишнинг устувор масаласи, жамият ҳамда давлатнинг, миллат ва халқнинг маънавий бутунлиги, маърифий комиллигини такомиллаштириш бўлиб қолди.

Эътибор қиладиган бўлсак, бугунги кунда бетакрор қудратли кучга айлана бораётган халқимиз маънавиятининг таг заминлари бўлган, урф-одатларимиз, анъаналаримиз, фанимиз, адабиётимиз, санъатимиз, таълим ва маърифатимизнинг серқирра жабҳаларини ўзида мужассамлаштириб келган маданий меросимизга нисбатан ривожлана бораётган эҳтиёжларимизнинг тарихий заруриятга кўтарила боришининг бир қатор объектив ва субъектив асослари борлигини назардан кочирмаслик лозим.

Биринчидан, биз учун шўро тузумидан халқни ўз маданияти ва маънавияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланиб келган ўзлигини англашидан мосуво қилиш, уни миллий кадриятларидан бегоналашган манкуртларга айлантиришга қаратилган сиёсат туфайли оғир мерос қолди. Қолаверса, мазкур сиёсат оқибатида биз тилимиз, маданиятимиз, тарихимизга беписандлик билан қарадик, ўтмишимизни зўр бериб қоралаш ва камситиш йўлини тутдик. Барча аҳоли онгида коммунистик дунёқарашни шакллантиришга зўр берилиб, маданий инқилоб шиори остида Ўзбек халқининг юзлаб истеъдодли, иқтидорли, билимли, истиклолчи фарзандлари қатағон қилинди. Айни мана шу жараёнда маданий меросимизнинг кўплаб намуналари вайрон қилинди, ноёб маданий бойликларимиз талон-тарож қилиниб, бир қисми ташиб кетилди.

Иккинчидан, ўтмиш маданий меросимиз собиқ шўро ҳокимияти йилларида ҳолисона баҳоланмай, ҳақиқатдан мутлоқ йироқ бўлган

тавсифларда баён этилди. Ушбу мулоҳазалардан яққол англашилиб турибдики, бой маънавий ва маданий меросимизга, унинг улуг алломаларига бўлган муносабатларда ҳам коммунистик ғоя, тоталитар тузум мафкураси манфаатлари нуктаи назардан баҳо бериб келинган.

Учинчидан, бугунги ғоявий курашлар, мафкуравий таҳдидлар хуружи кўчайган бир даврда Ўзбек миллатининг тарихини, маданий меросини сохталаштиришга қаратилган, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан халқимизни тарихидан, ҳаққоний ва шарафли ўтмишидан, бой маънавиятидан жудо қилишга уринишлар намоён бўлмоқда.

Бугун, хурлик шарофати ила қанчадан-қанча маънавий, маданий меросларимиз қайта тикланиб, халқимиз маънавий қиёфасини янада бойитаётгани ҳамда мамлакатимизда кейинги йилларда мазкур масала бўйича ўтмишда араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган диний адабиётлар билан бирга дунёвий адабиётлар ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, китобхонларимизга ҳавола этилаётгани ҳеч кимга сир эмас. Шу ўринда мутафаккир Махмудхўжа Бехбудийнинг “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир. Замона илми фанидан бебаҳра миллат бошқа миллатларга поймол бўлур” [1] деган фикрларини эслаш жоиздир. Таржима адабиётлардан ташқари, ўзбек олимлари, шоирлари томонидан ҳам одоб-ахлоқ, илм-маърифат, маънавият масалаларига бағишланган кўпгина асарлар нашр қилинмоқда.

Буюк алломаларимиз маърифий рисолаларида асосан ахлоқнинг назарий ва амалий масалалари таҳлил этилган. Фаробий, ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Тусий, Девоний, Кошифий, Кайкавус, Саъдий, Жомий, Навоийларнинг инсон баркамоллигига оид асарлари инсон шахсини, маънавиятини шакллантириш ва такомиллаштириш муаммосини ҳал этишда соф маърифий асарлар сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асарларда инсоннинг маънавий баркамолликка етишиши юксак ҳулқ, одоб, илм ва фани эгаллаш асосидагина амалга ошиши мумкин деган ғоя илгари сурилган.

Бу борада Форобийнинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти ҳамда баркамолликнинг асосий мезони, жамият талабларига жавоб бера

* Сафаров М.М. – ЎзМУ мустақил изланувчиси.

оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсоннинг асосий сифатларини тузиб чиққанлиги катта аҳамиятга эга. Машхур юнон файласуфи Арасту дан кейин Шарқда ўз билими, фикр доирасининг кенглиги билан ном чиқарган Фаробийни “муаллими соний” (“иккинчи муаллим”) деб атайдилар.

Фаробийнинг “Фозил одамлар шахри”, “Бахт ва саодатга эришув ҳақида”, “Ихсо ал-улун”, “Илмларнинг келиб чиқиши”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби асарларида баркамол инсон тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топган.

Шунингдек, ўрта аср Шарқ алломалари Беруний ва Ибн Сино ижодларида инсон камолотида уч нарса муҳимлиги таъкидланади. Бу ҳозирги илм-фанни ҳам эътироф қилувчи – ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри таълим-тарбиядир. Уларнинг назарида инсон баркамолликка етишишининг муҳим омиллари кўп билимга эга бўлиш ва юсак ахлоқийликдир. Бошқа мутафаккирлар каби улар ўзларининг баркамол инсон тўғрисидаги қарашларини фалсафий, ижтимоий фикрлари билан боғлиқ ҳолда ифодалаган ва махсус рисолаларда талқин этганлар [2].

Ибн Сино баркамолликка эришишнинг биринчи мезони саналган билимларга етишишни даъват этган. Чунки, илм-фан табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказди. Бу мақсадларга етишиш учун инсон қийинчиликлардан кўркмаслиги зарур, - дейди. “Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан кўркмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош торган киши одамларнинг энг кўркоғидир” [3]. Зеро билимли киши жасур, ўлимдан ҳам кўркмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади.

Махмуд Кошғарийнинг “Девони луғатит турк” асаридаги мақолларда дўстлик ва ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, илм олиш ва касб-ҳунар эгаллашга ундаш, ватанпарварлик ва қон-қариндошлик туйғуси, тежамкорликнинг аҳамияти, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, хулқ-одоб қоидалари, сихат саломатликка оид ўғитлар талқин этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” (“Саодатга бошловчи билим”) асарида ахлоқий хислатларни санаб ўтиши баркамол инсон муаммосини қай даражада билганлигидан далолат беради. Инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилиқ, софлик, меҳр-муҳаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, ишонч, садоқат, хушмуомалалик, ширинсўзлик, саховат, мардлик, ҳимматлилик, тавозе, ҳурмат ва эҳтиром, тadbиркорлик, ақл-заковат, ҳалоллик, эзгулик каби ижобий хислатлар улуғланади.

Кайковуснинг (XII аср) “Қобуснома” асари Шарқда сақланиб келаётган анъанага кўра панд-насиҳат тарзида ёзилган бўлиб, бир неча асрлардан бери халқларни, жумладан, ёшларни ҳаётга, амалий фаолиятга тайёрлашда, уларни ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялашда муҳим қўлланма бўлиб келмоқда. У Шарқ маърифатчилиқ фикр тараққиёти-

да инсон камолотини шакллантиришда муҳим ўринни эгаллайди.

Умар Хайём (1048-1123) “Борлиқ ва мажбурият ҳақида рисола”, “Уч саволга жавоб”, “Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг нури”, “Мавжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола” каби асарларида “соғлом фикр, зийрак ақл ва ўткир зеҳн инсонни баркамол қилиб шакллантиради” [4], шунингдек, инсон юсак ахлоққа эга бўлиши, яқинларини севиши лозим.

Нажмиддин Кубронинг (1145 йилда туғилган) ўз рубойларидаги асосий ғоя баркамол инсонни тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс, хусумат, гумон, таъна, нифоқ, риё, фосиқлик каби ёмон феъл-атвордан халос бўлишга, фақат яхши ишлар қилишга, руҳий покликка чорлашга ҳаракат қилади [5].

Айтиш керакки, тасаввуф илмининг етук намоёндаларидан Баҳоуддин Нақшбанд шундай деган эди: “Инсон баркамол бўлиши учун, аввало, иймони ва эътиқоди мустаҳкам бўлиши керак”. Дарҳақиқат, диний ва дунёвий илмларни ўрганиб, унга холис амал қилиб, тенгдошларига, ёр-у дўстларига, инсонларга ибрат бўла олган кишигина комил инсон мақомига эришиши мумкин. Комил инсон тушунчаси маънавий баркамол инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Маънавий баркамолликка эришмай комил инсон даражасига етиш мумкин эмас. Демак, маънавий баркамолликка интилиш – бу комил инсон даражасига эришиш учун интилишдир. Комилликка инсон бутун умри давомида эришиб боради. Учта тушунча: соғлом авлод, маънавий баркамол, комил инсон – даражама-даража чуқур маъно касб этади.

Улуғ мутафаккир Носир Хисрав: “инсон аслий-илоҳий жиҳат борлиғи ва у ўз ҳақиқатини билиб олишга қодир. Бунинг учун инсон ҳаётини беҳуда ўтмаслиги, аслига етишувчун саъй-ҳаракатқилиши, илм эгаллаши ва моддий эҳтиёж гирдобига тушмаслиги керак” [6] деган эди.

Қомусий билимлар соҳиби, буюк мутафаккир Алишер Навоий ўзининг “Хамса”, “Маҳбул-қулуб”, “Муножот”, “Вақфия”, “Мажолисун нафоис”, “Мухокоматул-луғатайн” асарларида инсонни баркамолликка етиштириш тўғрисида ўз қарашларини ифода этган.

Алишер Навоий ўзининг бадий асарларида баркамол инсон образларини яратиб, унга етишиш йўллари тўғрисида фикрларини ифодалаган бўлса, маърифий асарларида эса бундай инсонни шакллантиришнинг мазмуни, тамойиллари, усул ва услубларини баён этади.

Алишер Навоий инсон камолотида илм-фаннинг ўрин, ақл-идрокнинг аҳамияти, ақлий тарбиянинг моҳиятини ёритиб берди.

Навоий ҳар бир инсон ақли, ахлоқи, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим, деб билган [7].

Навоий бундай фазилатларга эга бўлган баркамол инсонни фақат бадий образини яратибгина қолмай, уни тарбиялаш усулларини ҳам баён этди ва маърифат илм-фаннинг тараққиётида

“Назмул-жавоҳир”, “Хайратул-аброр”, “Маҳбубул-қулуб”дек шоҳ асарлари билан муносиб ўринга эга бўлди.

Алишер Навоийнинг “Насойим-ул муҳаббат” асарида комил инсонга хос хусусиятлар, унинг шарқона фазилатлари санаб ўтилган. Булар қаторига улуғ мутафаккир куйидагиларни киритади: *тавба, ҳалол луқма билан қаноатланиш, ўз касбидан топиб кун ўтказиш, шариатга риоя этиш, барчадан ўзини кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига қўполлик қилмаслик, чучук тилли бўлиш – яхши, мулоим тилли бўлиш, раҳмдил, саҳий, мард, ҳалим, хушхулқ, сабрли, садоқатли, вафоли бўлиш, рози-ризалик билан кун ўтказиш, риёзат чекишдан қўрқмаслик* ва бошқалар.

Шу тариқа ўтмишда комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзу-армони деб қаралган. Комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий, маънавий аҳамиятга эга. У инсонни шарафли, эзгулик ва буюк хайр руҳида тарбиялаш, меҳр-у муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилиб келди. Ҳар замон ва лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабих ишлар, ножўя хатти-ҳаракат ва қилиқлардан сақланишга кўмаклашди, уларда иймон ва виждон биносининг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланишини таъминлаб келди. Комил инсон иймон ва эътиқодлилиқ, ҳалоллик ва покликнинг олий тимсолидир.

Жамиятда яхши ахлоқий сифатларни эгаллаб борган одам комил инсон мартабасига кўтарила олади. Комил инсон – инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили, доноси. Комил инсонлар одамлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўтабар зотдир. Инсонлар комилликка ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида эришадилар. Комил, баркамол инсонни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақида мусулмон Шарқи ахлоқи тарихида инсон ҳаёти учун дастуруламал, қўлланма вазифасини ўтаган кўп пандномалар, халқ китоблари яратилган. Бу ўринда Президентимиз: “...бизнинг улуғ аждодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанликларини эслашимиз керак, деб биламан. Ота-боболаримизнинг онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайқал топган орномус, уят ва андишага, шарм-у ҳаё, ибо ва ифбат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар бу кодекснинг асосий маъно-мазмунини ташкил этади” [8]– деб, алоҳида таъкидлади. Шундай экан, ёшларда аждодларимиз меросига ҳурмат руҳини шакллантириш, улардаги инсонийлик туйғуларини юксалтириш муҳимдир.

Айни дамда, бундай муносабат бизнинг олдимизга улкан мақсад ва вазифаларни қуяди “Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз, бундай улуғ зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илм-у фан,

маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканлигини исботлаб беришдан иборатдир. Бундай ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг маъно-мазмунини фарзандларимизга етказиш масаласи барчамиз, биринчи галда, зиёлиларимиз, бутун жамоатчилигимиз учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлиши шарт”лигини Президентимиз таъкидлаб ўтадилар [9].

Мухтасар қилиб айтганда, Шарқ маънавий меросида маънавият ва маънавий баркамоллик масалаларига катта эътибор берилганлигининг асосий сабабларидан бири инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият эканлигидадир. Шарқ маънавиятида дунёдаги барча неъматлар инсоннинг фақатгина яхши яшаши учунгина хизмат қилмоғи шарт эканлиги эътироф этилади. Чунки, бу неъматларнинг барчаси инсоннинг моддий эҳтиёжларини қондириши мумкин, холос. Шунинг учун бу бирламчи масала эмас. Масаланинг аввали, инсоннинг улуғлиги ҳамда юксак камолотга етишиш орқали Комил инсон мартабасига эришиш йўлидир. Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги энг тўғри йўл эканлиги ва бу билан баркамол авлод тарбиясига ижобий таъсир кўрсатадиган маънавий мероснинг аҳамияти жуда катта эканлиги асосланган. Ҳолбуки, ўсиб келаётган авлод, комил инсон бўлиш, ҳалоллик, тўғрилиқ, поклик ва адолат билан кун кечириш каби кўпдан-кўп олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга доимо амал қилиб яшашодамзотнинг маънавий бойлигини, қомиллигини белгилаб берадиган асосий мезон саналади.

Буюк аждодларимиз томонидан яратилган юксак маданият, илмий кашфиётлар ва замонавий илм-фан ютуқлари ёшлар дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантиришда беқиёс аҳамият касб этади. Бизнинг бугунги кундаги таълим – тарбия олдида турган асосий вазифаларимиздан бири ёш авлодга аждодларимизнинг доно фикрларини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятларини ҳис қилишга ўргатишдан иборатдир.

Зеро, давлатимиз раҳбари биз ёшларга шунчалик кенг имкониятлар яратиб бераётган экан, бунга жавобан ҳар бир ёш авлод она юртига, миллатига, халқига садоқат билан фидойилик кўрсатган ҳолда хизмат қилиши лозим.

Юртбошимиз И.Каримов айтганидек, “Маърифатли дунё Бухорийлар, Фарғонийлар, Хоразмийлар, Бегунийлар, Ибн Синолар, Улуғбекларни қанчалик иззат-икром қилган бўлса, XXI асрда биз халқимиз миллатимизга нисбатан ана шундай эҳтиромни қайтадан қўлга қиритишимиз керак. Ўша даврда улуғ аждодларимиз асос солган ва оламга донг таратган илмий мактабларни замонавий шаклларда қайтадан тиклашимиз лозим” [10].

АДАБИЁТЛАР

1. Ниёзов Г., Аҳмедов Қ., Тожибоев Қ. Шарқ алломалари ва маърифатпарвар адибларнинг баркамол авлод тарбиясига оид маънавий-ахлоқий қарашлари. –Т.: Ўзбекистон, 2010. –Б. 69.
2. Зиёмуҳаммадов Б., Исмоилов Ф. Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. – Т.: Сано-стандарт. 2011. – Б. 45-49.
3. Ибн Сино Фалсафий қиссалар. – Т.: Бадиий адабиёт ва санъат. 1963. Б–15.
4. Умар Хайям. Трактат. Москва. 1961. – С. 113.
5. Зиёмуҳаммадов Б., Исмоилов Ф. Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. – Т.: Сано-стандарт. 2011. – Б53.
6. Ниёзов Г., Аҳмедов Қ., Тожибоев Қ. Шарқ алломалари ва маърифатпарвар адибларнинг баркамол авлод тарбиясига оид маънавий-ахлоқий қарашлари. –Т.: Ўзбекистон, 2010. –Б. 23.
7. Зиёмуҳаммадов Б., Исмоилов Ф. Баркамол авлодни вояга етказиш сирлари. – Т.: Сано-стандарт. 2011. Б–56.
8. Каримов И. А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. -Б. 118.
9. Юсупов Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. - Т.: Университет, 1998, -Б.44.
10. Ислом Каримов .Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Тошкент «Ўзбекистон» 1999, 99-бет

РЕЗЮМЕ

В статье представлен научный анализ взгляда на духовное гармоничное единство ученых и мыслителей Востока. Сегодня, с приобретением независимости, восстановлено богатое духовное наследие великих ученых и созданные ими произведения необходимо внедрять в сознание молодежи –нашей опоры и нашего светлого будущего, защищая их от влияния различных идей и идеологий.

Ключевые слова: гармонично развитая личность, национальное духовное наследие, культурное наследие, историческое наследие, национальные и духовные ценности, совершенная личность, патриотизм, преданность, честность, прямолинейность, научные изобретения, современные научные достижения, современная цивилизация, просвещенный мир.

RESUME

In this article, it is analyzed the views of thinkers and scientists about spiritual firmness. Because of the independence, our wealthy spiritual heritage is renewed which was created by erudite. These days their works are important – broadhorizon young sters who are the future prop our nation. Very important thing is preserving youth mind from every way possible elses and mind effects.

Key words: spiritual harmonious human, national intellectual heritage, national and intellectual values, harmoniously generous man, nation-loving, fidelity, trueness, cleanness, scientific discoveries, modern-scientific achievements, modern civilization, intellectual world.

ЭЛИТОЛОГИК ПЕДАГОГИКА ВА ЭЛИТАР ТАЪЛИМ

Солиева Д. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада элитар персонализм ва элитар педагогика айти бир мақсадни – таълим жараёни орқали шахснинг ақлий ва маънавий элитарлашувига эришишга қаратилган муносабатларни шакллантириши ҳамда элитологик педагогика ва элитар таълимнинг таркибий тузилиши таҳлил этилади.

Калим сўзлар: элитар персонализм, элитар педогогика, элитар онг, элитар таълим, иқтидорлилик, маънавият, баркамоллик, маърифат.

Элитологик педагогика инсоннинг маънавий баркамолликка эришиш йўлларини, шунингдек, ўта самарали персоналлаштириш механизмларини ўрганувчи фан ҳисобланади. Элитологик педагогика асосларига мазкур йўналишнинг моҳиятини ифодаловчи қуйидаги тезисларни киритиш, бизнингча, ўринли бўлади: 1) одамларнинг ақлий қобилиятларидаги фарқлар; 2) индивидда таълим олиш истагининг мавжудлиги ёки йўқлиги; 3) таълим олиш имкониятлари ва уларни рўёбга чиқариш даражасидаги фарқлар; 4) таълим субъектининг таълим олишдан кўзлаган мақсади (мустақил ўқиб-ўрганиш орқали тан олинисига бўлганиддаоси). Бу тезислар умумий педагогика учун янги эмас, бироқ элитологик педагогикада улар фундаментал аҳамият касб этади, чунки элитар таълим учун саралаш (селекция) мезонлари ҳисобланади.

Фалсафий-қомусий луғатда индивид тушунчасини, аниқроғи, индивидуализмни (лотинча - бўлинмас) инсон ҳаётининг алоҳидалиги, инсон ҳуқуқларининг мутлоқлигини ва автономиясини ифодаловчи фалсафий ахлоқий тамойил,[1] деб таърифланган. Бу таърифда унинг индивидуаллигига ишорани сезиш мумкин.

Индивидуаллик бир нарса ҳақидаги тассавур, ўз қиёфаси, дастхати мезонларига эга бўлган, қонунга, бир хиллаштирувчи меъёрга бўйсинамайди алоҳида таҳлилни тақозо этади.

Одатда, элитар таълим ва элитологик педагогика субъект махсус элитар муассасаларда оладиган, ўз эгасига жамиятда юксак мавқени эгаллаш имконини берадиган билимлар тизими сифатида тушунилади. Бундай муассасаларда олинадиган билимлар тизими “эзотерик” (юнон. esoterikos – ички) хусусият касб этади ва шунинг ўзиёқ бу кишини умумий ёки ўрта маълумот олган кўп сонли одамлар даврасидан чиқаради. Шундай қилиб, субъектга бериладиган билимлар сифати элитар таълимни оммавий таълимдан ажратиш имконини берувчи бош мезон ҳисобланади.

Элитологик педагогикада камида уч йўналишни ажратиш мумкин: а) анъанавий элитар таълим тизими – классик мактабни (Платон «Академияси», Аристотель “Лицей” ва ҳ.к., яъни ёпик турдаги муассасалар); б) аскетик тарбия (монахлик) тизими; в) “онг аристократияси” вакилларининг рефлексияси назарияси. Бундан ташқари, элитологик педагогикага иқтидорли болаларни тарбиялаш назариясини ҳам киритиш мумкин.

Юқорида баён этилган манбалар бизга педагогиканинг табиатини бутунлай бошқача

тушуниш имконини беради. Авваламбор, шуни қайд этиш лозимки, умумий педагогикада тарихан шаклланган икки йўналиш мавжуд: а) “схоластика” (юнон. scholastikos – “мактабга оид”) – анъанавий талқиндаги педагогика; б) “аскетика” (юнон. asketes – бирор нарса билан шуғулланувчи) – элитаристик кўринишдаги педагогика.

Хўш, “элитологик педагогика”нинг ўзи нима? Энг аввало, ижтимоий-гуманитар фанлар, уни қандай тушунишлари керак? Шуни қайд этиш лозимки, оддий педагогикада ишлатиладиган баъзи категориялар мазмуни “элитар педагогика назарияси”да сезиларли даражада ўзгариши мумкин. Бундай «терминологик ўзига хослик» асосан элитар педагогикада, энг аввало, персоналистик элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Персонализм баъзан мақсади жиҳатидан инсон шахсиятини намоён этишдан иборат бўлган алоҳида турдаги педагогика сифатида тушунилади (П.Рикер). Шу маънода элитологик персонализм ва элитологик педагогика айти бир мақсад – таълим жараёни орқали шахснинг элитарлашувида эришишга қаратилган ягона жараёни ўзида ифодалайди.

Элитар таълим ХХI аср фанининг муҳим йўналишидир. Элитар таълимнинг умумий асосларини ёритиш “элитар педагогика” ва “элитар таълим” каби тушунчаларнинг терминологик хусусиятларини аниқлаш орқали амалга оширилиши мумкин. Ҳозирги вақтда “элитологик педагогика” ёки “элитар педагогика” амалда фақат элитар таълим усули сифатида мавжуд бўлиши мумкин, чунки бугунги кунда элитопедагогик ғояларни назарий асослаш ва амалга ошириш ташаббусини ва бунинг учун жавобгарлиқни ўз зиммасига олишга қодир бўлган фаншунослик тизими ҳали мавжуд эмас. Шу туфайли ҳам элитар таълим педагогикаси элитар таълим тизимининг методологик (шу жумладан, категориал) асосларини ишлаб чиқиши лозим.

Юқорида қайд этилган “таълим идеали” муаммолари ва инсонни мазкур идеал тизим субъекти сифатида тушуниш, “педагогик фаолиятнинг чегаравий асосларини муҳокама қилиш”, “педагогиканинг янги биносини қуриш йўлларини лойиҳалаш” таълим жараёни ва элитологик педагогиканинг асосий “туташ нуқталари” ҳисобланади.

Педагогик элитология, умумий элитологиянинг асосий бўлимларидан бири сифатида элитар онг асосларини сунъий шакллантириш масалалари билан шуғулланади. Бунда у элитар онгнинг табиий генезиси тажрибасига таянади. Шу маънода элитар

* Солиева Д. – Андижон В.Х.Т.Х. М.О.Қ.Т.И. мониторинг бўлими бошлиғи.

педагогика ўзининг бир нечта аналогларига эга бўлиб, уларнинг орасида “аскетика” унинг энг адекват тарихий ифодаси ҳисобланади.

Сўнгги йилларда нашр этилган илмий адабиётларда “элитар таълим”, “элитар тарбия”, “элитар ўқув юртлари” каби тушунчалар анча кенг қўлланилмоқда. Элитар ўқув юртларининг муайян “тизими” ҳам аста-секин яратилмоқда. Бу каби замонавий “элитар таълим тизими” ўзининг назарий жиҳатдан лозим даражада асосланувчи алоҳида илмий педагогик фанни яратишни талаб қилади.

Умуман олганда, элитар таълим методологиясининг предмети элитар таълим методологиясининг асосий тамойилларини таърифлашни, унинг индивидуал дунёқарашга доир ва аксиологик жиҳатларини аниқлашни, элитар онгнинг гносеологик хусусиятларини таҳлил қилишни назарда тутди.

Педагогик элитологиянинг барча масалалари элита субъектига таълим ва тарбия бериш, инсон онгини оммавий ҳолатдан элитар ҳолатга ўтказиш имконини берувчи педагогик технологиялармуаммолари билан у ёки бу даражада боғлиқ. Инсоннинг маънавий баркамоллиги муаммоси инсоният борлигининг барча замонларда теран ақл эгаларини ташвишга солган оламшумул муаммоларидан бири ҳисобланади. “Элитар педагогика” тарихан буюк шахснинг камол топиш жараёнини ўрганувчи билим соҳаси сифатида унинг ривожланишидаги турли босқичларини таҳлил қилувчи ғоялар тизими сифатида вужудга келган.

Педагогик элитология шахс фавқулодда фазилатларининг изчил генезиси масалалари билан бевосита шуғулланувчи антропологик элитологиянинг бош таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Бундай шахсларни тарбиялаш жараёни элитар билимни саралаш ва унинг асосида инсон маънавий дунёсининг элитар тамойилларини яратиш йўлидир.

Мазкур йўналишнинг бошқа бир вакили – америкалик социолог Толкотт Парсонс (1902–1979) фикрига кўра, ҳозирги замон жамиятида кучайиб бораётган табақаланиш жараёнлари маданият тизимининг табақаланиши билан бирга кечади, ҳар қандай алоҳида гуруҳ ва ҳар қандай индивидни ҳам қамраб олади. Ижтимоий гуруҳларнинг тенгсизлигини Т.Парсонс “табақа” тушунчаси билан, гуруҳдаги индивидларнинг тенгсизлигини эса “нуфуз” тушунчаси билан ифодалайди[2]. Бундай табақаланиш натижасида юзага келувчи зиддиятлар муайян таълим тизими ёрдамида бартараф этилиши мумкин. Мазкур тизимнинг вазифаси кишиларни жипслаштирувчи олий қадриятларни “қуйи”га йўналтириш, уларни индивидлар онгига сингдиришдан иборат. Бунда табақавий ва нуфузга оид тенгсизликни ўз ичига олган мавжуд “норматив тартиб”ни қабул қилишга алоҳида эътибор берилади. Маданий легитимлаштириш бу ерда етакчи роль ўйнайди. Умумий қадриятларни ўзлаштириш гуруҳли локалликни шакллантириш билан бирлаштирилиши ва айна пайтда шахс ўз ижтимоий бирлигининг жамият тизимидаги ўрнини

ва гуруҳ таркибида ўз шахсий нуфузини қабул қилишини таъминлаш лозим.

Т.Парсонс фикрига кўра, таълим фикрлаш эркинлиги ва зарур ҳаракатларни бир-бири билан боғлаш лозим. Бунинг учун талаб этиладиган фикрлаш ва ҳаракатлар услубини маданий стандартлаштириш муросаи мадора, ижтимоий иерархия ва қобилиятига муносиб тақдирлаш тамойилларига асосланади. Парсонсда булар бир-бири билан боғлиқ тамойиллардир: ижтимоий иерархия шахсий фарқларнинг тан олинисидан келиб чиқади; шахсий фарқлар тенг бўлмаган мақом ва нуфузда акс этади. Таълим муассасаси олдида индивидлар қобилиятига муносиб тақдирлаш ва ижтимоий тенгсизлик тамойилларини қабул қилишлари, уларни хулқ-атворнинг ички асоси сифатида ўзлаштиришлари, яъни мазкур тамойилларни маданият сифатида ва маданият воситасида ўзлаштиришларига эришиш вазифаси туради. Шунга мос равишда Т.Парсонс маданиятни онг ҳодисалари билан боғлайди ва уни педагогик трансформация ҳамда таълим жараёнида ўзлаштириш учун қулай объектга айлантиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича: “Маданият инсонга муҳитда мўлжал олиш ва ўзига ўхшашлар билан алоқалар ўрнатиш имконини берувчи символлар ансамбли сифатида қаралиши мумкин”[3]. Бундан ташқари, индивидни “ижтимоий беллашув”га рағбатлантириш, энг адолатли ва демократик шароитларда шахсий тенгсизликни аниқлаш ва шу тариқа шахсий мойиллик ва иқтидорлиликнинг ижтимоий функция билан самарали уйғун алоқасини таъминлаш талаб этилади.

Т.Парсонс фикрига кўра, бошланғич таълимнинг асосий вазифаси ижтимоий тизимни табақалар, мақомлар, роллар ва нуфуз даражалари иерархияси сифатида қабул қилишга тайёрликни шакллантиришдан иборат. Бу индивиднинг қобилиятларини унинг ижтимоий мобилликка тайёрлик даражаси билан тенглаштириш имконини беради. Шу туфайли ҳам “АҚШ бошланғич мактабининг ҳар қандай синфи Америка ижтимоий тизимининг фундаментал хусусиятлари – даставвал берилган имкониятлар тенглиги ва кейинчалик уларни рўёбга чиқаришда тенгсизликни ўзида тўлақонли акс эттиради”[4].

Мактаб бир пайтнинг ўзида ҳам ижтимоийлаштириш, ҳам саралашни амалга оширади. У қобилиятларни шакллантиради ва айна пайтда қобилиятларга кўра саралашни амалга оширади. Натижада мактаб оила ва шахс билан табақа ва ижтимоий бирлик ўртасида оралик бўғин сифатида амал қилади.

Шундай қилиб, Т.Парсонс фикрига кўра, ижтимоий элита қобилиятларига муносиб тақдирлаш мезонларига мувофиқ одилона ижтимоий саралаш (энг аввало, мактабда) доирасида ҳалол рақобат йўли билан шакллантирилади. Парсонснинг бу тезисидан келиб чиқиб, ижтимоий элита жамиятнинг энг қобилиятли, ўқимишли, маънавий баркамол, истеъдодли қисмидан таркиб топади, деган хулосага келиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Фалсафа қомусий лугат (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров).– Т.: “Шарқ”, 2004. – Б.161.
2. Parsons T. Les systemes des societes modernes. – Р., 1973. – Б.16.
3. Parsons T. Ympact de la techuologie sur la culture. - Revul internationale des sciences sociales. – Р., 1970. Vol. 22, № 4. – Б.660.
4. Parsons T. School class as a Social System // Harvard educational reviw, 1959. Vol.29.– № 4. – Б.309.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается основной смысл элитоперсонализма и элитопедогогики – отношение совершенствования умственного и духовного развития элитаризации личности, в результате воспитания. А также, определяется структурный анализ элитопедогогики и элитарного воспитания.

Ключевые слова: элитоперсонализм, элитопедогогика, элитарное мышление, элитарное воспитание, талантливый, духовная гармония, просветление.

RESUME

It is looked through that main conduction are personal elite, following to elite pedagogics and so mental personality on absorbing them on elitaristics and also parted structural analyses and elite brought up.

Key words: personal elite, elitist theory of pedagogical, theory of elite brain, elitist theory of education, talented, spiritual, harmony, enlightenment.

СОЦИАЛ НАЗОРАТ ВА ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОР

Тожибаев Б. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада социал назорат омиллари, бу соҳадаги ислохотларнинг аҳамияти, девиант хулқ-атвор тушунчаси, ижтимоийлашув жараёнида социал назорат, девиантликнинг социал назорати хусусиятлари тўғрисида фикр юритилган.

Калим сўзлар: социалназорат, ижтимоийлашув, социал назорат омиллари, девиант хулқ-атвор, социал назорат механизмлари,интериоризация, социал назорат институтлари, санкция, деликвент, суицид.

Хар қандай жамият ўз аъзолари томонидан социал меъёрларга риоя қилинишини назорат қилиб боради. Жамият тарихида унинг қандай тизимга асосланганлигидан қатъий назар ижтимоий назорат расмий ва норасмий кўринишларда амалга оширилади ва бундан кейинги тараққиётда ҳам худди шу кўринишда давом этади. Девиация ва социал назорат муносабати ҳеч қачон бир хил услубда ва ва кўринишларда узокроқ вақт қолиб кетмаган. Жамият тараққий этгани сари девиациянинг социал назорати услуб ва воситалари ҳам самара бериш шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариб турган. Бу ўзгаришлар жамиятга таъсир коэффицентларига кўра, давлат ёки фуқаролик институтлари томонидан амалга ошириб келинган. Агарки ушбу таъсир фаолиятида давлат ва фуқаролик институтлари ҳаракатларида алоҳида-лилик кўзга ташланса, самараси юқори бўлмайди, қачонки ҳар икки социал назорат институтларининг фаолиятида уйғунлик ва конструктивлик мавжуд бўлсагина, ижобий натижаларга эришиш мумкин. Бу борада юртимизда концептуал вазифалар ишлаб чиқилган ва амалга оширилмоқда.Иқтисодий ва сиёсий соҳадаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади[1]. Хар бир жамият мавжуд тартиботларга риоя қилмаётган аъзоларини турли воситалар ёрдамида жиловлашга ҳаракат қилади, социал назоратсиз бундай жараёнларни бажариш иложсиз ҳолдир[2]. Социал назорат – социал назорат институтлари ва социал гуруҳлар орқали амалга ошадиган жараён сифатида талқин қилишимиз мумкин. Ушбу мавзу бўйича изланишлар олиб борган П.Бергер фикрича, социал назорат – жамиятда қабул қилинган социал меъёрларни ва социал гуруҳлардаги тартиб-қоидаларни бузилишига нисбатан санкцияларнинг қўлланилишини амалиётда намоён бўлишидир[3].

Социал назорат ички ва ташқи омилларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Биринчиси, ички омил бу – инсоннинг ўз-ўзига назорати. Ушбу ҳолатда кўзга ташланадиган энг асосий жиҳат бу ўзини англаш, умумжамят –қабул қилган меъёрлар асосида ҳаракат қилиш, ўз хатти-ҳаракатларига ҳолисона баҳо бериш ва ўзига вақти-вақти билан

танқидий қараш (лекин ўз-ўзини танқидни мунтазамлилиги суицидга ва унга яқин хатти-ҳаракатларга олиб келиши мумкин!), яъни ижтимоий буйруқ натижасида хулқ-атвор назорати. Иккинчиси, ташқи омил, асоси расмий ва норасмий кўринишда бўлиши мумкин. Социал назорат ташқи омилларининг расмий кўринишларига суд, армия, таълим ва ташкилотлар киради. Унинг норасмий кўринишларига оила, қариндошлар, тенгдошлар гуруҳи, маҳалла ва меҳнат жамоаларидаги ижтимоий гуруҳларни киритиш мумкин. Социал назоратнинг ташқи омиллари сирасига кирувчи вазифаларни социал назорат институтлари бажаради.

Шахс ўз олдига қўйилган талабларни англаган ҳолда, ўзига социал назорат талаблари билан бирикиб кетувчи ва шахснинг тўлароқ ижтимоий-лашувини таъминловчи кўникмаларни вужудга келтиради. Социал назорат ҳамиша ҳам етарли даражада самарали бўлмайди, алоҳида индивидлар кўпчилик томонидан қабул қилинган социал меъёрларга салбий муносабатда бўлишади[6]. Ушбу ҳолатларнинг натижасида девиантликни шаклланишига қулай омиллар пайдо бўлади. Девиантлик ҳамиша ҳам асоссиз равишда рўй бермайди. Ушбу мавзу юзасидан изланиш олиб борган олима Р.Убайдуллаева девиант хулқ-атворни ижобий ва салбий кўринишларини қайади, нормадан четга чиқиш ижобий ҳам, салбий ҳам бўлиши мумкин. Салбий девиант хулқ-атвор, ўз навбатида, ахлоққа зид (инсон ахлоқ нормаларига зид қилмишни содир этади), зиддиятли ёки деликвент (қилмиш жиноят ҳуқуқидан ташқари ҳуқуқ нормаларига зид бўлади) ва жиноий хулқ-атворга (ёш инсон жиноят қонунчилиги нормаларидан четга чиқади) бўлиши мумкин[5]. Социал назорат девиантликнинг салбий кўринишларига нисбатан қўлланилганлиги учун биз, асосан, унинг салбий кўринишларини таҳлил қиламиз. Девиантликнинг келиб чиқиш сабаблари сифатида жамият талаблари билан шахс истакларининг тўғри келмаслиги, социал ролларни яхши ўзлаштирмаслик ва нотекис тақсимланиши, паст турмуш даражасини кўрсатиш мумкин. Девиантлик социал назорат самарадорлигини пасайтириб юборади ва керак бўлса, йўққа чиқаради.

Социал меъёрларга риоя қилмаслик хатти-ҳаракатларини, кўпинча, нокомформ хулқ-атвор эгалари томонидан амалга оширилмоқда.

Умуман олганда, жамиятнинг кўпгина аъзолари томонидан социал меъёрларга риоя қилинади ва шу билан биргаликда баъзан жузъий чекинишларга йўл

* Тожибаев Б. – Наманган муҳандислик-технология институти катта ўқитувчиси.

қўйилади. Ушбу ҳолат шахснинг статуси ва унинг қай даражада ижтимоийлашуви натижасидир. Ижтимоийлашув жамиятда ўрнатилган социал меъёр ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнидир, унинг асосий мақсади эса инсон ана шу қадриятларни ўзлаштириши, мослашиш имкониятларини беришдир, мана жараёнда шахс жуда кўп бор социал назорат талабларига қилиш ёки девиантлик томон ҳаракат қилиш жараёнларидан бирини “танлаш” имкониятларига дуч келади. Ушбу “танлаш” имкониятлари инсонларда қанчалик кўп бўлиб беради ва қайси бири манфаатли ёки камроқ зарар келтириши ўша йўлни танлаш имконини берувчи омил ҳисобланади. Миллий қадриятлар мустаҳкам қарор топган оилаларда ёки маконларда улғаяётган болаларда ижтимоийлашув жараёнида турли кемтикликлар кузатилмаслиги ва аксинча нокомформ қадриятлар учраб турадиган оилалардаги (маконлардаги) болаларда девиация ҳолатлари кўпайиб кузатилади. Девиант ҳолатлар кўламини камайиши ёки аксинча кўпайишига социал назорат ижтимоийлашувдан кам аҳамиятга касб этмайди. Социал назорат жамият аъзолари томонидан социал меъёрларга риоя қилинишини тартибга солади ва шу орқали жамиятни бирлаштирувчанлик вазифасини ҳам бажаради. Агар социал назорат субъект сифатида яқка шахс бўлса у индивидуал характерга эга бўлади, ушбу ҳолат жамоа, оила, тенгдошлар гуруҳи, таълим муассасаси, маҳалла томонидан амалга оширилса, ижтимоий характерга эга бўлади ҳамда у социал назорат дейилади. Инсон ҳаётидаги энг биринчи, энг муҳим ижтимоийлашув агенти ва социал назорат институти бу – оила.

Социал назорат социал меъёрлар ва санкциялар воситасида ўз вазифасини бажаради. Унинг ишлаш механизми, асосан, ихоталаш, ажратиб қўйиш ва соғломлаштиришдан иборатдир. Социал назоратни инсонларга, шу жумладан, девиант хулқ-атворли инсонларга таъсир кўрсатиш воситалари қуйидагича бўлиши мумкин: кўрсатма бериш, ишонтириш, ҳукм қилиш, эътироф этиш ва таққиллаш.

Девиантликнинг социал назоратини қуйидаги хусусиятлари ажратиб кўрсатиш мавжуд:

1. Социал назоратнинг восита ва методлари муаммо табиатига хос хусусият касб этиши керак. Социал назоратнинг воситалари жамият аъзолари асосий қисмининг талаб ва истакларини қондириши керак, у озчилик қатлам вакиллари учун хизмат қилмаслиги даркор. Социал назоратнинг самарадорлиги, нафақат, девиантликнинг жамият учун жиддий хавф-хатарлилик даражасини ортишидан (масалан, қасддан амалга ошириладиган жиноятларнинг кўпайиши) оғоҳлантириш, балки уни ижтимоий маъқул формалар билан алмаштириш имкониятини беради.

2. Жиддий жазоларга тортиш, масалан, озодликдан маҳрум қилиш инсон шахсий таназзулини келтириб чиқаради. Шунинг учун бундай жазо сўнгги чора сифатида қўлланилади.

3. Социал назорат – мослашувчан, кенг тармоқли ва давлат, жамият томонидан қўллаб-қувватланадиган тизимдир. Ўз-ўзига ижтимоий-психологик ёрдамни қўллашни шакллантирувчилик ҳаракати ҳам яхши самара беради.

4. Девиация – жамиятни келажадаги ижтимоий мўлжалини аниқлашга ёрдам беради, бу эса социал назоратни қай томонга йўналтира олиш имконини ҳам беради, лекин самарали, тезкор фаолият ва воситаларига девиантликка қарши тура олиши мумкин.

5. Келажакка умид билан қараш қайфиятини шакллантирувчи ижтимоий ҳаракатларни рағбатлантириш.

6. Ахлоқсизликка мойил оид хулқ-атвор нормативларига эга инсонларни, асосан, ёшларни қамраб олиш объектига кўра, масалан, оилада ота-она, таълим муассасасида педагоглар порнографияга оид фаолият кўламини чеклаш ва соғломлаштириш. Бу борада жинсий тарбия масаласи жуда муҳимдир.

7. Глобаллашув жараёнида зарарли ахборотлар оқимидан субъектлар (ота-оналар, таълим муассасалари) объектни (фарзанд, ўқувчи) химоя қилиш. Зероки ҳозирги кунда ахборот олиш имкониятларининг кенгайиши ва тизимли йўналтирилган ахборот оқимининг ташқаридан кириб келиши долзарб масалага айланиб улгурди. Зеро, бу борада Президентимиз: “Бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам катта кучга эга”, - деган фикрни алоҳида таъкидлаган эдилар[4].

8. Масалага дахлдор томонларнинг иш фаолиятини умумлаштириш ва бу соҳадаги кадрларга бўлган талабни таъминлаш.

Ғарб мамлакатларида девиантологиянинг бизга нисбатан яхши ривожланганлигининг асосий сабабларидан бири миллий анъаналарни таъсирини нисбатан сустлиги ҳамда индивидуалликка асосий урғу берилиши оқибатида девиант хулқ-атворли инсонлар тоифасининг кенгайиб кетиши натижасидир. Жамият ўз тизимининг хусусиятлари, иш олиб бориш соҳаларига кўра, социал назоратнинг демократик ёки директив усуллари танлаши мумкин. Очiq тизимга асосланган жамиятларда социал назоратнинг девиантликнинг асосан субмаданиятнинг янги кўринишларига мойиллигидан келиб чиқадиган шакллари, суицид, оммавий тартибсизликларда иштирок этиш каби жиҳатларидан ташқари яна бошқа жиҳатлари ҳам кўзга ташланади. Ёпиқ тизимга асосланган жамиятларда девиантликнинг тиланчилик, уйдан қочиб кетиш, майда жиноятлар, невроз таъсиридаги девиант ҳаракатлари кўпроқ учрайди. Булар ичида очiq ва ёпиқ тизимга асосланган, жамиятларга бирдек мансублиги билан суицид, яъни ўз жонига қасд қилиш алоҳида ажралиб туради. Айрим фарқли жиҳатларга ҳам эга, масалан, ёпиқ тизимга асосланган жамиятларда суициднинг асосий сабабларидан бири сифатида невроз таъсиридаги ҳаракатларни келтириш мумкин.

Девиантликда социал назоратнинг энг муаммоли жараёнларидан бири бу – ёшлар ўртасида назоратсизликнинг олдини олишга қаратилган. Бу борада асосий эътиборни ёшларимизга қаратишимиз бежиз эмас, уларни нималар билан машғуллик даражаси назоратини болалик даврларидан бошлаб амалга ошира олсак, уни фойдали фаолиятга йўналтира олсак, биз, нафақат, девиантликнинг олдини олган бўламиз, балки жамиятимиз таракқиётига юлкан ҳисса қўшиши мумкин бўлган авлодни яратамиз,

аксинча бўлса улар девиант хулқ-атворли шахс бўлиб | бири бўлиб қолаверади.
етишади ва жамиятимизнинг оғрикли нуқталаридан

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов. И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Ж.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б.366.
2. Каримов. И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. – Б. 176.
3. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива.– М.: Аспект Пресс, 1996. – С.168.
4. Большой социологический словарь(Collins). Т. 2. (П-Я): Пер.с англ. –М.: Вече, АСТ, 1999. – С.528.
6. Убайдуллаева Р. Вояга етмаганлар асоциал хулқ-атворининг ижтимоий жиҳатлари. // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари, 2005.–№ 3.
7. Тожибаев Б.Т Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда социология фани тараққиётининг долзарб муаммолари. // Республика илмий-амалий конференция материаллари. II-китоб. –Т., 2010. – Б.210.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факторы социального контроля, значения реформ в этой сфере, понятия девиантного поведения, социальный контроль в процессе социализации, особенности социального контроля девиантности.

Ключевые слова: социальный контроль, социализация, факторы социального контроля, девиантное поведение, механизмы социального контроля, интериоризация, институт социального контроля, санкция, деликвент, суицид.

RESUME

The article considers social control factors, the importance of reformation in this field, the conception of deviant behavior, social control in the process of socialization, the features of deviational social control.

Key words: social control, socialization, social control factors, deviant behavior, cosial control mechanism, interiorization, social control institutes, sanction, delinquency, suicide.

ЗАМОНАВИЙ ДАРС ТИЗИМИДА ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ СТАНДАРТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Тўқбоева Д. *

РЕЗЮМЕ

Бугунги кунда таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, янги инновацион лойиҳаларни ўқитиш тизимида фаол қўллаш, педагог ва ўқувчи ўртасидаги билим ва ишонччи янада мустаҳкамлашга эҳтиёж туғилмоқда. Шу боисдан, мазкур мақолада дарс машғулотида педагогнинг янги қарашлари, янги таълим стандартларига ёндашув жараёнларини қисқача таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: замонавий дарс, замонавий таълим, таълим стандарти, инновацион лойиҳа, план-конспект, дарс бериш усуллари, технологик ёндашув, тематик ва технологик карта.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни амалга оширишда ёш авлодга чуқур билим берадиган, фикрлаш доираси кенг, касбий кўникмаларга эга бўлган, ҳуқуқий демократик жамият аъзоларини Озод ва Эркин яшашга, мустақил фикр юритишга ўргата оладиган юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш асосий вазифи қилиб белгиланган. “Илгари бирор бир мамлакатнинг тараққиёти ва куч-қудратини ифодалаш ва баҳолаш учун унинг мавжуд табиий бойликлари ва иқтисодий салоҳияти ҳақида сўз юритилар эди. Бугун дунё тараққиётнинг шундай босқичига қадам қўйдики, ҳар қандай миллат ва давлат имкониятларининг ҳал қилувчи белгиси бу маърифат, инсонларнинг интеллектуал, касбий ва маънавий салоҳиятидир”, – деб таъкидлайди биринчи президентимиз И.А. Каримов [1].

Халқнинг онги, дунёқараши бугунги кунда энг катта бойлик дея баҳоланаётган экан, демак, энг аввало таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, янги инновацион лойиҳаларни ўқитиш тизимида фаол қўллаш, педагог ва ўқувчи ўртасидаги билим ва ишонччи янада мустаҳкамлашга эҳтиёж туғилади.

Биз ушбу мулоҳазалар орқали дарс машғулотида педагогнинг янги қарашлари, янги таълим стандартларига ёндашув жараёнларини қисқача таҳлил қилиб ўтмоқчимиз.

Дарс машғулотини тушунчасига турли манбаларда турлича таъриф берилган. Олим В.И.Далю таърифига кўра дарс – белгиланган соатдаги таҳсил, муҳим топшириқ, билим, панд-насихат, ўғит, демакдир.

Бугун тахминий ҳисоб-китобларга кўра мактаб даврида бир ўқувчи қарийб 10 мингдан ортиқ дарс машғулотига қатнашади. Ушбу шакл замонавий таълим тизимининг нафақат асосий, балки ҳозирча ягона услуби бўлиб қолмоқда. Ўқув соатининг деярли 98 фоизи дарс машғулотидан иборат. Қандайин инновациялар жорий қилинмасин, дарс худди 100 йиллар илгаригидек таълим жараёнининг катнашчилари: ўқитувчи ва ўқувчи учрашувчи машғулот бўлиб қолди.

Шундай бўлса-да, бир қатор омиллар сабаб дарс олдинги маъно-мазмун чегараларини бузиб чиқди. Хусусан:

1. Янги таълим стандартлари ва уларга асосланган, янгиланган дастурлар ва дарсликлар яралди. Албатта, улар таълим бериш усуллари ислоҳ қилиш талабини қўйди.

2. Дарсга инновацион технологиялар жорий қилинди. Ҳозир ҳатто чекка ҳудуддаги мактабларда

ҳам компьютер технологияси татбиқ қилиниб, педагоглар ўз дарсларида компьютердан унумли фойдаланишни йўлга қўйдилар. Таълим тизимини ахборотлаштириш замонавий дарс тизимига кескин таъсир ўтказди.

Замонавий дарс нафақат давр билан ҳамнафас, балки бугунги кун нафаси ва талабини ўзида акс эттирган илм олиш фурсатига айланди.

Ана шундай дарсга келажакка пойдевор бўла олади, ўқувчини ўзгараётган жамият ҳаётига тайёрлай олади. Баъзи тадқиқотлар шуни кўрсатдики, замонавий дарс нима деган саволга аксар педагоглар демократия тамойилларига асосланган дарс, дея жавоб беришган. Яъни ўқувчилар ўз фикрини билдиришга кўрқмайдиган, ўқитувчи эса янгиликларни жорий қилишдан чўчимайдиган дарс тури. Қўшимча сифатида айтиш мумкинки, замонавий дарс аввало актуал ва кизиқарли дарсдир.

Дарснинг қандай бўлиши ўқитувчининг профессионал ва шахсий сифатларига боғлиқ бўлиб қолаверади. Замонавий дарс мактаб дастуридаги билимларни сингдириш билангина боғлиқ бўлмай, шахсни тарбиялаш, ривожлантириш, унинг ижодий қобилиятларини шакллантириш вазифасини ҳам бажаради.

Бу вазифани бажаришда эса турфа таълим дастурлари, дарсликларнинг янги авлоди, турли дидактик адабиётлар ва албатта инновацион технологиялар асосий ўрин тутди. Замонавий дарс машғулотининг биринчи моделини анъанавий кўринишдаги машғулот деб оладиган бўлсак, у мана 10 йиллардан буён мамлакатимиз мактабларида муваффақият билан амалга оширилмоқда.

Бу моделни акс эттирувчи асосий атамалар сифатида қуйидагиларни санаш мумкин:

- план-конспект
- дарс бериш усуллари
- дарс турлари ҳамда ўқитиш методлари ва бошқалар...

Айтиш мумкинки, турли кўринишдаги инновацион дарслар ҳам аввало анъанавий дарс машғулотини асосига қўйлади.

Дарс бериш методини нафақат ўзи, балки ўқувчилари учун ҳам кизиқарли шаклга ўзгартира олган педагог ўз фаолиятини янада ривожлантириш, уни янада ижодий ва инновацион шаклга келтиришга ҳаракат қилади. Зотан замонавий дарс машғулотига ўқитувчи позицияси ҳам ўзгаради.

Анъанавий таълим тизимидаги мавжуд ҳолат: 90 фоиз юкломани ўқитувчи ўз зиммасига олган

* Тўқбоева Д. – НавДПИ “Педагогика” кафедраси ўқитувчиси.

холатдан эндиликда бу юкломани ўқувчилар билан бўлишиш жараёни ҳам амалга оширилмоқда. Бу ўқитувчини айрим вазифалардан озод қилиш, унинг асосий функцияси бўлган ўқитишни чегаралашни англатмайди, албатта. Эндиликда ўқитувчи янгича кўринишда ўқитади холос. Унинг зиммасидаги масъулият эса ўз ҳолича қолаверади.

Замонавий дарснинг иккинчи модели таълимни технологиялаштириш билан боғлиқ. Педагогик технологиялар янги феномен сифатида бизнинг таълим тизимимизга 90 йилларда кириб келди. Бу моделнинг кенг оммалашуви натижасида мактаб ўқувчиларини ўқитиш усуллари ўзгарди. Ўқувчилар дарс вақтида янада фаол бўла бошлашди.

Бу моделнинг акс эттирувчи асосий атамалар:

- режалаштиришнинг тематик ва технологик картаси;

- технологик ёндашув;

- технология босқичлари;

- ҳар бир босқич бажариши лозим бўлган вазифалар ва улар самарасининг диагностикаси [2].

Ушбу модель юзага келгач, қуйидагилар шаклланди:

- дарсни маълум босқичларга бўлган ҳолда лойиҳалаштириш маданияти пайдо бўлди;

- ҳар бир босқичга маълум вазифалар юкланди ва оралиқ натижаларни таҳлил қилиш учун синовлар, имтиҳонлар жорий қилинди.

- ўқувчи эгаллаган билимларни баҳолаш тизими ўзгарди, баҳолашнинг янгича тизимлари ишлаб чиқилди;

- дарсларни муваффақиятли олиб боровчи ўқитивчилар тажрибасини оммалаштириш юзага келди.

Сўнгги йилларда эса замонавий дарснинг учинчи модели ҳам пайдо бўлди. У таълим бериш жараёнида омилкорлик билан ёндашуви билан ажралиб туради. Унинг асосий белгилари қуйидагилар дейиш мумкин:

- омилкорликнинг биринчи даражага чиқиши;

- ўқувчининг тажрибаси;

- ҳаётий вазиятлар ва муаммоларни ҳал қила олиш лаёқати;

- психологик, педагогик вазиятлар устунлиги ва ҳоказо...

Зеро, бу моделда ўқувчига асосий урғу берилиб, унинг ҳаётий муаммо ва вазиятларга ечим топиш лаёқатини кучайтириш таълим бериш билан баробар тарзда олиб борилади.

Ўқитувчи синф ва мактабда эгаллаган ўз мавқеига кўра жараёнга масъул бўлган шахс саналади. Шунга кўра, ҳар қандай конфликтни бартараф эта олиш, уни олдиндан кўра билиш, унинг авж олиб кетишидан олдин сезиб, уни

ўчириш ўқитувчининг бевосита вазифалари қаторидан ўрин олади. Агар конфликт ўқитувчи томонидан махсус ва мақсадли тарзда юзага келтирилган бўлса, демак, мана шу ўқитувчининг ўзи эгаллаб турган мавқеига мослиги ва жавоб беришини кўриб чиқиш зарур бўлади. Чунки мактаб жамоаси аслида жамиятнинг бир бўлаги бўлиб, мана шу жамият андозаси саналади. Ўқувчилар эса ўқитувчи билан бўлган ўз мулоқоти ва муносабатларида маълум бир ижтимоий нормаларга ўрганадилар. Улар ичида инсонларнинг ўзаро муносабатлари ҳам бор. Ўқитувчи билан тез-тез бўлиб турадиган конфликтлар ўқувчиларни ижтимоий мулоқотдаги ахлоқсизликка ўргатади.

Ўқитувчи ўз педагогик мутахассислиги нуқтаи назаридан психология фани бўйича маълум билимларни эгаллаб, мана шу соҳада ўқиган инсон саналади. Ўқитувчи инсон ким, унинг характери ва психологияси қандай, инсон билан қандай тотувликни шакллантириш мумкин, деган йўналишларда маълум кўникма ва малакаларга эга инсон саналади. Ўқувчи эса ҳаётга энди қадам ташлаётган инсондир.

Шунга кўра, ўқитувчи ҳар қандай конфликт вазиятида уни бартараф этиш бўйича ташаббусни қўлга олиб, бола, яъни ўқувчи манфаатидан туриб зиддиятни адолатли ечимга олиб келиши даркор. Демак, ўқитувчи ўқувчининг энди шаклланаётган мурғак организм эканлигидан келиб чиққан ҳолда ўз саъй-ҳаракатларини белгилаши зарур бўлади.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб, замонавий дарс самарадорлигини оширувчи қуйидаги мезонларни айтиб ўтиш мумкин бўлади:

1. Дарснинг очиклик ила олиб борилиши;

2. Ўқувчини шахс сифатида шакллантириш ва ривожлантиришга урғу бериш;

3. Ўқувчи ўзини субъект сифатида ҳис қилишига эришиш;

4. Демократик тамойилларга асосланиш;

5. Ўқувчиларга жамоа бўлиб ишлаш ва янгиликларни қабул қилиш, муҳокама қилиш имконини бериш;

6. Педагог ўқувчиларни янгиликларни субъектив қабул қилиш йўлидан олиб бориш.

Албатта, ҳар бир ўқитувчи ўз қатъий фикри ва қарашларига эга. Айримлар учун дарсни қўйилмақом қилиб бошлаш ўқувчилар эътиборини жалб қилувчи қутилмаган маълумотларни бериш дарс муваффақиятини белгиласа, баъзилар учун охириги натижа, эришилган марралар муҳимроқ.

Ўқитувчилар бир хил ва ўта қаттиқ талаблар билан дарсни ташкиллаштирган даврлар ортда қолди. Янгилик ва инновация замонавий ўқитувчининг байроғига айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. Т.: Ўзбекистон, 1996. 380 б.
2. Леонтьев А.Н. Наука и человечество. 2 т.М.: Знания, 1963.-366 с.
3. Зиёмуҳаммадов Б. Абдуллаева Ш. Педагогика. Т.: Ўқитувчи, 2000. 126 б.
4. Слободчиков В.И. Инновационное образование. //Журнал “Школьные технологии” №2, 2005. С.4-12 с.
5. Мкрытиячян Г.А. Параметры педагогической экспериментальной деятельности. // Журнал “Педагогика”, №5, 2001.С.45-50

6. Подласый И.П. Педагогика. В 2-х томах. М.: Владос, 2004, 572 с.

РЕЗЮМЕ

На сегодняшний день возникла необходимость в реформации системы образования, активном использовании новых инновационных проектов в системе обучения, укреплении доверия между педагогом и учащимся. В связи с этим, в данной статье коротко проанализированы взгляды педагогов на проведение занятий, новые образовательные стандарты.

Ключевые слова: современный урок, современное образование, образовательный стандарт, инновационный проект, план-конспект, методы обучения, технологический подход, тематическая и технологическая карта.

RESUME

Today there is a need in reformation of the education system, active use of new and innovative projects in the education system, strengthening of trust between teacher and students. Therefore, in this article, it is briefly analyzed the views of teachers to conduct lessons, new educational standards.

Key words: modern lesson of modern education, educational standards, innovative design, plan, synopsis, teaching methods, process approach, and thematic maps.

ONKOLOGIK BEMORLARDA UCHRAYDIGAN PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR

Urazbayeva D.A. *

REZYUME

Мазкур мақолда онкологик bemorlarning psixologik xususiyatlari shuningdek, kasallikning psixika bilan bog'liqligi jihatlarini yoritilgan.

Kalit so'zlar: onkologiya, psixika, tibbiyot, psixologiya, psixologik yordam, psixik holat.

Mamlakatimizda barcha sohalarda yildan yilga islohotlarni amalga oshirish natijasida tubdan yangilanishlar, rivojlanish va yuksalishlarning guvohi bo'lyapmiz.

1997 yil "Ta'lim to'g'risida"gi qonun qabul qilinishi, ta'lim sohasidagi islohotlar, yoshlarga oid davlat siyosati mustaqillikning ilk yillarida yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "Har kim bilim olish huquqiga ega. Bepul umumiy ta'lim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidir.", deb ko'rsatilganligi yuqoridagi fikrni isbotlaydi [1].

Nafaqat, ta'lim sohasida balki, tibbiyot sohasida ham ko'plab ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bunga birgina misol qilib 2007 yil 19-sentabrda qabul qilingan Sog'liqni saqlash to'g'risidagi qonunidir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining IX bobi 40 – moddasida "Har bir inson malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqiga egadir", deyilgan. Shu bilan birgalikda, bepul tibbiy xizmatlardan foydalanishi kafolatlangan [1].

O'zbekistonda davlat sog'liqni saqlash tizimida keng ko'lamda islohotlar olib borilmoqda. Bu jarayon bevosita davlat nazoratida bo'lib, tizimli amalga oshirilmoqda. Xususan, Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish, chora tadbirlari to'g'risida 28-noyabr 2011- yildagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarorida sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish, tibbiyot muassasalari faoliyati samaradorligini oshirish, zamonaviy talablar va standartlarga muvofiq aholiga yuqori sifatli tibbiy yordam ko'rsatishni ta'minlash, respublika sog'liqni saqlash tizimida boshqarish va mehnatni tashkil etishning ilg'or shakl hamda uslublarini joriy etish masalalari dolzarbligi ko'rsatilgan.

XXIII-Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti assambleyasi 1970-yilda qabul etgan rezolyutsiyasida milliy sog'liqni saqlash tizimini tuzish va rivojlantirishning samarali prinsiplari sifatida "aholi salomatligini muhofaza qilishda davlat va jamiyatni mas'ul deb bilish", "sog'liqni saqlashning yagona milliy rejasini tuzish", "ijtimoiy va individual profilaktika choralarni ko'rish", aholini "malakali, bepul profilaktik va davolash yordami bilan ta'minlash" va hokozolarni tavsiya etadi[4].

Bugungi kunda onkologik kasalliklar o'lim va nogironlikning uchrashi bo'yicha dunyoda birinchi, ba'zi davlatlarda ikkinchi o'rinni egallaydi.

Onkologik bemorlarga davo choralari ko'rish bugungi kunda, nafaqat tibbiyot sohasida, balki psixologiya sohasining ham muammosiga aylanib ulgurdi. Onkologik bemorlarga psixologik yordam

ko'rsatishda psixoterapevtik ta'sir ko'rsatish muhim ahamiyatga ega.

Jahon Sog'liqni Saqlash tizimida psixoterapevtik ta'sir ko'rsatish samarali davolash usullaridan biri sifatida tan olingan. Bu soha imkoniyatlari katta bo'lishi bilan birga ko'lam yanada kengaymoqda.

Onkologik bemorlarni psixologik holatlarini o'rganish, ularga psixoterapevtik yordam ko'rsatish K.Saymanton, S.Saymanton, A.A.Shuttsenberger, P.Ader, S.Baxnson, P.Kobasa, A.Solomon va boshqa xorij olimlari, N.B.Shipovnikov, N.G.Kosh, T.Y.Morilova kabi rus olimlari tomonidan olib borilgan. Respublikamizda bu borada, asosan tibbiyot xodimlari, jumladan, T.Mustafaev, I.Usmonov, D.Nishonov, D.Mamarasulova, G.Raxmatullaeva, A.Abduvaliev va boshqalar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Onkologiya – xavfli o'smalar (saraton, rak) muammosi, uning tarixi, kelib chiqish omillari, normal hujayraning o'sma hujayraga aylanish mexanizmlarini aniqlash, davolash va oldini olish kabi barcha tarmoqlarni o'rganuvchi fandir. Ma'lumki, butun jonzot (o'simliklar, hayvonlar, odamzod) tariximiz davomida xavfli o'smalar bilan xastalanib kelgan. Paleontologik va arxeologik tekshirishlar orqali dinosavrlar (bundan 65 mln. yil ilgari), ibtidoiy odamlar – avstralopitekalar (taxminan 1 mln. yil ilgari) va qadimiy mierliklarning (5 ming yil ilgari) suyaklarida o'sma kasalligining alomatlari topilgan.

Xavfli o'sma haqidagi tarixdagi birinchi axborot (eramizdan 2500 yillar avval) Misr papirusida keltirilgan. Unda shifokor va koxin Imgotep sut bezi raki va uning asoratlari oldini olish to'g'risida hayron qolarli darajada fikr bildirgan.

Eramizdan avvalgi XII asrda Xitoyda rak kasalligi "ay" nomi bilan hammaga ma'lum bo'lgan.

Xindlarning muqaddas kitobi hisoblangan "Ayur-Veda"da o'smalarning ta'rifi keltirilgan. Bunda ular xavfli va xavfsiz turlarga bo'lingan, o'smalarni olib tashlash yoki unga tarkibida margimush bor surtmalar surtish kerak, degan ko'rsatmalar berilgan.

Onkologiyaning rivojlanishiga Gippokrat (Jolinius, eramizdan avvalgi IV-V asrlar), Ibn Sino (XI asr), R. Virxov (1863), M.A. Novinskiy (1877 y.) va N.N. Petrov (1910 y.)lar katta hissa qo'shganlar. Mashhur grek shifokori Gippokratning tibbiyot, shu jumladan, onkologiyani rivojlantirishdagi xizmati katta. U faqat "saraton" va "sarkoma" terminlarini fanga kiritib qolmay, balki uni davolashning asosiy qoidalarini yaratgan. Undan shifokorlar hozirgacha foydalanib kelmoqdalar. Gippokrat xavfli o'smalarning kelib chiqishida tashqi omillar katta ahamiyatga egaligiga e'tibor bergan, bunda u bemorga uning ruhiy va tana sifatlarini mujassamlashtirgan holda har biriga alohida

* Urazbayeva D.A. – UrDU katta o'qituvchisi.

yondoshish kerakligini aytgan. Uning: “Faqatgina shifokorning o’zi ishga kerakli bo’lgan barcha narsalarni qo’llashigina emas, balki bemor ham, uning atrofidagi barcha tashqi holat ham shifokor faoliyatiga katta yordam berishi kerak”, degan so’zlari hozirda juda dolzarb masaladir[3].

X-XI asrlarda O’rta Osiyo, uning yirik shaharlari bo’lgan Buxoro, Gurganch va Samarqand fan va madaniyat markazi bo’lib qolgan. U yerda mashhur olimlar, shoirlardan al-Farobiy, Rudakiy, al-Buxoriy, Firdavsiy, Beruniy, al-Xorazmiy, al-Farg’oniyy va shular qatorida juda ko’p xudojo’y, qonun, falsafa, arxitekturani yaxshi bilgan odamlar va shifokorlar yashaganlar. Karvon yo’llari ularni uzoq, mamlakatlar Xindiston, Xitoy, Vizantiya, Rim va Gretsiya bilan bog’lab kelgan. Shaharlarda maktablar, shifoxonalar, kitob bozorlari va boy kitob omborlari bo’lgan. U yerda Geraklit, Aristotel, Platon, Gippokrat va Galen asarlari va tarjimalarining asl nusxalari saqlangan.

Ma’lumki, Yevropa qadimgi Gretsiya va Rimliklarning boy ilmiy merosi, shu jumladan, tibbiyot va onkologiya bo’yicha ma’lumotlar bilan O’rta Osiyo olimlarining asarlari orqali tanishishgan. Bunda juda katta vazifani Xorazmdagi Ma’mun Akademiyasi bajargan, bu yerda yirik olimlardan Ibn Sinoning ijodi gullab yashnagan. Xorazmda uning yirik “Tib qonunlari” nomli asari yaratilgan, unda nafaqat Gippokrat, Galen, Abu Bakr-ar-Roziy, Hindiston va Xitoy olimlari, balki olimning shaxsiy boy eksperimental va klinik tajribasi, jumladan, o’smalarning kelib chiqishi, belgilari, ularni aniqlay olish va davolash usullari aks ettirilgan. Tinimsiz mehnat evaziga yozilgan bu asar o’sha vaqtda ilm-fanning asosiy tili hisoblangan lotin tiliga o’girilgan va barcha Yevropa mamlakatlarida yuz minglab shifokorlarga 6 asr davomida asosiy qo’llanma bo’lib kelgan. “Tib qonunlari” jahon tibbiyot ilmi va amaliyotining, shuningdek onkologiyaning rivojlanishiga katta hissa qo’shganligiga hech shubha yo’q[3].

Abu Ali ibn Sino “Tib qonunlari” kitobida o’zining shaxsiy eksperimental va klinik tajribalari bilan birga o’smalarning kelib chiqishi, belgilari, ularni taniy olish va davolash usullarini bayon qilgan. Uning asarida yozilishicha: har qanday kasallik quyidagi davrlar bo’yicha rivojlanadi:

- 1) latent yoki yashirin davr;
- 2) kasallikning birinchi alomatlari (prodromak) davr;

- 3) kasallik avj olgan davr;
- 4) kasallikni tugallanish, tuzalish davri;

Kasalliklar vaqt, makon, shart-sharoit tanlamaydi. “Kasallikni davolagandan ko’ra, uning oldini olgan yaxshiroq” naqli bejiz emas, albatta. Bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri, bedavo dard deya nom olgan saraton(rak) kasalligidir.

Ibn Sino bu xususida quyidagi fikrlarni bildiradi: saraton savdo xiltiga tegishli shish bo’lib, safro moddasining kuyindi savdoga aylangan qismidan yoki xolis va cho’kmali savdodan emas, balki safro aralashib kuygan moddadan kelib chiqadi. Saraton, ko’pincha, g’ovak a’zolarida paydo bo’ladi; shuning uchun u xotunlarda ko’proq uchraydi. U asabga boy

a’zolarida ham ko’p bo’ladi. Saraton boshlanayotganida yashirin holda qoladi, chunki u dastlab paydo bo’lganida, ko’pincha, uni aniqlash qiyin bo’lib, keyingi belgilarida ko’rinadi. U boshlanishida kichik boqila donidek qattiq, yumaloq xira rangli va bir qadar haroratli bo’ladi. Uning ba’zisi qattiq og’riqli, ba’zisi tinch bo’ladi, ba’zisi yaraga aylanadi.

Saratonni davolashda shuni kutish kerakki, u boshlanayotganida ba’zan uni ko’paytirmay, o’z joyida to’xtatib qo’yish hamda yaraga aylantirmay saqlash mumkin bo’ladi. U boshlanish paytida ittifoqo, kamdan kam hollarda tuzalib ketadi, ammo mustahkamlanib olgani tuzalmaydi. Ko’pincha, badan ichkarisida yashirin saraton paydo bo’ladi [3].

O’smaga ta’rif berilganda, asosan, 2 ta termin: birinchisi, o’smaning biror narsaga o’xshashligini bildiruvchi masalan, qisqichbaqaga (grekcha – “kartsinos”), baliq, go’shtiga (grekcha – “sarkos”), uning rangiga (grekcha “melanos”), uning qaysi to’qimaga daxldorligiga (grekcha – “epitelios, osteos, lipos, xondros” va boshqa) hamda ikkinchisi (grekchi “oma” o’sma) termini bilan ifodalanadi. Natijada, kartsinoma, sarkoma, melanoma, epitelioma, lipoma va boshqa terminlar hosil bo’ladi.

Dunyodagi ko’pgina malakatlarda onkologiya ilmiy-tekshirish institutlari, davolash-tashxisot markazlari, onkologlar jamiyati yoki assotsiatsiyasi tashkil qilingan. Xalqaro onkologlar birlashmalari tuzilgan bo’lib, bular Xalqaro rakka qarshi Jahon sog’liqni saqlash tashkilotinin gonkologiya bo’limi va rakni o’rganish bo’yicha xalqaro agentligidir.

Onkologik shifoxonalarda psixologik yordam faqat psixologik suhbatdan iborat bo’libgina qolmasdan, bemor fikrini chalg’ituvchi barcha imkoniyatlardan foydalanish zarur. Turli xil tadbirlar o’tkazib turish ham psixologik taranglikni kamaytiradi. Bir qancha bemorlarni yiqqan holda psixologik suhbatlar o’tkazish, mashhur shifokorlar bilan uchrashuvlar tashkil qilish ham foydali.

Onkologik kasallar bilan ishlashda, nafaqat bemorning o’ziga, balki uning yaqin oila a’zolariga ham psixologik yordam berishga to’g’ri keladi. Agar ular bilan psixologlar va onkologlar shug’ullanmasa, bemorlar va ularning yaqinlari “rakdan butunlay xalos qilishni” va’da qilayotgan tabiblariga murojaat qilib, to’g’ri davolanish uchun o’ta zarur bo’lgan qimmatli vaqtni boshqa muolajalarga yo’qotib yurishadi [2].

Onkologik kasalliklarga psixologik yordam ko’rsatishda kasallikni, nafaqat, tashqi omillar bilan bog’liqligi, balki ichki psixologik omillar bilan ham bo’liqliligini hisobga olish juda muhimdir.

Insonlar hissiyot va saraton o’rtasidagi bog’liqlikka bundan ikki ming yil oldin e’tibor qaratganlar. II asrda yunon shifokori Galen shunga e’tibor qaratganki: hayotdan xursand ayollar hayotdan xafa ayollarga qaraganda kamroq saratonga chalinadilar.

1701-yilda ingliz shifokori Gendron saraton haqida yozar ekan, shuni ta’kidlagan: “Hayotiy tashvish, og’ir qayg’ular bilan saraton o’rtasida bog’liqlik mavjud” [5].

1783-yilda Barrouz xronik stressning ta’siri haqida: “...ruhning yoqimsiz tashvishlanishi, yillab bemorning ezilishi”, deb yozadi.

Nannaning “Ko’krak saratoni” asarida yozilishi-cha, insoning qayg’u va g’amlari saratonning o’sish tezligiga ta’sir etadi. Nanna o’zining aniq bir bemorini keltirib o’tadi, ayolning eri o’lganligidan shok holatiga tushgan bu uning saratonning tez o’sib, o’limga olib kelishiga sabab bo’lgan.

Adabiyotlar tahlili, hayotiy kuzatishlar va boshqa izlanishlarga tayanadigan bo’lsak, saratonning eng muhim va ko’p uchraydigan sababchisi bu ruhiyat ekan.

1895-yilda Klod Bernar o’zining “Eksperimental tibbiyot” asarida yuqoridagi qarashlarga o’xshash fikrlarni keltirib o’tgan. U inson tanasini yaxlit bir narsa deb qarash lozimligi, ayrim organlar o’rganilsa-da, ularning bir-biri bilan bog’liqlik darajasi muhim ekanligini aytib o’tgan.

Tibbiyotdan shunday haqiqat ma’lumki, inson organizmida kelib chiqadigan kasalliklarning asosiy sababi psixosomatikadir, ya’ni kasallikning kelib chiqishiga sabab inson ruhiyatidir.

Psixik holatlar insonda yoqimli, yoqimsiz emotsiyalarni kechirishga undaydi. Yoqimli kechinmalar insonda stenik hislarni, ya’ni faollikni vujudga keltirsa, yoqimsiz kechinmalar astenik (passiv) holatni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, salbiy emotsiyalarga moyil insonlarda kasalliklarga chalinish darajasi ijobiy emotsiyalarga boy insonlarga qaraganda yuqori bo’lishi ilmiy manbalarda isbotlangan.

Onkologik bemorlarni psixologik tadqiq qilish jarayonida kasallikni kelib chiqishidagi umumiylikni ko’rish mumkin.

Bu umumiylik shundan iboratki, kasallikka chalingan deyarli barcha bemorlarda kasallik aniqlanishdan oldin kuchli ta’sirlanish, psixik muvozanatsizlik, bezovtalik, xavotirlanish, qayg’uli hodisa, depressiya va stress holatlari mavjud bo’lgan. Va bu holatlar bemorni ruhiyatida toliqish, “qochish” reaksiyasining rivojlanishi, jismoniy va psixik holatlarida zo’riqlashlarni keltirib chiqargan. Natijada, immun tizimda o’zgarishlar vujudga kelgan va kasallikka nisbatan moyillikni keltirib chiqargan.

Onkologik kasallikka chalingan bemorlarga psixologik yordam ko’rsatishning ahamiyatli qirralarini o’rganish muhim vazifa hisoblanadi. Bu vazifaning yechimi:

1. Onkologik bemorlarni davolash imkoniyati kengayadi;
2. Inson ichki rezervlarini yuzaga chiqarish yo’li bilan tibbiy davolash chora-tadbirlarini samaradorligini oshirish;
3. Aholining katta qismini tashkil qilgan ayollarda onkoginekologik kasalliklar natijasida yuzaga keladigan ruhiy inqiroz holatlarini bartaraf qilish imkoniyatini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent: “O’zbekiston”, 1994.
2. Ibodullayev Z. T. Tibbiyot psixologiyasi. T: Abu-Ali Ibn-Sino, 2009.
3. Murodho’jayev N.K., Xudayqulov T.Q., Jo’rayev M.D. Onkologiya. || Tibbiyot institutlari talabalari uchun darslik. T.: Abu-Ali Ibn-Sino, 2002.
4. Nishanova Z., Kamilova N., Alimova G. Psixogigiyena. || O’quv qo’llanma. Toshkent: “Fan va texnologiyalar Markaziy bosmaxonasi”, 2010.
5. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. СПб: “Питер”, 2001.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описываются психологические особенности онкологических больных, а также связь болезни с психикой.

Ключевые слова: онкология, психика, медицина, психология, психологическая помощь, психическое состояние.

RESUME

Oncological patients’ specific psychological features and the connection of disease with psyche are revealed in this article.

Key words: oncology, psyche, medicine, psychology, psychological help, mental condition.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ АҚЛИ ЗАИФ БОЛАЛАР НУТҚИНИ ЎЙИНЛАР ОРҚАЛИ ЎСТИРИШ
Усмонова Д.Т. ***РЕЗЮМЕ**

Мақолада мактабгача ёшдаги ақли заиф болалар нутқини ўйинлар орқали ўстиришнинг ўзига ҳос жиҳатлари очиб берилган. Бу вақтда ақли заиф болалар учун у бегубор, шўх-шодон пайт бўлиш билан бирга жисмоний, маънавий, ақлий ривожланишнинг дастлабки устунлари, пойдевори қўйиладиган долзарб вақт ҳисобланади. Боланинг руҳиятида сезиларли ўзгаришлар юз бериши ва у ривожланишнинг кейинги юқори босқичларига тайёрлани.

Калит сўзлар: мактабгача ёш, ақли заиф болалар, психогимнастика, логоритмик машқлар, мусиқий-дидактик ўйинлар.

Мактабгача бўлган давр болаликнинг қисқа, бироқ ўта муҳим палласи, айниқса, ақли заиф болалар учун у бегубор, шўх-шодон пайт бўлиш билан бирга жисмоний, маънавий, ақлий ривожланишнинг дастлабки устунлари, пойдевори қўйиладиган долзарб вақт ҳисобланади. Мактабгача ёшдаги болаларнинг асосий “иши” – ўйин. Ўйин вақтида боланинг маънавий ва жисмоний кучлари ривожланади, диққат, хотира, тасаввур, бирдамлик, зийраклик, қизиқувчанлик каби сифатлар кучаяди. Бундан ташқари, ўйин — мактабгача ёшдаги боалалр учун атроф-муҳитни, жамиятни, кенг оламни қабул қилиш ва уларга мослашишга қўмак берадиган ўзига хос восита ҳамдир. Бу жараёнда боланинг руҳиятида сезиларли ўзгаришлар юз беради ва у ривожланишнинг кейинги юқори босқичларига тайёрланади.

Аммо ақли заиф болалар учун бир қарашда фақат ўйинқароқлик ва кулгидан иборат бўлган машғулотлар ҳам муайян қийинчиликлар туғдиради. Боиси ақли заиф болаларда тенгқурларига нисбатан қуйидаги муаммоли ҳолатлар учрайди:

- ғайриихтиёрий ҳаракатлар;
- янги жойдан кўркиш, нотаниш одамлар билан мулоқотга киришишдан чўчиш;
- нутқий ўзгаришлар ёки нутқнинг мутлақо мавжуд эмаслиги;
- сустлик, уятчанлик;
- диққат ва хотиранинг барқарор эмаслиги ва ҳоказо.

Бу каби муаммолар улар учун ҳатто энг оддий машғулотлар, ўйинлар, машқларни бажаришни мураккаблаштиради. Бу ҳолат нутқий ривожланишни ҳам четлаб ўтмайди. Шу боис мактабгача ёшдаги ақли заиф болаларнинг нутқини ўстиришга алоҳида ёндашиш лозим бўлади. Қарангки, бу жараёнда ҳам ўйинлар бирламчи восита сифатида майдонга чиқади.

Афсуски, мутахассислар учун ривожланишда жисмонан ва ақлан ортда қолаётган болалар билан ишлаш бўйича қўлланма ҳамда тавсиялар у қадар кўп эмас. Бундай боалалр билан ишлаш тажрибаси шуни кўрсатяптики, улар билаш ишлашга индивидуал ва фронтал ёндашувни амалга оширган тақдирда ҳам ҳар бир боланинг ривожланишидаги нуқсонларни бартараф этиш ниҳоятда мушкул. Бу вазифани янада яхшироқ амалга ошириш учун улар билан мулоқот ва машғулотлар пайтида қуйидаги терапия усулларидан ҳам самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ [1]:

1. *Психогимнастика* — руҳий жиҳатдан оғишларни коррекция қилишга йўналтирилган, психомоторикани чархлайдиган машқлар ва ўйинлар.

2. *Логоритмик машқлар* — ҳаракатли терапия тури. Умумий сюжет ва ўйин шакли орқали бирлаштирилган мусиқий-ҳаракатли, нутқий-ҳаракатли ҳамда мусиқий-нутқий ўйинлар.

3. *Мусиқий-дидактик ўйинлар* — ривожланишдан ортда қолаётган болалар учун тавсия қилинадиган энг самарали ўйинлар жамланмаси.

Барча уч йўналиш мактабгача ёшдаги болалар учун энг мос ва хос бўлган ҳаракат — ўйин асосига қурилади. Ўйин шаклидаги коррекциялаш машғулотлари болалар ва катталар ўртасида ижобий, ҳиссий-эмоционал муҳит яратиб, ҳар бир иштирокчида ўйин вақтида фаоллик кўрсатишга туртки беради.

Ўйинчоққа бўлган муносабат, қизиқишнинг қатъийлиги, ўйинни мустақил ташкил қилиш ақлий ривожланишнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Ўйин вақтида боланинг ҳажм, шакл, ранг, миқдорни идрок қилиш ва умумлаштира олиш қобилиятини ўрганиш мумкин.

Ақли заиф болаларда ўйинларга бефарқлик, қизиқишнинг пастлиги, ўйиннинг мақсадга йўналмаганлиги ва тартибсизлиги, ижодий фикрлашнинг йўқлиги кузатилади. Улар айнан нима билан шуғулланаётганликларини айтиб беришга қийналадилар ҳамда фаолиятлари нутқлари билан мос келмайди.

Педагог Муҳаббат Халилованинг таъкидлашича, бундай болаларнинг топшириқни бажаришни тўғри бошлаб чалғиб кетишлари туфайли фаолиятлари мунтазам назоратда бўлиши талаб қилинади. Иш жараёнида бундай болаларнинг кўп чалғишлари ва иродавий ҳисларининг сустлиги, таклиф қилинган ёрдамдан фойдалана олмасликлари, иш натижаларига танқидий муносабатда бўлмасликлари, эришилган натижага нисбатан ҳеч қандай эмоционал туйғу сезмасликлари кузатилади.

Бунинг учун у қуйидаги ўйинчоқлар ёрдамида бажариладиган топшириқларни санаб ўтади:

“Тўрт халқали пирамида” ўйинчоғи ёрдамида бола моторикасининг ривожланиши (ҳалқани ўққа кийдиришни эплай олиши, мувозатидаги нуқсонларининг мавжудлиги ва ҳ.к.), катта-кичик тушунчаларининг шаклланганлиги ва фарқлаши (“катта халқани кийдир, кейин кичкинасини ва энг кичигини”), ранглари

* Усмонова Д.Т. – НавДПИ Педагогика факультети “Педагогика-психология” кафедраси ўқитувчиси.

ажратиши (“қизил ҳалқа бор” ва ҳ.к.), пирамида ҳалқаларини санаб олиши (“биринчи ҳалқани кўрсат”, “учинчи ҳалқани кўрсат” ва ҳ.к.), миқдор тушунчасининг шаклланиши (“иккита ҳалқани бер, тўрта ҳалқани бер” ва ҳ.к.)ни кузатиш мумкин.

Сеген доскаси (турли геометрик шаклларларни доскага жойлаштириш) ёрдамида акли заиф бола ҳаракатининг эпчиллиги, майда қўл моторикасининг ҳолати, мувофиқлаштириш, шаклларни ажрата билиши ўрганилади, таққослаш каби фаолиятини кузатиш мумкин бўлади. Акли заиф бола топшириқни тушунмайди ва жойлаштирилиши керак бўлган шаклни турли ҳаракатга келтиради. Енгил даражадаги акли заиф бола бошловчи ҳаракатларни тўғри тушунтириб, кўрсатиб бергандан сўнг, топшириқни бажара олиши мумкин. Чуқур акли заиф бола топшириқни умуман тушунмайди.

Турли шакллардаги геометрик фигуралар тўплами (доира, квадрат, учбурчак)

Болаларга геометрик фигураларни шакллари бўйича ажратиб гуруҳлаш таклиф қилинади. Бу топшириқ орқали шаклларни умумий белгиси орқали бирлаштириш хусусиятлари (умумлаштириш) аниқланади. Шакллардан ҳисобни текшириш, намунага қараб яшаш ва ҳ.к.лар учун фойдаланиш мумкин. Дебил даражасидаги акли заиф болалар топшириқни яхши тушунмай, кўрсатиб берилгачгина такрорлашлари мумкин. Чуқур акли заиф болалар бунинг уддасидан чиқа олмайдилар

Турли катталиқдаги кубиклар

Кубикларни каттадан кичикка ёки, аксинча, кичикдан каттага қараб тахлаб чиқиш таклиф қилинади. Предметларнинг катта-кичикли тушунчаси шаклланиши аниқламайди. Акли заиф болаларда катта-кичиклик тушунчасининг шаклланишига махсус ўқитишлар давомида эришиш мумкин.

Турли рангдаги ҳалқа ва тасмалар

Бу усулдаги усул ранг бола тушунчаларининг шаклланишини текширишга қаратилган. Текшириш III босқичда олиб борилади. Аввал бола берилган тасмаларга мос рангли ҳалқаларни танлайди (кўриш нисбати). Кейин у ёки бу рангни танлаши сўралади (“қизил ҳалқани бер”, “кўк тасмани узат”). Шундан сўнг кўрсатилган шаклнинг рангини айтиш сўралади (“Бу қандай рангда?”, “Бу-чи?”). Акли заиф болаларда соғлом тенгдошларига нисбатан ранг тушунчаси шаклланишининг орқада қолиши кузатилади ва у махсус ўқитишлар давомидагина меъёрга яқинлаштирилади.

Предметли расмлар

Болаларга таниш бўлган предметли расмлардан турли мақсадларда фойдаланиш мумкин. Хусусан, акли заиф болалар нутқининг фонематик ва грамматик хусусиятлари, луғат бойлигини (пассив ва фаол) ва ҳ.к.ларни ҳам текшириш мумкин. Бу усуллар шахс хусусиятларини ва аклий ривожланиш кўрсаткичини ҳам аниқлашга имкон беради [2].

Эшитиш сезгиси, болаларда йилдан-йилга тез ривожланади. Агар боғча ёшидаги боланинг

эшитиш аъзоси бирон касалликка учрамай, нормал ривожланиб борса, тез орада камолотга эришади ва натижада эшитиш сезгирлиги кучаяди. Лекин шуни унутмаслик лозимки, боғча ёшидаги болаларнинг эшитиш аъзолари анатомик жиҳатдан катта одамларникига нисбатан бирмунча нозик ва заиф бўлади. Бундан ташқари боғча ёшидаги болаларнинг кўриш сезгилари каби эшитиш сезгилари ҳам индивидуал характерга эга, яъни эшитиш сезгирлиги ҳамма болаларда бирдек ривожланган эмас. Айрим болаларнинг кўриш сезгилари заифроқ бўлгани сингари бошқа бир болаларнинг эшитиш сезгилари заифроқ бўлиши мумкин.

Улардаги жимоний ва руҳий ўзига хосликларни эътиборга олган ҳолда улар билан нутқни ўстирувчи ўйинлар ўйнаётган вақтда қуйидагиларга эътибор қаратиш талаб қилинади [3]:

- улар муайян ҳаракатларни аниқ бажаришига эмас, оддий фаоллик кўрсатишига эришишни мақсад қилиш;

- талаффузнинг такомиллашувига эмас, товуш ва ҳарфларни тўғри талаффуз қилишини ривожлантиришга эътибор қаратиш;

Педагог Муҳаббат Халилова бу борада тўхталар экан, ўз мақоласида қуйидагиларни келтириб ўтади:

Яхши эшитмайдиган болалар, одатда, бошқалардан ҳадиксирайдиган бўладилар. Бундай болалар “кар”, “кар кулоқ”, “анқов” деган лақаб олишдан кўрқиб, ўзларининг айбларини ҳеч кимга, ҳатто тарбиячига ҳам билдирмасликка тиришадилар. Эшитиш сезгиси заиф бўлган болалар нутқни ўзлаштиришдан орқада қоладилар. Бу эса уларнинг умуман психик тараққиётини орқада қолишларига олиб келиши мумкин. Шу нуктаи назардан тарбиячи бола саломатлигини назорат қилиб бориб, болалар боғчасидаги дефектолог, психолог, ота-она билан ҳамкорликда бўлиб, ишни методик жиҳатдан тўғри ташкил этиши керак.

Тарбиячи эшитиш сезгиси заиф бўлган болаларни аниқлаб олгандан сўнг уларга нисбатан индивидуал муносабатда бўлиши керак. Бундай болаларни ҳикоя ўқиб бериш ёки суҳбатлашиш каби машғулотларда энг олдинги қаторда ўтказиш лозим.

Бундан ташқари, эшитиш сезгиси заиф болалар айрим нарсаларни қайта-қайта сўраганларида уларни жеркиб ташламай, осойишталик билан аниқ жавоб бериш лозим [4].

Ушбу мақолада келтирилишича, баъзи бир ота-оналар ва тарбиячилар бундай болаларнинг қайта-қайта сўроқларига осойишталик билан жавоб бериш ўрнига “ҳа, нима, кар кулоқмисан эшитиб ўтир, овсар!” деб уришиб берадилар. Натижада бола ўз тенгдошлари ўртасида мулзам бўлиб, иккинчи марта сўрашга юраги бетламайдиган бўлиб қолади. Мана шундай ғайрипедагогик муносабатда бўлиш боланинг умумий психик тараққиётига жуда салбий таъсир этади.

Шуни назарда тутиб, тарбиячилар ва ота-оналар болалар билан ишлашда уларнинг ривожланиш босқичларини инобатга олиши, болани психологик-педагогик, физиологик, биоло-

гик, жисмоний, жихатдан ривожланиш босқич-
ларига алоҳида эътибор қаратишлари талаб
этилади. Чунки бола эшита олмаган ва, бино-
барин, тушуна олмаган нарсаларни катталардан
сўраб олиш ўрнига ўзи билганича талкин қилишга

одатланиб қолади. Ана шуларни назарда тутиб,
боғча ёшидаги болаларнинг асосий билиш
куроллари бўлган кўриш ва эшитиш сезгиларини
нормал ривожлантириш ишига зўр масъулият
билан қараш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Екжанова Е.А., Стребелева Е.А. Коррекционно-развивающее обучение и воспитание: Программа. – М.: Просвещение, 2003.
2. Мухаббат Халилова, НавДПИ Педагогика ва психология кафедраси доценти. Илк ёшдаги болаларнинг рухий саломатлигини сақлашда ва сенсор ривожлантиришда тарбиячи маҳорати. Навоий давлат педагогика институти илмий ахборотномаси. 4(4)/2015
3. Скрыпник И. Логоритмические занятия // Дошкольное воспитание. – 1996. – № 5–9.
4. Навоий давлат педагогика институти илмий ахборотномаси. 4(4)/2015

РЕЗЮМЕ

Для правильного формирования в сознании школьников младших классов научных понятий учитель должен осознать особенности и закономерности развития сознания учащегося. Невозможно донести до ума учеников определенные научные понятия не зная механизмов и психологических операций мышления. В данной статье раскрыта проблема развития сознания младших школьников.

Ключевые слова: период младшего школьного возраста, особенности мышления, развитие мышления, умственная деятельность человека, механизм.

RESUME

For the correct formation in the minds of schoolchildren scientific concepts the teacher must understand the features and patterns of development of student consciousness. It cannot be brought to mind of pupils certain scientific concepts without knowing the mechanisms of thinking and psychological operations. In this article, it is considered the problem of development of consciousness of younger schoolchildren.

Keywords: period of primary school age, features of thinking, development of thinking, mental activity of a man, mechanism.

КОМИЛ ИНСОН ТАРБИЯСИНИНГ ОМИЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Утанова У.А. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада олдимизга қўйилган олий мақсад, яъни маънавий баркамол ёшларни, комил инсонни тарбиялашда асосан унинг руҳий-маънавий оламига эътибор қаратиш, онгига эзгу фазилатлар ва юсак ахлоқ руҳини синғдириш зарурлиги қайд этилиб, бунда эса авваламбор оила, маҳалла, миллий урф-одатлар, анъаналар, дин, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситаларининг роли ва ўрни нақадар юқори эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Калим сўзлар: комиллик, тарбия, оила, маънавият, анъана, урф-одат, маҳалла, дин, адабиёт, санъат, маънавий мерос.

Ўзбек халқи ўз маданияти ва маънавиятида комил инсонлар тарбиясига алоҳида эътибор берган ва бундай комиллик дарғаларини етиштириш ҳар бир замонда муҳим саналган. Ҳазрат Навоий бобомиз ҳам: “Оламдан ғамсиз ўтай десанг, илму ҳунар ўрган. Дунёдан камолотга етмай ўтиш – ҳаммомдан тоза бўлмай чиқишнинг худди ўзи”, - дея таърифлаганлар. Демак, дунёга келмоқдан мурод комилликка, яхшиликка интилоқликдир.

Мутахассисларнинг таърифлашича, комиллик – инсоннинг камолотга эришув жараёнидаги баркамоллиги даражасини ифодаловчи тушунчадир.

(Қ Назаров. Фалсафа комусий лугати. Т., “Шарқ”, 2004й.). Инсон камолотида эса жисмоний ва маънавий гўзаллик муҳим аҳамият касб этади. Комил инсонда инсонийликнинг энг олий мезонлари жамул – жам бўлади. Ҳар бир миллат ўз келажак авлодида комилликни кўришни орзу қилади. Бундай инсоний фазилатлар эса оилада шаклланади.

Жамиятдаги маънавий-ахлокий муҳитнинг соғломлиги, комил инсон тарбияси кўп жиҳатдан оилавий маданиятга, тарбияга боғлиқдир. Оила қандай бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавият соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила кадриятларини, энг илғор анъаналарини тиклашга қаратилгандир. Шу ўринда президентимизнинг куйидаги фикрларини келтириш жоиздир: «...ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила соғлом экан – жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарордир». Оила ҳар бир жамиятнинг илдизи ҳисобланади. Шу оилалар бирлашиб, жамиятни ташкил этади. Жамиятнинг куч-қуввати эса оилададир.

Инсон умрининг туртдан уч қисми турар жойида, уйида, хўжалик ҳаёти кечадиган маконда ўтади. У шу маконда туғилади, парвариш олади, юришни, гапиришни, ижтимоий борлиққа ўз муносабатини билдиришни ўрганади. Халқимизнинг «Қуш уясида кўрганини қилади» деган мақоли нафақат фарзандларга, барча инсонларга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам «оила – кичик давлат», «оила – кичик жамият» дейишадики, бу хўжалик ҳаёти билан боғлиқ муҳитнинг инсоннинг шаклланишида қанчалик муҳим роль ўйнашини таъкидлайди.

Ахлокий муносабатлар даставвал оилада шаклланади. Сўнг оиладаги муносабатлар ясли ва болалар боғчаларида, мактаб ва олий ўқув юртларида, жамоа жойларида такомиллашади. "...

тарбияни, - дейди Абдулла Авлоний - туғилган кундан бошласак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизни нурландурмак, ахлоқимизни гўзалландурмак, зехнимизни равшандурмак лозим экан. Тарбияни қимлар қилур? Қандай қилинур? Бу саволга "биринчи уй тарбияси" деб жавоб бермак лозим". Демак, адиб ҳам оила тарбиясига аҳамият берапти

Хўш, яхши, комил фарзандни қандай тарбиялаш керак?! Улуғ шоир, донишманд Юсуф Ҳос Ҳожиб назарида “бола қанчалик пухта назорат остида бўлса, ота-онанинг юзи шунчалик ёруғ бўлади”. Демак ота-она ўз зиммасига юкланган вазифаларни, маъсулиятни ҳис этса комил инсонлар вояга етади. Шоир ҳақиқий фарзанд ота измидан чиқмаслиги, унинг панд насиҳатларини тинглаб, уларга амал қилмоғи лозимлигини таъкидлайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Юсуф Ҳос Ҳожиб фарзанд тарбиясида кўпроқ маъсулиятни оталар зиммасига юклайди. Бугунги кунда фарзанд тарбияси фақатгина оналар зиммасига қолиб кетмаяптими деган ҳақли савол туғилади. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Натижада ёшлар орасида конунбузарликлар кўпайиб кетяпти. Оилада отанинг роли, маъсулияти пасайиб бормоқда.

Болалар маънавий дунёсининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири катталарни намуна деб билишлари ҳисобланади. Ҳеч қандай нарса болаларга намуна кучидек таъсир кўрсата олмайди. Намуна тақлид учун асосий манба ролини ўйнайди.

Ҳозирги вақтда терроризмнинг тажовуздан ўзини холи ҳис қиладиган бирорта қитъа ёки давлатнинг ўзи йўқ. Юртимизга қарши тажовуз ва кўпоровчилик хуружларини ташкил қилиш нияти билан юрган кучларнинг тузоғига тушганларнинг аксарияти биринчи навбатда оилада жиддий таълим-тарбия олмаган ёшлардир. Улар ижобий маънодаги ворислик, яъни авлоддан авлодга ўтиб борадиган ибратли анъаналардан йироқ, муҳити носоғлом бўлган оилаларда ўсган, омади юришмаган, ҳаётда ўз ўрнини топмаган, жамият эътиборидан четда қолган ўсмирлардир. Агар ўсмир ёки ўспиринда ёшлиқдан китобга, билимга меҳр шаклланмаган бўлса, унинг билими саёз, тушунчалари тор бўлса, у соғлом ғояни зарарли ғоядан, дунёвийликни даҳрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди.

Ҳар бир оилавий анъана ва удум мафкуравий тарбиянинг муҳим йўналиши ҳисобланади. Болаларда ёшлиқдан халқ ва юрт тақдири учун фидоийлик туйғусини шакллантириш мафкуравий

* Утанова У.А. – Камолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти доценти, ф.ф.н.

тарбияда муҳим ўрин тутди. Бунинг учун бола ҳаётининг дастлабки йилларидан бошлаб, уни нарсалар олами билан таништиришнинг миллий анъаналаримизга хос шакллари қўллаш лозим. Бу жараёнда миллий турмуш тарзимизга ёт бўлган «жангари» ўйинчоқлар, мультфильмлар, кинофильмлардан имкон қадар фойдаланмаслик. Шарқона одоб ва башариятнинг эзгу интилишларини акс эттирувчи ўйинлар, ўйинчоқлар, расмий китобчалар, миллий эртақлар асосида яратилган мультфильмлар болалардаги илк ёшлиқдан мафкуравий қарашларнинг тўғри шаклланишида қўл келади.

Собиқ иттифоқ даврида халқимиз орасида мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бола тарбияси бобида илғор фикрлардан йироқлашиб кетилди. Натижада ота-боболаримиздан қолган миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз унитила бошланди. Барча анъаналаримизга диний кўз билан қарашиб, эскилик саркити сифатида ҳаётдан четлатилиб келинди. Бу эса ёшлар орасида меҳр-муҳаббат, инсонийлик деган тушунчаларнинг йўқолиб боришига, иллатларнинг кўпайишига сабаб бўлди.

Инсон туғилганидан сўнгги нафасигача анъаналар, урф-одатлар, байрамлар қуршовида яшайди. Улар эса кечаги авлодлардан бугунги, бугунги авлодлардан эртанги авлодларга маънавий мерос бўлиб ўтиб маънавий камолот сари элтади. Урф-одат, анъаналар бугунги авлодни ажодлар тажрибаси билан таништиради, уларда ўз бурчи, вазифаларига маъсулият билан қараш фазилатларини шакллантиради. Ғ.Н.Нажимов ёзганидек, “анъаналарни кишиларга мажбурлаб сингдириб бўлмайди, улар халқ ижтимоий аҳволи, турмуш тарзи, маиший ҳаёти ва моддий ишлаб чиқаришнинг тарихий ифодасидир. Анъаналар ижтимоий борлиқ томонидан қабул қилинган, ўтмиш тажрибасидан ўтган, ҳаётни давом эттириш учун авлоддан авлодга етказилади. Анъаналар – олға силжиш учун таянч, сабоқ, поғонадир.”[2] Шу билан бирга бугун халқ анъаналари, маросимлари ва айниқса байрамларида тарихий-маданий ўзига хосликларни сақлаб қолиш муаммога айланиб бормоқда. Магнитофон, синтезатор воситасида ортқ даражада шовкин, қий-чув, сохта “оммавийлик” авж олмақда. Халқ маданиятининг асрлик анъаналарига хос ички мазмундорлик, моҳият, халқнинг фаол ҳаракатлари, иштироки сохта ташкилотчилик билан алмаштирилаётгани кузатилади. Бизнинг фикримизча, халқ анъаналари, маросимлари ва байрамларидаги ҳатто консервативлик, ибтидоийлик таъсири бўлса-да, ички ўзига хосликни, архаизмни сақлаб қолиш зарур.

Бугун олдимизга қўйилган мақсад маънавиятли ёшларни тарбиялаш экан, бунда маҳалланинг ўрни бекиёсдир. Доно халқимиз “бир фарзандга етти кушни ота-она” деб беъжиз айтмаган. Кексаларнинг панду насиҳати, катталарнинг шахсий ибрати, жамоанинг ҳамжихатлиги орқали инсонлар онгига эзгулик ғоялари сингдириб борилади. Ҳозирги кунда ёшлар маънавий дункарашини шакллантиришда маҳалланинг ўрнига катта эътибор

берилмоқда. Президентимиз тўғри таъкидлаганидек “... биз ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртимиздаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлсак, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида ойнадек яққол кўриш имконига эга бўламиз.”[1] Бу эса маҳалла зиммасига катта маъсулият юклайди. Шу сабабли маҳалланинг ҳуқуқ ва ваколатлари кенгайтирилмоқда, улар бугун ўзини ўзи бошқариш идораси сифатида кенг қўламли фаолият олиб бормоқда.

Диний қадриятларимиз ҳам инсон маънавий камолотининг муҳим омилларидан биридир. Асрлар мобайнида халқимизнинг маънавияти, инсонпарварлик, адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом диний таълимоти билан узвий равишда ривожланиб келган. Мустақиллик йилларида диний қадриятларни қайта тиклашга катта эътибор берилди. Маънавий қадриятларимизни қайта тиклаш, ўзлигимизни англаш жараёни кечаётган ҳозирги пайтда умуман динга – исломга муносабат тубдан ўзгарди. “Кўп аср мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз”[1] – дейди И.А.Каримов.

Ҳар қандай жамиятда комил инсонни тарбиялаш учун асосан унинг рухий-маънавий оламини бойитиш, онгига эзгу фазилатлар ва юксак ахлоқ руҳини сингдириш алоҳида аҳамиятга эга. Диний қадриятлар юртимизда пок ахлоқий ва умуминсоний қадриятлар, шарқона одоб-ахлоқ қарор топишида муҳим ўрин эгаллайди. Ёшларда диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик, қадриятларга ҳурмат билан қараш туйғусини тарбиялаш долзарб муаммолардан бири. Халқ ҳаётида, маданиятида дин, эътиқод, диний қадриятлар етакчи ўринда турган. “Дин, - А. Мень таъкидига кўра – маданиятлар, цивилизацияларнинг моҳиятини, инсонга эса бутун борлиқдаги ўрнини англашга ёрдам беради. Ғарб цивилизациясининг тараққиёти тарсолик, Шарқ маданиятининг шаклланиши конфуцийлик, даосизм, буддавийлик ва ислом билан боғлиқдир”[3]. Демак, динни англаш, халқ маданиятини, цивилизацияни англаш, диний қадриятларни инкор этиш эса халқ маданиятини, цивилизацияни рад қилишга интилишдир.

Маълумки, эътиқод кишига маънавий қувват, куч, ўзига ишонч, ғояларига собитлик беради. Диний эътиқоди барқарор киши бошқага душманлик қилмайди, унинг молига кўз олайтирмайди, нафсга, такаббурликка берилмайди. Исломий маънавий қадриятлар неғизда соддалик, бегаразлик, эзгулик ётади. Ўзбекистон мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун эътиқодли, комил инсонларни тарбиялаш зарур. Зеро ҳақиқий эътиқодли киши ўзи яшаётган уй, маҳалла, мамлакат ва давлат учун меҳр кўзи билан бокиб унинг келажаги учун қайғуради. Президентимиз И.Каримов Ўзбекистоннинг келажаги буюк, деган

эзгу ниятни ўртага ташлади. Бу эзгу ниятга ҳам иймон, ишонч, эътикод орқали, шу билан бирга тинимсиз меҳнат, ҳаракат туфайли эришиш мумкин.

Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ҳам аҳамияти катта. Президент И.Каримов таъкидлаганидек “Инсонни унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадий адабиётдир”[1]. Санъатнинг қудратли кучи шундаки, у нафақат инсонга маънавий озуқа беради, балки бутун бир жараёнларнинг, тараққиётнинг қудратли куроли бўла олади. Адабиёт ва санъат асарларининг кучи унинг халқчил ва тушунарлилигида, кишилар ички руҳий дунёсига эмоционал таъсир кўрсата олишидадур. Комил инсон тарбиясида адабиёт ва санъатнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш муҳимдир. Маънавий тарбияда ўзбек халқининг бой маънавий меросидан, жумладан, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Машраб, Муқимий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Авлоний каби классик шоир ва ёзувчиларимиз асарларидан фойдаланиш, ёшлар қалбини, руҳий дунёсини маънавий бойитишда катта аҳамиятга эгадир.

Аммо ҳозирги кунда оммавий ахборат воситаларида, интернет саҳифаларида санъатнинг турли йўналишлари бўйича ижодкорларнинг кўплаб ижод намуналарини кўриш мумкин. Булар турли йўналишлардаги, турли дунёкарашга ҳос, турли эътикод вакилларининг ижод намуналари бўлиб томошабинни мунозарага чорлайди. Баъзиларнинг фикрига кўра санъат қайси кўринишда бўлса ҳам у саънатдир. Тўғри инсон ўзлигини намоён қилиши бу албатта яхши, қандан тасвирлаш ва нимани тасвирлаш бу ижодкорнинг ихтиёрий ҳукуқи. Аммо ахлоққа зид бўлган “санъат асар”лари томошабинга, айниқса ёшлар тарбиясига, руҳий ҳолатига салбий таъсир кўрсатмоқда. Қани ўша ўтиб бўлмас чегара. Нима шундай очиқчалик ижодкорларни янада шакилланишига сабаб бўладими? Илҳом берадими? Шу ўринда Андре Жиднинг қуйидаги фикрларини

келтириш жоиздир : “Эркин фикрлаш имкониятига эга бўлиш учун, сен аввало шундай кафолотга эга бўлишинг керакки, ёзганларинг (чизганларинг) ҳеч қандан оқибатларнинг сабабчиси бўлмасин”. Демак инсон ўз ҳатти-ҳаракатлари, яъни ижодий фаолиятининг маҳсуллари учун жавоб бериши керакми? Албатта керак.

Санъатга масъулиятсизлик билан муносабатда бўладиган, енгил-елпи ижод билан элга танилган санъаткорлар армияси пайдо бўлди. Ўзлари шоир, ўзлари композитор бўлган, маҳсус мусикий билими бўлмаган жуда кўплаб гуруҳлар пайдо бўлди ва улар ўз маҳсулотларини истаганча реклама қилмоқдалар. Ёшлар эса ана шундай сийқаси чиққан, лекин маълум маънода “ўз аудиториясини топган”, “санъаткор”лар армияси билан юзма-юз турибдилар. Бундай “асарлар” миллат менталитетини пасайтиришга хизмат қилаётгани сир эмас.

Демак, биз – ота-оналар, ўқитувчилар, журналистлар, адабиёт ва санъат аҳли ёшлар онгига ажодларимизнинг покиза ва ўтли муҳаббатини чуқур сингдира олмагандирмиз. Шу туфайли бизнинг руҳимиз, табиатимизга ёт ва бегона бўлган ана шундай “маданият” намуналари “хўрозқанд чет элники деса, ётиб ялайдиган” баъзи ёшларимизни ўзига ром этмоқда. Маданиятнинг бу каби кўринишлари миллий маданиятларни сийқалаштиришга олиб келмоқда, ёшларни тайёр, арзон, осон топиладиган неъматлардан фойдаланишга даъват этмоқда.

Ушбу “санъат ва маданият асарлари”га қарши халқ маданиятини, Шарқона ахлоққа, одобга, инсонийликка йўғрилган миллий маданият дурдоналарини кенг тарғиб қилиш зарурдир. Шунингдек, ёшларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, истеъдод ва маҳоратларини намоён қилишга қаратилган шарт-шароитлардан унумли фойдаланиш, уларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш бўйича амалий таклифлар билан чиқиш, ҳамда ёт ғоялардан асраш учун мафкуравий иммунитетни шакллантириш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. Б.60,36,136.
2. Наджимов Г.Н. Народные традиции и культура. –Тошкент: Ўзбекистон. 1992.-С.14.
3. Мень А. История религий.-М.: 1994. С.17.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается наша высшая цель – воспитание нравственно развитого молодого поколения. Отмечается необходимость уделения особого внимания его душевно-нравственному миру, внедрение в его сознание высоких моральных качеств. И в этом аспекте особо отмечается роль семьи, махаллы, национальных традиций, религии, литературы, искусства и СМИ.

Ключевые слова: совершенство, воспитание, духовность, традиция, махалля, религия, литература, искусство, духовное наследие.

RESUME

Today, the upbringing of harmoniously developed younger generation is our main goal. The article contains the analyses of the principle factors and means in this direction. Including, the enrichment of their spiritual world, the absorption of the good qualities and high moral spirit to the consciousness of youth. As well as, the role and place of family, national customs, traditions, mahalla, religion, literature, art and mass media is highlighted in the article.

Key words: perfection, education, family, spirituality, traditions, customs, mahalla, religion, literature, art, spiritual heritage.

ЁШЛАР СОЦИАЛ-МАДАНИЙ, СИЁСИЙ ҚИЁФАСИДАГИ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ПОЗИЦИЯСИДАГИ КЎРИНИШИ

Фазилова Д. *

РЕЗЮМЕ

Жамиятни демократиялашуви ёшлар социал-маданий, сиёсий қиёфасидаги ўзгаришлар билан ҳам характерланади. Бу жараён ижтимоий-сиёсий соҳада ёшлардан маънавий етуклик, ҳуқуқий маданиятлик, сиёсий фаоллик, ўз ҳоҳиш иродасини, мақсад ва интилишларини умумжамят, умумхалқ манфаатлари билан муштарак ҳолда ҳамда ана шу уйғунлик масъулиятини чуқур англаган тарзда умуминсоний қадриятларга асосланган ҳолда сиёсий йўллар билан амалга оширилади ва улардан юксак ижтимоий-сиёсий савияни талаб этади. Бу эса ўз навбатида янгиланишлар моҳиятини чуқур англашни тақозо этади. Ёшларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги ҳиссаси уларнинг жамият ҳаётидаги позицияси билан белгиланади.

Калит сўзлар: ёшлар, сиёсий фаоллик, демократия, жамият, ёшлар қиёфаси, позиция, социал-маданий, сиёсий қиёфа, маънавият.

Демократик жараёнлар ёш авлодни баркамол инсон бўлиб шаклланишига бевосита ёрдам беради. Бугунги кундаги ёшлар социал-маданий, сиёсий қиёфасидаги ўзгаришлар уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ижтимоий фаоллиги, халқимизнинг бой маданий меросини, миллатимиз менгалитетидagi ижобий фазилатлари ҳамда ўзларининг мустақкам ҳаётий позицияси кабилар билан характерланади ва бу ўзгаришлар худди ана шу демократик тамойиллар асосида амалга оширилади.

Давлат ва жамият қурилиши жараёнида ёшлар социал-маданий, сиёсий қиёфасидаги ўзгаришлар ва фуқаролик позициясидаги кўринишини ўрганиш муҳим ўрин тутаяди. Шу нуқтаи-назардан бугунги жамиятимиз таълим-тарбия соҳаси ходимларига ҳаётда ўз ўрнига эга бўлган эркин фикрловчи шахсни шакллантириш вазифасини кўймоқда. Бу борада юртбошимиз Исом Каримов шундай фикр билдирган, “... таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз. Ана шундан кейин онгли турмуш кечириш жамият ҳаётининг бош мезонига айланади. Шунда одам оломон бўлиб, ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча - ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан, онгли тарзда, озод ва хур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитни сохта ақидалар, бакириқ-чакириқлар, ҳавойи шиорлар билан асло бузиб бўлмайди. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадлардан чалғитиб ҳам бўлмайди”[1].

Бугунги кунда Ўзбекистон аҳолиснинг 64 фоизи ташкил этаётган ёшларнинг аксарият қисми деярли ўзининг ҳаётий мақсадларини аниқ белгилаб олишган. Бу уларнинг социал-маданий, сиёсий қиёфасида ҳам намоён бўлмоқда. Бугуннинг ёшлари мўъжиза содир бўлишини кутиб турмайдилар. Улар ХХІ асрнинг бош шиори – “Куч-билим ва тафаккурда”[2] асосида фаолият юритмоқдалар. Бу борада Кореяда 2005-йилда “Йил одами”, 2007-йилда эса “Атроф муҳит муҳофазаси қахрамони”

деб эътироф этилган Ли Мён Бак ёшларга шундай даъватли сўзларни айтган эди, - “Бизни ХХІ аср-катта ўзгаришлар асри кутмоқда. Ёшлар! Мўъжизалар содир бўлмайди. Лекин ҳозир тақдирнинг янги даъватлари сари боришимиз керак, токи, охир-окибат, ўзимиз янги мўъжизаларни яратайлик”[3].

Бизнинг мамлакатимиз ёшларни тўлақонли фаолият кўрсатиши учун, ўзини ҳар томонлама намоён қилиши учун барча имкониятларни яратиб берган. Шу билан бирга биз кимнинг авлодлари эканлигимизни ҳам унутмаслигимиз, бу борада ёшларга тез-тез такрорлашимиз ҳамда ана шундай буюк аждодларимизга муносиб бўлган ворисларни тарбиялашимиз керак. Токи, улар ўз билим ва салоҳияти, кенг дунёқараши ва маънавияти ҳамда сиёсий-ҳуқуқий маданияти билан она Ватанимизни жаҳонда ҳеч иккиланмай тараннум эта олсин.

Ёшларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўз ўрни, маънавияти ва жамият ҳаётига нисбатан дахлдорлиги, сиёсий фаоллиги уларнинг қиёфасида акс этади. Давлат – жамият-ёшлар ўртасидаги ўзаро масъулият воқеиликда идрок қилинган тақдир-дагина ҳар қандай манфаатлар амалиётда ўз аксини топади. Социал-маданий, сиёсий қиёфадаги ёшлар жамиятга берувчи фойдалари ва жамиятдан олувчи манфаатлари нисбатини теран англовчи ҳамда ўз амалиётида бу нисбатда мувозанат бузилмаслигига қатъий риоя этувчи фаол субъектлардир. Шу боисдан ҳам ёшларнинг эҳтиёжлари, интилишлари, ҳоҳиш-истакларига қараб жамиятда ўзининг мўлжаллари доирасидаги манфаатлари ошиши табиий жараёндир.

Демократик давлат барпо этишда мамлакат аҳолиснинг сиёсий-ҳуқуқий онги ва маданияти даражаси, уларнинг маънавий қарашлари ва эҳтиёжлари асосий ўрин тутаяди. Шу билан бирга халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи[4] эканлигини унутмаслигимиз лозим.

Бугунги Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини шакллантиришда халқнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Бу бизнинг асосий қомусимизда ҳам белгилаб берилган ва шу билан бирга жамиятнинг ҳар бир қатлами бу борада ўзига хос ўринга эга. Улар ўз интилишлари, истикболдаги режалари бор ҳамда улар мана шулар асосида ҳарактланишлари

* Фазилова Д. – Жиззах ВХТХҚТМОИ катта ўқитувчиси.

ҳаммамизга маълум.

Бугун ёшларнинг сиёсат субъекти сифатидаги ҳатти-ҳаракатларини кузатар эканмиз, улар муҳитидаги вазият ривожланишининг қуйидаги икки асосий ҳолати ўртасидаги ўзаро муносабатларини кўрамиз.

Биринчидан, янгликнинг ёшлар эҳтиёжларида, қизиқишларида, уларнинг ижтимоий позициясида, боқимандалик қайфиятидан аста-секинлик билан воз кечиш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик кўникмаларининг шаклланишида фаол акс этиши;

Иккинчидан, истеъмолчилик муносабатларининг ёшлар орасида, шунингдек, жамиятда ёшларга нисбатан шундай муносабатнинг сақлаб қолиниши.

Шуни айтиш керакки, таълим, меҳнат, маданият қонунга итоаткорлик каби муносабатларда ёшлар орасида ахлоқий ва маънавий жиҳатдан бири-бирига тўғри келмайдиган турли йўналишлар мавжуд.

Ана шу боисдан ҳам биз ёшларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, уларнинг мустақил равишда қонуний, ахлоқий йўл билан қондиришга тайёргарлиги ҳамда бу борада уларга ёрдам кўрсатиши мумкин бўлган давлат, жамият, оила имкониятлари ўртасидаги ўзаро узилиш, баъзан қарама-қаршиликларни бартараф этишга ҳаракат қилишимиз даркор.

Жамият ва ёш авлод ўртасидаги қарама-қаршиликка ўхшаш масалаларни доимий эътиборда тутиш давлат ёшлар сиёсатининг биринчи вазифасидир. Мазкур масаланинг қандай ҳал этилиши эса келгусида умумхалқ, умуммиллий мафкурамиз тақдирини Ўзбекистоннинг буюк келажагини белгилаб беради. Шу боисдан Президентимиз Ислон Каримов «Бугун қандай кўчат эксак, эртага шундай мева оламиз. Ёш авлодни эл-юртга, Ватанга садоқатли, иймон-этикодли, мард ва жасур, юқори малакали, маънавияти юксак инсонлар қилиб тарбиялашда таълим ўчоқларининг алоҳида ўрни бор»[5] -деб, таъкидлашлари бежиз эмаслигини яна бир бор ёдга олайлик.

Бу борада инглиз файласуфи Томас Гоббс (1588-1679) шундай дейди: «Давлатнинг қандайлиги ҳақида ҳулоса чиқаришдан аввал, одамларнинг ахлоқи, қизиқишлари ва феъл-атворларини ўрганиш жоиздир»[6]. Бунда жамиятнинг ҳар бир гуруҳи ва қатламларининг сиёсий онг ва маданияти мамлакат тараққиётини таъминлаши таъкидланган.

Мамлакат тараққиётини таъминловчи асосий куч халқдир. Халқнинг асосини эса бугунги кунда ёшлар ташкил этмоқда. 1991-йил билан 2015-йилда мамлакатимиз аҳолисининг ёшлар қатлами миқдорини солиштирганда ўсиш даражасини кўришимиз мумкин. 1991-йил ёшлар (14 ёшдан-30 ёшгача) Ўзбекистон аҳолисининг 30,3 фоизини[7] ташкил этган бўлса, 2015-йилда бу кўрсаткич 64 фоизга кўтарилди. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшларга нисбатан эътибор кундан-кун ошиб бормоқда ва ёшлар ҳам бунга жавобан ўз билим ва салоҳиятлари билан жамиятимиз тараққиётида ўзларига хос позицияни эгалламоқда.

Жамиятни демократиялашуви ёшлар социал-маданий, сиёсий қиёфасидаги ўзгаришлар билан ҳам характерланади. Бу жараён ижтимоий-сиёсий соҳада ёшлардан маънавий етуклик, ҳуқуқий маданиятлилик, сиёсий фаоллик, ўз хоҳиш иродасини, мақсад ва интилишларини умумжамят, умумхалқ манфаатлари билан муштарак ҳолда ҳамда ана шу уйғунлик масъулиятини чуқур англаган тарзда умуминсоний қадриятларга асосланган ҳолда сиёсий йўллар билан амалга оширилади ва улардан юксак ижтимоий-сиёсий савияни талаб этади. Бу эса ўз навбатида янгилинишлар моҳиятини чуқур англашни тақозо этади. Ёшларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги ҳиссаси уларнинг жамият ҳаётидаги позицияси билан белгиланади.

Мамлакатимизда сиёсий тизимларнинг ўзгариши ёшлар онги, тафаккурида уларнинг сиёсатга бўлган муносабатида куч-ғайратини, ижтимоий фаоллигини, ишчанлик қайфиятини кўпроқ ошириш ва ҳаракатга келтириш, ижтимоий қийинчиликлар олдида чекинмаслик, уни вақтинчалик эканлигини ҳисобга олиш, дадиллик, ўз қадри-қимматини англаш билан мустаҳкамланиб боришини тақозо этади. Бунинг учун эса ёшлар сиёсий жиҳатдан фаол бўлиши учун етарли шарт – шароитлар ва унга мос ҳуқуқий асослар яратилган ва қафолатланган.

Бугунги кунда ёшларни ҳаётда ўзининг муносиб ўрнини топишда Республиканинг ўз мустақил миллий давлатчилигини янада мустаҳкамлаш, айниқса ёшлар ҳаётида шундай ўзгаришларни белгилаб бердики, ёшлар ҳаётининг келгусида қандай бўлиши кўп жиҳатдан уларнинг ўзига боғлиқ бўлиб қолди.

Жамиятни демократиялашуви жараёни ёшларга юксак тафаккур эгаси бўлган шахс сифатида ўзининг тенгсиз қобилятини, чексиз имкониятларини рўёбга чиқариш учун шароит яратди. Энди ҳар бир ёш авлод ўзини эркин ҳис этиш, мустақил фаолият кўрсатиш орқали яратувчанлик қобилятини шакллантиришга, том маънода ўзининг тақдирини ўзи белгилашга дахлдор эканлигини англай бошлади. Ёшларда жамият ҳаётига дахлдорлик, миллат ва мамлакат тақдирига бефарқ бўлмаслик ҳисси шакллана бошлади ва бу жараён жадал ривожланмоқда.

Бугун давлатга кўз тутиб туриш, давлатдан умид қилиш ва паноҳ излаш руҳияти ўрнига ўз келажаги, турмуш яшаш шароити аввало ўзларининг фаоллик даражасига боғлиқ эканлигини теран англаган Ўзбекистон ёшлари жамиятда ўзига хос муносиб ўрни, фуқаролик позицияси уларнинг социал-маданий, сиёсий қиёфасида ўз ифодасини топмоқда.

Ёшлар ўзлари юритаётган фаолият шароитлари, жамият ҳаёти тўғрисида қанча кўп билимга эга бўлишса, уларнинг ўз турмуш ҳолати таъсир ўткази олиш эҳтимоллиги шунча кўпаяди. Ўз-ўзини юқори даражада англаган ёшлар ҳукумат ва бошқа таъсирли шахслар ҳатти-ҳаракатларида самарали жавоб қайтариш ва ўзларининг сиёсий ташаббусларини олға суришлари мумкин.

Шу нуқтаи-назардан бугунги кундаги асосий вазифамиз “Ёшларимизнинг мустақил фикри ва дунёқарабини шаклланишига қўмаклашиш, ҳаётда ўз позицияси ва ёндашувини қатъий белгилаб олишга ёрдамлашиш, уларни онгли ва билимли қилиб тарбиялаш, ён-атрофдаги воқеаларга бепарво бўлмаслик, дахлдорлик туйғуси билан яшашга ўргатишдан иборат”[8]-деб, таъкидлайди Юртбошимиз.

Ҳаётининг позиция – шахснинг фуқаровий бурчлари ва ахлокий масъулиятларини англаганлик даражасидир. Бу даража жамиятнинг демократик ривожланиши жараёнида эришилган ғалаба, ютуқ ва муваффақиятларга шахснинг онгли муносабати, ютуқларни янада қўпайтириш ва улардан фойдаланишда фаол қатнашиши, ўз бурчини виждонан адо этиши, турмуш қоидаларини ҳурмат қилиши қабилар билан белгиланади. Буфазилатлар ёшларда шаклланиб улгурди ва бу жараён уларнинг социал-маданий сиёсий қиёфада туб ўзгаришлар вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Бугунги кўпгина ёшларнинг кундалик ҳаётида ички эҳтиёжига айланиб улгурган фуқаровий бурчлари ва ахлокий масъулиятлари – уларнинг фуқаролик позицияси кўринишида ҳам намоён бўлмоқда.

Фуқаролик позицияси мураккаб психологик ходисадир. У ҳаётнинг барча соҳаларида интеллектуал, ҳиссий ва иродавий соҳаларида намоён бўлади. Бунда фикрлар, қарашлар, ҳис-туйғулар, одатлар ва интилишлар бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда мавжуддир. Уларнинг бирлиги индивидуал онгини ташкил этади, шунинг учун жамиятда фуқаролик позицияга эга бўлиш учун ушбу компонентларнинг барчасига эътибор бермоқ, таъсир кўрсатмоқ лозим.

Ёшлар ҳаётининг позицияси- доимо фуқаролик позицияси сифатида намоён бўлади. Чунки фуқаролик тушунчаси шахснинг у ёки бу давлатга мансублигини билдиради. Ёшлар ўзлари яшаб келаётган давлатга, мавжуд сиёсий системасига муносабати уларнинг фуқаролик позициясида ўзифодасини топади.

Шунинг учун ёшларда фуқаролик позицияни шаклланишини фақат сиёсий тарбия ёрдамида эмас,

балки ҳаётнинг барча жабҳаларида амалга оширилиши керак. Уларни жамиятнинг фаол аъзоси сифатида тарбиялашимиз ва демократик тамойиллар асосида давлат ва жамият бошқарувида жалб этишимиз даркор.

Бугун ёшларни фаолликка ундайдиган икки муҳим йўналишни алоҳида таъкидлаш лозим. Бу тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов шундай дейди: - «Бу йўналишнинг биринчиси-халқимизнинг азалий анъаналарига, бугунги миллий тараққиётимизга хизмат қиладиган урф-одатлари ва тилига, динига руҳиятига, қисқача айтганда, дунёқараши ва тафаккурига асосланиш бўлса, иккинчиси умуминсоний ва замонавий ютуқларга таянишдир»[9].

Бу икки йўналишнинг ёшлар фаоллигига таъсирини аниқ тасаввур этиш учун мустабид тузум даврида ёшларимизни айниқса биринчи йўналишда кўзда тутилган жиҳатлардан ажралиб қолганлигини эслаш қифоя.

Ёшларнинг бугунги кундаги фуқаролик позициясидаги кўриниши, уларнинг ўзини-ўзи тарбиялашига, бошқаришига боғлиқ. Ўзини-ўзи тарбиялашда ва бошқаришда ижтимоий-сиёсий адабиётларни ўқиб боришнинг аҳамияти катта. Шу билан бирга олган билимларни фақат ўзлаштирибгина қолмай, амалиётда қўллаш имкониятига ҳам эга бўлиши, доимий равишда ижтимоий-сиёсий, маданий тадбирларда иштирок этиши лозим.

Социал-маданий, сиёсий етук ва ижтимоий фаол ёшлар давлатда ўзига хос фуқаролик позициясиг аэга бўлади ҳамда жамият ҳаётида эркин ва тўғри фаолият юритади. Бугунги кунда жамиятимизнинг сиёсий ҳаётидаги энг муҳим ютуғи-ёшларнинг тафаккури ва дунёқараши ўзгаргани, унинг сиёсий ва ижтимоий онги, умумий савияси изчил равишда юксалиб бораётганидир[10].

Жумладан, аҳолининг кўпчилиги қисмини ташкил этувчи ёшларнинг социал-маданий, сиёсий қиёфаси истиқболдаги тараққиётинининг асосини, пойдеворини яратади ва таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999.-Б.51.
2. Қуროнов М. Болам бахтли бўлсин, десангиз... - Тошкент: Маънавият, 2014.-Б.301.
3. Ли Мён Бак. Мўъжиза содир бўлмайди.-Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, Ewhan нашриёти, 2009.-Б.311.
4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 7- модда.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Жилд-3,Т.Ўзбекистон, 1992.- Б. 351.
6. Ҳақиқат манзаралари; 96 мумтоз файласуф (тақдирлар, ҳикматлар, афоризмлар). - Тошкент. Янги аср авлоди, 2002.-Б. 252.
7. Халқ сўзи // «Ўзбекистон Республикасининг ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги қонуни// 1991 йил 20 ноябрь
8. Каримов И. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий кадрият. Жилд-14ю Т:Ўзбекистон, 2000.- Б 100.
9. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Жилд-9. //Қамолот асосий таянчимиз суянчимиз. Т: Ўзбекистон, 2001. - Б 189-190.
10. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Жилд-5.Т: Ўзбекистон, 1996.-Б. 56.

РЕЗЮМЕ

Демократизация общества характеризуется и с изменениями в социально-культурном, политическом облике молодежи. Этот процесс осуществляется политическим путем при глубоком

понимании социально-политической сферы обязательство глубокого понимания своих желаний и воли, цель и стремление вместе всеобщими, всенародными влагами и требуют от них высокую политической активности. Доля молодых в социально-политической сфере отличаются их гражданскими позициями в общественной жизни.

Ключевые слова: молодёжь, политическая активность, демократия, общество, портрет молодежи, позиция, социально-культурный, политический портрет, духовность.

RESUME

The on going process of democratizing of the community is also characterized by alterations of youth political and socio-cultural views. This process requires from young people political activism, great political experience and also desire to achieve goals and demonstrate strong will, on behalf of community and people. Moreover, these activities are taken clearly into consideration in consciousness of responsible youngsters and will be politically fulfilled. The contribution of the youth in political process is embodied by their role in the life of community as real citizens.

Key words: youth, political activism, democratization, society, portrait youth, position, political and socio-cultural portrait, spirituality.

IDEOLOGICAL PROCESSES OF CONDITION GLOBALIZATION AND IT'S EFFECT TO THE NATIONAL IDEA

Farhodjonova N.F. *

RESUME

This article highlights the impact in our country, spiritual and ideological threats processes to the national idea, and in particular the conservation of the mind and hearts of young people from the harmful effects of different ideas and thoughts in the context of globalization. In addition, the role of improving the spirit of globalization, the idea of the formation of a national spiritual and reflected in the work carried out in this direction and objectives.

Key words: globalization, the process of ideological, national idea and spiritual threats, the idea and ideology, information, spirituality, pop culture, the Internet and modern technology.

The current phase of human history, social, political, economic, spiritual, cultural and international relations is characterized by the integration of all aspects of life. In particular, the development of means of communication, computer, e-mail, Internet access, satellite television and wireless communication systems because of the severity of the technical and technological means of ideological processes of globalization, ideological influence has also expanded opportunities. Ideas that arise in a particular region or country is rapidly spreading around the world. According to experts, it is now experiencing a new information revolution and the human society is not the first revolution in the history of men. Formation of speech if it appears to the empowerment of data and information for a long time, even the creator of the great distances from the time opened the way to bring across. The transmission of information is not allowed to publish newspapers and magazines, written rapidly expanding and integrity. Radio and television, providing information through voice and image, and raised it to a new level. The level of media coverage, in other words, at local, national, regional or international (global) scale operation also expanded its sphere of influence. Among them, the Internet has become an important link in the modern information environment.

Double society in a completely new qualitative level of development of human society, and today has been a significant change in the national and spiritual life. The cultural development of mankind speed acceleration. This, in particular, scientific discoveries, the amount of information and the rapid increase in the number of people employed in science and scientific capacity is doubling every 10-15 years, there seems to be growing. Thus, despite the spiritual and cultural development of mankind cannot even imagine the process. On fact, today, in addition to the achievements of mankind and peoples of the region who do not.

No nation, spirituality and culture of the region is absolutely do not exist in isolation from each other. Such a process of interaction and rich with the accelerated development of society will grow along with it. Especially in the twentieth century, industrial, transport, communication media of the great changes that have occurred in this process further accelerated and cover almost all spheres of culture. However, this conflict showed that processes time. The most complex and contradictory, victories and tragedies rich historical way that society has entered a new millennium.

The future of humanity, the image of the new millennium is determined from the current level of

development. In this context, the development of the national idea today about the peculiarities of the case, the original cultural elements coming from a wide spread of negative events, new forms of cultural aggression should be noted that on the display.

In particular, the enormous pressure of the organizational, material and financial resources and ideological grounds for centuries in traditional societies based on the events that lead to the depletion of the sample and the reference values were formed under the banner of globalization, universalism and try to instill. At the same time, continuing violence in different parts of the world to maintain the effect of national and cultural identity of national revival, restoration of national values should be the highlight of our growth, soaring feeling. Intellectual and ideological process of globalization, which is a fundamental difference between two reflected in the trend line:

1) occurs in certain universal values and spiritual wealth he created an association;

2) social, economic, political, spiritual and cultural development of the unusual level of diversity, ethnic, cultural, religious, class, racial, regional, local or other forms of coordination skills, with no serious adverse events and ideologies that threaten the future of humanity globalization.

The current stage of development of society, "a variety of old and new ideologies are becoming more serious than those of competitors. Sometimes contradict each other and ideologies, political, national, religious denominations, sects and cults for sometimes requires discussion between the bloody conflict, and as a result of the massacres. The cause untold suffering to the suffering of the people "[1]. In addition, the low level of ideological globalization, immorality, sin and evil that promote "works of art " have paved the way for wide distribution. The news of their mobility and arrogance and leisure resource, thanks to the communicative activities. These features lead to negative consequences for their unique nature.

This is their "soft sensuality" of the "open office" to trespassing, which clearly reflects the brutality of the events of the various forms and a "beautiful" view of human consciousness is transferred to the pressure is determined by the presence of the risk of aggressive ideological influence. Indeed such circumstances, the national idea, which is the basis for the development of high-spirited people can lead to serious negative consequences for education natural causes.

"If the history of mankind, who had his eyes reflect the evolutionary development of human

* Farhodjonova N.F. – teacher of Namangan Engineering-Pedagogical Institute.

maturity, the more good ideas and teachings, assuming there is a struggle between evil and harmful ideas always come and see if this trend continues today,"[2].

Ideological weakening of the idea of national specificity of globalization processes and shape our common understanding of the advanced countries, "mass culture" that flow into danger. "It must be remembered and paid special attention to this issue, directed against human morality today, the world seems a little trivial information once the power to bring the violence of globalization, the invisible, covered with nothing but harm it can cause a lot of damage"[5].

Ideological and ideological processes in the modern world, including the national idea has its positive and negative effects can be divided into the following group:

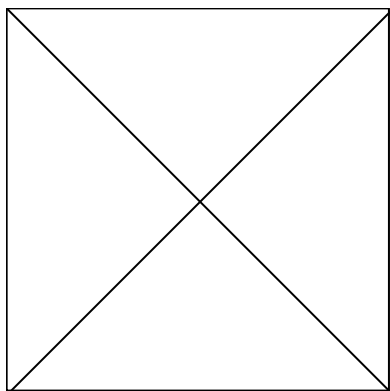
I group organized of progressive ideas, and said to them, peace, stability and prosperity, ethnic harmony and harmonious development of the human person, freedom and religious tolerance, the rule of universal values.

II group containing reactionary ideas: war, weapons, terrorism and extremism, racism, nationalism, religious fundamentalism, totalitarianism, tyranny activities based on the idea of selfishness, parochialism and narrow interests a priority.

The complex processes occurring in the world, or in this country, racism, nationalism, fanaticism growing form of crime, drug use, increasing the number of young people, who ignore the issues of spirituality and spiritual culture of the national security of any state is in danger, and ultimately collapse Society can lead to. It should be noted „ characterized by the globalization of social and political life of the new way to all sectors of the "new doctrine" in the form of an attempt to develop a new way of life. "The new doctrine" playing the role of Western liberalism.

The idea of communism as an ideology consistently and resolutely continue the tradition with the introduction of new models and solutions. In fact, liberal "forces" behind than communism based on the specific interests of the state.

I ideological processes of globalization have accelerated the growth of the material and spiritual needs of the people to change their traditional mentality

Currently, the process of globalization and changes in the national mentality of the people who formed the "mass culture", because they mentioned the

impact of the positive aspects, not individualism, ambition, wealth, even if it is in any case together, ignoring the others, greed, injustice, alienation of advanced features such as negative. To prevent the negative characteristics of the globalization process towards the formation of a universal spirituality, which today has become the most important task of civilization.

A democratic state based on market economy, civil society, depends on the contribution of the current period with the current global processes in the world. Accordingly, the ideological essence of the processes of globalization in the world, they affect the life and development of our people is extremely important to analyze. At the present time, ideological processes of globalization, covering all countries in the region and in the world, has the following characteristics:

First, international integration in the socio-economic, political and spiritual covering all spheres of life makes conditional boundaries.

Second, the current period of social and political relations is characterized as an objective process of globalization, characterized by the impact on all sectors of society, without exception.

Third, the general laws of social development in developing national models of human development, to show the process of mixing the general definition of national law.

Fourth, the international social, economic, political, spiritual, cultural, technical and technological cooperation, intellectual, as a result of the development of means of communication is characterized by ideological relations capacity.

The implementation of the national development priorities of ideas within and beyond the socio-political situation in the country is important. Because of a particular social group, political ideology, combining the interests of the political consciousness of public opinion as expressed wishes of the people and the spirit of the socio-political and spiritual foundations of the country's sustainable development, will serve as a guarantee.

Each has a specific model of society and the state, that is, they form a single point difference does not exclude even the general laws of development. So, on the one hand, such a common part of the noble goals of humanity association represents the interests of integration. On the other hand, the development of the national identity of a certain political organization of the state in the economic and cultural life, formed the ideological influence of the ideological environment. "Just put some life at every stage of development of society and the state is obliged to put themselves forward and allows the registration requirements.

I can say that at each stage of the development of these new problems mean new challenges and ways to overcome them. It is a principle of life that we cannot deny and do not have the right to refuse"[6]. So, burned periods will continue unchanged. However, public perception and image of the spiritual and psychological essence and content of the country to go from generation to generation, new colors, new targets will continue.

It is eternal and continuous process as the phenomenon of the nation precepts of civil feelings and attitudes, are the spiritual world.

Intellectual and ideological processes of globalization, the idea of national independence and the spiritual and cultural development of the people of the nation, taking into account the continuity of the same duration heir, and based on his words, if embodies the

national spirit and a national mood of a viable and effective. The objectives of the national society, the thoughts and aspirations of ordinary people to determine the society of social and political processes only become irreversible. This trend is all the members of the community to stand firm in his leg, he thought to live in the conscious perception, it is recommended to build a life based on thought.

REFERENCES

1. Каримов И. Жамият мафкуриси –халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. -Т.:Ўзбекистон, 1999. -Б. 85.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.:Маънавият, 2008. -Б.112.
3. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллий-маънавий хавфсизлик. -Т.: Ўзбекистон. -Б.14.
4. Умаров Б. Глобаллашув зиддиятлари: иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатлари. -Т.:Маънавият, 2006. -Б.7.
5. Каримов И. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. -Т.: Ўзбекистон, 2011. -Б.18.
6. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. -Б.115.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада глобаллашув шароитида мамлакатимизга хавф солаётган маънавий таҳдидлар ва ғоявий-мафкуравий жараёнларнинг миллий ғояга таъсири, ёш-авлоднинг қалби ва онгини турли зарарли ғоялар ҳамда мафкуралардан сақлаш ҳамда ҳимоя қилиш масалалари алоҳида ёритиб берилган. Шунингдек, глобаллашувнинг миллий маънавиятни такомиллаштиришдаги ўрни, миллий маънавиятни шакллантиришда қомил инсон ғояси ва бу борада амалга оширилаётган ишлар ҳамда вазифалар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: глобаллашув, ғоя ва мафкура, маънавият, миллий ғоя, мафкуравий жараёнлар, ахборот, Интернет, замонавий технология, маънавий таҳдидлар, оммавий маданият.

РЕЗЮМЕ

В данной статье освещено воздействие в нашей стране духовных угроз и идеологических процессов на национальную идею и, в частности сохранения ума и сердца молодежи от воздействия различных вредны идей и мыслей в условиях глобализации. Кроме того, роль совершенствования духа глобализации, идея формирования национального духовного отражены в работе.

Ключевые слова: глобализация, идеологический процесс, национальная идея, духовная угроза, идея и идеология, информации, духовность, поп-культура, Интернет, современная технология.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА ТОЛЕРАНТЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Хасанова Г. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада муаллиф томонидан миллий ўзликни англашда толерантликнинг ўрни ёритиб берилган. Миллий ўзликни англашнинг ўсиши миллат тараққиёти учун муҳим шартлардан бири ҳисобланади. Ўзлигини англамаган миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди. Чунки миллий ўзликни англашнинг замини, манбаси ҳар бир миллатнинг ўтмиши, мероси, авлод-аждодлар томонидан қолдирилган тарихий тажрибалари билан бевосита боғлиқдир.

Калим сўзлар: толерантлик, миллат, миллий ўзликни англаш, авлод, тарихий тажриба.

Миллий ўзликни урф-одат, анъана ва кадриятларсиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Лекин бу жараёнда ҳам бағрикенглик руҳияти билан миллий ўзликни англашнинг ривожланиб бориши бири-бирига зид келмайдими, деган савол келиб чиқиши ҳам назарда тутиш лозим. Агар миллий тил, урф-одат, анъана ва кадриятлар ривожланиши учун кенг имкониятлар мавжуд бўлиб, улар реал амал қиладиган бўлса, миллий ўзликни англашнинг ривожланиб боришида тил, урф-одатлар, анъана ва кадриятлар, бир томондан, ривожланиб боради, иккинчи томондан, уларнинг табиий бир-бирларини ўзаро бойитиб бориши жараёнлари ҳам кечади.

Тарихий хотира, меросга ҳурмат ва уни эъзозлашга бўлган интилиш ҳам миллий ўзликни англаш орқали намоён бўлади. Тарихий хотира ва мероснинг инсон ва миллат тараққиётидаги ўрни ҳақида Президентимиз Ислом Каримов қуйидагича таъкидлайди: “Ҳар қайси инсон мен шу миллат фарзанди эканман, менинг аждодларим кимлар бўлган, миллатимнинг ибтидоси қайда, унинг оёққа туриши, тикланиши, шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиий... тарихий илдинини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва аминманки, тўғри хулосалар чиқаради.

Тарихий хотираси бор инсон-иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир. Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди” [2].

Амалда миллатнинг тарихий хотирани тиклашга ва меросни ўзлаштиришга бўлган интилишлари унинг ўзлигини англашига ижобий таъсир ўтказди. Уларнинг ҳар иккаласи мазмун, моҳияти ва амал қилишида ўзга миллатлар тарихий хотиралари ва меросига зид бўлган жиҳатлар йўқ. Аксинча, улардаги барча ижобий жиҳатлар, жумладан, аждодларининг ёнма-ён яшагани, оғир кунларда бир-бирларини қўллаб-қувватлагани ҳақидаги тарихий хотиранинг тикланиши миллатлараро бағрикенглик туйғуларининг ривожланишига ижобий таъсир ўтказди. Аждодлар томонидан яратилган мерос, нафақат, миллатларнинг миллий ўзлигини англашидаги муҳим манбалардан ҳисобланади, шунингдек, унинг қайта тикланиши улар ўртасида бағрикенглик туйғуларининг ривожланиб боришига ижобий таъсир ўтказди. Чунки ҳар бир миллатнинг аждодлари томонидан

яратилган ҳар қандай меросда қайсидир маънода, ўзга халқларнинг ҳиссалари бўлади.

Миллий ўзликни англашнинг намоён бўлиш кўринишлари қаторида миллий ғурур, ифтихор, орномус, миллат шаъни каби туйғулар миллат вакиллари хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топишида кўринади.

Аслини олганда, миллий ғурур, ифтихор, орномус ва миллатнинг шаъни кабиларни ўзида мужассам этган миллатгина ўзлигини англаши мумкин. Чунки уларга эга бўлиш миллат ўзлигини англаганини билдиради. Улар миллат тафаккури, онги юксаклигининг кўриниши ҳисобланади. Ўз аждодлари ва бугунги замондошлари томонидан эришилган улкан ютуқлар, уларнинг ўзгалар томонидан эътироф этилиши миллат вакили қалбида қувонч уйғотади, ундан мағрурланиш руҳиятини мустаҳкамлайди ва ўша миллат вакили бўлганидан фахрланиш туйғулари барқ уради. Бу ғурурланиш ва ифтихор туйғулари ўзлигини англашнинг элементи ҳисобланади.

Миллий ғурур ва ифтихор тушунчаларининг заминиди, ўзга миллат вакилларида ўзини устун қўйиши ёки уларни камситиш каби салбий ҳис-туйғулар эмас, балки ўз миллатининг эришган ютуқларидан фахрланиш туйғулари туради. Бундай туйғуларнинг мавжудлиги миллий бирликни мустаҳкамлайди, миллатда яратувчилик фаоллигини оширади, миллатнинг ўзгалар олдидаги обрў-эътибори ошишига ижобий таъсир ўтказди. Миллат учун ор-номус туйғулари алоҳида аҳамиятга эга. Чунки бу тушунча замирида миллат улугворлиги ва салобати, унинг ўзгалардан хижолат тортмаслик, ўзгалар олдида барча салбий нуқсонлардан холи эканини англагучи маънан юксак туйғулар туради.

Унинг маънолари ҳақида турли қарашлар мавжуд, аммо унинг мезонлари ишлаб чиқилмаган. Жумладан, “...Ор - бу номуносиб ёки эп қўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Бундан ташқари, ўз ўрнида ҳазар қилиш ёки бўлмаса, обрў-эътибор, фахрланиш маъноларини ҳам билдириши мумкин... Номус – бу ифбат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаши, улуглаши ва ардоқлаши, хижолат тортиши туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда, номусли одам маънавий кадриятни моддий бойликка алмашишни ўзига эп қўрмайди. Қонун тақиклай олмаган нарсаларни гоҳо номус тақиклай олади, деган нақл ҳам бор халқимизда” [5].

* Хасанова Г. – ЎзДЖТУ ўқитувчиси.

Ор-номус тушунчалари шундай нозик туйғуки, миллатнинг унга эга бўлмаслиги, нафақат ўзга миллатлар олдида обрў-эътибори йўқлигини билдиради, шунингдек, у қанчалик моддий юксаклик даражасига эришган бўлсин, барибир у маънан қашшоқ ва нотовонлиги билан ажралиб туради. Шу маънода ҳам ор-номусли миллат деганимизда, ўз кадр-қиммати, обрў-эътиборини ҳар қандай моддий бойликдан устун қўядиган миллатни тушунилади. Бундай туйғуларга эга бўлишнинг яна бир жиҳати шундаки, бундай миллатда ўзгаларга нисбатан ҳам эътиборли бўлиш, уларни ҳурматлашга мойиллик ҳам кучли бўлади. Айни пайтда, бу туйғуларга эга бўлишлик миллатнинг ўзлигини англаши ривожланиши кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Президентимиз Ислом Каримов бугунги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан, масъулият туйғуларини теран англаган инсонлар ҳақида қуйидагича ёзган: “Бугунги кунда ўз ҳаётини ана шундай масъулиятли соҳага бағишлаган кўплаб истеъдод соҳиблари юртимизда янги ҳаёт, янги жамиятнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, комил инсонни тарбиялаш йўлида муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Айниқса, ҳозирги вақтда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, оммавий маданиятнинг зарарли таъсирларидан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини ҳимоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлининг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда” [4].

Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда миллий маънавиятга турли таҳдидларнинг ортиб бориши келажақда миллатнинг барбод бўлиши хавфини юзага келтирмоқда. Ундан ҳимояланишнинг муҳим йўналиши ёшларимизни улардан асраш, уларнинг миллий ўзлигини англашда масъуллиқни ўз зиммасига оладиган миллатдошларимизнинг салмоғини ошириш ташкил этади. Миллат вакилларининг миллий ўзлигини англаши қанчалик юксак ривожланиб борса, миллатнинг бугуни ва истикболи учун масъуллиқ туйғулари ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади.

Миллий ўзликни англаш ривожини намоён бўлишининг яна бир кўриниши ҳар бир миллатнинг ўзи билан ёнма-ён яшаётган миллат ва элат вакиллари манфаатлари мавжудлигини эътироф этиши, ҳар қандай ҳатти-ҳаракатларида уни ҳисобга олиши ва уларга ўз манфаатларини амалга оширишда ёрдам бериши ташкил қилади.

Кўпчилик ҳолатларда миллий ўзликни англашни тор доирада тушуниш, хусусан, ҳар бир миллатнинг ўз манфаатларини англаб етиши, мероси урф-одат, анъана ва қадриятларини ўзлаштиришга бўлган интилишлари билан чеклаб қўйиш ҳолатлари ҳам учрайди. Албатта, уларни ўзлаштиришга бўлган интилиш бўлмаса, миллат ўзлигини англай олмайди. Бу аксиома! Аммо ўзини ўзгалардан ажралган ҳолда тушуниш миллий ўзликни англашнинг кўрсаткичи бўла олмайди. Чунки ўзлигини англаган миллат маънан бақувват, ташқи салбий таъсирлардан ўзини ҳимоя қилишга қодир бўлади. Бундан ташқари, у ўз тараққиётига

ўзгалар билан тенг манфаат ва ҳамкорлик асосида эришиш мумкинлигини ҳам англаб етади. Ўзи билан ёнма-ён яшаётган миллат ва элат вакиллари хурмат ва дўстона муносабатлар ўз тараққиётининг муҳим объектив қонунияти эканини англаётган миллатгина миллий ўзлигини тўлақонли англаган миллат даражасига кўтарилиши мумкин.

Демак, ҳар бир миллатнинг ўзлигини англаши унинг ўзини яққа ўзгарган ажралган ҳолатда тушуниш даражасига кўтарилиши эмас, балки ўз тараққиётини тенг манфаат ва ҳамкорлик асосига қуришни англаб етишини ташкил қилади. Айниқса, полиэтник (кўп элатли) мамлакатларда миллий ўзликни англашда ҳар бир миллатда ўзлари билан ёнма-ён яшайдиган миллатлар ўртасидаги ўзаро хурмат, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга бўлган мойилликнинг мустаҳкамлиги улардаги маҳаллий ўзликни англашнинг ўзига хос кўриниши сифатида намоён бўлади. Уларда миллий ўзликни англаш ягона Ватан, ягона мақсад ва ягона манфаат тушунчалари билан уйғунлашиб кетсагина, барқарор тараққиётга эришишлари мумкин.

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

- миллий ўзликни англашнинг ривожланиши, миллий онгда ўзга миллатларга нисбатан ҳурматсизлик, безътиборлик, уларнинг урф-одат, анъана ва қадриятларини менсимаслик каби туйғулар шаклланишига олиб келмайди, балки аксинча, ўзлигини англаган миллатда бағрикенглик туйғулари ҳам мустаҳкам бўлади. Яъни миллий ўзликни англаш ва бағрикенглик бир-бирларига зид бўлган омиллар эмас, балки улар ўзаро уйғун ҳолда кечадиган омиллар ҳисобланади;

- миллий ўзликни англаш назарий жиҳатдан мавҳум тушунча ҳисобланса-да, у ўзининг моддийлигини миллатнинг ҳатти-ҳаракатларида, турли манфаатларга муносабатларда намоён этади. Айниқса, миллий манфаатларни англаб етиши, миллат бугуни ва истикболи учун масъуллиқни қалбан ҳис этиш ҳамда ҳатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Миллий ўзликни англаш миллий онгнинг “маҳсули” сифатида миллий манфаатлар ва миллий масъуллиқ туйғулари шаклланишининг муҳим манбаи ҳисобланади.

- миллий онг, миллий ўзликни англаш ва толерантлик туйғулари узвийликда миллатнинг “Мен”лигини таъминловчи омиллардан бири бўлиб қолаверади;

- миллий ўзликни англашни намоён этувчи барча омиллар бир-бири билан уйғун ҳолатда ривожланиб боради. Миллий ўзликни англашни намоён этувчи барча омилларни ҳар бир миллат ўзини мустақил субъект сифатида англашидан бошлаб, миллатларнинг ўзлари билан ёнма-ён яшаётган турли миллат ва элатлар манфаатлари мавжудлигини эътироф этиши ҳамда уларни қондиришида ёрдам беришигача бўлган ҳамкорлигигача бўлган барча омиллар уйғун ҳолатда ривожланиб борган шароитдагина миллий онгда бағрикенглик туйғулари мустаҳкамланиб боради.

- миллий ўзликни англашнинг ўсиши бағрикенглик туйғулари уйғун ривожланишини таъминлашда: таълим, тарбия, оммавий ахборот воситалари, маҳалла, жамоатчилик институти ва жамоат ташкилотларининг ўрни ниҳоятда каттадир. Улардан самарали фойдаланган ҳолдагина миллий онгда бағрикенглик туйғулари мустаҳкамланиб боради.

Бугун Ўзбекистон мустақил давлат сифатида тараққий қилаётган шароитда мамлакатимизда яшаётган барча миллат ва элат вакиллари учун барча шарт-шароитлар яратилди. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида миллати, тили, урф-одати, анъаналаридан қатъи назар инсонни кадрлаш, унинг манфаатларини қондириш давлатимизнинг устувор сиёсатига айланди. “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади.” (2 модда), “Барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароитлар яратади” (4 модда), “Ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади” (14-модда) [1]. Кўрииб турибдики, Ўзбекистон давлати халқ манфаатларига хизмат қилувчи демократик тамойилларга риоя этади, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларини олий қадрият ҳисоблайди, инсоннинг демократик ҳуқуқ ва эркинлигини Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилади” [6].

Бағрикенглик ғоясининг заминида турган яна бир омил, яъни мамлакатимиз аҳолисининг миллати, тили, урф-одат, анъана ва қадриятлари турли-туманлигидан қатъи назар ягона Ватан туйғусининг халқимиз онгида тобора мустаҳкам ўрин эгаллаётганини ҳам назарда тутишимиз лозим. Бу ўринда Президентимиз: “...сиёсий партия халқни, миллатни қадим-қадимдан бирлаштириб келаётган муштарак ғоялар ҳам борлигини доимо эсда тутиши зарур. Шу боис улар ўз манфаатларини ҳимоя қилишда бир-бирига рақиб ёки муҳолифат бўлиши мумкин, лекин ягона Ватан, ягона халқ манфаатлари ҳақида гап кетганда ҳаммаси бир мушт бўлиб бирлашиши даркор” [2], деган фикрлари бағрикенглик ғояларининг ривожланиб ва такомиллашиб боришининг назарий асоси бўлиб хизмат қилади.

Ушбу мақола юзасидан қуйидагича хулосаларни чиқариш мумкин:

- Жамоат бирлашмалари миллат, халқ, давлат жамият ҳаётидаги катта таъсирчан кучга эга институтлар ҳисобланади. Улар миллат ва халқнинг манфаатларини ўз фаолиятларида ифодалайдилар ва уларни ҳимоя қиладилар. Айни пайтда, улар

мамлакатнинг барқарор ривожланишига ҳам ўзларининг ижобий таъсирларини ўтказадилар.

- Жамоат бирлашмаларининг шаклланиши негизида манфаатлар туради. Улар турли-туман бўлиб, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ва маънавий-маърифий манфаатларни ташкил қилади. Уларни ҳар бир шахс якка тартибда амалга оширишининг имконияти бўлмагани сабабли турли ташкилот, жамият, уюшма ва ҳаракатларни ташкил қилиш зарурати келиб чиқади.

- Жамоат бирлашмаларининг шаклланиши миллий онгнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда кечади. Миллий онг ривожлангани сари миллий манфаатлар камрови ҳам кенгайиб боради. Уларни амалга ошириш эҳтиёжи турли миллат вакиллариининг биргаликда у ёки бу уюшмалар, жамиятлар, ташкилотлар ва ҳаракатларга уюшмаларга олиб келади.

- Миллий онг ривожлангани сари “Жамият бирлашмалари” фаоллашуви жараёнлари ҳам ривожланиб боради. Миллий онг тараққиёти деганимизда, “Жамоат бирлашмалари” фаолиятида иштирок қилувчи барча миллат ва элатлар онгининг тараққиёти назарда тутилади. Шунга мувофиқ миллий онг билан толерантлик туйғулари уйғун ҳолатда “жамоат бирлашмалари”нинг фаоллашувига ижобий таъсир ўтказади. Бу жараёнда толерантлик туйғуларининг орқада қолиши табиий равишда “Жамоат бирлашмалари”нинг ички ҳаётида зиддиятлар юзага келишига олиб келиши мумкин. Бу, ўз навбатида, жамият тараққиётига ўзининг салбий таъсирини ўтказади.

- “Жамоат бирлашмалари” тизимини ташкил этадиган барча касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, жамиятлар, ташкилот ва ҳаракатлар моҳияти ва йўналишига кўра ўзларида бағрикенгликни ифода этадилар. Бағрикенглик улар фаолиятларида ўз сафларига миллатлар, тиллар, урф-одатлар, анъана, қадриятлар ва диний эътиқодларидан қатъи назар барча инсонларни бирлаштириш ва уларнинг манфаатларини ифода этиришларида намоён бўлади.

- “Жамоат бирлашмалари” тизимидаги миллий-маънавий марказлар ва диний ташкилотлар гарчанд айрим олинган битта миллатнинг манфаатларини, диний ташкилотлар эса айрим олинган битта динга эътиқод қилувчилар манфаатларини ифода этиши бу уларнинг ўз фаолиятларида бағрикенглик тамойилларининг амал қилмаслигини билдирмайди, балки улар бағрикенглик туйғуларини мустаҳкамлаш йўли билан ўз манфаатларини амалга оширадилар. Шу маънода “жамоат бирлашмалари” тизимини ташкил қилган касаба уюшма, сиёсий партиялар, жамиятлар, ташкилотлар ва ҳаракатлар ўз моҳиятлари мақсадлари ва йўналишлари билан бағрикенгликни ўзида ифода этган ташкилотлардир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т., “Ўзбекистон”, 2014.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Тошкент: “Шарқ”, 1998.-Б.8-9.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2005. -Б.14.

4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. -Б.133.
5. Миллий истиклол гоёси. Ўзбекистон Республикаси олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик. –Тошкент: “Akademiya”, 2005.-Б.286.
6. Мусаев Ф. Демократик давлат куришнинг фалсафий-хукукий асослари. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2007. –Б.64.

РЕЗЮМЕ

В статье автор раскрывает роль толерантности национального самосознания. Прогресс национального самосознания имеет важное условие для развития национального прогресса. Если народ не знает национального самосознания не будет будущего в народности. Потому что национальное самосознание зависит от исторического опыта, а наследие от прошлого.

Ключевые слова: толерантность, нация, национальное самосознание, предки, исторический опыт.

RESUME

In article the author opens a role of tolerance of national consciousness. Progress of national consciousness has the important condition development of national progress. If the people do not know national consciousness there will be no nationality future, because the national consciousness is dependent on historical experience, a heritage and the past.

Keywords: tolerance, the nation, national consciousness, ancestors, historical experience.

ШАХС МАЪНАВИЯТИ – ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛИ

Шакирова М. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада миллат маънавияти ва унинг мамлакат тараққиётидаги аҳамияти, яъни ватанпарварлиги, бунёдкорлиги, қатъиятлилиги ва тиришқоқлиги, ҳалол ва поклиги, меҳнаткашлиги ва ақлу-заковати муҳим аҳамият касб этишлилиги ва унинг тарихий исботи кучли давлатлар мисолида ёритилган. Ҳақиқатдан ҳам миллатнинг хулқ-атвори, маънавий тарбияси давлатнинг ҳар соҳада ривожланишида энг асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Шу боисдан ҳар биримиз фарзандларимиз тарбиясига, уларни баркамол шахс қилиб тарбиялашга бор куч-ғайратимизни сафарбар этишимиз, таълим-тарбия сифатини янада оширишимиз, эзгу мақсад йўлида бирлашмоғимиз хусусида сўз боради.

Калим сўзлар: миллат, маънавият, мамлакат, тараққиёт, ватанпарвар, бунёдкор, қатъиятlilik, ҳалол, тарихий.

Ҳар бир давлатнинг тараққий этишида халқининг маънавияти, яъни ватанпарварлиги, бунёдкорлиги, қатъиятлилиги ва тиришқоқлиги, ҳалол ва поклиги, меҳнаткашлиги ва ақлу-заковати муҳим аҳамият касб этади. И. Каримов таъкидлаганидек, “XXI асрда қайси давлат қудратли, қайси давлат кучли бўлади? Бу саволга аҳолиси интеллектуал нуктаи назардан баркамол, ёшлари билимли, ор-номусли, ватанпарвар бўлиб, униб-ўсайтган давлат”-деб, жавоб қайтариш мумкин”[1].

Шунинг учун ҳам И. Каримов томонидан халқимиз маънавиятини ошириш, ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашга катта эътибор қаратилмоқда. Зеро, қайси бир давлат юксалишни истаса халқи ва миллати тарбиясига безътибор бўлмайди, ундан сарфу харажатни, меҳнатни аямайди. Бу жараён тарихда ҳам ўз исботини топган бўлиб, қайси бир кучли давлатларнинг ривожланиш тарихини кузатсак, уларнинг айнан фуқароларнинг тарбиясига, маънавиятига эътибор қаратганини кўришимиз мумкин. Жумладан, қадимги Юнонистонда болаликдан улар онгига жамоат ишлари шахсий юмушлардан устувор эканлиги тўғрисидаги дунёқараш сингдирилар эди. Мактаблар фаол фуқаролар, давлат ҳимоячиларини тарбиялаш лозим эди. Спортнинг ривожлантирилиши ва олимпия ўйинларига ялпи қизиқиш ҳам шунга хизмат қилар эди. Болаликданок ўғил болаларга шеърят ва мусикага муҳаббат ҳисси сингдирилар эди. Мамлакатни мудофаа қилиш зарурати юзага келган тақдирда 30 ёшга тўлмаган эркакларнинг барчаси қурол-яроғлари ва ҳарбий кийим-кечаклари билан кўриққа етиб келиши шарт бўлган. Сўнгра эса ўз худolari, жонажон кулбаси ва мамлақати учун жангларга киришган. Ватанга муҳаббат ҳар бир фуқаронинг фидоийлиги ва жасорати билан ўлчанган. Юртимиз тарихига назар ташласак, қадим Турон заминимиз халқ ва миллат тарбиясига катта эътибор қаратган ва бу аждодларимизда ҳалоллик ва поклик, адолатlilik ҳамма нарсадан устун қадриятлар ҳисобланган. Бунга англаш учун халқимиз томонидан яратган алла, эртак, афсона ва дostonларга мурожаат қилиш керак. Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти намуналарида тараннум қилинган Ватанга муҳаббат, эрқарварлик, мағрурлик, ўз бурчини билиш, садокат, мардлик, жасорат, энг зарур фазилатлар бўлган. Фаробий, Беруний, Ибн Сино сингари буюк алломаларимиз ҳам ўз асарларида комил инсон

ғоясини илгари суриб, миллатимиз маънавиятини оширишда ўзларининг катта ҳиссасини кўшишган. Буюк саркарда ва давлат арбоби, соҳибқирон Амир Темури ҳам “Азми қатъий, тадбиркор, хушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта лоқайд кишилардан афзалроқдир”[2] дея ўз ибратли хулосасида ана шундай кишилар душман билан жангларда ғалабани таъминлагани, давлат куч-қудратини оширишга ўз ҳиссаларини қўшганини алоҳида таъкидлаган.

Алишер Навоий ўзининг бадий асарларида баркамол инсон образларини яратиб, унга етишиш йўллари тўғрисида фикрларини ифодалаган бўлса, маърифий асарларида эса бундай инсонни шакллантиришнинг мазмуни, тамойиллари, усул ва услубларини баён этади. Алишер Навоий ҳар бир инсон ақлли, ахлоқли, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим, дсб билган. Жадидлар ҳаракатига назар соладиган бўлсак, улар нақадар ватанпарвар, фидойи, ўз ғояларини ҳимоя қилиш йўлида ҳатто ўз ҳастини қурбон қилишга ҳам тайёр мард инсонлар эканлигини кўрамиз. Уларнинг ҳар бири миллатни илм-маърифатли қилиш йўлидаги хормас-толмас курашчилар бўлганлар. Жадидчилар халқни маърифатли қилиш, миллий ўзлигини танитиш, маънавиятини уйғотиш орқалигина мустақилликка, озодликка эришиш мумкинлигини англаган илғор фикрли кишилар эдилар. Европа җамияти ҳаётида улкан силжишлар содир бўлаётган XVIII асрда машҳур француз маърифатчиси Жан Жак Руссо миллийлик, миллий характер ҳақида шундай ёзган эди: “Биз таянишимиз керак бўлган биринчи тамойил – миллий характердир: ҳар бир халқ миллий характерга ега ёки ега бўлиши лозим; халқда у бўлмаган тақдирда ишни унга бундай характерни беришдан бошлаш керак бўларди”[3]. Бир қарашда Руссонинг фикрида маълум бўрттириш бордек туюлади. Лекин унинг ватани Франция тарихига назар ташланса, бу фикр тарихий асосга эга эканлиги маълум бўлади. Дастлаб қирол Генрих IV Франциянинг миллий давлат сифатидаги яхлитлигини тиклади. Унинг ишини давом еттирган ва Францияни амалда бошқарган Людовиг XIII нинг биринчи министри – кардинал Ришелье “Ватан ва миллат манфаатлари барча нарсадан устун”, деган ғояни илгари сурди. Мамлакатдаги ички низоларга барҳам берди, сиёсий, ижтимоий, маданий

* Шакирова М. – Жиззах ВХТХҚТМОЙ ўқитувчиси.

ислохотларни амалга оширди. Жумладан, ўзи асос солган Француз Академиясига умумфранцуз адабий тили луғатини тузишни топширди, санъат ва адабиётга ҳомийлик қилиб, давлат яхлитлиги ва халқ бирлигини таъминлашга қаратилган ўзига хос миллий ғояни тарғиб етишга сафарбар етди. Шу тариқа Ватан ва халқ йўлидаги фидоийликни олий бурч даражасига кўтарди, ишонч билан айтиш мумкинки, Франциянинг ўша даврда кудратли мамлакатга айлангани, ҳамда кейинги асрлар мобайнида Европанинг ўзига хос маданий маркази бўлиб қолганлиги айни шу даврда шакллана бошлаган “миллий характер” билан боғлиқ бўлди. Инсоният тарихидаги бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шу ўринда юртбошимиз И.Каримовнинг: “Биз халқни номи билан емас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз”[4], деган сўзлари нақадар чуқур асосга ега эканлигини яна бир бор исботлайди. Англия ҳам вақтида ўз замонасининг янги аслзодаси жентльменни тарбиялаш масаласини кун тартибига қўйди. Янги жентльмен амалий тажрибага эга, ишбилармон, ўз мулкни авайлаб асровчи ва энг муҳими ўзининг янги сифатларини ўтмиш анъаналари билан уйғунлаштира олмоғи керак эди. Янги жентльменларни тарбиялаш ғоясининг асосчиси Ж.Локк ёш жентльменлар ҳисоб китоб илми билан биргаликда, анъанавий қиличбозлик сирларини ҳам яхши эгаллашлари керак деб ҳисоблаган.

Англиядаги тарбиявий мақсад жентльменни тарбиялаш ғояси Францияда ҳам қабул қилиниб ўзига хос тарзда амалга оширилди. Бу қуйидагича таърифланган эди: “Францияда тарбиядан мақсад ўзида юксак ахлоқий сифатлар, фазилатлар, зиёилик, соғлом мушоҳадалик руҳида тарбияланган хушхулқ француздир”.[5] Япониянинг “Таълим тўғрисида”ги қонунида мактабга тинчлик ва инсонийлик идеалларига амал қилувчи миллатни шакллантириш вазифаси юклатилган. “Идеал японнинг фазилатлари” деб номланган ҳужжатда япон ёшларида 16 та фазилатни шакллантириш белгилаб берилган. 16 фазилат 4 та гуруҳга бўлинади. Булар: 1) шахсий сифатлар: эркинлик, ўзига хосликни ривожлантириш, мустақил бўлиш, ўз хоҳишларини идора қила олиш, эҳтиром туйғусига эғалик; 2) оила бошлиғига хос сифатлар: ўз уйини меҳр муҳаббат, халоват ва тарбия масканига айлантира олиш; 3) ижтимоий сифатлар: ўз ишига садоқат, жамият фаровонлигига ҳисса қўшиш, ижодкорлик, миллий кадриятларни ҳурмат қилиш; 4) фуқаролик сифатлари: ватанга содиқ бўлиш, энг хши миллий фазилатлар сохиби бўлишни ўргатади.[6] Бундан ташқари японларда 5 та “С”га, яъни:

Сейри-уюшқоқлик

Сейтон-поқлик

Сейсо тозаллик

Сейкец-ахлоқлилик

Ситсуке-интизомга қатъий риоя қилишга қатъий эътибор қаратган.

Бугунги кунда олимлар АҚШнинг ҳам дунёнинг энг ривожланган давлатлардан бири бўлишига сабаб, Америка фуқароларига сингдирилган ватанпарварлик ғояси ва тарбия эканлигини таъкидлашмоқда. Ҳақиқатдан ҳам шундай. 1782 йил Француз аграноми ва сайёҳи Гектор Сен Жен де Кривекор Америкалик ким ўзи? деган саволга шундай жавоб келтирган “У ё европалик, ёки европаликнинг авлод аждоди бўлиб, турли қонларнинг ғаройиб қоришмасидирки, бундай ҳолатни бошқа бирон мамлакатда учратмайсиз. Кўчиб келадиганлар асосан Европадан бўлиб, ўз олдига аниқ мақсад қўйган, қийинчиликларни енгишга қодир бўлган турли миллат ёшларидир. Демак Америкаликлар турли миллат ва халқларнинг қоришмасидан иборат, аммо улар “Америка” ягона ватан туйғуси билан йўғирилган Америка манфаатлари ва унинг ривожини учун хизмат қилиш ғояси учун кураш олиб бориб, шу туфайли катта ютуққа эришди”[7].

Ўтган асрда АҚШ таълим сифат ва самарадорлигини оширишга қаратилган “Америка - 2000: таълимни ривожлантириш стратегияси (1991)” дастурида ҳам етук шахсларни тарбиялашга алоҳида эътибор берилган бўлиб, унда етук шахсга хос фазилатлар сифатида ростгўйлик, мақсадда собитқадамлик, тўғрилиқ, пухталиқ ва шахсий манфаатга устиворлик берилди. Шунингдек ёш америкаликларда жасурлик, фидоийлик, қатъийлик, тиришқоқлик, сингари асосий фазилатларни шакллантириш кўзда тутилганини қайд этиш мумкин[8].

Бугунги юксак технологиялар глобал ривожланаётган XXI асрда интеллектуал бойлик етакчилик қилади. Шунинг учун бугуннинг қомил инсонларига Ўзбекистон қўяётган талаблар бир томондан юксак ривожланган давлатлар билан ҳамоҳанг экани, иккинчи томондан, маънавият, интеллектуал устиворлиги билан ажралиб туради. Булар: интеллектуал ривожланганлик, юксак маънавият, ахлоқий соғломлик, жисмоний чиниққанлик, мустақиллик идеалларига чексиз садоқат, Ватани ва халқига содиқ, миллий ўзлигимизга ёт ғоя, қарашларга муросасизликни мужассам этиш тақозо этилмоқда. Зеро, “Ватанимизнинг келажиги, халқимизнинг эртанги қуни, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътибори авваломбор фарзандларимизнинг униб-ўсиб улғайиб, қандай инсон бўлиб етишишларига боғлиқдир”.[9] Ҳақиқатдан ҳам миллатнинг хулқ-атвори, маънавий тарбияси давлатнинг ҳар соҳада ривожланишида энг асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Шу боисдан ҳар биримиз фарзандларимиз тарбиясига, уларни баркамол шахс қилиб тарбиялашга бор қуч-ғайратимизни сафарбар этишимиз, таълим-тарбия сифатини янада оширишимиз, эзгу мақсад йўлида бирлашмоғимиз даркор. Зеро, Ўзбекистон тараккиётига ҳар биримиз ўз меҳнатимиз, салоҳиятимиз, иқтидоримиз билан ҳисса қўшиш энг олий бурчимиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
2. И.А.Каримов “юксак маънавият енгилмас куч”, Т.: “Маънавият”, 2008. – Б. 1.
3. Темур тузуклари. – Тошкент, 1996.
4. Руссо Ж.Ж. Трактаты. - М., 1969. С.268.
5. Каримов И.А. “Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз”. Т. 7. –Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б . 144.
6. М.Қуроноф “Болам бахтли бўлсин десангиз”-Т.: “Маънавият” 2014. – Б . 13.
7. М.Қуроноф “Болам бахтли бўлсин десангиз”-Т.: “Маънавият” 2014. – Б . 48-49.
8. Ҳ.Кичкилов, М.Файзуллаева Энг янги тарих Т.: “Янги нашр”. 2011. – Б . 318.
9. М.Қуроноф “Болам бахтли бўлсин десангиз”-Т.: “Маънавият” 2014. – Б . 48-49.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются духовности народов мира, в примере сильных государств и также анализируется развитие стран с помощью таких человеческих качеств, как патриотизм, принципиальность, честность и т.д. Материал обоснован историческими фактами.

Ключевые слова: народ, духовность, государство, развитие, патриотизм, принципиальность, честность, исторический.

RESUME

This article discusses the importance of the development of the country and the spirit of patriotism, creativity, persistence, hard work, honesty and purity, diligence and intelligence. This material play an important role in the case of countries and its strong historical proof of coverage.

Key words: development, patriotism, creativity, diligence, intelligence, historical.

SANOAT MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQUARISH HAJMINI OSHIRISHDA ERKIN IQTISODIY ZONALARNING AHAMIYATI

Egamberdiyev R., Kamolov A. *

REZYUME

Maqolada yurtimizda olib borilayotgan islohotlar xususan, erkin ishlab chiqarish zonalarini tashkil etish orqali erishilgan natijalar va kelgusi rejalar, erkin ishlab chiqarish zonalarini tashkil etish bo'yicha mamalakatimizda yaratilgan huquqiy asos va keng imkoniyatlar bayon etilgan.

Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi, Angren shahrida tashkil etilgan zamonaviy logistika markazlarida amalga oshirilayotgan ishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: *yalpi ichki mahsulot, sanoat, ishlab chiqarish, iqtisodiy zonalar, zamonaviy texnologiya, eksport, xomashyo, bozor munosabatlari, iqtisodiy munosabatlar, raqobat.*

Mamlakat yalpi ichki mahsulotida sanoat mahsulotlari hissasini yildan yilga ortib borayotganligi barchamizga ma'lum. Bu borada muxtaram Yurtboshimizning mamlakatni 2015-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzalarida alohida to'xtalib o'tganlar. "...Biz uchun asosiy vazifa - ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan uzluksiz yangilab borish, doimiy ravishda ichki imkoniyat va zaxiralarni izlab topish, iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirishdan iborat bo'lishi zarur. Ayni shunday yangicha qarash va harakatlar butun faoliyatimizning negizini tashkil etishi shart[1].

Bugungi kun yurtimizdagi boy mineral xomashyo va o'simlik dunyosi resurslarini chuqur qayta ishlashni bosqichma-bosqich oshirib borish, shuningdek, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishning hajmi va turini kengaytirish borasidakeng qamrovli ishlarni amalga oshirishni talab etmoqda. Xomashyoni jahon bozorida talab katta bo'lgan mahsulotga aylantirish uchun qayta ishlashning ko'p bosqichli tizimiga xususan xomashyoni dastlabki qayta ishlash, ya'ni yarim fabrikatlar tayyorlash, keyingi bosqichda sanoat asosida ishlab chiqarish uchun tayyor materiallarga aylantirish, uchinchi, yakuniy bosqichda esa iste'mol uchun tayyor mahsulot ishlab chiqarishni nazarda tutadi.

Kelajakda mamlakatimizga kiritilishi ko'zda tutilayotgan zamonaviy texnologiyalar asosida paxta tolasini va meva-sabzavot mahsulotlarini chuqur qayta ishlash tashqi va ichki bozorda talab yuqori bo'lgan tayyor, ekologik toza to'qimachilik va yengil sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash hajmini keskin oshirish imkonini beradi. Bu ishlar zaminida tashqi bozorlarda xaridorgir, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan zamonaviy tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish va yangi bosqichga ko'tarish tayyor mahsulotlar eksportining barqaror yuqori o'sish sur'atlariga erishishyotadi.

Shuni aytish kerakki, bugungi kunda mamlakatimizda bu boradagi ishlar boshlab yuborilgan. Ayni vaqtda bu ishlar yuqori salohiyatga ega bo'lgan

har bir turdagi istiqbolli xomashyo va yarim fabrikat bo'yicha chuqur qayta ishlashning 2020, 2025, 2030-yillarga mo'ljallangan aniq dasturiga ega bo'lish uchun mutlaqo yangi dasturiy kompleks yondashuvni talab etadi. Yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, jahon iqtisodiyotining rivojlanish jarayonlarini chuqur tahlil qilgan, o'zimizning resurs va imkoniyatlarimizni real baholagan holda, biz oldimizga aniq maqsadni - ya'ni, 2030-yilga borib mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmini kamida 2 barobar oshirish vazifasini qoyishimiz uchun bugun, hech shubhasiz, barcha asoslarimiz bor.

"...Bu yo'lda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish hisobidan sanoatni jadal rivojlantirish va yalpi ichki mahsulotda uning ulushini 2015-yildagi 33,5 foizdan 40 foizga yetkazish, qishloq xo'jaligi ulushini esa 16,6 foizdan 8-10 foizga kamaytirish, energiyani tejaydigan zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish evaziga yalpi ichki mahsulot uchun sarflanadigan energiya hajmini taxminan 2 barobar qisqartirishga erishmog'imiz kerak[2].

Ma'lumki, jahon standartlariga javob beradigan va dunyo bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart - sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda esa erkin iqtisodiy zonalar yetakchi o'ringa ega.

Shu boisdan bugungi kunda dunyoning aksariyat davlatlari, xususan Xitoy, AQSh, Fransiya, Janubiy Koreya, Meksika, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda hududning geografik (jug'rofiy) va boshqa qulayliklaridan kelib chiqqan holda, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish an'anaga aylangan. Birgina o'tgan asrning 90-yillari o'rtalarida dunyoda 1200 ga yaqin erkin iqtisodiy zonalarining har xil turlari, jumladan, eksportga mo'ljallangan 300 dan ortiq ishlab chiqarish hamda 400 ga yaqin erkin ilmiy texnikaviy zonalar faoliyat ko'rsatgan. Chunki bunday zonalarini tashkil etishdan asosiy maqsad mintaqani jadal ijtimoiy - iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el kapitalini, istiqbolli texnologiya hamda boshqaruv tajribasini jalb etish orqali uning sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport - tranzit va ijtimoiy sohani rivojlantirish barobarida, zamonaviy bozor infratuzilmalarini tashkil etishdan iboratdir.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar esa 1996-yil

* Egamberdiyev R.A. – Namangan muhandislik pedagogika instituti dotsenti.

Kamolov A.A. – Namangan muhandislik pedagogika instituti katta o'qituvchisi.

25-aprelda qabul qilingan “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi. Oliy Majlis Senatining o'n to'qqizinchi yalpi majlisida ma'qullangan “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqidagi O'zbekiston Respublikasining Qonuni esa amaldagi Qonunning erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish tartibi, ularning turlari, mazkur zonalar ishtirokchilariga qo'shimcha imtiyoz va preferensiyalar berish mexanizmini o'zida aks ettiradi.

Shu o'rinda “Erkin industrial - iqtisodiy zonaning o'zi nima? U qay yo'sinda faoliyat yuritadi va mamlakatimizga, xalqimizga qanday naf beradi?” degan savol tug'ilishi tabiiy hol, albatta. Avvalo shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston Respublikasining “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”gi Qonunida bu haqda shunday ta'rif berilgan: “...Erkin ishlab chiqarish zonalarini maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy dastur bo'lib, yangi ishlab chiqarish munosabatlari asosida alohida olingan territoriya tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni erkin raqobat, ma'muriy-iqtisodiy mustaqillik va o'zini o'zi mablag' bilan taminlash tamoyillari asosida joriy etilishidir. Bu maqsad uchun o'sha hududda joylashgan korxonalarni ijaraga olish, kooperativ, qo'shma va chet el korxonalarini qurish va ularni ekspluatatsiya qilish evaziga erishiladi”.

Mazkur Qonunning “Erkin iqtisodiy zonani tuzish” deb nomlangan 3-moddasida erkin iqtisodiy zona O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etilishi, erkin iqtisodiy zonaning maqomi, shuningdek, uning qancha muddatga tashkil etilishi mazkur hujjat bilan belgilanishi, erkin iqtisodiy zonaning chegaralari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanishi, erkin iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddatini uzaytirish belgilangan muddat tugashidan kamida 3 yil oldin O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan amalga oshirilishi to'g'risidagi tegishli o'zgartirishlar kiritildi. Qonunning 4-moddasiga binoan esa, erkin iqtisodiy zonaning maqomi uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda belgilangan muddat tugaganda hamda unda nazarda tutilgan maqsad va vazifalar bajarilmaganda tugatilishi belgilanadi.

Erkin iqtisodiy zonalar mamlakatimizda erkin savdo zonalarini, erkin ishlab chiqarish zonalarini, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar tarzida tuziladi. Erkin ishlab chiqarish zonalarini - tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotni ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb qilish, istiqbolli texnologiyalarni joriy etish maqsadida xo'jalik-moliyaviy faoliyatning alohida tartiboti joriy etiladigan hududlar bo'lib, u o'z ichiga eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish zonalarini, agro-polislarni, tadbirkorlik zonalarini va boshqa erkin zonalarini qamrab oladi.

Erkin ishlab chiqarish zonalarida iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb qilish orqali istiqbolli texnologiyalar joriy etiladi, pirovardida mahalliy xom-ashyolar asosida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqariladi. Erkin iqtisodiy zonaning mazkur turi bugungi kunda Osiyoning 20 ga yaqin davlatida, Lotin

Amerikasidagi aksariyat davlatlarda, shuningdek, Vengriya, Ruminiya, Buyuk Britaniya, AQShda uchraydi. Erkin iqtisodiy zonaning boshqa turlaridan farqli o'laroq, bu hududda alohida imtiyozli bojxona, valyuta va soliq rejimlari davlat tomonidan ta'minlanadi. Bundan tashqari, yuqorida ta'kidlab o'tilgan Farmonga asosan, erkin iqtisodiy zona mamlakatimizda ilk marotaba industrial-iqtisodiy zona ko'rinishida tashkil etildi. Eng muhimi, uning hududidagi xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnik-texnologik liniyalar hamda modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilangan. Shu bois Qonunning 7-moddasida erkin industrial-iqtisodiy zona ham erkin ishlab chiqarish zonalar turlaridan biri sifatida nazarda tutildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda “Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida”gi Farmoniga asosan, “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etildi. Yangitdan tashkil etilgan “Navoiy” va “Angren” erkin industrial-iqtisodiy zonalarini bugungi kunda mamlakatimizning ishlab chiqarish salohiyatini modernizatsiya qilishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishda alohida o'rin egallamoqda.

«Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zonasi - jahon standartlariga javob beradigan va jahon bozorlarida talab qilinadigan mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish, shuningdek Navoiy viloyatining sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida «Navoiy» erkin industrial-iqtisodiy zona hududida xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi - zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko'lamda ishlab chiqarishdan iborat.

Birgina “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etilganidan buyon bu yerda 10dan ortiq korxona qurilib, foydalanishga topshirildi. Akkumulyator simlari, avtomobil gaz ballonlari, mobil va statsionar telefonlar, modemlar va internet uchun qo'shimcha moslamalar, raqamli televideniye uchun maxsus moslamalar ishlab chiqarish ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar tashkil etildi va shu kabi yuqori texnologiyalar asosidagi yana yettita loyihani amalga oshirish bo'yicha ishlar tashkil etilmoqda.

Shu borada to'plangan tajribani va Toshkent viloyatidagi ishlab chiqarish hamda resurs salohiyatidan foydalanish, Farg'ona vodiysidagi korxonalar bilan barqaror iqtisodiy aloqalarni yo'lga qo'yishning kelajakda muhim ahamiyatga ega ekanini hisobga olgan holda, “Angren” maxsus industrial zonasi tashkil etildi. Mazkur industrial zonada faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarga, kiritilgan investitsiyalar hajmiga qarab, 3 yildan 7 yilgacha bo'lgan muddatga keng ko'lamli soliq

va bojxona imtiyozlari hamda preferensiyalar berildi, ularning infratuzilma ob'ektlari va kommunikatsiyalarga kafolatli ravishda ulanishi ta'minlanmoqda. Hozirgi kunda "Angren" maxsus industrial zonasi hududida qiymati 186,0 million dollarlik 9 ta investitsiya loyihasi amalga oshirilmoqda. Shular qatorida zarurat va ehtiyoj baland bo'lgan turli tayyor mahsulotlarni va butlovchi buyumlarni ishlab chiqarish, shuningdek, yangi shahar zavodini qurish, tayyor charm buyumlar ishlab chiqaradigan kompleksni barpo etish alohida o'rin tutadi. Umumiy qiymati 245 million dollarlik yana 22 ta rentabelli loyihani amalga oshirish masalalari ko'rib chiqilmoqda va buning uchun zarur hujjatlar tayyorlanmoqda.

Qo'lga kiritgan tajribamiz shuni tasdiqlab bermoqdaki, mamlakatimizning boshqa mintaqalarida ham Navoiy va Angren kabi maxsus industrial zonalarini, zamonaviy logistika tizimlari va transport infratuzilmalarini yaratish bo'yicha boshlagan ishlari-mizni davom ettirish maqsadlarimizga javob beradi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur Qonun mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishda katta imkoniyatlar beradi. Shu bilan birga, u to'g'ridan-tog'ri investitsiyalarni jalb etish va rag'batlantirishning o'ziga xos va betakror mexanizmini joriy etishda muhim huquqiy asos bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. "Bosh maqsadimiz - mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiyl mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2015yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi» 2016y 15- yanvar.
2. O'sha manba.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены реформы, проведенные в нашей стране, в частности, результаты, достигнутые за счет создания свободных промышленных зон и планов на будущее, кроме этого, представлены правовая основа и широкие возможности по созданию свободных индустриальных зон в стране.

Освещаются осуществляемые работы в современных логистических центрах, созданных в Навоийской свободной индустриально-экономической зоне, в городе Ангрен.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, промышленное производство, экономические зоны, современная технология, экспорт экономические отрасли, сырьё, рыночные отношения, конкуренция.

RESUME

The article deals with the reforms carried out in our country, in particular, the results achieved through the establishment of free industrial zones and plans for the future, presented legal basis and broad on the establishment of free industrial zones crested in the country.

Navoiy free industrial-economic zone was established in the city of Angren logistics centers to increase the coverage.

Key words: gross domestic product, industrial production, economic zones, modern, technology, export, raw material, market relations, economical relations, competition.

ИНСОН – МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРҒИБОТИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Эргашев И. *

РЕЗЮМЕ

Мақолада миллий ғоя тарғиботида инсон омили илмий-назарий ва амалий таҳлил этилган. Инсонни миллий ғоянинг тарғиботида муҳим омил эканлигини белгиловчи мезонлар асосланган. Инсонга таъсир этувчи омиллар, воситалар ва уларнинг инсон маънавий дунёси билан боғлиқ эканлиги, миллий ғоя тарғиботининг самарадорлигига таъсири ўрганилган.

Калим сўзлар: инсон омили, ғоя, миллий ғоя, миллий ғоя тарғиботи, миллий ғоя тарғиботи соҳалари, ОАВ, миллий маънавий мерос, қадриятлар, умуминсоний демократик принциплар, миллий ғоя тарғиботи самарадорлиги.

Миллий ғоянинг тарғиботини амалга ошириш ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигига эришиш кўпгина омиллар билан узвий алоқадор бўлади. Лекин унда инсон омили муҳим, устувор аҳамият касб этади ва белгиловчи роль ўйнайди.

“Миллий ғоя”, “Миллий ғоя тарғиботи”, “Миллий ғоя тарғиботи технологияси” тушунчаларининг маъно-мазмунини тўғри тушуниш ва тарғиб этиш муҳим. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида: “Миллий ғоя деганда аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъозлаб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизча тасаввур қиладиган бўлсак, ўйланманки, бундай кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўламиз” [1], - деб таъкидлайди. Бу миллий ғоянинг мазмун-моҳиятини кенг ва тўғри тушунишга асосдир. Миллий ғоя тарғиботида уни ҳисобга олиш тарғиботни тўғри амалга оширишнинг муҳим мезонидир.

Бунда “Миллий ғоя” деганда “миллий” сўзининг маъносини икки жиҳати, даражасини ҳисобга олиш. У муайян миллатни ва мамлакатни англатишини назарда тутиш миллий ғояни тўғри тушунишга асос бўлади. Миллий ғоя – чуқур тарихий, фалсафий негизга эга бўлиб, халқларнинг ўтмиши, бугунини ва келажакдаги мақсадларини ифодалайди. Аждодларни ва авлодларни бир-бири билан боғлаб туради. Бунда ҳар бир миллат ва халқнинг миллий-маданий мероси, унинг умуминсоний демократик моҳияти мужассамлашади.

Демак, миллий ғоя аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган, мамлакатда кўпчилик томондан эътироф этилган, ишонч ва эътиқодга айланган ғоя, тушунчалар, мақсадлар мажмуи сифатида қандай мазмун ва моҳият касб этиши инсоннинг: маънавий дунёси, ижтимоий қиёфаси, дунёқараши, онг ва тафаккур шакли, ҳаётий мақсад ва майллари, орзу – интилишлари орқали ўзининг ифодасини топади. Мамлакатнинг миллий ғоясида мужассамлашади. Инсон эса муайян халқ, миллат этник гуруҳ ёки қатламга мансуб бўлади.

“Миллий ғоя тарғиботи” деганда, аввало, “тарғибот” тушунчасининг маъно-мазмунига эътиборни қаратиш лозим. “Тарғибот” тушунчаси

арабча “тарғиб” сўзидан олинган бўлиб, хоҳишни, кизиқишни кучайтириш, рағбатлантириш маъноларини англатади. Бу бирор ғоя таълимотини ёйишга қаратилган тарғибот-ташвиқот ишларини англатади. “Тарғиботчи” – тарғибот ишларини олиб боровчи шахсни, инсонни билдиради. “Тарғиботчилик” эса тарғибот олиб боришни, тарғибот ишини англатади [2].

“Миллий ғоя тарғиботи” эса аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган, ҳар бир инсон, халқ, миллат, ижтимоий гуруҳ қатламнинг муштарак мақсад ва манфаатларини ўзида ифода этган тушунча, ғояларни янги авлод вакиллари тарғиб, ташвиқот этиш орқали, уларни умумий мақсад йўлида бирлаштириш, сафарбар этишдир.

“Миллий ғоя тарғиботи технологияси” эса – ана шу мақсадга эришиш йўллари, усуллари, воситалари ва ундан фойдаланиш маҳорати, лаёқати ҳамда санъатидир.

Шунинг учун ҳам миллий ғоянинг тарғиботида инсоннинг “мени”ни ҳисобга олиш лозим. Инсоннинг “мени” қандай бўлса, шунга мос хатти-ҳаракатлар, дунёқараш, мақсад ва майллар, юриш-туриш, ўзаро мулоқот орқали ўзига хос ўзаро таъсир муҳити яратилади. Миллий ғоя тарғиботида шунчаки, иккинчи даражали кўринган ҳолатлар мавжуд эмас. Инсонга хос барча ҳолатлар, албатта ўзаро таъсир кучига эга бўлади. Инсондаги бундай ҳолатлар турфа хил бўлиб, фақат “яхши” ёки “ёмон” бўлиши мумкин эмас. Айрим инсонларда яхши фазилатлар устувор бўлади. Бу унинг маънавият даражаси билан боғлиқ. Бу унинг моҳиятини ташкил этади. Инсон эса маънавий мавжудот. Инсон маънавият даражасининг хилма-хиллиги миллий ғоянинг тарғиботида акс этади. Маънавияти юксак, ўртача ёки қуйи одамларнинг миллий ғоя тарғиботидаги ўрни бир хил даражада бўлмаслиги табиий. Шунинг учун ҳам “юксак маънавиятли одамларни тарбиялаш” миллий ғоя мақсадлари билан ўзаро муштараклигини доимо ҳисобга олиш, унга миллий ғоя тарғиботида маънавий-маърифий ишлар самараси нуктаи назардан эътибор бериш долзарб ва амалий аҳамиятга эга.

Бу бугунги глобал ҳаёт, мафкура соҳасидаги ахборот хуружларининг кучайиши, ахборот кўламининг кенгайиб, турли-хил ёт ва зарарли ғоялар тарқалишининг техник имкониятлари, технологияларининг такомиллашиб бораётганлиги билан узвий боғлиқ.

* Эргашев И. – ЎЗМУ профессори.

Миллий ғоя тарғиботида шахс, жамият ва давлат манфаатлари, умуммиллий ва умуминсоний даражада, уйғун ҳолда ҳар бир инсон “мени” орқали амалий намоён бўлади. Инсонни миллий ғоя билан боғлиқ ғоя ва тушунчаларни кадрлаши ва шундай тушунча ва ғоя атрофида улар бирлашган бўлиши, ҳамкор, ҳамжихатлик орқали эл-юрт, Ватан ва инсонлар олдидаги ўзларининг бурч ва маъсулиятларини англашларини тақозо этади. Бу Ўзбекистоннинг келажаги, истиқболи билан боғлиқ. Лекин инсоннинг ўзи учун қандай тушунча ва ғояни (мақсадни) байроқ қилиб олиши, унга ишониши, эътиқодли бўлиши мураккаб жараён бўлиб, силлиқ кўчмайди. Қолаверса, инсонга унинг гўдаклик давридан бошлаб берилган таълим-тарбиясига, оила, ота-она, қариндош-уруғлар, маҳалла, эл-юрт томонидан йўл қўйилган таълим-тарбия муҳитига, сифатига, инсоннинг келажагига, аجدодлардан ўтиб келаётган қадриятларга эга бўлгани, қандай ғоя ва тушунчаларга ишонишига, унга бўлган муносабатига боғлиқ. Инсонни кадрлаш, унинг ҳаёти билан боғлиқ ғоя ва тушунчаларни ҳурмат қилиши, инсоннинг ҳаёти, унинг дахлсизлиги, эркинлиги, шаъни билан боғлиқ қадриятларни авлоддан авлодга етказиш, миллий ғоя билан боғлиқ мақсадларни асраб-авайлашга хизмат қилади. Инсон инсонни кадрлаши, миллий ғоя тарғиботида олий қадрият деб билиш тарғиботнинг самарасини белгилайди. Инсоннинг маънавий дунёсига кўп омиллар таъсир кўрсатади. Ҳаётда унинг ўзаро уйғун бўлиши жамият ривожланишининг муҳим қонуниятидир. Бу маънавий ва моддий ҳаёт соҳалари унга бўлган муносабат орқали кечади. Инсонлар эса ҳар хил бўлади. Уларнинг айримлари ҳаётларида моддий ҳаётни, айримлари эса маънавий омилларни кўпроқ кадрлайдилар. Айни пайтда шундай одамлар ҳам борки, ҳаётида ҳар иккала омилни ҳам уйғун кўрадилар. Бирини иккинчисидан устун кўрмайдилар. Унга бундай қараш ёки ёндашув ҳам уларнинг маънавий олами, ҳаётининг идеаллари орқали кечади. Бу инсонни ҳаётда миллий ғоя мақсадларини қандай англашга боғлиқ бўлади. Моддий ҳаётга устувор қараган одамнинг ҳаётининг идеаллари билан маънавий қадриятларни устувор баҳолаган одамларнинг миллий ғоя тарғиботидаги ўрни, ёндашуви, муносабати бир-биридан фарқ қилади. Миллий ғоя тарғиботида “маънавий ва моддий ҳаётнинг уйғунлигига” [3] амал қилиш муҳим методологик аҳамиятга эга. Бу ҳаёт фалсафасини, инсоннинг моҳиятини, миллий ғоянинг тарғиботини тўғри тушунишга ва ташкил этишга ёрдам беради. Маънавиятсиз келажакни тасаввур этиб бўлмайди.

Инсон маънавияти орқали миллий ғоянинг асосий тушунчаларини, мақсадларини тўғри тушуниш ва амалий фаолиятда тўғри қўллаш маданияти ҳамда масъулияти юксалиб боради. Инсон миллий ғоя тарғиботида ҳал қилувчи ўрин тутати. Инсоннинг ўрни: 1) миллий ғоя мақсадини авлодларга етказишда; 2) миллий ғоя тушунчаларининг мазмун ва моҳиятини тўғри англашда; 3) миллий ғоя тарғиботи технологияларидан тўғри фойдаланишда; 4) ОАВ миллий ғоя мақсадларига мос ташкил этишда; 5) миллий ғоя халқнинг

миллий-маънавий мероси ва қадриятларининг негизларини демократик принципларга мос тарғиб этади; 6) умуминсоний демократик қадриятларни ижтимоий ҳаётга тўғри татбиқ этиш, ундан тўғри фойдаланиш ҳамда амал қилишда инсоннинг ҳаётининг қарашлари мақсадларининг характери муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бунинг учун унинг маънавий тарбияси тўғри бўлиши лозим.

Ҳар бир инсон миллий ғоя тарғиботига катта ижтимоий-маънавий маъсулият билан қараш маданиятига эга бўлиши, унга дахлдорлик хиссини туйиши лозим. Бу умуммиллий ва умуминсоний аҳамиятга эга бўлиб, инсоннинг жамиятдаги тегишли институтлардаги фаолияти орқали амалга ошади. У: 1) таълим-тарбия; 2) фан ва илмий муассасалар; 3) маданият ва маданий-маърифий муассасалар; 4) адабиёт ва санъат; 5) дин; 6) жисмоний тарбия ва спорт; 7) оила; 8) маҳалла; 9) меҳнат жамоалари; 10) сиёсий партиялар; 11) ОАВ ва бошқа соҳаларда фаолият юритаётган ҳар бир инсон миллий ғоянинг тарғиботига алоҳида эътибор бериши бевосита ёки билвосита унинг самарасига таъсир кўрсатади [4].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ўзгаришларнинг ҳал қилувчи омили ҳақида гапирганда, аввало, одамларимизнинг онгу тафаккурида рўй бераётган туб ўзгаришлар, уларнинг ён-атрофдаги воқеаларга муносабати, дахлдорлик хисси, сиёсий фаоллиги ва фуқаролик позицияси тобора ўсиб бораётганлигини таъкидлаш лозим [5].

Инсоннинг маънавий дунёси юксак фазилатлар, миллий ғоянинг бош ғояси, ғоялари билан уйғун бўлиши зарур. Миллий ғоя тарғиботида инсоннинг: 1) сўзи билан иши мос бўлиши; 2) инсон ибрат бўлиши; 3) миллий ғоянинг умумдемократик ғоялари ва принципларига содиқ бўлиши; 4) қонун устуворлигига амал қилиши; 5) адолат тамойили ҳаётининг мезонга айланиши; 6) инсонга бўлган ишонч ва эътиқод ҳаёт тарзи тамойили сифатида амал қилиниши миллий ғоя тарғиботи билан боғлиқ, инсон омили орқали мужассамланади.

Миллий ғоя тарғиботида инсонларнинг ўзаро бир-бирига бўлган ишончи мустаҳкам бўлиши муҳим. Бу инсонни кадрлаш, инсонийлик, меҳроқибатли бўлиш, инсонни тўғри тушунишга ҳаракат қилиш, юксак ахлоқли бўлишини тақозо этади.

Ҳаётнинг маъноси, гўзаллиги ҳам инсон билан. Шунинг учун инсоннинг ўзи ҳар томонлама гўзал, имон ва эътиқодли, эзгу мақсадли бўлиши лозим. Улар бир-бирларига ўзаро меҳрли, оқибатли бўлсалар, бу атрофдагиларга юқори қайфият бағишлайди. Инсонларни янада юксак марраларга, мақсадларга, ташаббускорликка, ижтимоий фаолликка ундайди. Бу уларнинг амалий фаолияти натижалари билан мамлакат тараққиётига, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш, озод ва обод Ватанда яшаш, адолатли, демократик-ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсадлари билан ошно қилади.

Миллий ғоя тарғиботидан қўзланган мақсад ҳам инсонларга хизмат қилиш, улар учун зарур шарт-шароит яратади, янги имкониятлар яратади. Натижада, инсон фаоллашуви ўзи мансуб бўлган

Ватан учун, унинг келажаги учун ўзининг иқтидори, салоҳиятини сафарбар этади.

Миллий ғоянинг тарғиботи фақат таълим орқали эмас, ундан ташқари кундалик ҳаёт муносабатларида, инсонлар ўртасидаги ўзаро мулоқот, хизмат кўрсатиш соҳалари орқали, жамоа жойларида ҳам амалга ошиб боради. Бу бевосита ва билвосита ўзаро мафкуравий тарғибот таъсир кучига эга.

Миллий ғоя тарғиботида инсон омили устувор аҳамиятга эга эканлигини, бизнингча, яна қуйидаги жиҳатлар орқали англаш мумкин :1) бу миллий ғоя тарғиботининг мақсади билан боғлиқ. Унда инсон энг олий қадриятдир. Тарғибот ҳам ана шу принципга мос бўлишни англатади. 2) инсон онги ва тафаккурининг шакли қандай бўлса, миллий ғоя тарғиботида акс этади. Шунинг учун ҳам инсоннинг демократик онг ва тафаккурга эга бўлиши, илмийлик, ҳолислик ва ҳақиқат тамойилларини ҳисобга олиш муҳим. 3) инсон муайян аждод ва авлодларга мансуб бўлади. Аждодлардан авлодларга ўтиб келадиган илғор ғоялар ва мақсадлар ўзининг ҳаётлиги билан инсон манфаатларига мос келади. 4) инсоннинг ҳаётий мақсадлари, майлларининг мазмуни ва характери миллий ғоя мақсадлари билан узвий боғлиқ. Эзгу мақсад ва майлларга ошно бўлиш жамиятнинг эркин ва фаровон бўлишига, эзгу амалларни инсонлар ўртасида кенг тарқалишига имконият яратади. 5) инсон омили миллий ғоя тарғиботининг самарадорлигига эришишда муҳим эканлигини англатади. Инсон ижтимоий ҳаётнинг қайси соҳасида фаолият юритмасин, миллий ғояга бўлган ишонч ва эътиқод асосида муносабатда бўлиши, миллий ғоя негизларига бўлган ҳурмат уларни бирлаштириб туради.

Миллий ғоя тарғиботида инсон омилига талаб ошиб бормоқда. Бу ҳар бир инсонда: 1) юксак

маънавият; 2) юксак маъсулият билан ёндашиш; 3) ғояларнинг хилма-хиллигини ҳисобга олиш; 4) ёт ва зарарли ғояларга миллий ғоя мақсадлари ва тамойилларига таянган ҳолда, ғоя билан жавоб бериш; 5) жамиятдаги ғоявий-мафкуравий ўзгаришларни ҳисобга олиш; 6) миллий ғоя тарғиботида миллий ва умуминсоний манфаатларнинг уйғунлигига амал қилиш; 7) давр ва замон ўзгаришларини ҳисобга олиш; 8) тарғиботни анъанавий ва замонавий ҳолда ташкил этиш; 9) тарғиботда замонавий технологиялардан маҳорат билан фойдаланиш кўникма ва малакасига эга бўлишни тақозо этмоқда.

Бу узлуксиз ва давомий жараён эканлигини ҳисобга олиш зарур. Миллий ғоя ҳам шаклланади ва ривожланиб боради. Бу онг ва тафаккурдаги янгиланишлар, қадриятлар ва унга муносабат билан боғлиқ ҳолда кечади. Янгиланган қабул қилиш ва ундан тарғиботда қўллаш, тараққиётга хизмат қилади, миллий ғояга ҳаётбахшликни таъминлайди.

Бунинг учун инсон ҳаёт ўзгаришларидан орқада қолмаслиги, фаол, ижодкор онг ва тафаккурга эга бўлиши, бунёдкорлик ва тадбиркорлик сифатларига эга бўлиб боришни ўзгаришлар тақозо этади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳозирги глобал ўзгаришлар миллий ғоя тарғиботида инсон омилига алоҳида эътибор беришни тақозо этмоқда.

Инсоннинг маънавий дунёси миллий ғоя тарғиботининг самарадорлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамият касб этиб бормоқда.

Миллий ғоянинг тарғиботи қандай шаклда олиб борилмасин, у инсон омили орқали намоён бўлади. Унинг энг замонавий технологиялари ҳам, ахборот коммуникация тизими ҳам, интернет тармоқлари ҳам нимани тарғиб қилиши, ахборотларни қандай етказилиши, унда нимани мўлжал қилиб олиш ҳам инсонларнинг маънавий дунёсига, ҳаётий мақсад ва мўлжалларига боғлиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Тошкент. "Маънавият". 2008. Б-71.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент.: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси". 2008. 4-жилд. Б-6.
3. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. "Маънавият". 2008. Б-65.
4. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент. "Ўзбекистон". 2001. Б-62-69.
5. Каримов И. А. "Асосий вазирамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат" Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23 йиллигига бағишланган тадбирдаги маърузаси. Халқ сўзи. 2015 й. 6 декабрь.

РЕЗЮМЕ

В статье с научно-теоретической и практической точки зрения анализируется человек как главный фактор в пропаганде национальной идеи. Обоснованы основные критерии определяющие человека – как главный фактор в пропаганде национальной идеи. А также, основные условия и факторы влияющие на духовное обогащение человека и его влияние в пропаганде национальной идеи.

Ключевые слова: человеческий фактор, идея, национальная идея, пропаганда национальной идеи, сфера пропаганды национальной идеи, СМИ, национально-духовное общечеловеческое наследие, ценности, демократические принципы, эффективность пропаганды национальной идеи.

RESUME

In article is analyzed national concept under propaganda the factor of human in scientific-theoretical and practical way. It is learned that the human factor is the factor means that is connected to the spiritual world of human.

Key words:human factor, idea, national idea, promotion of national idea, promotion of sectors national idea, the mass media, the national spiritual heritage values, universal principles of democratic, promotion of effectiveness national ides.

ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Эркинов И. *

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада шахс маънавиятини юксалтиришда миллий қадриятлар, шу билан бирга, умуминсоний эстетик бойликлар, бошқа халқлар маданиятлари, урф-одатларининг муҳим роли ёритиб берилган. Шунингдек, инсоннинг маънавий камолотга эришувида меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, миллий ва умуминсоний эстетик қадриятларни чуқур билиши, дид тарбияси, санъатни эстетик идрок этиш кўникмаси, жисмоний гўзалликни ҳис қилиш, муайян санъат тури билан шугулланиш каби ахлоқий фазилатларнинг муҳим ўрин тутishi ва уларнинг моҳияти кенг ёритиб берилган.

Калим сўзлар: маънавият, маънавий қадриятлар, маънавий-ижодий фаоллик, умуминсоний эстетик бойликлар, маданиятлар, урф-одатлар, шахс тарбияси, эстетик ва бадий тарбия, санъат.

Истиқлолнинг биринчи кунларидан бошлаб маънавиятни юксалтириш устувор вазифага айланди, миллий ахлоқий қадриятлар тикланиши ва ривожига, инсон маънавияти бойишида адабиёт ва санъат, умуман эстетик маданиятнинг роли ортди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ёзувчиларга мурожаат қилар экан, "Сизларнинг меҳнатингиз – ҳар бир каломингиз зарур, чунки у маънавий озик деган гап"[1], "ёзувчиларимиз ўтиш даврининг қийинчиликларига қарамасдан, ўз ижодига, қалб амри билан танлаган касбига содиқ қолиб, миллий ўзлигимизни англаш, халқимизнинг онгу тафаккурини ўзгартириш, маънавият қадриятларимизни тиклаш ва юксалтириш йўлида хизмат қилиб келаётганлигини таъкидлаш ҳар томонлама тўғри бўлади"[2], – деб ёзади.

Инсондан маънавий-ижодий фаолликни талаб этадиган тарихий ўтиш даврларида шахс камолотига эҳтиёж янада ортиб боради. Ҳозир кечаётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий жараёнлар айни шундай хусуси-ятга эгадир. Бу вазият шахсда юксак ахлоқий-эстетик маданият шаклланишини тақозо қилади. Шунинг учун шахс тарбиясида эстетик муҳитни яратишнинг иккинчи ўринга тушиб қолишига йўл қўйиб бўлмайди. Бунга эътиборсизлик жамият ва унинг аъзолари ҳаётини маданий камбағаллаш-тиради ва маънан маҳдудлашувга сабаб бўлади. Боз устига, ислохотлар соҳа-сида эстетик омилларни ишга солмаслик, уларнинг ижтимоий, инсоний самарадорлигини таъминламаслик маънавий камчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Шу муносабат билан жамиятдаги "янгиликлар"ни ахлоқий-эстетик жиҳатдан қараб чиқишга зарурият туғилади. Шахснинг тушунча даража-сидаги эстетик маданияти эстетик билимлар, этикодлар, ҳиссиётлар, фаолият ва ҳулқ-атворнинг малака ва меъёрлари бирлигини англатади. Сифат ва миқдор бирлиги бўлган инсоннинг маънавий структурасидан ўрин олган бу жиҳатлар ижодий имкониятларнинг мезони ҳисобланади, шахснинг эстетик маданиятни ўзлаштирганлик меъёрини англатади.

Шундай экан, шахсда соғлом эстетик дидни тарбиялаш, санъатни тушуниш қобилиятини тарбиялаш, ундан маънавий баҳра олиш имкониятларини кенгайтириш, эзгулик, гўзаллик фазилатларини маънавий-ахлоқий кийёфасида шакллантиришда эстетик маданият таъсирининг ортиб боришига катта эҳтиёж сезилмоқда.

Бунга ёшларда юксак маънавиятни шакллантиришда бадий-эстетик маданиятнинг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш мақсадида ўтказилган конкрет-социологик тадқиқотларимиз натижалари кўрсатиб турибди. "Санъатнинг инсон ҳаётидаги ўрнига қандай баҳо берасиз?" деган саволга жавоб берганларнинг қарийб 73 фоизи масалага ижобий муносабат билдиради. Улар орасида санъатнинг ўзликни англашдаги ролини 22 фоиз, эстетик завқ бағишлашини 47 фоиз респондент қўллаб-қувватлаган. Амалий санъатга муносабатда ҳам эстетик жиҳатни 53,3 фоиз, унинг ижодкорлик омили экан-лигини 32 фоиз маъқуллайди.

"Президент И.А.Каримовнинг асарларида бадий-эстетик маданиятнинг қайси жиҳатлари алоҳида эътибор берилди?" деган саволга жавобларда комил инсонни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ролини 52,6 фоиз, миллий ўзликни тарбиялашини 47,8 фоиз қайд этади.

Сўралганлардан 49,9 фоиз бу масалани диний ва дунёвий билимларни эгаллашга боғлаб тушутиради, тарихни, маданиятни билишни 38,7 фоиз, миллий қадриятлар ва миллий ғурурга эга бўлишни 31,2 фоизи ижобий баҳолайди. Кўринадик, маънавиятни юксалтиришда эстетик-бадий қадриятлар ўзига хос баҳоланади.

Ўз меҳнатидан мамнунлик туйғуси, касб-хунарни эъзозлаш, фаолиятда эстетик талабларни моддийлаштириш ҳам маънавий тарбиянинг муҳим соҳасини ташкил қилади. Ёшлар ҳукуматимиз томонидан миллий касб-хунардончилик анъаналари тикланиши ва ривожлантирилиши борасидаги ишларни қўллаб-қувватлайдилар. Тадқиқот натижалари кўрсатадики, Фарғона вилояти "Тадбиркор аёл" уюшмаси бу борада ибратли ишларни амалга оширмоқда. 16 000дан зиёд аъзога эга бўлган уюшма 20 шаҳар-туманнинг 660дан ортиқ тадбиркор аёлини ўзига бирлаштирган. Германиянинг Рейн-гессен хунардонлар палатаси ташкил қилган ўқув машғулотида бичиш-тикиш, ширинликлар пишириш, макраме, дастурхон безаш каби машғулотларда 462 аёл иштирок этган. 500 га яқин аёл касбий маҳоратини ошириш борасида "Вактни тежаш", "Экология масалалари", "Маркетинг", "Менежмент", "Бизнес режалаштириш" семинарларида фаол қатнашган.

Уюшманинг ёш аъзоси - Фарғона давлат университети талабаси Гулзода Ёрбоева макраме (тўкиш) хунари бўйича "Зулфия" мукофоти

* Эркинов И. – ФарДУ талабаси.

совриндори бўлган.

Фарғона шахридаги “Машғал”, “Темирчи”, “Ёрмозор”, “Пичокчи”, “Ўрикзор” маҳаллаларида дўппидўзлар, маҳсидўзлар, ошпазу нонвойлар, сартарошлар, этикдўзлар, бешиксозлар, нишолда-ю парварда тайёрловчи қан-долатчилар фаол меҳнат қилишмоқда. Хотин-қизлар ташкилотлари, “Тадбиркор аёл” уюшмаси, “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати, меҳнат бў-лимлари, маҳалла фуқаролар кенгашлари миллий ҳунармандчиликнинг ривожланишида фаоллик кўрсатмоқда[3].

Вилоят ҳунармандлар уюшмасининг 500 нафар аъзосидан 85 фоизга яқинини ёшлар ташкил қилади. Улар ўртасида олиб борилган социологик тадқиқот натижаларига қўра, танлаган ҳунар соҳаси касб маҳоратларини ошириш ва намоён этишга ижобий таъсир кўрсатмоқда, энг муҳими, эстетик жиҳозланган шароит, ҳунармандлар ўртасидаги самимий мулоқот, меҳнат натижалари сифати, ундан келадиган манфаат ҳамда маънавий-эстетик мамнунлик меҳнат унумдорлигининг ортиши, касб-корига садоқат туйғуларини тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Уюшма иштирокчиларининг барчаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 31 мартда эълон қилинган “Халқ бадий ҳунармандчилиги ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида белгиланган вазифаларнинг муваффақиятли амалга оширилаётганлигидан мамнунлигини изҳор қиладилар.

Тадқиқотларга қўра, ҳунармандларнинг ҳалол меҳнатдан ижодий завқ туйиши касб-ҳунарида ижодкорлик туйғуси ортишига олиб келмоқда, руҳияти ва характерида жиддий ўзгаришларни содир этмоқда, буларнинг барчаси истиқлол берган ҳуқуқ ва имкониятларнинг натижаси, деб қаралмоқда. Бундай юксак маънавий кайфиятни касаначилар орасида олиб борган сўровномаларимиз натижалари ҳам тўла тасдиқлайди[4].

Шахс маънавиятини бойитиш ва юксалтиришда нафақат миллий қад-риятлар, шу билан бирга, умуминсоний эстетик бойликлар, бошқа халқлар маданиятлари, урф-одатларини ўзлаштириш ҳам муҳим роль ўйнайди. “Шарқ тароналари”, “Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми” жамғармаси “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати билан ҳамкорликдаги фаолият, ёш дизайнер ва модельерларнинг “Подיום-2008” халқаро ўнинчи танлови, 2009 йилда модалар байрамининг ўтказилиши жиддий аҳамиятга эга бўлди. Бу ўринда “Жаҳон адабиёти” журнали кенг қўламда фаолият олиб бормоқда, шундай бўлишига қарамай, Юртбошимиз таъкидлашича, унинг жаҳон ба-дий-эстетик маданияти дурдоналарини тарғибот фаолияти етарли эмас: “Қолбуки, биз маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида қамол топтиришга интилаётган эканмиз, ҳеч қачон ўз қобилигимизга ўралашиб қолмаслигимиз керак”[5].

Шундай қилиб, маънавий ҳаётда, айниқса, барқамол ёшларни тар-биялашда эстетик маданиятнинг ранг-баранг соҳалари фаол иштирок этмоқда,

эстетик-маънавий қадриятларни яратиш ва бойитишда, ўзларидан муносиб эстетик мерос қолдириш ишига эътибор ортиб бормоқда. Мустақиллик, Хотира ва қадрлаш байрамлари, “Ўзбекистон–Ватаним маним”, “Офарин”, “Она замин”, “Нихол” кўшиқлар танловлари, мусиқа, театр, кино, меъморчилик, тасвирий санъат ва дизайн қадриятлари, шахарсозлик, қишлоқ-ларни жиҳозлаш соҳасидаги фаолият маънавий ҳаётимизни гўзаллаштириб қолмай, бу соҳадаги фаолиятни мазмунан бойитиб, энг муносиб моддий ва маънавий мерос сифатида қадр топмоқда.

Шундай қилиб, эстетик маданият қуйидаги вазифаларни амалга оши-риб, шахс маънавиятига ижобий таъсир кўрсатмоқда:

- миллий мафкурамиз ғояларини кишилар қалби ва онгига сингдириб, уларнинг юксак орзулар йўлидаги хатти-ҳаракатларида мустаҳкам руҳий омил вазифасини ўтамоқда;

- жамият аъзоларида ижодий қобилият ва имкониятларни намоён этиш ва улардан оқилона фойдаланишга ишонч уйғотмоқда;

- табиий ҳамда ижтимоий жараёнларга инсоний муносабатда эркин фаолият кўрсатиш қўникмаларини ҳосил қилмоқда;

- маънавий меросимизга ҳурмат ҳиссини уйғотмоқда, миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуларини шакллантиришга замин яратмоқда;

- ижоднинг барча турларини тараққий эттириб, жаҳонга юз тутиш ва миллий манфаатлар йўлида наф келтиришга даъват қилмоқда;

- ёшларни миллий ғоя руҳида эстетик тарбиялашга давлат сиёсати да-ражасида аҳамият бериб, барқамол авлодни шакллантириш концепциясини ҳаётга татбиқ этишга таъсир кўрсатмоқда;

Бу мураккаб жараёнлар кечишида инсонга энг яқин, қадрдон ва айни ундан ажралмас санъат асосий восита ролини бажаради. Бунинг боиси шуки, санъат, биринчидан, ижтимоий онгнинг бошқа шаклларида қараганда инсон-га энг самарали таъсир кўрсатиш омилдир; иккинчидан, инсон эстетик қа-молотида ғоявий маъно касб этиб, маънавий қадриятлар таъсирини барқа-рорлаштиради ва фаоллаштиради.

Шахсни эстетик ва бадий тарбиялаш - фавқулодда мураккаб, сер-қиррали жараёндир. Бугунги маънавий-маданий ислохотлар ана шу мақсадга қаратилган. “Таълим тўғрисидаги қонун” ва “Қадрлар тайёрлаш миллий Дас-тури” инсонпарвар жамият қуришдек улуғвор вазифани амалга оширишга қаратилган. Зеро, “Қадрлар тайёрлаш миллий Дастури”да таълимнинг ижтимоийлашуви, таълим субъектининг эстетик дунёқараши, юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашини шакллантириш айни шу мақсадларни кўзда тутди.

Рассом М. М. Фатхуллиннинг фикрича, ҳозирги даврда “дизайн ва бе-зак санъати устувор. Бугун ҳамма жойда – рекламада ҳам, полиграфияда ҳам, турар жой интерьерини жиҳозлаш, жойлаштириш кабилар билан шуғул-ланадиган фирмада ҳам дизайнерга талаб катта. Нисбатан

маҳобатли санъ-атга ҳам талаб катта”[6]. Шу боис кўчалар, майдонлар, маданият муассасалари, чойхоналар, бозорлар кишиларнинг кайфияти, дидини кўтариши, тарбиявий таъсир кўрсатиши лозим. Инсоннинг маданият билан мулоқотида санъат тур ва жанрларининг шунчаки синтезини эмас, балки ҳақиқий гўзал-ликни тақдим этиш лозим. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқ, туман ва ҳудуднинг ўз маънавий муҳити мавжуд бўлиши, бу муҳит инсон билан табиат ўртасидаги алоқадорликни тўғри ташкиллаш билан юз очиши, уларнинг ҳудудларини кўкаламзорлаштириш, жиҳозлашда, “гўзаллик билан фойдали ҳолатни уй-ғунлаштириш ҳозирги замон ландшафт меъморчилигининг бош талаби”[7] эканлигига эътибор қаратиш лозим.

Юқоридагиларга асосланиб қуйидаги ҳулосаларга келиш мумкин:

- эстетик маданиятнинг тарбиявий функциялари, тажрибалари шахсни юксак ахлоқий фазилатлар руҳида тарбиялашга қаратилади;

- мураккаб ижтимоий ҳодисаларни бадиий тасвирлаш баробарида санъат ахлоқий муносабатларни такомиллаштиришга хизмат қилади, ахлоқийлик билан гўзаллик уйғунлигига асосланиб, инсон маънавиятининг ранг-баранг қирраларини бадиий инъикос этади;

- инсоннинг турмуш ва эстетик ҳодисаларга субъектив муносабатини қарор топтиришда соғлом эстетик дид ижтимоий ва шахсий омиллар бирлигини таъминлайди, воқеликка ижодий ва танқидий ёндашиш кўникмаларини шакллантиради;

- эстетик маданиятнинг шахс маънавиятига таъсири эстетик-маънавий қадриятлар яратиш, тарқатиш, ўзаро алмашиш, авлодлардан-авлодларга мерос қолдириш орқали амал қилади. Шахсда эстетик маданият ва маънавиятнинг бир-бирини бойитиш жараёни мураккаб бўлиб, миллий ғоя ва ижтимоий-сиёсий муносабатлар руҳи билан суғорилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993. – Б.210.
2. Каримов И.А. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – Б. 8.
3. Эгамбердиева Т. Миллий ҳунармандчилик равнақида аёллар фаоллиги //Халқ таълими.- 2006.- 1-сон.-Б. 50.
4. Каримов И.А. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – Б.32.
5. Фатхуллин М.М. Замонавий санъатга бир нигоҳ // Санъат-Тошкент, 2007, Б.11.
6. Культура озеленения / Сост: В.П.Печеницын и др. –Ташкент: “Шарк”, 2005. - С. 4.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о национальных ценностях, а также, общечеловеческих эстетических ценностях, культуры, обычаев и традиции других стран в развитии духовности личности. Люди достигают духовного совершенства тяжелой работы, гуманности, патриотизма, национальных и универсальных эстетических ценностей знаний, вкуса образования и искусства, эстетических навыков восприятия, чувство естественной красоты, таких, как заниматься определенным видом искусства, чтобы отразить суть своих моральных качеств.

Ключевые слова: духовность, духовные ценности, духовно-творческая активность, общечеловеческие эстетические ценности, культура, обычаи и традиции, воспитание личности, эстетическое и художественное воспитание, искусство.

RESUME

In this article it is written the national traditions to improve of person spirituality, together with this, human aesthetic wealths, the important role of the culture and traditions of other people. People attain spiritual perfection of hard work, humanity, patriotism, national and universal aesthetic values of knowledge, taste education and the arts, the aesthetic perception skills, a sense of natural beauty, such as to engage in a certain type of art to reflect the essence of moral qualities.

Key words: spirituality, spiritual traditions, spiritual-creative activity, human aesthetic wealths, cultures, traditions, person education, aesthetic and artistic education, art.

ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ-БАКАЛАВРА

Юлбарсова Х.А. *

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме компетентностного подхода в подготовке будущих учителей. В ней описаны уровни и критерии показателей сформированности у будущих учителей-бакалавров профессионально-коммуникативной компетентности. Значительное внимание уделяется вопросам применения эффективных форм и методов организации коммуникативной практики.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, коммуникативная компетентность, коммуникативная деятельность, психологическая подготовленность, педагогическое общение.

Модернизация высшего профессионального образования требует развития принципиально новых образовательных педагогических технологий в противовес широко распространенным в современной образовательной системе консервативным методам, основанным на простом воспроизведении готовой информации. Система высшего профессионального образования, ориентированная на традиционные результаты психолого-педагогического процесса в виде «знаний-умений-навыков», оказывается неспособной подготовить учащегося к комплексному решению жизненных и производственных задач. На смену устаревшему подходу в образовании приходит новый компетентностный подход. Современное обновление системы образования также связывается и с идеями гуманизации. Это, естественно, влечет за собой изменение моделей обучения, где упор делается на личностно-ориентированную модель, которая традиционные формы взаимодействия обучаемого и обучающегося переводит на субъект-субъектную основу. Полагается, что субъектный опыт является основанием для формирования траектории индивидуального развития, определяет функции, содержание и источники субъектного опыта. Субъектный опыт определяет: предметы, понятия, представления, операции, приемы, правила выполнения действий, эмоциональные коды (личностные установки и стереотипы), что особо значимо для установления

эффективных коммуникаций педагога[1]. Часты ситуации, когда в процессе речевого взаимодействия обмена информацией не происходит. Причиной этого является несформированность коммуникативной компетенции участников общения, которая рассматривается современными исследователями коммуникативного подхода в качестве главной цели обучения[2]. Это означает, что необходим грамотный поиск психолого-педагогических условий, обеспечивающих эффективное формирование профессионально-коммуникативной компетентности будущих учителей.

Коммуникативная компетентность характеризует будущего учителя-бакалавра как субъекта профессиональной деятельности, способного планировать и эффективно осуществлять действия, которые направлены на рациональные достижения коммуникативной роли педагога. Данное качество должно совершенствоваться в развитии обучающей и развивающей среды.

Анализ научно-педагогической литературы позволяет выявить нам эффективность процесса формирования профессионально-коммуникативной компетентности будущего учителя-бакалавра.

Можно эффективно оценивать уровень сформированности коммуникативной компетентности будущего учителя-бакалавра, выделяя при этом три уровня - высокий, средний, низкий (Таблица 1).

Таблица 1

Коммуникативно-личностный контроль педагога		
Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень
- постоянно следит за собой, - управляет выражением своих эмоций; - хорошо осведомлен где и как себя вести.	- в общении непосредствен, искренне относится к другим; - сдержан в эмоциональных проявлениях; - соотносит свои реакции с поведением окружающих людей.	- высокая импульсивность в общении, открытость, раскованность; - поведение мало подвержено изменениям в зависимости от ситуации общения и не всегда соотносится с поведением других людей.

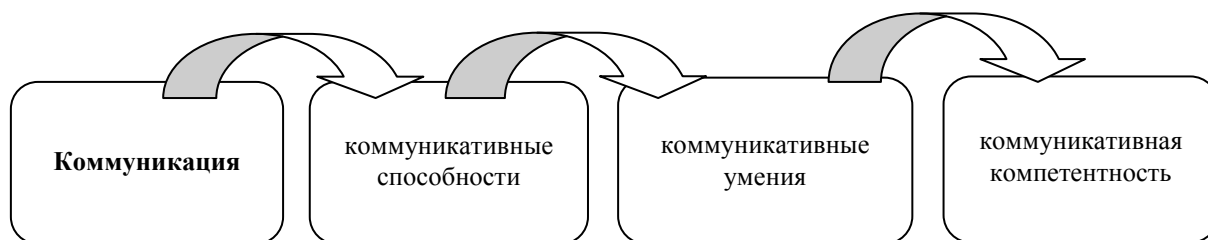
* Юлбарсова Х. А. – преподаватель кафедры социальной работы ФерГУ.

Процесс развития коммуникативной компетентности нельзя рассматривать в отрыве от формирования коммуникативных умений и способностей общения. Обучение и воспитание

способствует развитию коммуникативных способностей, формированию коммуникативных умений и компетентности студентов, будущих специалистов-педагогов (Схема 1).

Схема 1

Развитие коммуникативной компетентности

Успешность формирования коммуникативной компетентности будет обеспечена на основе трех уровней и реализацией следующих педагогических условий:

- повышения творческой активности каждого студента;
- повышения мотивации студентов;
- обогащения содержания образовательного процесса в вузе.

В соответствии с коммуникативным подходом, психолого-педагогическое обучение должно учитывать особенности речевой коммуникации, а в основе процесса обучения должна лежать модель реального общения.

Такое понимание коммуникативного подхода позволяет выделить его основные принципы:

- речевая направленность процесса обучения;
- ориентация не только на содержание, но и на форму высказывания;
- использование подлинно коммуникативных заданий;
- использование аутогенных материалов;
- использование личностно-ориентационного подхода к обучению, что включает в себя учет потребностей учащихся при планировании и организации занятия, опору на индивидуальные когнитивные стили и учебные стратегии обучаемых, перераспределении ролей преподавателя и учащегося в учебном процессе, использование личного опыта и их самостоятельности в решении учебных задач.

Все эти принципы коммуникативного подхода реализуются в системе приемов, отбор и организация которых определяют эффективность процесса психолого-педагогического обучения.

Психолого-педагогическими условиями, обеспечивающими эффективность формирования коммуникативной компетентности у будущих учителей-бакалавров в системе высшего образования, являются:

- осознание значимости коммуникативной компетентности в профессиональной деятельности, как учащихся, так и преподавателями;
- индивидуальный и дифференцированный подход к учащимся в процессе формирования у них коммуникативных способностей;

- моделирование коммуникативных ситуаций в процессе обучения, обеспечивающее свободное вхождение учащихся в процесс общения;

- внедрение в учебный процесс спецкурса или факультатива «Коммуникативная компетентность в профессиональной деятельности педагога».

Исследования показали, что в процессе профессионального обучения будущих учителей-бакалавров, формирование коммуникативной компетентности наиболее эффективно осуществляется через моделирование коммуникативных ситуаций. Моделирование определяется как метод исследования объектов на моделях - аналогах определенного фрагмента природной или социальной реальности.

Подобный подход ярко представлен в обучении, где моделируется содержание, которое обучаемые должны усвоить, а также учебные действия, без помощи которых невозможно полноценное обучение.

Исследователи предполагают, что диагностика и моделирование реального уровня развития необходимых умений и навыков, достижения внутренней мотивации для понимания трудностей и противоречий при реализации коммуникативных функций, планирование будущего уровня развития необходимых умений в общении, а также целенаправленное моделирование коммуникативных ситуаций и включение игр в педагогический процесс позволяет сформировать коммуникативную компетентность личности.

Необходимым элементом модели комплексной игры является социально-психологический тренинг.

Считается, что социально-психологический тренинг является одним из основных методов формирования коммуникативной компетентности, так как только с помощью этой формы работы можно добиться следующего:

- сформировать умение управлять своим поведением;
- развивать восприимчивость к психическим состояниям окружающих людей, их установкам и стремлениям;
- акцентировать внимание на самореализации в общении.

В эффективности формирования коммуникативных качеств и умений учащихся, особенно первостепенную важность имеет коммуникативная практика, которая не представляется возможной без тренировки и выполнения коммуникативных упражнений. Она осуществляется посредством различных форм учебной работы: фронтальной, групповой, индивидуальной.

Фронтальная работа дает возможность преподавателю одновременно общаться со всеми, обращаясь то к одному, то к другому участнику.

Групповая работа позволяет преподавателю вступать в интенсивное общение, проявляя свои коммуникативные способности и реализуя потенциальные возможности, кооперируя свои усилия в поиске необходимой информации и принятии коллективного решения.

Индивидуальная работа - способствует развитию самостоятельности и повышению уровня знаний.

Во время педагогической практики, у студентов происходит не только проверка теоретических знаний, практических умений и навыков, но и их подготовленность к самостоятельной работе с другими учащимися, создаются возможности для эффективного развития личностных и профессиональных коммуникативных компетенций будущих учителей-бакалавров. Студенты адаптируются к педагогической деятельности, благодаря приобретению ими первоначального опыта общения, особенно в работе с учениками.

Немаловажен и тот факт, что владение мимикой, жестами, голосом имеет большое значение в развитии коммуникативной компетентности у будущего учителя-бакалавра, способствует развитию его самообладания. Эти упражнения содействуют формированию у будущего специалиста таких коммуникативных умений и навыков, которые позволяют ему передать не только особенности своего характера, но и его образ мыслей, его отношение к различным социальным ценностям, его отношение к партнерам по общению.

Постановке эксперимента предшествовали эпизодические, преднамеренно создаваемые нами педагогические ситуации для проверки отдельных элементов системы коммуникативной компетент-

ности будущих учителей-бакалавров. Полученные данные были использованы позже при формулировке общих выводов. Педагогический эксперимент был проведен по специально разработанной нами методике, использованной на всех этапах его проведения.

На первом, организационном этапе педагогического эксперимента мы стремились из числа генеральной совокупности (большого количества учебных групп и будущих учителей-бакалавров), где можно было бы использовать наши рекомендации, отобрать небольшую, выборную совокупность, именуемую выборкой. При отборе совокупностей (выборки) мы исходили из требований качественной однородности экспериментальных объектов (по году обучения, уровню коммуникативной компетентности, языку обучения).

Эта работа проводилась путем:

1. Определения объема выборки;
2. Обеспечения ее репрезентативности.

Избрана достоверность $\theta = 0,95$ (95%), обычно принимаемая в педагогических исследованиях и абсолютная ошибка $E = 0,05 = 5\%$. Валидность, критерии качества подготовки будущего учителя-бакалавра определялись по трем основным уровням (мотивационно-ценностный, субъектно-деятельностный, профессионально-личностный). При этих условиях минимальный объем выборки составил 72 человека.

После отыскания общего объема выборки ($n=72$) обеспечивалась ее качественная представительность – репрезентативность.

В экспериментальную группу было отобрано 36 будущих учителей-бакалавров, столько же в контрольную группу. Разница заключалась в том, что в экспериментальной группе работа проводилась систематически, по нашему плану. В контрольной группе спорадически (по потребности будущих учителей-бакалавров).

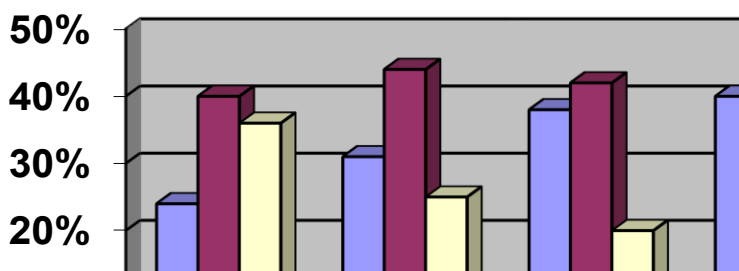
Для выявления результатов изменения уровня сформированности коммуникативных компетенций у учащихся проводились тестирования и оценка знаний. Полученные результаты по сформированности коммуникативных компетенций студентов Ферганского государственного университета представлены в следующей таблице (Таблица 2).

Таблица 2

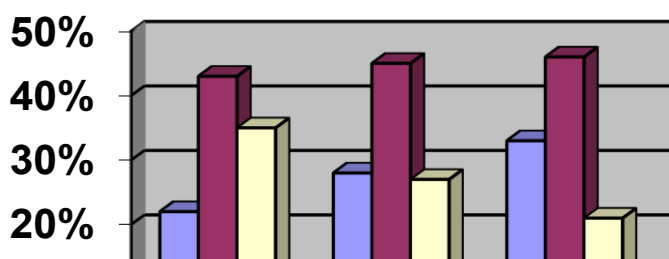
Определение коммуникативных компетентностей студентов Ферганского государственного университета по специальности «Русский язык и литература (для групп с другим языком обучения)» (36 человек в экспериментальной группе) и (36 человек в контрольной группе)

Уровень	1 курс		2 курс		3 курс		4 курс	
	Экспериментальная группа	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Контрольная группа
Высокий	24%	22%	31%	28%	38%	33%	40%	34%
Средний	40%	43%	44%	45%	42%	46%	43%	47%
Низкий	36%	35%	25%	27%	20%	21%	17%	19%

Экспериментальная группа

Контрольная группа

В итоге нашего исследования нами были выделены следующие уровни сформированности профессиональной коммуникативной компетентности будущего учителя-бакалавра:

- низкий уровень - характеризуется слабой выраженностью коммуникативных качеств и умений;

- средний уровень, для которого характерна умеренная степень проявления коммуникативной компетентности;

- высокий уровень, для которого характерно доминирование исследованных личностно-профессиональных коммуникативных качеств и коммуникативных умений учащихся.

В ходе нашего исследования были определены следующие основные составляющие коммуникативной компетентности у будущего учителя-бакалавра:

- личностно-коммуникативные качества (доброжелательность; коммуникабельность; толерантность; эмпатия; рефлексия) (Приложение 2);

- профессионально-коммуникативные качества (владение нормами литературного языка; знание формул речевого этикета; культура иноязычной речи);

- коммуникативные умения (умение вступать в иноязычное общение; умение поддерживать общение; умение завершить акт общения; умение заинтересовать собеседника; умение выслушать; умение понимать сказанное в нормальном темпе; умение высказаться логично, связно, целостно; умение говорить в нормальном темпе; умение говорить экспромтом).

По результатам проведенных исследований по формированию коммуникативной компетентности у будущих учителей-бакалавров разработаны следующие рекомендации:

1. Необходимо осознавать значимость коммуникативной компетентности в будущей профессиональной деятельности педагога, как самими студентами, так и преподавателями.

2. В процессе обучения необходимо моделировать коммуникативные ситуации, которые будут обеспечивать свободное вхождение студентов в процесс личностно-делового общения. Будущие учителя-бакалавры должны непременно обладать определенным набором компетенций: умением преодолевать сопротивление, коммуникативной гибкостью, динамичностью мышления и способностью находить нестандартные, оригинальные решения, а также высокой стрессоустойчивостью.

3. Процесс обучения студентов должен включать специализированный курс или социально-психологический тренинг, создающий условия для самостоятельного развития умения управлять своим поведением, для реализации их творческих способностей, а также формирования у них постоянного стремления к профессиональному совершенствованию.

Проведённые исследования показали, что предложенные нами в ходе исследования условия, являются одними из наиболее эффективных и продуктивных, что способствуют формированию коммуникативной компетентности у будущего учителя-бакалавра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. – Ташкент: «Фан», 2000. С. 120.
2. Косогова А.С., Шишарина Н.В. Личностный и карьерный рост студента в контексте воспитания // Высшее образование в России. – 2005. С.12-47.

РЕЗЮМЕ

Мақола бугунги кунда долзарб бўлган бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашга компетентли ёндашувмуаммосига бағишланган. Унда бўлажак бакалавр-ўқитувчиларда касбий-коммуникация компетентлигининг шаклланганлик даражалари ва мезонлари белгиланган. Мақолада коммуникатив амалиётни ташкиллашнинг самарали шакл ва усулларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: компетенция, компетентлик, коммуникатив компетентлик, коммуникатив фаолият, психологик тайёргарлик, педагогик мулоқот.

RESUME

Problems of effective formation of communicative competence in future bachelor-teacher. This article is devoted to the actual problems of competitive approach in preparing teachers. It's described the levels and criterions of exponent index in formation of future bachelor-teachers of professional- communicative competence. Important attention is given to the question of using effective forms and methods of in organizing communicative practice.

Key words: competence, knowledge, communicative knowledge, communicative activity, psychological prepare, pedagogical contact.

**ПРОФ. Ж.О. ТОЛИПОВАНИНГ “ПЕДАГОГИК КВАЛИМЕТРИЯ МОДУЛИ БЎЙИЧА
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ ВА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР”ИГА
ТАҚРИЗ**

Мардонов Ш.Қ., Рихсиев К.Р.

Ўзбекистон Республикасининг олий таълим соҳасидаги сиёсати ва унинг тараққиёт йўли амалга оширилаётган ислохотлар, демократик фуқаролик жамияти, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадлари билан узвий боғлиқдир. Чунки, жамиятнинг истиқболлини олий таълимнинг ривожланишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Олий таълимнинг ривожланиши эса шу тизимда фаолият юритиб келаётган профессор-ўқитувчиларнинг фаоллигига тўғридан-тўғри боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва маслақасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 12 июндаги ПФ-4732-сонли Фармони ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг маслақасини оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2015 йил 20 августдаги 242-сонли қарори ижросини таъминлаш мақсадида Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчиларини қайта тайёрлаш ва малақасини ошириш икки ойлик малака ошириш курслари ташкил қилинди ва белгиланган тартибда ОЎЮ профессор-ўқитувчилар ва раҳбар ходимлари қайта тайёрлов курсларидан ўтмоқдалар.

Проф. Ж.О. Толипованинг Қайта тайёрлов курслари тингловчиларига мўлжаллаб “Педагогик квалиметриядан тайёрланган маърузалар матни ва амалий машғулотлар” ишланмасида ушбу фаннинг мақсад ва вазифалари, мустақил фан сифатида унинг долзарблиги ва ишланганлик даражаси, таълим-тарбия жараёнларида квалиметрия фанининг истиқболлари ва муаммолари, шунингдек унда ОТМ профессор-ўқитувчиларининг замонавий модели ва квалиметрик диагностикаси, педагогик квали-метрийанинг назорат ва баҳолаш технологиялари, тест тузиш технологияси, тест турлари (репро-дуктив, продуктив, қисман-изланишли ва ижодий (креатив), тест топшириқлари турлари ва таснифи, таст топшириқлари таркиби, мазмуни ва самара-дорлигига талаблар илмий жиҳатдан асосланган ва амалиётга татбиқи кўрсатиб берилган.

“Педагогик квалиметрия...”да педагогик квалиметриянинг мустақил фан сифатида шаклланиши, унинг тушунчалари, квалиметрия тушунча-сининг пайдо бўлиш тарихи, квалиметриянинг – назарий (умумий), махсус ва амалий тармоқлари, шунингдек, квалиметриянинг асосий методлари – таҳлил, синтез, қиёслаш, таққослаш қабилар ёритилган.

Муаллиф “Педагогик квалиметрия...”нинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши тари-хини шартли уч даврга бўлиб ўрганишни таклиф қилади:

1. Антик давр ва Ўрта асрларда ривожланиши, яъни илмий асосланмаган, эмпирик ривожланиш даври.

2. XVI аср ва XIX асрнинг охиригача бўлган давр, яъни таълим-тарбия жараёнларининг сифати бўйича дастлабки тасаввурларнинг пайдо бўлиш даври.

3. Педагогик квалиметриянинг янги ва энг янги ривожланиш даври, яъни илмий асосланган, методологик негзи аниқланган, назарий, махсус ва амалий тармоқларга бўлинган ҳамда илмий ўлчов параметрларга эга даври (5-бет)

Муаллиф квалиметрияга табиатдаги барча объектларни ва жамиятда содир бўладиган барча жараёнлар, ишлаб чиқариш соҳасида яратилган маҳсулотларнинг сифатини миқдорий баҳолаш муаммолари ва методологиясини ўрганувчи илмий фан сифатида қарайди ҳамда квалиметрия фан сифатида ўрганилиши ва баҳоланиши лозим бўлган объектнинг сифатини белгилловчи ҳажм, бирлик, шкала, талаблар ёрдамида мазкур объектнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини аниқлашни белгиланган ва қабул қилинган ўлчов жараёнларини амалига ошириш назарияси асосида ўрганишини таъкидлайди (3-бет).

Замонавий фанда квалиметриянинг сифат кўрсаткичлари табиий ва ижтимоий кўрсаткичларга ажратиб ўрганилади. Табиий кўрсаткичлар ўрганилаётган объектнинг физикавий, кимёвий ва биоло-гик миқдор кўрсаткичларига ажратилса, ижтимоий кўрсаткичлар – жамият тараққиётининг муайян босқичидаги воқеа-ҳодисалар, ишлаб чиқариш ва истеъмол маҳсулотлари, таълим-тарбия жараёнлари, шахснинг ижтимоий ва мустақил ҳаётдаги мавқеи ва ўрни, саводхонлиги, тарбияланганлиги, шахс камолоти даражаси қабиларга ажратиб ўрганади.

Объект ва маҳсулот сифатини ташхислаш ва миқдорий баҳолашда квалиметрия юқорида таъкидланган ҳар бир гуруҳнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини яхлитликда ўрганади ва баҳолашнинг умумий тартибини ишлаб чиқади.

Квалиметриянинг амалий тармоғига мансуб бўлган “Педагогик квалиметрия...” педагог кадрларни тайёрлашда малака талабларини эталон сифатида қабул қилади ва педагог кадрларнинг касбий малақаси ва педагогик маҳоратининг сифат кўрсаткичларини таққослаш орқали аниқлайди.

Педагогик квалиметрия кўп қиррали таълим-тарбия жараёнлари ҳамда ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини ўрганади ва ушбу жараён ва фаолиятнинг сифатини белгилайди.

Муаллифнинг таъкидлашича, педагогик квалиметрия, биринчидан, узлуксиз таълим тизимининг турли босқичлари ва жабҳаларида ташкил қилинадиган таълим-тарбия жараёнининг сифати, таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражаси ва сифати, педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малака ҳамда маҳоратларини аниқлаш ва умумлаштириш имконини беради. Иккинчидан, педагогик квалиметрия тадқиқ

этилатган объектнинг сифат кўрсаткичларини динамик категория сифатида қабул қилади ҳамда давлат ва жамият ижтимоий буюртмалари асосида ушбу сифат кўрсаткичлари динамикасини аниқлайди. Учинчидан, педагогик квалиметрия ўзаро узвий боғланган икки соҳаси – назарий ва амалий квалиметрия ютуқлари базасида шаклланади ва мустақил фан сифатида ривожланиб боради. Тўртинчидан, педагогик квалиметрия бўлажак педагог кадрларнинг педагогик фаолиятга тайёргарлигининг малака талабаларига мослиги, узлуксиз таълим тизимида фаолият юритаётган ўқитувчи, тарбиячиларнинг касбий малакаси, ташкил этиладиган таълим-тарбия жараёнининг сифат даражаси, таълим олувчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларининг ДТС меъёрларига мос келиши, шунингдек, олий таълим муассасалари кафедраларининг педагог кадрларни тайёрлаш сифати, ўқув курсларининг моддий-техника ва дидактик таъминоти сифат кўрсаткичларини белгиланган тартибда рейтинг асосида назорат қилади ва баҳолайди (8-б).

Муаллиф педагогик квалиметриянинг мустақил фан сифатида қуйидагиларда:

1. Таълим-тарбия жараёнларининг замон талабларига мос равишда ташкил этилишини назорат қилиш имконини берадиган меъёрий талабларни ишлаб чиқишда;

2. Таълим-тарбия жараёнларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларини яратиш, давлат ва жамият ижтимоий буюртмаларига асосланган ДТС, педагог кадрларга қўйиладиган малакавий талаблар асосида намунавий ўқув режалари, узлуксиз таълим тизимининг барча жабҳаларида жорий қилинган ва модернизациялаштирилган намунавий дастурлар, ўқув курсининг моддий-техника базаси ва ўқув-методик таъминотининг мақсадга мувофиқлигини назорат қилиш ҳамда сифат кўрсаткичларини баҳолаш параметрларини ишлаб чиқишда;

3. Олий таълим муассасаларида таълим олаётган талабаларнинг замонавийлаштирилган намунавий дастурлар асосида олган билим, кўникма ҳамда малакаларининг ДТС меъёрларига мутаносиблигини назорат қилиш ва баҳолаш меъёрларини шакллантиришда;

4. Олий таълим муассасалари битирувчиларининг иш билан таъминланганлиги, уларнинг педагогик жараёнларга мослашуви, ўқитувчилик фаолиятини талаб даражасида олиб боришлари, “устоз-шогирд” муносабатларининг ўрнатилиши кабиларни таҳлил қилиш ва баҳолаш меъёрларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди (8-9-б).

Муаллифнинг фикрича, педагогик квали-метрия мустақил фан сифатида қуйидаги вазифа-ларни бажаради:

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Давлат дастурлари, Президент Фармон ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида белгиланган вазифа ва кўрсатмаларнинг бажарилишини назорат қилади.

2. Олий таълим муассасаларини аттеста-циядан ўтказиш, аккредитациялаш жараёнларининг меъёрий ҳужжатлар ва рейтинг тизимини ишлаб чиқади.

3. Олий таълим муассасалари кафедраларининг илмий салоҳияти, маънавий-маърифий ишлари, таълим-тарбия жараёнларининг сифатини аниқлайди.

4. Университет ва институтлар профессор-ўқитувчиларининг педагогик фаолияти, илмий тадқиқот ҳамда маънавий-маърифий ишлари, кафедралар, ўқув курсларининг моддий-техника базаси, ўқув-методик мажмуаларининг сифатини аниқлайди.

5. Талабаларнинг фанлар кесимида ДТС меъёрлари бўйича эгаллаган билим, кўникма ва малакалари ҳамда компетенцияларининг таркиб топганлик даражаси ва сифатини аниқлайди (9-б).

“Педагогик квалиметрия...” матнида шунингдек, педагогик квалиметрия методлари ва уларнинг турлари (экспертиза методи, таҳлил методи, педагогик жараёни кузатиш ва таҳлил қилиш, сўровнома ўтказиш, тест топшириқлари, суҳбат методи, математик-статистик таҳлил методи, умумлаштириш) ҳамда таълим-тарбия жараёнларида педагогик квалиметрия методларидан фойдаланиш истиқболлари ва муаммолари илмий-амалий жиҳатдан асосланган.

Муаллифнинг фикрига кўра, педагогик квалиметрия методларидан фойдаланиш қуйидаги муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради:

1. Таълим-тарбия жараёнларининг сифатини тадқиқ этишнинг методологик ва дастурий таъминотини яратишда;

2. Педагогик квалиметрия методлари воситасида таълим олувчиларнинг фанлар бўйича ДТС меъёрлари асосида эгаллаган билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларини диагностика қилиш соҳасида фундаментал тадқиқотлар ўтказишда;

3. Узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинларида (умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, малака ошириш ва қайта тайёрлаш) таълим-тарбия жараёнларининг сифат мониторингини ўтказиш, дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилишда;

4. Олий ўқув юртларида ўқитиладиган курслар бўйича назорат-ўлчов материалларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилишда;

5. Талабаларнинг ўзини ўзи назорат қилиш жараёнида Му test дастури воситасида фанлар кесимида ностандарт адаптив тест топшириқларини тузиш ва амалиётга жорий қилиш ва б.(12-13-б.).

Демак, таълим-тарбия жараёнларида педагогик квалиметрия методларидан фойдаланиш таълим самарадорлигини аниқлаш ҳамда мавжуд камчиликларни йўқотишга замин тайёрлайди.

“Педагогик квалиметрия...” мазмунига: а) тестология фанининг мақсад ва вазифалари; б) тестларнинг турлари, таърифи, таснифи, методологик асослари; в) тестология фанининг ривожланиш босқичлари, унинг

фаолият соҳалари; г) таълим оловчиларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш, баҳолашда тест топшириқларидан фойдаланиш йўллари киритилган.

Маълумки, олий ўқув юртларида ўқитиш шакллари турлича бўлиб, улардан асосийлар қуйидагилар саналади: маъруза, лаборатория, амалий ва семинар машғулоти, ўқув, дала педагогик ва ишлаб чиқариш амалиётлари, битирув малакавий ишлари. Мазкур ўқитиш шаклларида профессор-ўқитувчилар педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш йўллари лойиҳалаш йўллари билишлари лозим.

Таълим-тарбия жараёнларида олинган натижаларни таҳлил қилиш учун талабаларнинг ўзлаштирган билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларини назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш жараёнлари амалга оширилиши керак.

Олинган натижалар таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижалари талабаларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш юзаки эканлиги, яъни стандарт ўқув ва тест топшириқлари асосида олиб борилаётганлиги, умумий ва хусусий компетенцияларни назорат қилиш эътибордан четда қолаётганлиги, талабаларнинг ўзини ўзи назорат қилиш жараёнининг ташкил этилмаётганлигини кўрсатди, - таъкидлайди муаллиф (16-б).

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида бу масала ижобий ҳал бўлган. Олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари томонидан ўқув курси юзасидан адаптив тест топшириқлари банки (бир неча вариантларда) яратилиб, My test банкига киритиб қўйилади. Талабалар бундан ҳоҳлаган пайтларида фойдаланиш имкониятларига эга. Бу ўз навбатида талабаларга ўз-ўзини назорат қилиш имконини беради ҳамда таълим самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Маълумки, таълим-тарбия жараёнларида талабаларнинг ўзлаштирган билим, кўникма, малака ва компетенцияларини ҳамда ўз-ўзини назорат қилиш жараёнини мақсадга мувофиқ ташкил қилиш таълим самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Хар бир ўқув курсининг мазмунини таҳлил қилишда қуйидаги назарий асосларга таяниш лозим (И.Я.Лернер бўйича):

1. Билимлар (илмий тушунчалар, ғоялар, қонунлар, илмий назариялар).
2. Фаолият усуллари (кўникма ва малакалар).
3. Ижодий фаолият тажрибалари.
4. Қадриятлар тизими.

Муаллифнинг таъкидлашича, амалдаги назорат турларида аксарият ҳолларда билимга урғу берилиб, таълим мазмунининг кейинги ўқув таркибий қисмлари – фаолият усуллари (кўникма ва малакалар), ижодий фаолият тажрибалари ва қадриятлар тизими эътибордан четда қолиб келмоқда (17-б).

Проф. Ж.О. Толипова ўзининг қатор йиллар тажрибасига таяниб шундай хулосага келади: “Ўқув курслари бўйича тузилган тест топшириқларининг аксари репродуктив даражадаги тест топшириқлари бўлиб, ишчи дастурда кўрсатилган билим, кўникма ва малакаларнинг фақат билимни аниқлаш имконини беради. Кўникма ва малакаларни аниқлаш учун тавсия этилган топшириқларнинг аксари қисми бир хил тарзда тузилган бўлиб, талабаларнинг мустақил ва ижодий фикр юритиш кўникма-ларини ривожлантириш эътибордан четда қолаётганини кўрсатди” (17-б).

Талабаларнинг ўзлаштирган билим, кўникма ҳамда малакаларини аниқлаш мақсадида тайёрланаётган тест топшириқлари, асосан, шу курс дарслик-ларидан олинади ва уларнинг қийинчилик даражаси репродуктив саналади, бошқача қилиб айтганда, ўқув материали қайта ишланмасдан, ақлий операциялар бажармасдан, хотирада сақланиб қолган маълумотлар асосида жавоб қайтариладиган тест топшириқлари саналади.

Демакки, бундай ҳолда тайёрланган тест топшириқлари талабаларнинг ўзлаштирган билимларини юзаки аниқлаш имконини беради, холос, бундай ҳолатда таълим самарадорлигини аниқлаш анча мушкул кечади. Репродуктив қийинчилик даражасига эга тестлар талабаларда шакллантирилган кўника ва малакаларни аниқлаш имконига эга эмас.

Тест топшириқларини тайёрлашдаги бу каби камчиликлар олий таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнларининг ажралмас қисми бўлган тескари алоқанинг тўғри йўлга қўйилмаганлигидан, назорат ва ўз-ўзини назорат жараёнларининг талаб даражасида ташкил этилмаганлигидан дарак беради.

Маълумки, таълим мазмунининг таркибий қисмларидан бири саналган ижодий фаолият тажрибаларини аниқлашда фойдаланиладиган назорат турлари талабалар томонидан интеллектуал операциялар – таҳлил, синтез, таққослаш, қисқаслаш, умумлаштириш ҳамда хулосага келиш каби ижодий тафаккурни талаб қилади.

Олий ўқув юртларида талабаларда ижодий фаолият тажрибаларини таркиб топтириш ва ривожлантиришда қийинчилик даражалари продуктив, қисман-изланишли ва ижодий (креатив) тестлар муҳим ўрин тутди.

“Педагогик квалиметрия...” да муаллиф қийинчилик даражасига мувофиқ тест топшириқ-ларини тўрт даражага бўлиб ўрганади:

1. Репродуктив (осон) (I) – таълим оловчилар томонидан ўқув материали қайта ишланмасдан, уларнинг хотирада сақлаш қобилиятини аниқловчи ҳодиса, воқеа, қонун ва атамаларнинг моҳиятини билишни талаб қиладиган даража.

2. Продуктив (ўртача қийин) (II) – таълим олувчилардан объектни таҳлил қилиш, синтез қилиш, таққослаш, бир неча қонун ва қонуниятларни бир вақтда қўллаб, умумлаштириш орқали хулоса қилишни талаб қилувчи даража.

3. Қисман-изланишли (қийин) (III) - таълим олувчилар томонидан аввал ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни янги қутилмаган вазиятларда қўллаш, объектни таҳлил, синтез қилиш, қиёсий таққослаш, бир неча қонун ва қонуниятларни бир вақтда қўллаб, умумлаштириш орқали хулоса қилишни талаб қилувчи даража.

4. Креатив (энг қийин) (IV) - таълим олувчилар томонидан аввал ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни қутилмаган вазиятларда вужудга келтирилган ўқув муаммоларини ҳал этишда қўллаш, таҳлил, синтез, қиёслаш, умумлаштириш, хулоса қилиш каби интеллектуал операцияларни бажаришни талаб қилувчи даража (20-б).

“Педагогик квалиметрия...” да муаллиф томонидан дидактик материал сифатида тест топшириқларига қўйиладиган талаблар, Тестология фанлараро фан сифатида, тест топшириқларининг табақалаштириш мезонлари каби тушунчаларга ҳам етарли даражада изоҳ бериб ўтилган.

Муаллиф тестларни стандарт ва ностандарт турларга бўлади. Стандарт тестларни қуйидагиларга ажратади:

- Гомоген тестлар – бу ўзига хос шаклга эга бўлган, қийинчилик даражаси бўйича ўсиб боровчи, таълим олувчиларнинг муайян мазмун юзасидан тайёргарлик даражаси, билим, кўникма ва малакаларини сифатли ва самарали назорат қилиш ва баҳолашга мўлжалланган бир ўқув курси юзасидан тузилган топшириқлар тизимидир;

- Гетероген - бу ўзига хос шаклга эга бўлган, қийинчилик даражаси бўйича ўсиб боровчи, таълим олувчиларнинг муайян мазмун юзасидан тайёргарлик даражаси, билим, кўникма ва малакаларини сифатли ва самарали назорат қилиш ва баҳолашга мўлжалланган бир неча ўқув курси бўйича тузилган топшириқлар тизими саналади (24-б.).

Стандарт тестлар мазмунан репродуктив ва продуктив даражада, таркиб жиҳатдан тест топшириғи саволи ва тўғри ва нотўғри жавоблардан иборат бўлса, ностандарт тестлар улардан мазмуни, тузилиши ва қўлланиш мақсадига кўра муайян даражада фарқ қилади.

Ностандарт тестларни муаллиф қуйидаги гуруҳларга ажратиб ўрганади:

- Интегратив тестлар – бу интеграл мазмуни, шакли, қийинчилик даражаси бўйича ўсиб боровчи, таълим муассасалари битирувчиларининг тайёргарлик даражаси ҳақида умумлашган якуний хулоса чиқаришга имкон берадиган тест топшириқлари саналади;

- Адаптив тестлар – автоматлаштирилган, таълим олувчиларга нисбатан индивидуал ёндашиш имконини берадиган топшириқ мазмуни, бажариш тартиби, қоида, шу топшириқни бажариш натижасида таълим олувчиларнинг эгаллаши мумкин бўлган балли ва тест натижаларини умум-лаштириш бўйича кўрстмалардан иборат бўлади. Адаптив тестлар таълим-тарбия жараёнини ташкил этишнинг модуль-кредит парадигмасида муваф-фақиятли қўлланилиши мумкин;

- Мезонли-мўлжал олиш тестлари – таълим олувчиларнинг умумий тайёргарлик даражаси, маз-кур курснинг ўқитилиш сифати, педагогнинг педагогик маҳорати, таълим-тарбия жараёнлари самарадорлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Ушбу тест синовлари орқали таълим олувчиларнинг билимидаги бўшлиқлар аниқланади ва уларни бар-тараф этиш чоралари кўрилади (25-б.).

Матнда шунингдек, ОЎЮ профессор-ўқитувчиларига Б.Блум таксономияси (билиш-тушуниш-қўллаш-таҳлил-синтез-хулоса) бўйича таълим мақсадларини аниқлаш ва шу асосда машғулотларни ташкил қилиш бўйича фойдали тавсиялар (жадвал шаклида) берилган. Тавсияларда ўқув мақсадлари, уларнинг изоҳи, билимларни мақсадга айлантиришда фойдаланиладиган феъллар, семинар, амалий ва лаборатория машғулотлари давомида баҳолаш турлари ҳамда рейтинг тизими назорат турларидан фойдаланиладиган топшириқлар ўз аксини топган.

Мазкур билимларнинг талабалар томонидан ўзлаштирилганлигини объектив ва ҳаққоний аниқлаш ва баҳолашда тест топшириқларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Тест топшириқ-ларини тузиш, улардан педагогик амалиётда фойда-ланиш, олинган натижаларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш осон иш эмас.

Муаллиф томонидан тайёрланган “Педагогик квалиметрия...” матнида талабаларнинг Блум таксономияси бўйича билишга доир таълим мақсадига эришилганлик даражасини назорат қи-лиш ва баҳолашда фойдаланиладиган ностандарт тест топшириқлари намуналарининг қатор фанлар кесимида берилиши, тадқиқотнинг амалий аҳа-миятини янада оширади.

Ҳозирги кунда тестологиянинг тамойиллари ва методларидан барча фан соҳаларида, жумладан, тиббиёт, техника, педагогика, психология, менеж-мент ва б. кенг қўлланилиб келинмоқда. Баҳолаш-нинг рейтинг тизими республикамізда тез ривож-ланиб бораётган соҳаларидан саналади.

Аммо, ҳеч кимга сир эмас, бугунги кунда умумий ўрта таълим ҳамда касб-хунар ва академик лицейлар ўқитувчилари ҳам, олий ўқув юртлари ҳамда қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимлари профессор-ўқитувчилари ҳам тест топшириқларининг барча турларини тузишни яхши ўрганиб олган, дейишимиз қийин. Ушбу “Педагогик квалиметрия...” узлуксиз таълим тизимидаги бу каби камчиликларни бартараф қилишга ёрдам берадиган илк тодқиқотлардан, десак хато қилмаган бўламиз.

Муаллиф ушбу “Педагогик квалиметрия....” нинг амалий машғулотлар қисмида – олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчисининг замонавий модели ва профессиограммаси; профессор-ўқитувчи педагогик фаолиятининг диагностикаси; маъруза машғулотини кузатиш, таҳлил қилиш ва самарадорлик коэффицентини аниқлаш; амалий машғулотни кузатиш, таҳлил қилиш ва самара-дорлик коэффицентини аниқлаш; лаборатория машғулотини кузатиш, таҳлил қилиш ва самара-дорлик коэффицентини аниқлаш; семинар машғулотини кузатиш, таҳлил қилиш ва самарадорлик коэффицентини аниқлаш; профессор-ўқитувчининг педагогик фаолиятини сўровнома воситасида таҳлил қилиш; тест топшириқларининг турлари ва улар-нинг таснифи; тест топшириқларининг таркиби, мазмуни ва самарадорлигига қўйиладиган талаблар, репродуктив, продуктив, қисман-изланишли ва ижодий (креатив) тест топшириқларини тузиш каби аниқ савол, муаммо, масалаларни кўриб чиққан ҳамда ушбу масала, муаммо, саволларнинг ечилиш технологиялари, механизмлари ҳамда тавсияларини аниқ, содда адабий тилда ёритиб берган.

Проф. Ж.О. Толипованинг ушбу “Педагогик квалиметрия.....”си ўз вақтида яратилган, назариёт-чилар учун ҳам, амалиётчи ўқитувчилар ҳам жуда керакли иш. Таниқли олимამиз, Ж.О.Толипова уш-бу ишини давом эттириб “Педагогик квалиметрия” дарслигини яратса нур устига нур бўлар эди.

Шу ерда нашриёт билан боғлиқ бир муаммо туғилади. Ж.О. Толипованинг ушбу “Педагогик квалиметрия.....”си бор-йўғи 200 нусхада чоп этилган, уни на библиотекаларда, на сотувдан топиш мумкин. Бу тадқиқотнинг бугунги кунда умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар, шунингдек, олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари учун жуда керакли манба эканлигини инобатга олган ҳолда Республика Халқ таълими ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари ушбу масаланинг амалий ечимига эътиборларини қаратсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди.